

Меч Арея

Білик Іван Іванович

В ЛІТО 376-е

Великий князь київський Велімир повстав усією Руссю, й скинув іго конунга Германаріха готського, й помстився Германаріхові за смерть князя Буса волинського, та його синів, та боляр, що були розіпнуті на хрестах, і була січа велія, й ратилися русини літо, й осінь, і зиму, й побігли готи з землі Руської, а хто лишився, то став платити київському князеві дань.

В ЛІТО 382-е

Упочив князь Великий київський Велімир, і сів на вітчому столі син його старійший Данко, й сів у городі Витичеві, й правити почав Руссю, й Деревами, й Сіверою, й Лугами, й готами, й усіма язиками, кої платили йому дань, і ходили в рать по Великому князеві, й славили його.

В ЛІТО 395-е

Місяця стичня в 17 день переставивсь імператор Теодосій Перший, і Римська держава знову розділилася надвоє — Західню й Всхідню. В Римі сів на стіл Гонорій, який полюбляв циркусні бої, та вино, та жін. У Константинополі ж воцарився слабовільний імператор Аркадій.

Місяця листопада в 27 день. Убито галла Руфіна, який вершив усіма справами Константинополя, й посів місце його інчий варварин — готин Гайна, котрий відав тепер цілим грецьким військом, та колишній роб — євнух Євтропій. І поділився цар-город навпіл, і тягли одні руку за готів, а другі супротиву їм, і найдужче ненавидів тих зайд Авреліан, і многі слухали його.

В ЛІТО 399-е

Вокняживсь у городі Києвому Милодух, син Данків, і був недуж вельми, й не міг ратитися, й правила при ньому жона його Рада.

В ЛІТО 400-е

Місяця липня в 12 день

Гайна, готин, спробував захопити Константинополь, але люди стольні потягли за Авреліаном і вигнали варварів з царя-городу. Й стояла над городом зоря стрілою, й вельми знаменно було.

В те ж літо на Маковія вродився князеві київському Милодухові син, і дано ім'я йому Богдан, бо довго ходила княгиня Рада впорожні.

В ЛІТО 401-е

Прийшов на Рим візиготський конунг Аларіх, який уже володів частиною Всхідньої імперії — Іллірією. Але венец Стилигон, що був справдешнім правителем держави, дав відсіч Аларіхові.

В ЛІТО 404-е

Двір константинопольський, долаючи опір народу, заслав до Вірменії архієпископа Йоана Золотовуста, де він по трьох літах і переставився.

В ЛІТО 408-е

Місяця квітнього в перший день переставивсь імператор константинопольський Аркадій. Умираючи, він заповів своєму давньому ворогові, цареві перському Єздегердові, бути захисником, і покровителем, і вихователем малолітнього Теодосія Другого, який по вітцевій смерті був посаджений на стіл.

У те-таки літо в Римі скарано на горло Стилигона.

В ЛІТО 410-е

По кончині Стилигоновій Аларіх, конунг готський, укотре обложивши Рим, нарешті з допомогою рабів зумів здобути город і вщент пограбував його. Але, готуючись іти полками на Сіцилію й Африку, нагло вмер, і Західня імперія знову повстала й возродилась із попелу.

В ЛІТО 411-е

Імператор Гонорій віддав розбитим візиготам Аквітанію — землю на березі океану Західнього, й поселилися готи в Галлії між Піренеями й Луарою. І сулив імператор римський оддати їм ще й Іспанію, якщо виб'ють звідти венеців.

Готи ж убоялися могутніх сусід своїх.

У те ж літо студінь міцна зціпила землю Руську. Дніпро замерз у місяці листопаді, й крига скресла тільки в травному, й паводки були велії, й усілякі зла чинила дика вода й у Руській країні, й у Деревській, і в Сіврській. І настав голод, і впали недуги по людях.

І пішов Великий князь руський Данко, син Велімірив, полками многими в землю грецьку, речену Всхідня Римська імперія, й появся по дань.

Місяця квітного

Ніщо не вістувало наближення страшної небезпеки. День видався напрочуд ясний, що траплялось досить рідко в сю пору; ледве починався п'ятий місяць року. Та весняні повені й зливища відгомоніли ще в травному, й уже добру сідмицю стояло на годині, справжнє тобі літо, хоч дерева обабіч Хрещатого Яру ледве вбрались у прозорі світло-зелені шати, схожі на єдвабні корзна молоденьких князівен.

У яру вовтузилося душ із двадцятаро чи й усі тридцять робів і челядників під наглядом гладкого тивуна Малка. Тивун сидів у холодку під калиною, що нависала дрібним листячком над самий яр, і лінкувато ляскав себе гарапником по вичовганій підозві поробошень-постолів. Поробошні в Малка були з доброї кабанячої скори, виверненої щетиною назовні, й скидалися на ведмежі лапи. Та й уся постава тивунова нагадувала лісового бродника: здоровенні ручиська, якими легко гнути підкови, черево, що перевисало на коліна, й могутні, дарма що вимощені салом, рамена. Такому б дуже личило ім'я Бурмило, чи Громило, чи ще якомсь, тільки зовсім не оте Малко, та вже коли людину названо з народження, то ім'я лишається їй до самої смерті, й тут нічого не вдієш.

Очі в Малка натомість відповідали його йменню, були дрібненькі й ховалися межі щоками та волохатими брівми, але тивунові слугували вони пречудове, й роби та челядники працювали з усіх сил.

Десь поза калиновим кущем форкав кудлатий степовий кінь, Малко його не бачив, але вороний поводився спокійно, й тивун тихо мугикав собі в рудий вус:

«Ой травиченько, та моріжечку, ти гляди не вколи мені й ніжечку...»

Поки Малко так ото мугикав, а він мугикав майже завжди, роби й челядники були певні, що ніякого підступу сподіватись не треба. Одні тачками возили з-під кручі вогуку глину, висипали її під самий берег річки на довгу купу, інші рискалями вирівнювали ту купу, треті ж важкими гатилами трамбували. Все йшло розмірене й звично, без поспіху й зайвої сіпанини, аби день до вечора, однаково ж роботу челядина ніхто не поцінує й не похвалить. Се знали й вони, роби, знав і тивун і спокійно мугикав собі в руді вуса.

Та ось вороний перестав скубати траву, й Малкова пісня ввірвалась. Челядники здивовано заповітали голови в його бік. Малко досить легко, як на свою вагу, звівся й глянув туди, куди зирив кінь. Поміж листям весняної калини біліла постать. Почекавши, поки вона наблизиться, тивун, тоненьким голосом поспитав:

— Пощо, княжичу, йдеш?

То був син княгині Ради Богдан. Хлопець мав небагато літ, але вдався міцний, кремезний і вже майже зрівнявся із тивуном, тільки хлоп'яча незграбність, та ясні карі очі, та ще хіба довге шовковисте волосся, що спадало на самі плечі, зраджували князюка: Богданові на Маковія пішов дванадцятий.

— Пощо, кажу, прийшов єси? — перепитав тивун.

Богдан хитнув головою в бік городу.

— Мати...

— Кликала мене? — здогадався Малко й показав на тих, що гатили греблю: — А хто ж тут?

Але з Богданових вуст годі було витягти ще бодай слово. Княжич сів і звисив ноги з кручі.

— Що княгиня хче? — наполягав тивун, та княжич ніби й не чув його. Він стрибнув з кручі, з'їхав урвищем аж до тих, що возили глину, взяв з рук челядника рискаля й заходився копати. Потому вхопив тачку за ручниці й легко попхав її вкоченою стежкою до місця, де гатили греблю через Хрещатик. Річка була неширока й мілка, до пояса, та навесні дика вода зірвала міст і розмила греблю, а такого вже давно не бувало.

Вивернувши тачку й віддавши її русьвому челядникові, білобровому готові, якого в княжому дворі звали Ториком, Богдан узяв з рук чорного роба Мааса гатило й примірявся.

— Важке вельми? — криво всміхнувся Маас. — Княжич є малий для такого.

Але Богдан і не глянув у його бік, підняв гатило й заходився гупати вже притоптану глину.

Всі челядники й роби поставали й задивились на малого дужця, той же гупав і гупав, немовби важезний дубовий обрубок був іграшкою. Коли по якомусь часі Богданові стало парко, він скинув куцу ягнячу гуньку, помережану зеленою лиштвою, шпурнув її геть далі від себе, на купу ще не втрамбованої глини, й лишився в самій сорочці, підперезаній широким сукняним опоясом і скупю, як в усіх чоловіків, гаптованій лише на подолі та вузько на грудях і руках.

Земля аж двигтіла від гупання, челядники сходилися все ближче, та нарешті Малко, який теж замилувався юначагою, махнув гарапником:

— Гей ви! Чого сте повилуплювали очі? Нум же!

Челядники й роби розбрелись по своїх місцях, а тивун, посівши кудлатого воронця, ще пристояв трохи, тоді поправив меч на лівому боці й торкнув коня п'ятами. Але кінь не хотів чомусь іти, задивившись назад. Малко й собі глянув — що так зацікавило воронька.

Соляним шляхом, що вибирався з дубового лісу, виточилась коротка ниточка комонників. Їх було душ із вісім чи десять, попереду їхав на гнідому коні між у шоломі й при щиті та довгій сулиці, йому вслід ступали верхи три жони чи жінки, за ними ще кілька комонників безборонних, а заключав ту вервечку вершник, оружений так само, як і перший, щитом і сулицею.

Комонники не звернули до розбитого містка через Хрещатик, а побралися стежкою понад яром туди, де височів Київ город. Малкові майнуло в голові, що в городі не сподіваються гостей і належало б хоча впередити княгиню Раду. Він уже хотів уп'ястися поробошнями коневі в слабину, та так і застиг. З діброви навздогін валці вихопилася дюжина комонників і з гиком та криком оточила її. Малко відразу впізнав степовиків. Можі, боронячись довгими червоними щитами, почали штрикати нападників сулицями. Двоє степовиків упало, й коні, ошалені від гику та крові, понеслися понад яром. Ще один завис у сідлі, перехнябившись набік, але решта насідала й насідала.

В одного можа полетіла, перебита навпіл, сулиця, й він сахнувсь, аби дістати меч, але крива шабля немов тільки й чекала сієї миті, й можева голова покотилась у траву, до Хрещатику. Швидка вода підхопила її й понесла вниз.

Княжич Богдан дивився на ту голову, що, перекочуючись, немов пила каламутну воду чи німо волала о поміч, і його як приворожило до неї. Він знав, що страшне тепер відбувається там, на

вузькому моріжку над Хрещатим Яром, але дивився й дивився на жажну живу голову, яка ще допіру належала можеві Скоротичу. Він здолав себе глянути на бойовисько тільки тоді, коли вода поглинула той жах.

Потявши одного жога, степовики запасіли другого, який одчайдушне відбивався сулицею. Тим часом кілька напасників помалу відтрунювали коней із жонами до лісу, що брався від Соляного шляху вгору, інші добивали комонників, озброєних киями. Захисників лишалося менше й менше, Богдан же стояв, мов очманілий, і досі тримаючись обома руками за держално гатила. Челядники й роби шулились попід свіжим насипом, дехто задкував до Хрещатику, сподіваючись найти рятунок за його неглибокою водою. Руки в Богдана тремтіли. Й коли степовики, збивши й другого жога з коня, почали тиснути його до кручі, а він одбивався мечем, Богдан помітив Малка. Тивун сидів верхи, ввібравши голову в плечі, — ховався за кущем калини. Княжич завдав собі гатило на плече й щодуху побрався на кручу, до тивуна. Малко помітив його лише тоді, коли хлопець ухопив за ногавицю й почав стягати з коня.

— Ти чо... чого! — забелькотав тивун. Нажаханий недалеким боєм, жеребець став гопки, тивун ще хвильку-другу тримався за гриву.

— Чо-чого, речу! — перелякано заволав Малко й у нестямі хльоснув княжича впоперек спини гарапником.

Але хлопець уже схопив коня за повід. Тивун не втримався й з усього маху гепнув додолу. Богдан скочив на коня й уп'явся йому поробошнями в слабину, кінь, заіржавши, рвонув ускач і з розгону вривався грудьми в двох комонників. Один тут-таки полетів із кручі додолу, другий устиг вивернутися й рубонув кривою шаблею, та не досяг Богдана, лише стяв його вороному вухо. Богдан махнув з-поза себе гатилом. Кінь упав і затиснув свого верхівця.

Княжич знов уп'явся вороному в ребра й погнав туди, де під лісом добивали останнього оборонця. Ворогів було п'ятеро, але вони не сподівались такого повороту в сутичці. Один з них уже перекинув собі через сідло котрусь жону, погнав у глиб Діброви. Стомлений у битві кінь біг погано, й княжич наздогнав його біля перших дубів. Порівнявшись із крупом степовикового коня, він здійняв над головою гатило, здійняв обома руками, та ледве не вбив свого воронюка, тоді здійняв удруге, й степовиків буланій упав на задок з розтросценом крупом. І степовик, і жона лежали під крилатим дубом, упавши сторч, та Богданові ніколи було додивлятися, чи вони живі, чи мертві, бо решта вже оговталась і спрямувала своїх коней на нього, забувши й за жога, який гнався вслід, високо піднявши двосічний меч, простоволосий і знесилений нерівним боєм. І чи то й степовикам увалася витримка, чи вони розгубились, побачивши хлопця, ще зовсім дитину, але передній шаснув повз нього, не нанісши смертельного удару шаблею. Й се дорого обійшлося і йому, й не тільки йому. На удар наступного степовика Богдан махнув своїм гатилом, шабля брязнула об важку дубову довбню й відскочила; рука в того, певно, отерпла від такого удару, й за наступним разом Богдан просто зніс його з сідла.

Лишалося ще троє ворогів. Одного здолав між. Другий, зім'явши жога, повернув зопалу назад і став легкою здобиччю Малка, третій закрутився на місці, хотів чкурнути в Діброву, але дерева тут росли надто густо. Тоді, кинувши чорною шапкою з кудлатої голови об землю, він поцілував шаблю і приострожив коня назустріч княжичеві Богдану.

Княжич тримав гатило високо над головою, і, коли б степовик трапив саме під мах, лишилося б від нього мокре місце. Та той в останню мить здибив-таки коня, аж кінь пробіг зо п'ять кроків на задніх ногах.

Богдан, махнувши гатилом у повітрі, мало не випав із сідла, та, проскочивши ворога, рвучко

розвернувся.

Хоч унікав дивитись на вершника, відчував, як його пропікають люттю очі смаглого степовика.

Так вони сходилися й розходились у блискавичному смертельному герці, й хто зна, чим би все скінчилося, коли б степовиків карий за п'ятим разом не схарапудивсь і не став дибки. Шабля свиснула в повітрі й вп'ялася в гатило, в круглий дубовий зріз, і застряла в ньому. Він поточивсь, але не впав, таки втримався, рука його шугнула за широкий скоряний пояс, і довгий ніж просвистів повз Богданове вухо.

А хлопець високо в обох руках тримав довбню з загородженою в неї шаблюкою. Степовик не міг і дихнути від забобонного ляку, бо перед ним був хлопець, уважай дитина. Він погнав понад ярмом до лісу. Та тут на дорозі йому став Малко. Не знати звідки доп'явши коня, певно, таки зловив одного з тих, що бігали, збурені боєм, він виріс якраз на шляху втікача, тримаючи в руці меч. І чи того меча, чи тивунового вигляду злякався степовик, та раптом на повному скаку стрибнув з коня й упокорено схилив голову додолу, аж йому жили на потилиці випнулися й оголили два гострі хребці.

Тивун Малко, трохи перехнябившись у його бік, раптом розітнув повітря довгим мечем й опустив його степовикові на потилицю. Княжич Богдан сидів, поклавши на коліна довбешку, й нестямно дивився на Малка, на того можа, якого порятував сам і який тепер ходив поміж розкиданими на траві степовиками й дорізував поранених. Усі три жони були живі. Найстаріша, спершись долонями на стежку, плювалася кров'ю, певно, забилась при падінні, й на неї ніхто не звертав уваги. Середня, вбрана в чорний стрій, схожа на робу, підкотивши поділ спідниці вище коліна, розтирала вдарену ногу — гарну й сліпучо-білу. Та на неї теж ніхто не дивився. Кожен обтирав кров, і піт, і багнюку, бо нещастя впало на сих людей зовсім несподівано, в цілком безпечному місці, за якусь верству від городу, й вони досі не могли прийти до тям.

— Ти хто єси, отроче?

Богдан здригнувся. Коло його коня стояла молода дівчина й злякано дивилася на Богдана. Кінь тряс головою від болю, форкав і бризкав на неї кривавицею, та дівчина не зважала на це й мов зачарована дивилась на юнца з важким гатилом на луці.

— Хто єси?

Діва підійшла збоку й торкнулася долонею його поробошня, ковзнула пальцями по дубовому гатилі.

— Роб єси княгині Ради?

Богдан мовчав. Дівчина зняла з білої шиї гарно ковану золоту гривню й дала йому:

— На, відкупишся в княгині.

Хлопець несвідомо взяв гривню й ніяк не міг одвести віч од діви.

З лісу, що затуляв од них Київ город, вихопилося троє комонників. Попереду охляп їхала княгиня Рада. Тільки тепер Богдана мовби попустило. Він кинув важезну довбешку — крива шабля, що й досі стриміла в ній, від удару дзенькнула й зламалась навпіл. Він стрибнув на землю й опинився в материних обіймах.

— Мамо...

Се було перше слово, на яке Богдан спромігся. Княгиня переляканими очима дивилася на побоїсько й міцно пригортала вищого за себе, кремезного в плечах сина, що горнувся до неї й плакав.

— Що то в тебе є? — по якомусь часі спитала княгиня, показуючи на золоту гривню.

Отрок, зиркнувши з-під матеріної руки на чужу діву, пошпурив гривню геть, аж у Хрещатий Яр.

— Взяла-м князя за робочича, — звинувачено проказала незнайома й приступила ближче. — Дозволь, княгине, поцілувати твого сина.

Й, не чекаючи відповіді, підійшла, відірвала хлопця од материних грудей, взяла його обіруч за голову й міцно поцілувала в засльозені уста. Богдан випручався й одвернувся, а діва пояснила княгині:

— Се діло його рук.

Княгиня Рада, зітхнувши, поспитала:

— Звідкуду есте прийшли, княжно Ясновидо?

— З городу стольного, з Витичева.

— Я-м тебе зразу впізнала.

— І я тебе, княгине.

— Така була твоя мати молодою. Така саміська. Ти ж зовсім маленька тоді...

— Я вже-м невіста, княгине, — сказала Ясновида й відступилася трохи вбік, неначе се зізнання завдало їй прикрощів.

— Чия ж єси невіста?

Ясновида перше поправила на собі полоття, відвернулась убік і проказала:

— Тура, князя косарів луганських.

— Джурджа... — промовила Рада. — Лугарі кажуть Джурдже на нього. По-їхньому так буде. Й хочеш за князя Тура?

Діва не відповіла, й Рада подивилася на неї довгим допитливим поглядом. Богдан уже заспокоївся й наставляв до їхньої розмови вухом, скося позираючи на вродливу молоду княжну. Мати зітхнула, погладила його по розпатланому волоссі й підійшла до свого коня, якого тримав за повід челядник.

— Підсади ж! — невідомо чому гримнула Рада, й челядник узяв її за гомілку. Вона звісила ноги на один бік і силувано всміхнулася до Ясновиди.

— Будь гостею в нашому вогнищі, княжно.

— Спаси Біг, — відповіла та. — Тепер мені й так нема куди їхати. Маю лиш одного оружного можа.

Вона пішла поряд з Радиним конем. Богдан здогнав їх потім. Услід пленталися Ясновидиці робині й між із мечем через плече, а позад усіх виступав на захваченому коні тивун Малко, наштрикнувши на меч голову забитого степовика.

— Кинь оту погань! — гримнула княгиня Рада.

Та Малко не зважав.

— Маю поставити сю голову на сулиці над ворітьми, — сказав він. — Хай лякається гайвороння.

Княгиня махнула рукою, їй стало байдуже. Вона згадала про інше:

— Отих... побитих... спалити треба.

— Спалю, княгине. Щоб не смерділо падлом у Києвому городі. Віддам у пожертву Цурові й Пекеві.

Місяця того-таки в наступний день

Ще вдосвіта княжич Богдан, побудивши Борислава й Вишеслава, пішов до стайні. В Києвому городі всі спали, конюх невдоволено буркнув спросоння: «Йди сам», — і знову влігся в порожніх яслах, коні теж спали, котрий навстоячки, котрий навлежки, тільки Малків кудлач, низько звівши голову, дослухався болю в пораненому вусі. Богдан поляскав його по волохатому крупі. Кінь навіть не зрушився. Тоді юнак одв'язав сірого в яблуках жеребчика, лише торік об'їждженого, підняв його на ноги й вивів.

Борислав із Вишеславом, сонькувато чухаючись, топтали біля стайні.

— Ти бери гнідого, а ти рябу, — сказав княжич і, пустивши свого жеребчика вільно, пішов по сідло.

— Студено, — позіхнув Борислав, але не сказав княжичеві й слова навпроти. Вишеслав же, якого коротко звали Вишатою, взагалі ніколи не сперечався.

Коли троє юних комонників виїздили з Полудневої брами, було так само темно й холодно, тільки на сході за Почайною і Дніпром палахкотіла ранкова зоря, мов нова срібляна ногата. До сідла в княжича була припасована широка тула з луком і стрілами, в лівій руці він тримав коротеньку сулицю для метання, другою ж правував жеребчика. Богданові товариші були озброєні так само.

В Хрещатому Яру стояла ще густіша темрява, та коні дорогу знали й незабаром, перебрівши неглибокий Хрещатик, вийшли на Соляний шлях і попростували Берестовим лісом у бік Звіринця. В лісі дорога була ще по-весняному м'яка, й коні ступали майже нечутно. Прокидалися птахи.

Десь у невидимій глибині біг Дніпро, й звідти тягло холодом.

— Куди? — спитав лаконічно Вишата, коли перед очима розступилися дерева й почалась галява.

— До джерела, — так само коротко відповів Богдан, перейнявши в трохи старшого друга його небалакучість, і знову запала тиша, тільки чути було легеньку ходу та обережне пофоркування

коней.

До джерела підійшли в ту часину, коли природа немов затамовує подих, чекаючи всходу сонця. Богдан показав Бориславові за глинясту кручу:

— Туди.

А сам з Вишатою подався трохи нижче, на два кидки стрілою.

Вишата попрямував свою рябу кобилу за густий ліщинник і немов розтанув у передранкових посмерках. Богдан узявся ще на два постріли нижче й собі зайшов у кущі. Тут сіріло невелике озеречко, до якого перед світанком приходять попити води козулі, дики, олені й інша звірина. Там далі, де поміж крутих жовтих берегів звивалася Либідь, було надто відкрито, й мисливці знали сю звичку тварин.

Богдан не зводив очей з ледь помітної стежки, де мусила з'явитися дичина. Лук був уже наготовлений важкою короткою стрілою, й кінь, проїнявшись настроєм свого вершника, стояв мов неживий. Але хлопцеві чи то від нетерпіння, чи таки з холоду тремтіли пальці, дарма що був одягнений у цупкий сіряк, а насподі — ще й у гарну ягнячу гуню.

Перший дик з'явився на стежці тільки тоді, коли за Дніпром устало сонце. Богдан пропустив його вільно. Се був молоденький ще дикунець і, певно, самітник, бо стада за ним не виявилось. Богдан провів його поглядом. Нехай диває. Десь там угорі на нього чекають Вишата з Бориславом, і, за ловчим правилом, перший удар належить їм.

Кінь теж уздрів іклатого кабана й неспокійно запряв вухами. Богдан тихенько поплескав жеребчика по холці, й той угамувався. Дикун пішов обережно, не рохкаючи, й нюшив повітря довгим писком, але ловчі стояли за вітром, і кінський та людський дух до нього не доходив. Тварина поминула кущі, де сховався Вишата, й пішла далі, й Богдан удоволено всміхнувся: Вишата теж пропустив, оддавши дика Бориславові.

В сю мить на стежку вихопився інший дикун, великий і кострубатий. Став, тихо рохнув і пішов далі. З гущавини з'явилося півтора десятка тварин — свиней і підсвинків. Богдан знову торкнув гарячковитого жеребчика за холку й почекав, поки стадо віддалиться, бо сей удар належав не йому, а Вишаті. Й коли свинячий ватажок наближався до того місця, де причаївсь Вишата, на стежку виступив стрункий буруватий олень. Поклав роги на спину й утяг ніздрями повітря. Його не турбувало стадо вепрів попереду. Олень остерігався страшнішого. Та в повітрі не було ніяких бентежних запахів, крім неприємного свинячого, й олень пішов далі. Слідом за ним чотири олениці.

Богдан, погладивши свого сірого жеребчика й заспокоївши його, повільно підняв лук і заходився натягати тятиву. Поряд із матерями вибрикувало четвірко плямистих теляток. Отрок раптом розгубився. Тятива вже бриніла, напнута до тріску, а він не знав, кого полювати. Блимнувши в бік Вишати, побачив, що стадо чорних диків уже було майже навпроти його схованки; зараз бринне Вишати тятива, й пущена стріла сполохає не тільки свиней, а й сторожких оленів.

І в сю мить на стежці з'явився ще один рогань. То був молодий, надзвичайно гарний і великий оленчук, він ішов сам, тримаючись на поважній відстані од стада, яке проминало Богдана, й хлопець, не вагаючись, повернув стрілу в його бік. Що буде, те й буде — він полюватиме сього самітника, якого, певно, прогнав зі свого стада старий олень.

Стадо пішло підтюпцем, молодий олень теж наддає ходи, граційно несучи свої ще не дуже

розгалужені роги. Богданові перехопило дух. Пускати стрілу зараз було ризиковане — могла не долетіти. Він у душі молився всім лісовим духам, щоб Вишата з Бориславом передчасно не сполохали дичину. Рука від напруження почала терпнути. Ще хоч двадцять кроків. Хоч десять... Лісовий душе Чугайстре, притримай руку Вишаті!..

Олень ступав і ступав, і в ту мить, коли Богдан цілився йому під ліву лопатку, пролунав жахливий крик. Богдан стенувся й повернув туди голову. Кричав і жахав дик, певно, вражений кимось із хлопців, угорі на стежці знялася метушня й кувікання. Княжич пустив стрілу, коли тварина, знявшись на задні ноги, подалася навтьоки.

Стежкою з несамовитим вереском прокотилося вепряче стадо, олені, певно, майнули кудись в інший бік, Богдан і не помітив навіть у який. Він ударив жеребчика п'ятами й погнав слідом за своїм оленем, не знаючи, влучив його чи не влучив.

Стежка спускалася вниз і вниз, кривуляючи між кущів і старих берестів; молодий кінь біг із усіх сил, але не вмів ще обминати дерев, і Богдана раз у раз боляче стьобало гіллям по виду. Оленя він уздрів, коли вихопився з лісу в долину Либеді. В шиї рудого красеня таки стриміла коротка стріла. Олень здолав крутий берег і знову впірнув у хащі.

Жеребець зрозумів, за ким треба гнатись, й кинувся слідом за оленем. Та, певно, оленя щось наполохало в гущавині, й, перш ніж Богдан заглибився в ліс, поранена тварина вихопилася знову в річище. Богдан помчав услід. Олень тримався берега, й відстань між ним і ловчим ні збільшувалась, ні зменшувалась. Він тільки часом зникав за поворотами й знову гнав понад водою, легко перестрибуючи кущі та повалені дерева, що траплялися на дорозі.

Богдан раз по раз хвицав жеребця в слабіну, й той, форкаючи, біг з усіх своїх молодих сил. Але про лук годі було й думати — стріла однаково б не долетіла, й княжич намагався виснажити поранену тварину. Олень на скаку силувався видерти рогами стрілу, яка завдавала йому пекучого болю, але швидкості не зменшував.

Так змагалися вони з годину, й, коли поминули городище Можів Ловчих, олень раптом, у три скоки, перестрибнув на протилежний берег і пірнув у ліс. То було просто незбагненне — тварина мов стрибала по воді, й Богдан зопалу повернув теж до річки. Та кінь довго бив ногами піну, доки виборсався на той берег, а за оленем уже й слід запався.

Богдан ще з півгодини гнав коня понад Либіддю, сподіваючись на те, що поранений рогань знову приб'ється до води, та незабаром Либідь стала вужчати, вужчати, ділитись надвоє й натроє, й княжич спинив жеребця, в якого від довгого бігу боки взялися милом, а ноги дрібно тремтіли.

Повернувшись до того місця, де олень пірнув у хащі, Богдан роззирнувся. Куди міг податися рогань зі стрілою в шиї? Так ні до чого й не додумавшись, продирався густою Дібровою, що облягала Київ із заходу.

Слідів ніяких не було, й княжич дав коневі волю. По якомусь часі жеребець вивів його на взлісся.

Натомлений гонитвою, жеребчик форкав і сіпав зубами повіддя, Богдан подумав, що данина вислизнула йому з рук і треба подбати бодай про явив. Помалу поїхав у той бік, де за Щековою горою була Глибочиця.

Та до річки діставсь лише тоді, коли сонце вихопилося над саму Київську гору, що кругліла на полудневному сході. Розсідлав сірого, пустив на велю. Жеребець одразу потрюхикав до води й

пив довго й жадібно, лише тоді почав пастися поблизу.

Богдан лежав під кущем верби. Страшенно хотілося їсти, а їжа лишилася в Борислава чи Вишати, й хто їх знає, де вони зараз. Йому не шкода було за роганем, що втік. Хлопець думав про вчорашню подію. Й між картинами запеклого бойовиська, між обличчями диких степовиків, яких до пуття й розгледіти не встиг, раз по раз напливали великі сині очі та чорні брови незнаной дівчини.

Власне, княжна Ясновида цілу ніч снілася йому, він лише тепер згадав про се. Здається, Богдан утікав од неї, а вона за ним гналася, хотіла поцілувати, та він біг занадто швидко. Сердився сам на себе, що так біжить, але не міг спинитися.

Приклав долоню до вуст, аби згадати, як вона вчора, після січі, поцілувала його просто в матері на очах. І стало так млосно й весело, що він схопився на рівні й хотів знову сідлати жеребця.

Та раптом згадав, як плакав у мами на грудях після жахливої січі, плакав при ній, тій дивній дівчині, соромився дурних сліз, але нічого не міг із собою вдіяти.

Яка ж діва тепер на нього погляне?

Богдан ліг горілиць і непомітно заснув. Прокинувся од мокрому дотику. Сірий стояв над ним і торкав губою за щоку. Хлопець підвівся й сів. Десь довгенько спав, бо тінь утекла, й тепер лежав під сонцем. Устав і заходився сідлати.

Щоб знову не продиратися лісом, Богдан поза Щековою горою попрямував на Оболонь, де схрещувалися два великі шляхи — Соляний і Залозний. Поминувши перехрестя, він увійшов до вщелини між Щекавицею та Хоревицею й міцним містком, що витримав сьоголітню повінь, перебрався через Глибочицю. Відтак мав Соляний шлях довести його прямо домів, до Києвого.

Шлях зав'юнився вгору й угору, знову почалась Діброва, але просіка була широка, й Богдан пустив спочилого жеребця вскач. Незабаром він здогнав незнайомого комонника й, махнувши йому недбало рукою, мов досвідчений між, помчав далі. Комонник був з лугарів, що стояли городами за Яропінню, Здвижем і Тетеревом, бо з-під кошлатої смушевої шапки виглядав оселедець чорного чуба, й через сі коси лугарів прозивали косарями, чи навіть косаками.

В Києвому городі панувала щоденна метушнява. Туди й сюди сновигали можі, малі бояри, домажиричі, вогнищани, нарочиті можі, тивуни, городяни, роби й челядники, — всі, хто жив у городі чи мав до нього якесь відношення. В княжому дворі, за високим гостроколом на найвищому пагорбі, теж в усі боки бігали челядники — з терема до клітей, і знову до терема, й до медуші, й скітниці, й до стаєнь та обори. Зустрівши на порозі дебелого Малка, Богдан сказав:

— Мати.

Малко вже давно навчився розуміти княжича й відповів:

— Княгиня в медуші сидить. Пощо є тобі?

Але княжич лише махнув рукою й побіг до підвалу, в якому зберігалися меди. Княгиня Рада з білявою робою Гундою переливала брунатний настояний мед з малої кадї в більшу. Богдан, не чекавши, поки вона закінчить, підійшов і смикнув матір за рукав:

— Чуєте, віддайте мене заміж.

— Га? — здивувалась княгиня. — Як то заміж? — аж у долоні сплеснула регочучи.

— Заміж тільки дів оддають, — пояснила роба Гунда, білобрива готська полонянка, яка вже давно жила в княжому дворі й досить вільно говорила мовою полян.

— Не тобі кажу! — огризнувся княжич, та обидві жінки весело реготали, й він люто зиркнув на них і вихопився сходишками з підвалу, нахвалюючись:

— Тоді я сам... я сам!..

Богдан побіг до терема, трохи не збив Малка, який і досі стовбичив на ґанку, й почав шарпати всі двері підряд, але, так нікого й не знайшовши в теремі, крім двох челядників, які не знати нащо шкребли дошки в сінях, знову підбіг до Малка.

— Де є?

Тивун сього разу не збагнув, що від нього вимагають, і перепитав:

— Хто?

— Хто, хто! — буркнув хлопець. — Вона!

— А-а, — здогадався тивун. — Там, за підкліттями в садку.

Богдан, стрибнувши з високого ґанку, майнув за кліті, наставляні попід городським гостроколом. У сьому місці гострокіл вигинався і правив стіною княжого дворища, городця, де стояв високий терем на два поверхи й вежу та всі господарчі будівлі. Міцний паркан з гострих дубових паль обгороджував дідинець князя від окольного міста й був маленькою твердиною в Києвому городі. Хлопець метнув до садка, що зеленів біля самісіньких воріт городця, й став мов укопаний. Княжна Ясновида сиділа на дерев'яному стільчику під яблунею. Тут-таки лежав на вкритій вовчим хутром лаві батько, князь Милодух.

Київського князя в городі ніхто не вважав господарем. Він уже років із десять хворів на тяжкий недуг, що не піддавався лікуванню жодним зіллям, рік у рік блід і худнув, був схожий на справжнього нава[1], проте Морана, всесильна богиня смерті, не відбирала в нього життя. Князь цілими днями вилежувався, взимку в теремі, влітку в садочку, розмовляв кволим голоском, і всім Києвом городом, та й не лише городом, а й цілим князівством, правила його діловита жона Рада.

Княжич Богдан якусь мить вагавсь, тоді приступив до Ясновиди й, затиноючись, мовив:

— Я б-беру тебе жоною!

Й хворий князь, і Ясновида дивилися на нього, мов на привид, потому княжна закотилася дзвінким сміхом, і Богдан не витримав поважного тону й уже вдарив на благання:

— Чуєш?..

Княжна й досі реготала, хворий князь і собі кволо всміхався, й хлопець не знав, що й мовити.

— Малий ще єси, — впокоївшись, устала Ясновида. — Підрости трохи, тоді й веди собі жону.

Богдана мов ґедзь укусив. Він крикнув, і голос йому то басив, то зривався на півники:

— Малий єсмь? Малий?.. А вчора? Речи, хто вчора побив тамтих? Де б єси була вчора, да би-м не зміг я там-тих степовиків? Зир туди! — Й він показав рукою на ворота, де й досі стриміла голова степового розбишаки, наткнута на високу жердину. — Де б си була?

Та княжна й далі сміялася, чорнобрива й світлоока, й знову торочила:

— Підрости, княжичу, малий ще єси, малий...

Богданові хотілося підскочити й надавати їй ляпасів за таке знущення, та хворий батько теж глузливо посміхався, тоді прибіг ще замузаний Богданів братик Волод і заблискав на нього спідлоба, колупаючись у носі, Богданові забракло сил, він крутнувся й побіг за ворота. Й коли збігав з насипу в окольний город, мало не наскочив на комонника.

То був той самий косак, якого Богдан випередив нещодавно в Дубовому лісі навпроти гори Дитинки. Через сідло в нього був перекинений великий рудий олень зі ще молодими не розгілляченими рогами. Богдан одразу впізнав свого роганя — біля горлянки й досі стриміла його коротка важка стріла з білою лебедячою пір'їною на зарізі.

Непогамована лють збурилася в Богданові, й він кинувся до чубатого комонника та почав стягати роганя з сідла. Проте комонник штовхнув його чоботом у груди й, доки хлопець підіймався з пилуки, проскочив у ворота городця.

Не тямлячи себе від образи, Богдан побіг аж до Полудневих воріт, потому звернув у Хрещатий Яр, ізсунувсь осипом униз і, шаснувши в кущі ясно-зеленої ліщини, дав волю сльозам. Плакав довго й гірко, плакав уголос, і в голосі снувалась настирлива думка: охаблюсь, охаблюся дому, нехай тоді шукають, нехай плаче й мати, й вона, я ж повернуся тільки тоді, коли про мене загомонить уся земля — й Полянська, й Деревська, й Сіврська, й цілий світ. Ось тоді вона побачить, із кого сміялася, нехай, нехай...

Так він пролежав до самого вечора, й, коли сонце сховалося за Діброву, прийшли Борислав із Вишатою. Вони вже все знали й ні про що не запитували. Богдан розповів їм про свої плани.

— Пійдете зі мною?

Борислав розгублено відповів:

— А чого ж би й ніт.

Вишата ж тільки широко всміхнувся.

— Сього-таки вечора! — сказав Богдан.

Товариші зітхнули. Княжича однаково не переконаєш, коли надумався до чогось. І хоч як було лячно, хлопці поклали на тому, що смерком викрадуть із княжих стаєнь коней, візьмуть зброю, оружжя та харчу — й у путь.

Та коли, діждавшись ночі, вивели й посідлали коней і збиралися дати дьору з городця, біля самих воріт із настрикнутою на палю мертвою головою Богдан раптом став. Йому вчувся знайомий голос. Кинувши коня, він шаснув у садок. На лаві, де сьогодні вдень лежав батько, лежала княжна Ясновида, над нею ж вовтузився той прийшлий косак і намагався приборкати її. Страшений здогад різонув Богдана по серці. То мав бути згадуваний учора Ясновидою лужицький князь Джурдже. Княжна відчайдушне боронилася й плакала, й хлопцеві знову засліпило вічі люттю. Він підскочив до лавки, захопив прибудного косарина за кіску й потяг, аж

у того з несподіванки голова заломилась назад.

Богдан з усього маху дав йому по пиці, той відскочив, і в темряві хижо зблиснув короткий латинський меч. Богдан теж витяг оружжя з піхов і дзвінко крикнув:

— Боронися! Клич своїх косацьких кумирів на підмогу!

Сутичка була коротка. Противники чи й устигли тричі схрестити мечі, й може, тому, що князь Джурдже випив надміру меду, а може, просто не розрахував своїх сил і спритності, та сталося так, що, відбивши Богданів меч, він готувався кинутись на знахабнілого отрока, однак лише болісно й якось наче здивовано застогнав і впав навколішки.

Богдан ошелешено позадкував і вдарився головою об яблуню, та в сю мить із мороку виринув Борислав і потяг його за собою. Вже коли підскачили до Полудневих воріт городу Києвого й чекали, поки зоружений сулицею між одчинить їм, до слуху їхнього долинув переляканий вереск, і Богдан упізнав у ньому голос Ясновиди.

Місяця того самого в третій день

Цілу ніч їхали хлопці битим Соляним шляхом, то женучи коней учвал, то даючи їм перепочити, попускали поводи лише в найгустіших лісах і, коли за Дніпром зблиснули перші промені сонця, опинились навпроти стольного городу Витичевого. Богдан мав під собою свого влюбленого сірого в яблуках жеребчика, Борислав гнався вслід йому на гнідому, а за ним на рябій кобилі тримавсь трохи збоку Вишата.

Поминувши стольницю, хлопчачи напинили коней. З високого насипу на них зорив між у різниці й шоломі. По якійсь хвилі він гукнув: «Бериле!» На насип вийшов ще один, зоружений сулицею, й хлопці вп'ялися коням під ребра, тільки курява за ними стала. На витичівському столі сидить Великим князем Богданів дід Данко, та всім відомо, що найбільше в такому стані належить стерегтися родичів. І Великого князя зараз немає, пішов походом на греки, його ж тивуни та вогнищани — люд непевний, он як дивилися з валу приворітні можі, тож краще таки триматися від них найдалі.

Лишивши по ліву руку Рожищів, хлопці звернули вбік і вирішили переднювати. Мішаний ліс понад Соляним шляхом був багатий на сонячні галяви, коні кали де пастися, до того ж і дичина тут велася.

Богдан сів під ще не вбраним у листя дубом-нелинем і замислився. Про забитого вчора князя Джуріже він не думав, хай лишень про нього думає ота Ясновида, але в вухах йому й досі стояв її розпачливий, а може, зляканий вереск. Під боком у Богдана без угаву теревенив Борислав, та княжич мовчав і не відповідав на його зачіпки. Коли людина вийшла з батьківського вогнища, мусить бути дорослою й мислити по-дорослому. Борислав був сином велійого болярина Борислава Старшого, відзначався винятковою балакучістю, та Богдан друкив із ним, і хлопець жодного разу не зрадив свого княжича.

Другий, Вишата, був протилежністю Бориславові. Вишатин батько Огнян служив у княжому вогнищі старим конюшим[2], а мати була робою, але не з полонених, а з близьких: дівчинкою її продав йому сіврський велій болярин Ладко, що тримав город у Нежині. Вишата разом із батьком та матір'ю мешкав у городці київського князя. Він майже ніколи не розмовляв, тільки широке всміхався, ніби з чимось погоджувався, або ж червонів і сопів, коли йшлося про щось неприйнятне. Він мав років на п'ять або чотири більше за хлопців, однак парубкувати ще й не

думав і завше воловодився з меншими, даючи собою керувати.

Борислав припинив торохтіти, й княжич наставив вухо:

«Що він питає?»

— Речу, куди ж тепер, княжичу? Чи в полудневі краї, чи на всхід, у Луги? Та пощо нам ті лугарі тепер, коли ти вбив їхнього князя? Куди ж поберемося»?

— Не з тих лугарів, — буркнув Богдан, і Борислав знову закидав його словами:

— Відаю, що не з тих. Ті сидять на річці Лугані, а се земля Сіврська. Та тільки й сі, що за Вишгородом, ще одного з ними племені.

— Не за Вишгородом. Далі сидять.

— Відаю, що далі. На Чорнобильській землі. Однаково й сі можуть меститися. А чи-бо ніт?

Богдан знову збрижив чоло. Він і справді думав податися на Лугань — вольні люди, косаки, роблять, що хочуть, воюють, і полюють, і розважаються, і... не водяться з жонами. То тільки їхні князі мають право женитись, а лугарі-косаки дають обітницю сіроманства: не одружуватись, не кидати меча та сулиці з рук і пильно берегти свою землю від ворогів. Так він думав, але Борислав слушно рече...

— Мають меститися, — проказав Богдан.

— Куди ж тоді?

Княжич відповів на се десь аж ополудні.

— У греки.

— Куди-и? — протяг Борислав, але та думка раптом заповонила його. — Правда твоя, княжичу! В греки! В греки! Чув єси? — повернувся він до Вишати.

Той згідливо всміхнувся.

— На сьому й буде! — сказав Богдан.

— Ліпо, ліпо! — радів Борислав. — Там слави заживемо! Туди готи ходять служити можами константинопольському володареві. Наречемося й ми готами, княже! Вірно!

— Наречемося русинами. Й таких візьмуть. А вернемось...

Княжич не доказав. Жеребець задер голову й сторожко прямих вухами в бік Соляного шляху. Богдан схопився на ноги, Борислав теж, і тільки Вишата сидів незрушно, притуливши спину до шерехкого дуба. Незабаром з-від шляху зачувся кінський тупіт, і, перш ніж хлоп'яки встигли злякатися, галяву зусібіч із гиком і свистом опосіли комонники. Всі були в барвистих ногавицях, на плечах мали різнокольорові корзна, з-під корзон же виглядали гаптовані й зеленим, і червоним, і синім, і жовтим, і чорним шнуром коротші чи довші гуні. Передні, побачивши на галяві людей, спершу напинили коней, розгледівши, знову весело засвистали й загикали, підкидаючи догори смушеві клобуки. Тільки тепер хлоп'ята постерегли, що то лугарі, бо голови й бороди в усіх до єдиного були поголені й з маківок поза вухо звисали вузенькі оселедці волосся, мов у князів.

— Гой, отроче, — звернувся один з них до Вишати, як найстаршого, — коні пасете?

Вишата лише всміхнувся по вуха, Борислав же вмить побіг знайомитися.

— З Лугу есте?

— З Лугу, — відповів йому кремезний косак із довгим копієм, до якого був прив'язаний густий чорний конячий хвіст.

— А куди?

— На Луг-таки! — засміявся косак, а Борислав зніяковіло шморгнув носом. — Не шморгай, косаки можі вольні, куди хочуть, туди й їдуть.

— А з якого Лугу есте? — знову почав допитуватися Борислав. — З Чорнобильського?

— Ніт, не з Чорнобильського. — Косак устроїв списа з кінським хвостом у землю й скочив додолу. — З Лугані-річки. Чув еси?

— Чув єсмь...

— Ось таке, — підсумував кремезний косак і гукнув до своїх: — Розсідлуй, братове!

Лугарі позіскакували з коней і заходилися розсідлувати. Вмить на галяві зайнялося вогнище, восьмеро косаків не знати й звідки принесли вбитого соханя, оббілували його й настромили над багаттям. Ліс виповнився лоскітливими пахощами смаженого м'яса, й хлопці згадали, що сьогодні й не снідали. Про Богдана годі й казати: він нічого не мав у роті хтозна-відколи.

Хлопці помалу запереступали до багаття. Борислав, маючи на оці своє, ввесь час липнув:

— Коли ж ви рушаєте? Сього ж дні?

— Не горить, — сміявся косацький отаман. — Нам аби завтра бути в Луговиках.

— На Чорнобильській землі?

— На Чорнобильській.

— Пощо?

— Кошового можа маємо жонити.

— Князя Джурджа? — вихопилося в Борислава, й він почервонів.

— Та Джурджа ж. По-нашому Юра.

— Як се по-вашому?

— Я-м роду полянського. По-нашому Юр. А по-сіврському Джурджь. Он у нас є косак із землі Сіврської, його ймено такоже Джурджь. А по-деревлянському Тур. Тепер відаєш?

— Відаю, — мовив Борислав і презирнувся з Богданом.

— А князя Юра знаєш? — запитав кремезний отаман і перевернув жердину з лосем.

— Чув єсьмь, — ухильно відповів Борислав, похоловши від страху.

Але страх виявився марним. Отаман був балакучим і віщим. Перевертаючи над вогнем лося, він почав пояснювати:

— Як ми речемо на сього звіра?

— Лось, — одказав хлопець.

— Істинно. А сіври речуть на нього лусь. А в Деревах речуть лись. Зумів єси?

— Зумів єсьмь, — усміхнувся хлопець.

— А як той звір, що живе в лісі й страшно гарчить? Видів си такого?

— Ні. Лише забитого. Медвідь речеться.

— О! — погодивсь отаман. — А пощо? Бо мед відає. А ти відаєш?

— Відаю!

— То й ти єси медвідь?!

Отаман зареготав, реготали й усі, хто чатував коло вогнища.

— Не єсьмь медвідь, але чоловік, — підшморгнув Борислав.

— А ци відаєш ти, що чоловік так і звався колись?

— Коли?

— А давно.

— Не відаю.

— Так слухай. Є така пісня:

Ой піду я до лісу, до лісочку,
Та втну собі дубову тесочку,
А на тій тесі та рогатина,
Та й не пострашусь лютого русина.
Віддай ми, русине, своє рухо,
Щоб тепло було ми та сухо.

Косак не співав, а навспівки проказував пісню, якої хлоп'якам не доводилося чути.

— Осе таке, — закінчив він. — То як? Зумів єси? Ти якого єси роду?

— Полянського.

— Тож ти і єси русин. Усі поляни — руси: й тиверці, й улучичі, й дуліби, й геть усі до Галицьких верхів. Бо поляни народжені медведями, сиріч, русинами. Тиверці й досі кажуть на сього звіра рус. Од русів є пішло все наше плем'я. Того й звемося руси, або русичі, сиріч сини руса-медведя. Зумів єси?

— Зумів єсмь, — протяг Борислав, а Вишата широко всміхнувся. Йому дуже сподобалась оповідь косатого лугаря, бо й сам дуже скидався на медведя. Тільки Богдан мовчки стояв осторонь.

Отаман спитав:

— Хто ваш зверхник? От сей? — він кивнув на всміхненого Вишату, найвищого й найстаршого з-поміж трьох» але Борислав показав очима на Богдана.

— Тю! — здивувався косак. — Пощо?

— Княжич, — вихопилося в Борислава, й він закусив язика, та слово вже кинуте, й тут нічого не вдієш.

— Велике цабе, — посміхнувся косак. — Я б, будши вами, віддався б під руку от сього. Здоровий, як медвідь, і дужий, та ще дужчий буде. А що є княжич?..

Борислав вибачливо блимнув на княжича, той мовчки червонів.

— А ти, вуйку, не дивися... Він того дня скількох потрощив гатилом...

І почав розповідати про позавчорашнє бойовисько під Києвим городом. Засмаглі лугарі слухали, аж роти пороззявляли, а коли Борислав дійшов краю своєї розповіді, кремезний отаман приступив до Богдана й узяв його за плечі:

— От се по-нашому! — Тоді подумав і тихо сказав: — Іди до моєї чоти. Хоч ти й недоліток та ще й княжич... Ми з тебе доброго косака зробимо. Хочеш?

Богдан, похиливши голову, мовчав. Сей здоровенний лугар ще не знає всього, не знає, що він, Богдан, заколов учора вночі їхнього зверхника, хоч і мріяв шукати слави саме серед осих веселих людей із косами за вухом.

— Братове! — гримнув до товаришів отаман. — Чи чули сте? Маємо нового косака. Зветься Богдан Гатило. Хай усі відають, як сей отрок дубовим гатилом потрощив голови ворогам землі Руської! Богдан Гатило! На сьому бути! Гатило!

Се слово сподобалося всім, і кожен підходив, аби ближче подивитися на хлоп'яка, який стояв оддалік і мовчки тупивсь у землю.

— А ти не бре? — раптом прискалив око кремезний отаман.

— Хай покарає мене Морана, хай упаде мені Пек на голову! — скоромовкою запрягнувся Борислав.

— Тоді на сьому й покладемо! — сказав останнє слово косацький отаман.

Але Богдан ще не сказав свого слова.

Обідали всі гуртом. Лугарі сиділи круг багаття, кожному дісталось по доброму шматку смаженої лосини, й кожен, перш ніж уп'ястися в неї зубами, відривав найкращий кусник і кидав у жар, урікаючи своєму захисникові. Згадувано було й Білого Бога Дажбога, що зветься Сонцем; і вітця його Соварога, який правує небом і землею і був уже тоді, коли в світі ще нічого не було; й саму Землю-матір, що її дехто прозиває Ладою, бо дає лад і людям, і тварині, й усякому зелові; й Перуна, котрий мече блискавки, й Перунових духів; і весняного Дажбога

Ярила; й чотириголового Дажбога Світовида; й семиголового Дажбога Сімаргла; і холодноруку Морану, котра відбирає в чоловіка життя; й Цура з Пеком, що живуть у вогні земному й підземному; й русалій, водяників, лісовиків та домовиків, без яких не ступиш і кроку, й навіть упирів та вовкулаків, бо не знаєш, де будеш узавтра, куди зверне твоя нога й звідки слід чигати небезпеки.

— А Мокошу забули? Хай береже косаків од гріха, іже речеться ручний блуд. Бо в косака зроду-звіку нема й не було жони, ні лади-любки, а сил багато є й руки суть великі. Тож хай береже нас од гріха. Їж, Мокошо!

І почалося загальне трапезування.

Після обіду пішли напувати коней, тоді дехто покликався на влови, інші латали ногавиці й гуні, дехто лагодив кінську зброю чи оружжя.

Вечеряли свіжовпольованими дикунами та косулею. Перед смерком же в стан заблукала сива відьма. Вона ворожила косакам на руці й передрікала їхню долю. Косаки сприймали її слова цілком серйозно й дякували, хто чим спроможний, і нарікали нові жертви своїм богам та богиням.

Вістусі дали добре попоїсти, й вона сіла гріти старі кістки біля вогнища. Тоді згадали про новоявленого косака Богдана, й не тому, що він був княжичем, а через те, що вславився як Гатило.

Відьма взяла хлопцеву дісницю й почала розбиратися в заплутаній лінії його життя. Говорила й про зелений бір, і про холодну воду, й про перемоги на боронному полі, й про дівчину чорнокосу, й про синьооку, й про славу ловчу, й про перестріт на роздоріжжі, закінчила ж так:

— А вмреш од жони, яку залюбиш. Умреш, коли трісне тятива твого лука.

В Богдана по спині полізли мурахи. Він широко розплющеними очима дивився на стару вістунку, яка, повідавши його долю, смачно вминала розімлілу дичатину. Коли вогонь згас і в таборі настала тиша й темрява, княжич тихо витяг з тулії свого новенького лука й замахнувся, щоб пошпурити його якнайдалі від себе. Хоч би там що було з усіма отими жонами, зате лук викине, свою наглу смерть.

Але, замахнувшись, передумав і почав розв'язувати тятиву. Адже вона може лопнути й сама по собі, просто перетліти й лопнути, й ворожіння старої вістухи збудеться. Зубами й нігтями насилу розв'язавши тугу тятиву, він кинув її в потік. Тепер се вже не тятива, а просто шматок турячої жили, й слова відьми не збудуться. Закинув Богдан і тернове лучище, лише потому спокійно ліг спати...

Місяця того ж в останній день

Уранці, коли косаки зібралися в дорогу, Богдан сказав отаманові:

— Пійду в греки.

Вони стояли на битому Соляному шляху — малий отрок на сірому жеребці й загартований у січах отаман із довгим оселедцем чуба, що визміювався з чорного смушкового клобука поза праве вухо. Отаман ані слова не сказав Богданові. Вже все знав про нього, геть усе: що той

женихався до нежинської княжни Ясновиди, й що вбив у сутичці князя Юра, й що тепер іде шукати слави. В іншому випадку косацький отаман просто б одляскав отрока, та в його вічу той отрок заслуговував на шану — то був не звичайнісінький князюк, пихатий і розбещений волостью, а рівний йому й товаришам його між Богдан Гатило.

На взбіччі Соляного шляху стояла валка возів, що прямувала з далеких сівських Холмів. Гречники їхали в Ольбію по сіль і в Києвому городі вчора дізналися про смерть лугарського кошового Джурджа.

— Стережися мести, — тільки й сказав отаман Богданові й нахилив корогу вперед: — Потягнімо, браттє!

Їм треба-таки було до городу Києвого, мали йти на весілля, потрапили ж на похорон, та ще й кошовий поклав голову не в чесній січі з ворогом, а в сутичці за жону.

Косацькі коні збивали копитами куряву й віддалялися на полуніч, а юнак стояв і понуро дивився їм услід. Щирий луганський сікун припав йому до душі, Богдан охоче лишився б у його чоті, більшої слави ніде не заживеш, як серед відчайдушної братті сіроманців-лугарів, але отаман сказав: «Стережися мести», — й се була жива істина, від якої на душі ставало трохи лячно й холодно. Там, у хвості гречнинської валки, походжав ще один лугарський княжич — Годечан, брат уперше Джурджеві, й хоч він був років на шість чи п'ять старший за Богдана, та лякатись його не хотілося: Годечан видавався якийсь худорлявий і кволій, наче стеблина степового маку, та й не знав він, що вбивець його брата тут-таки, поряд. Однаково ж косацький отаман, певно, мав на думці саме княжича Годечана.

Валка готувалася в дорогу. Гречники запрягали в ярма полових круторогих волів і чекали наказу рушати. Богдан зі своїми хлопцями стояв край дороги й дививсь на переднього. Той нарешті вклонився на всі чотири сторони й, голосно проказавши: «Світовиде, не забудь нас у дорозі», — махнув рукою. Гречники загейкали и потягли своїх круторогих з узбіччя на шлях.

Богдан ударив жеребчика поробошнями в живіт і погнав поперед валки на полудень. Він вирішив іти з гречниками до самої Ольбії й вже там, човнами чи як приведеться, їхати в ромейську столицю, цар-город Константинополь.

Лишивши валку на добрий час[3] позаду, він махнув до своїх и заглибився в ліс. Дерев тут стояли негусто, й коні йшли навмання, обминаючи завали та кущі. Борислав, наздогнавши Богдана, крикнув:

— Гатиле!

Богдан смикнув повіддя. Се назвисько вразило його.

Він уже й забув про нього, та ось Борислав Борич нагадав учорашнє, й хлопець іспідлоба всміхнувся. Борислав з Вишатою під'їхали вкруп.

На взліссі несподіваний гук розітнув тишу:

— Хто йде?

Хлопці похапалися за мечі, але не спинились.

— Хто йде? — ще гучніше спитало їх з-поза дерев.

Борислав одгукнувся:

— Ми! Свої!

Вийшли на відкрите. Там стояло троє можів. Одного з них Богдан упізнав, решта були незнайомі. В руках у кожного бринів напружений лук. Богдан, міцніше стиснувши сулицю, приготувався до нападу. Троє проти трьох, але тамті могли кожну мить вистрілити. Й Богдан уперше пошкодував за своїм луком. Коли ще та тятива лопне, а тут би згодилася, таки згодилася б... Вишата, стоячи за товстим деревом, поволі діставав із тули лук, а Борислав уже давно був наготові. «Троє проти трьох», — майнуло ще раз Богданові, й він поволі торкнув коня. Та Годечан опустив свій лук і зняв стрілу.

— Се ви єсте... А ми смо думали...

Всі шестеро попрямували на шлях. Валка гречників уже наближалася, було видно передню пару сивих волів, які рівномірно хитали крутими рогами, тягнучи воза, вантаженого дорогими скорамі, воском і медом, у бік далекої й невідомої Ольбії. Годечан порівнявся з Богданом.

— Куди путь ваша?

— В греки, — глухим голосом проказав Богдан, і досі сторожко стежачи за кожним порухом Годечана.

— В греки? Далеч. А я-м до Родня, а там через Дніпро й на Лугань.

Богдан здогадувався про мету Годечанової подорожі, але мовчав, а той теж більше не обзивався. Так вони й їхали поряд, попустивши коням повіддя. Їхали дообід, за ними розтяглися короткою вервечкою решта четверо, й княжич слухав, чи не виляпає чогось отим двом патякуватий Борислав. Але той торохтів про щось геть далеке, й Богдан потроху заспокоївся.

Коли сонце світило просто в вічі й Соляний шлях котився степом майже на полудень, комонники помітили далеко попереду густу хмару куряви. Вони спинили коней і наставили долоні до віч, але курява лишалася курявою, й годі було в ній щось розгледіти. Підійшли задні й теж почали вдивлятися. Тоді повівом вітру пилюгу знесло вбік, і стало видно комонників. Вони довгою змією спускались у балку, й над головами в них виблискували тисячами сонячних скалок довгі списи, шоломи й кінська зброя.

— Степовики! — прошепотів Борислав, але Годечан тут-таки заперечив:

— Степовики не ходять полками.

— Біжімо до гречників! — знову озвався Борислав, і сього разу ніхто йому не заперечував. Хоч би хто був, але гречників треба попередити.

Хлопці розвернули коней і погнали назад, звідки наближалася волячим кроком купецька валка.

Отаман гречників, почувши новину, гукнув усім звертати в ліс. Залунало знову гейкання й собкання, й вози порипіли між дерева. Дехто з гречників лишився замітати сліди коліс і волячих ратиць, дехто витягав з переповнених возів оружжя, решта ж квапила волів далі й далі в гліб лісу, навскоси Соляного шляху, сподіваючись обминути невідоме військо. В степу закони неписані, сподіватись треба найгіршого й бути готовим до всього. Троє послухів верхи на конях лишилися поблизу шляху, біля того місця, де могли помітити сліди гречницьких возів.

Отаман тепер ішов позад валки, був суворий і врочистий, ішов не озираючись, але й думкою, й вухами був там, звідки мав чекати наскоку. Послухів же надто довго не було, й старий лаштувався вже послати туди ще двох. Нарешті лісом загупали кінські копита. Люди повернули насторожені вічі в той бік. То були свої, вивідники.

Перший осадив коня біля отамана.

— Бане! — тремким від хвилювання та втоми голосом сказав він старому. — Завертай валку.

Отаман, якого назвали Баном, важко вступився в по-слуха:

— Що стало?

— Вертай вози. Князя нашого вбито!

Богдан здригнувся й глянув на Годечана, який стояв поряд, потому на Борислава й Вишату.

— Якого князя?

— Великого князя Данка греки отруїли.

— Хто тобі повідав се? — недовіжливо перепитав Бан.

— Сам видів єсмь! Везуть у корсті, засоленого й завощеного. Й полки вертають у стольний Витичів.

Богданові раптом запекло під грудьми. Вбито його діда, Великого князя Данка. Й хоч Богдан бачив його лише тричі на своєму віку, але було шкода старого, й він думав, що, певно, так і прокидається в людині кров до помсти. Очі свербіли, вуста почали дрібно сіпатися, й, може б, княжич не втримався й заплакав, та вчасно вдарив поробошнями жеребця в слабину.

Товариші погнали слідом за княжичем, гречники, стямившись, почали розвертати волів, а княжич гнав і гнав коня поміж деревами, й сльози бігли-таки йому з віч. Над усе хотілося тепер Богданові додому, до матері, й він ще дужче бив коня під ребра. Образ чужої чорнобривої дівчини відсунувся кудись убік, зблякнув, розтав, і все здалося таким нікчемним і не вартісним, — дурні бойовиська, що він їх заварив, і втеча в греки, й усе на світі, думав лише про те, як приїде додому й притиснеться матері до м'яких теплих грудей, а вона мовчки гладитиме його рукою по довгому волоссі.

В ЛІТО 413-е

Новий конунг візіготів аквітанських Валлій, боячись дужих сусід своїх венедрів, надумавсь утікати до Африки. Посадивши все плем'я на плоти, човни та ладді, він рушив у відкрите море, щоб зажити на полудневих землях нової волості. Та сильна буря де перетопила судна його, де прикотила назад, до європейських берегів. Убачивши в сьому волю Неба, Валлій відмовивсь од свого наміру.

В ЛІТО 414-е

При дворі царгородському закоторилося: всю волость правління перебрала на себе Пульхерія,

молода сестра малолітнього імператора Теодосія. Бувши побожною святенницею, вона запровадила при дворі монастирський лад.

В ЛІТО 415-е

Перський цар Єздегерд, переступивши слово, дане покійному імператорові Аркадію, став посягати знову на Вірменію. Замість законного княжича, він посадив на вірменський стіл перського. Почалася рать межи персами й греками, яка тяглася два літа, й ніхто не міг подолати.

В ЛІТО 416-е

В царі-городі Константинополі стали купувати й продавати чини всякі державні, й хто мав золота більше, той вище сягав, і почало беззаконня всіляке творитися в усіх службах.

В ЛІТО 417-е

Валлій, конунг візиготів аквітанських, зібрав усе полчення своє й повів таку мову: «Непереможні готи! Хоч би куди ви спрямували стопи свої, від далекої полуночі до країн полудневих, ви всюди прокладали-сте дорогу собі своїм оружжям. Ніщо не спиняло вашого врочого ходу: ні землі, ні студінь, ні жар, ні гори, ні ріки, ні хижі звірі, ні навіть велелюдні хоробрі племена. Та ось що ми бачимо сьогодні: венеди, галли й словіни посміли нападати на нас із тилу, тоді як римляни загрожують у чоло. . Від вас, хоробрі можі залежитеся тепер, на кого з них підіймати нам оружжя своє. В перемогу вашу я вірю — вона буде. Але чи личить полчитися й гаяти час на лякливих римлян? Чи не ліпше обрати вам ворога, достойного вас?»

Але візиготи так і не зважились сполчитись проти західніх слов'ян.

В ЛІТО 418-е

Закоторилася прями земля слов'ян іспанських: венеди повставали проти галлів, галли йшли супротиву словін, а словіни нападали й на тих і на сих, і велії стогони стояли докруги, і брат ішов на брата й криваві ріки потекли межами.

В ЛІТО 419-е

Не знаючи, що йому чинити га як дотримати слова, даного імператорові Гонорію, готський конунг Валлій оmanoю полонив одного з жупанів вінедських, ім'ям Предівой, і послав його в Рим, нібито як ратний і взяток на полі бороні. В Римі почалися радісні свята. Гонорія вшанували героєм і побідником словін, галлів та венедів. Конунг Валлій також був уславлений переможцем, хоч і не схрещував оружжя зі слов'янами іспанськими.

В ЛІТО 420-е

Пруги[4] велії найшли на землю Руську від Галлії Карпатської до самого Дніпра, й на землю Деревську, й на Сіврську, й на Луги також, й був голод чорний, й прийшла чума з країн полудневих і всхідніх, і забрала многи животи.

Того ж літа переставився перський цар Єздегерд, і зітхнули греки й грузини іберійські, й тепер вірмен опосіли греки, й заплакало старе, й мале, й дитя в материній утробі, кленучи Теодосія та Пульхерію.

В ЛІТО 421-е

Над царем-городом Константиновим зійшла зоря вітлеємська, показуючи опахалом на край полунічний, і вбоялися греки, й рікли, що зла слід сподіватися з тих країв. І стояла зоря сім ночей, і вдруге вбоялися греки, й почали чистити полки свої від гунів[5], і готів, і від інших варварів, і стали брати їх не як спокон вік старих, разом із вождями та воєводами, а вокрім, подушно й полично, щоб не припустити вдруге такого лиха, яке вже бачили стіни константинопольські літа божого 400-го, коли на небі також стояла опахата зоря.

В ЛІТО 422-е

Місяця квітного

Був знову квітний, і знову так само тепло й весело починалася весна, та відтоді минуло десять літ, багато чого змінилось й у житті, й у природі, й поміж людей, одні народились, інші переселилися в потойбічний світ, у незнану країну предків. Богдан упізнавав і не впізнавав свій рідний маленький Київ город, і єдиний, хто лишився таким самим, була мати, княгиня Рада.

Батько пішов у зелений ірій пращурів. Тепер Богдан був уже не княжичем, а князем землі Київської й повноміжним осподарем усіх її ланів, і річок, і лісів, і гір, і всього, що в них було живого й мертвого.

Звістку про вітцеву смерть принесли йому купці-гречники аж у самий царів город Константинополь, де Богдан прослужив дев'ять років у варварських тагмах імператора, досконало вивчивши всю військову технітарію рومهїв, усі їхні хитрощі й стратегії, заживши собі слави невразимого й непереможного скіфа, бо ніхто, вийшовши йому супротиву, не зміг ще викрутитись од його меча, ножа, сулиці або кия.

Й Богдан таки здебільшого бився києм.

То була важезна дубиняка, обкована з усіх боків залізними смужками, втикана гострим зуб'ям тригранних бронзових шипів. Того кия не кожен міг і підняти, в Богданових же руках він крутився змієм, і лихо було тому, хто трапляв на дорозі шаленого «скіфа».

Богдана в імператорській тагмі ніхто не любив, і то через усім зрозумілі заздрощі, зате всі боялися й шанували, бо нікому не хотілось першому вступати в бій, попри всі на світі накази та бичі; «скіф» же йшов уперед сам, добровільно викликаючись на герці.

Дружив Богдан лише із своїми — Бориславом та Вишатою, які пішли з ним і за море й

намагалися бути завжди попліч свого зверхника й улюбленця. Й се надавало Богданові ще більшої сили й зваги, бо Вишата в будь-яку мить міг прислужитись йому своєю могутньою рукою, що мало чим поступалася Богдановій, а Борислав, хоч і слабший, завжди виручав товариша де мечем, а де й хитрістю.

Борислав хвацько гуторив і грецькою, й латинською, й фрязькою, й готською мовами, що були в ужитку в тих варварських тагмах-полках імператора, Вишата ж мало коли вдавався до мови, навіть рідної полянської, здебільша обходячись і так. У свої двадцять шість літ він став ще кремезніший, але на зріст не вдався. Борислава ж вигнало вгору, гнучкого й жилявого, мов тернова жердина. Богдан був такий увишки, як Борислав, і кремезний, як Вишата. Мечники в тагмі так і звали їх: Здоровий скіф, Довгий скіф і Куций скіф, хоч кожен з них мав, певно, своє ім'я. Та, по-перше, так зручніш, а по-друге, хіба запам'ятаєш ці незбагненні скіфські імена.

Богдан потроху відвик од свого ймення, та й інші не називали Богдана Богданом, лише тим давнім словом, що з легкої руки смаглого косацького отамана прилипло йому навіки: Гатило. Й княжич залюбки відгукувався на той поклик, бо в ньому було щось рідне, й шпарке, й майже забуте...

По смерті Богданового діда Данка віче посадило на Витичівському столі дідового молодшого брата Рогволода. Як усе те сталося, Богдан до пуття не знав. Може, зважили на те, що прямий спадкоємець, київський князь, син Данка Милодух зовсім хворий, а може, й підмастив декому Рогволод, але сталося як сталося.

Після похорону діда Данка Богдан у війську нового Великого князя пішов меститися грекам за жахливий підступ. Греки, злякавшись війни, видали Рогволодові татя, того, хто, власне, тільки виконував волю справжнього вбийника, й піддалися на мир, зобов'язавшись сплачувати Великому князеві щорічну данину в 350 літрів золотом. Рогволод погодивсь. То була явна зрада, й князі, й велії та малі боляри, й можі ліпші, й усе воїнство невдоволено гомоніло, однак Великий князь не зважав, бо на випадок поразки мусив поступитися столом, який посів нещодавно.

— Хіба то мало! — виправдовувався він. — Греки ще ніколи не платили нам дані. Тепер платять.

Князям і веліям болярам дісталось по чималому кушу, решті боляр і ліпших можів також, і вони потроху замовкали, хоч військом, яке зібралось при Дунаї, можна було нагнати й не такого жаху на ромеїв, бо тагми їхні саме ратилися в Асії.

За статтями вгоди кілька тисяч полянських, і деревлянських, і сівських можів, і косяків-луговиків пішло служити найманцями в імператорське військо.

Так Богдан опинився в золотосяйній стільниці над Босфором. Відтоді минуло більш як дев'ять років. Туди він ішов хлопчиком, а повернувся дорослим боєм, що зазнав на собі й меча, й вогню, й голоду та підступів, бо на них не скупились ні ромеї, ні їхні численні вороги в Європі й Асії.

Порівняно до Константинополя Київ город видався Богданові маленьким селом, що не знати нащо й оточило себе високим дубовим остроколом. З сією сміховинною «стіною» неважко впоратися трьом сотням ромеїв, озброєних звичайними драбинками, не кажучи вже про катапульти й скорпідії, які кидаються скелями, не згадуючи залізничолі тарани та багатоповерхові гелеополі, що здатні пересадити через будь-яку муровану, а не дерев'яну

стіну цілу зграю мечників і стрільців. Приблизно так само був укріплений і стольний город Витичів. Кажуть, стара стольність Вручий набагато міцніша, та Богдан аж туди ніколи не їздив і не дуже вірив у ті балачки. Наші князі впевнено почувуються й за гостроколом, який захищає їх од степових наїзників, а великому військові подолати таку обшир зась.

Усе було так і не так, та про те мусив дбати Рогволод, Великий князь.

А він не дуже вболівав державними справами, оточив себе пройдисвітами, бавився скоморохами й гудочниками, позвозив до Витичевого більше двох десятків наліжниць, які мали своєю молодю кров'ю розганяти загуслу кров у його старечих жилах.

Богдан думав про се, сидячи під кущем калини в тому самому місці над глибоким Хрещатим Яром, де літ тому десять уперше освятив себе в справжній січі. Місток був старий, трухлявий, півпоруччя з боку городу відламалось.

Князь несолодко всміхнувся. Місток інколи може послужити неабияку службу, й мусив про се спитати в Малка, який за десять літ вибився в домажиричі й ще дужче погладшав.

Зодзаду в князя сидів Вишата. Він щось мугукнув. Князь, після повернення додому, наставив його за старого конюшого.

— Що?

Вишата мовчки хитнув головою на той бік яру. З-поза оспища Соляним шляхом їхало четверо комонників. Поминувши місток, вони вгледіли під калиною синє блискуче корзно київського князя й попрямували до нього через урвище. Віддавши коня супутцям, найстарший з них підійшов і за давнім звичаєм торкнувся рукою трави — ні більше, ні менше, саме так, як споконвіку віталися поляни, не скидаючи шапки.

Князь усміхнувся.

— Що ймеш казати, я тебе слухаю, нарочитий може.

— Рече Рогволод, Великий князь, твій дід, аби-с прийшов ти до городу стольного.

— Пощо я йому в потребі есмь?

Нарочитий зам'явся.

— Не відаю, княже.

— Й залянешся?

Прийшлий знову зам'явся і скосував на Вишату, вбраного в ще грецьке корзно.

— Кажі при ньому, не страшись. Далі сього місця твої слова не підуть.

Нарочитий тепер озирнувся на своїх супровідців і притишеним голосом проказав:

— Ясичі розбили князя роденського Вогняна. За Порогами.

— То й що?

— Гречники не можуть ходити в Ольбію по сіль.

— Нехай знову збере можів і піде на ясичів.

— Пойняли...

— Кого?

— Князя Вогняна. Полонили. Рогволод кличе тебе. Рече: Болога взимі потяли, Вогняна полонили, хай тепер іде на них Гатило.

— Краще потятому бути, ніж полоненому, — сказав сердито князь, тоді недовіжливо подивився нарочитому в вічі. — Так і рече: Гатило? Чи се ти вигадав?

Нарочитий зняковів і визнав:

— Ніт, княже, рече «Богдан». А се так усі на тебе речуть. Богдани, мов, многі, Гатило ж єдин.

Богдан усміхнувся, й нарочитий, посмілівши, додав:

— Не забули смо, як ти тому десять літ під своїм Києвим городом княжну нашу від погібелі порятував. Малий був єси, не відаєш.

Вишата й собі засміявся, князь же спокійно запитав:

— А де та ваша княжна тепер?

— Ясновида? Та де ж... У Родні. В Родні, — повторив він. Йому стало чи то шкода її, чи ніяково за своє недоречне запитання. Отже, в Родні. Нарочитець розвіяв усі його сумніви: — Не доля нашій княжні. Се вже вдруге. — Він мало не назвав імені того давно вже забутого Джурджа, та вчасно схаменувся. — Й не вдовиця, й не так щоб невіста... Вогняна ж князя... Тож Рогволод і рече: нехай тепер іде на ясичів Гатило... Богдан.

Сонце хилилося до заходу, й князь лишив нарочитого можа переночувати в своєму теремі. Той погодився, бо до Витичевого стольного городу їхати ж цілий день. Увечері Богдан сказав йому:

— Перекажи Великому князеві, що я не можу сповнити його волю. Скажеш, у... Гатила всього півсотні можів, сподужих носити меч. — Він подивився чоловікові під куцаті брови, бо той ховав очі додолу, й спитав: — Яке твоє ймено?

— Морятин, княже, Морята.

— Так і речи дідові моєму: п'ятдесят комонників. Ураці Морятин, забравши своїх отроків, які переночували в старого конюшого Вишати, поїхав, а наступного вечора був знову в Києвому городі. Здавався марним і хворим. Богдан поклав усе те на карб неблизької дороги, та Морятин скинув гаптовану гуню, задер полотняну сорочку й повернувся до нього спиною.

На спині хрест-навхрест червоніло кілька кривавих запечених посмуг.

— Видиш, княже, — похмуро сказав він. — Пожалій старця, коли між єси. — Й додав, уже натягаючи гуню: — Мовить, нехай бере свої п'ятдесят, я приточу.

Богдан спитав зовсім недоречне:

— Скільки маєш літ, Морятине? — Й подумав: «Якщо вдвічі більше, ніж мені, — посовіщуся, коли ж ні — то ні».

Морятин відповів:

— Стільки, скільки твої можі комонні.

— П'ятдесят?

— А так.

Тепер він не знав, що сказати. Було шкода старого, та давня звичка загадувати уроки не дозволяла погоджуватись. Його розібрало зло на Рогволода. За що дід його ненавидить і хоче збутися?

Він спитав:

— Роговолодичі де зараз?

— А де! — відповів нарочитий між. — Єдин у Холмах, як і був, а сей тут, при вітцеві.

— Єutihй?

— Єutihй.

— Чого Рогволод не после його на ясів?

— Сього не відаю, княже.

— Страшиться?

— Не відаю.

— Береже для... столу?

Морятин зітхнув, але не відповів нічого. Тоді довгим поглядом утупився в Богдана й похмуро проказав:

— Уп'ять закоториться земля Руська...

— То ж пощо?

— Бо їдного тягне сюди, другого туди, й комождий князь дивиться не на Витичів, а геть.

Богдан силкувався зрозуміти, куди гне нарочитий між, тоді, здається, збагнув і промовив:

— Повідають, Велімир усі землі під собою мав. — І швидко зиркнув у вічі Морятанові, але очей таки не побачив за кошлатими брівми, — Пощо ти од мене ховаєшся, нарочитий може?

Нарочитець відповів:

— У Велімира був меч Юрів. . — Знаю. Ти його бачив єси?

— Без Юрового меча готів би з виї своєї не скинули. Всі князі й усі землі пішли за Велімиром тоді.

— Ти його бачив єси? — на поліг київський князь.

— Велімира-м бачив. Був єсмь отрочам, а бачив. Тринадцять літ мав єсмь тоді.

— Меч, питаю, меч Юрів бачив єси?

— Малий був єсмь тоді, княже, — вхилився од відповіді Морятин.

Князь охолов і по хвилині мовив уже таким голосом, який не терпів заперечень:

— Те й передаси Великому князеві: негоден, мов, Гатило на ясичів іти, бо у стольному городі ліпші за нього. Зумів єси?

Морята знав уже, що розмову закінчено й що сей молодик не призвичаївся ще ламати свого слова. Богдан же Гатило думав про інше. Великий князь тепер остаточно підніме забороло. В голові на мить майнула чи то думка, чи тільки тінь, що спина в сього літнього можа вже помережана попругами й помережиться ще дужче, та він потиснув у собі ті непотрібні жалощі. Коли кинуту виклик — сподівайся гостей, і нічого тут більше не вдієш.

Рано-вранці Морятин побрав дорогу на Витичів. Рушаючи, він торкнувся правицею споришу біля теремного ґанку, чим дуже здивував молодого київського князя. Більше того: Богданові навіть привиділось, що той схилився перед ним нижче, ніж то заведено. Князь теж оддав шану нарочитцеві й, коли той зі своїм почтом зник за ворітьми двірня, а далі й за вже розчиненою на день Полудневою брамою, — пішов оглядати свою твердь.

Самий вигляд її викликав у князеві зневажливу посмішку. Город був оточений дубовими й модриновими палями, заввишки по шолом комонникові. Гострокіл починався з Полунічних воріт, ішов над самою кручею вздовж Почайни, тоді звертав туди, звідки тік Хрещатик, далі йшов на захід, переступивши через Полудневі ворота, брався круто на полуніч, потому вигинався на схід аж до першої брами. З трьох боків були стрімкі вирвища, й се могло втішати. Та лишалися ще два нічим не захищені боки, які виходили на рівні вигони.

Богдан подумав, що їх належить зміцнити бодай ським-таким валом та ровиком. Але ж коли? Вздовж гостроколу йшов піднятий майже на сажень поміст — у час оборони можі стояли на помості й відганяли напасників, коли ті намагалися здолати гострокіл.

Богдан похитав одну палю, тоді другу. Ся хиталась — певно, вже підгнила; князь Милодух, усе життя готуючись до вирію, не дуже дбав про міць городу.

Обійшовши три стіни гостроколу, Богдан по драбині зліз біля Полунічних воріт на землю. Три стіни по дев'ятсот кроків кожна. Й коли сю, третю, можна захищати абияк — допомагали кручі, — то дві перших півсотнею можів не втримаєш. Таки даремно він одповів Рогволодові тими словами. Зарано. Зарано... Звичайно, воїв можна зібрати й сотню, й навіть дві, та що вдієш сією силою?

Від Полунічних воріт починався княжий дворець, одокремивши від окольного городу невеликий шмат землі, — може, з десятку частку. Двір займав усю полунічну стіну й неправильним трирогом тягся до середини західної. Попід ним пролягала головна вулиця Києвого городу, що вела від одних до других воріт. На крайній випадок можна сховатися й за двірцевим гостроколом, бо дворець на найвищому місці, навпроти Священного пагорка з кумирами. Та що се дасть?

Богдан подививсь на терем, і йому раптом закортіло піднятися вгору, як любив у дитинстві. Дійшовши до двірцевих воріт, захищених дранчатим дашком, він діставсь терема, з ґанку зліз на повершя, де княжі світлиці, тоді хідником підступив до вежі, що височіла з одного боку

будівлі. Звідси Київ город було видно, мов на долоні. Вздовж усієї загорожі княжого двірця попід самим гостроколом виднілись низенькі кліті й підкліті, де зберігалося збіжжя й усякий інший харч для великого господарства, стояла міцна дубова скітниця для схову золота, срібла, дорогого хутра тощо, далі починалися пташники, кошари для овець і кіз, обори для корів та волів. У великій хаті мешкали роби, за нею ж починалася довга стайня для княжих коней. Дахи всіх будівель спадали до гостроколів. Можі під час облоги відбивались од нападників просто з дахів, умисне для сього викладених обаполами.

Головна вулиця розтинала глибоким роз'їждженим ровом Київ город на дві нерівні частини, починаючись од Полудневих і кінчаючись біля Полунічних воріт, звідки збігала крутим Боричевим узвозом стрімко вниз, тоді йшла водорівно ліворуч, а біля Хоревої гори бралася знову в праву руку й виходила на рівний Боричів тік. Трохи нижче синіла тиха заводь Почайної річки. В одну й другу руку між Глибочицею та Хрещатиком у березі завжди стояли ладді, човни, дуби та плоти. Неспокійний Дніпро пробігав далеко за Трухань-косою, й кращого місця для човнів, ніж глибока й тиха заводь Почайни з майже стоячою водою, годі було й шукати. Але нащо така заводь Києвому городові?

Богдан розмріявся. Йому раптом привиділось велике місто, таке, як стольниця грецьких імператорів. Он там, за полудневими стінами, міг би розлягтися вп'ятеро більший город, ніж Київ. Та на Подолі під Боричевим током, і по той бік Хрещатого Яру, й за Глибочицею на всій Оболоні могли б селитися люди, можі прості й ліпші, й боляри велії та малі, й кожум'яки, й гончарі та золотарі, як біля Золотого Рогу в Константинополі, й хліборобні смерди, й дружина, й тисяцькі, та сотники...

Тим часом усього Києвого городу було чотири тисячі кроків по гостроколу...

Богдан ще раз глянув на полудневий схід, де в глибокому яру зблискував проти сонця каламутний Хрещатик, і загуркотів крутими сходами додому.

Зустрівши матір, Богдан раптом поспитав те, чого й не збирався питати:

— Який був Юрів меч?

Княгиня Рада блимнула на нього й стонула плечима.

— Не відаю... Мабути, вельми тяжок...

— Чому... тяжок?

— Бо твій прадід Велімир не зміг утримати його в руці. Князь недовірливо подивився на матір, яка стояла перед ним уся в чорному, по самі очі запнута полотком.

— А чи істина, що той меч жахав полум'ям?

— Не відаю. Божку, — сказала мати й, сходячи вже з ґанку на витолочений спориш, докинула:
— Може, через те Велімир і не здужив утримати його...

— Велімир був могутнім князем! — гукнув услід матері Богдан. — Він усі землі руські визволив з-під готського іґа!

Та княгиня Рада мов і не чула його слів. Щільніше закутавшись у чорне полотняне корзно, вона зазимку-вато втягла голову в рамена й пішла до медуші, де дві роби мили дубову кадь після торішнього меду. Звідти долинув її вже зовсім буденний голос: «Не додолу, не додолуї На те

свині суть у сажу!»

Богдан якийсь час тупо дивився в той бік, нічого не бачивши. За материним небажанням говорити вгадувалася таємниця, й він поклав собі будь-що про все дізнатися. Та раптом у пам'яті вплигло широке обличчя Морятина з невловимими очима, й він чимдуж побіг до стаєнь.

Місяця червця в останній день

Богдан Гатило вертався з раті. Він виступав попереду на сірому в чорне яблуко жеребцеві, схожому на того, що був у нього в дитинстві. Повертався з перемогою, ведучи по собі три сотні молодих ясичів і саків. Полонені йшли з тонкими цепиками на шиях, нужденні й прибиті довгим шляхом, геть не схожі на тих, що сполчилися були три дні перед сим супротиву його можів. Ішли, дріботячи босими ногами, припалі пилом і виснажені — можі окремо, жони й діви теж, скуті по четверо в лаву. Обабіч їхали княжі комонники, підганяючи бранців бичами.

Далі йшли можі комонні, пара по парі, витягшись блискотливою змією на цілу версту, а за комонниками рипіли незмащені яські та сацькі вози з полоном і довга вервечка овець, корів та волів. Найзадніше гупали позв'язувані четвірками, як і самі бранці, різномасті коні, теж звойовані в степовиків.

Перемогу було здобуто нелегко. Русини також наклали головами в дикому степу, чимало лишилося в далекій сирій землі або ж полетіло попелом із чотирма вітрами, кожний за звичаєм його роду й племені, та Гатило був задоволений. Шлях за Пороги звільнено, мабуть, і Рогволод подивиться тепер на київського князя по-іншому.

Гатило позирнув назад. У двох перших цепах виступали три яських й один сацький князьки. Вони належать йому, і він не поступиться своєю здобиччю ні перед ким.

Хіба Рогволодові дасть одного, та й то, коли дуже молитиме...

Богдан геть несподівано потрапив на сю рать. Тоді, майнувши до стаєнь, він квапом осідлав свого Сивка й гнав його добру годину, якщо не більше, та так і не зміг наздогнати Морятина. Хотів був довідатися в нього про ту таємницю, однак нарочитий Великого князя мов у землю запався. Соляний шлях лежав порожній, хоча сліди Морятинових коней виднілися зовсім свіжі.

Повернувшись додому, він почав збирати можів. Сам перевіряв оружжя, послав нарочитих до посадів і городищ і на ранок зібрав у Києвому городі майже три сотні комонних і пішаків, озброєних, чим кумири дали. Були з мечами, двосічними й однокічними, були з довгими копіями й сулицями, з важкими шипатими киями або нашвидку випростаними в кузнях вилами. Були малі й велії боляри, були можі прості й ліпші, й навіть смерди, бо вила сим людям правили й за знаряд у роботі, й за оружжя в небезпеці.

Найбільше можів привів за собою Борислав. Ще звечора Гатило повелів міцно засунути обоє воріт і виставив густу сторожу на всіх кутках, особливо за незахищеним урвищами гостроколом полудневих стін. Уранці Київ город був схожий на обложену твердь, гомінкий і незвичайно велелюдний. Околишні боляри та ліпші можі попривозили з собою цілі хури солонини, хліба, меду та іншого борошна[6], й вузенькі вулиці були позабивані возами, волами й кіньми. Городські боляри, можі та вогнищани хто пустив до себе на постій, а хто й ні, попідпиравши міцні ворота грубими колодами.

То було в неділю, перший день сідмиці, гостей же Богдан Гатило дочекався в останній, соварождень, та й то над самий вечір. Варта на заборолі зняла лемент, і він побіг до Полудневих воріт. Два можі й зоружений вилами смерд пильно вдивлялися, наставивши долоні від сонця, в той бік яру, де над Хрещатиком розіп'явся міст.

Хвиля незрозумілого розчарування огорнула князя. Він повільно зійшов з дерев'яного заборола. Кінський тупіт чувся ближче й ближче, нарешті вершники натягли повіддя. Чільник сторожі запитально глянув на князя.

— Нарочитий Морятин.

— Я-м і сам видів, — зло відмахнувся молодий князь.

— Молиться відчинити.

— Що треба?

— Вельми дуже молиться, — знову сказав чільник у високому шоломі, один з тих, кого притяг Борислав.

Богдан махнув рукою.

— Відчиняй.

У ворота вскочило п'ятеро комонників. Нарочитий між осадив коня перед самим князем, кинув повід своєюм отрокові й торкнувся рукою землі, бо трава біля воріт не росла.

— Чолом тобі, княже.

— Здоров будь. Що привіз мені єси?

— Віно од Великого князя витичівського.

— Мій дід прислав мені віно? Пощо ж сам не прийшов? Чи застрахався можів київських?

Богдан був ущипливий, як ніколи. Напруга останніх семи днів жовчу виливалася з його язика. Та Морятин здавався урочистішим, ніж звично. Він мовчки взяв шкіряний міх, який тримав один з отроків, ступив до київського князя й розв'язав ремінний гузир. З міха під ноги Богданові викотилося щось кругле й мокре. Богдан сторожко дивився.

— Що се є?

Морятин тихо мовив те саме, що й допіру:

— Віно від Великого князя витичівського. Тоді нахилився й підняв принесене. На довгому чорному чубі-оселедці висіла засолена людська голова.

— Хто се є? — здавленим голосом перепитав Богдан.

— Роденський князь Вогнян. Ясичі тому два дні кинули через засіку.

— Ясичі?..

— Ясичі, — потвердив Морятин і вкотив голову назад у міх, ще й добре скрутив гузир сирицею.

А в неділю вранці Богдан Гатило на чолі сотні добре зоружених мечами й сулицями комонних можів та боляр вирушив до стольного Витичева...

Сьогодні він повертався з раті, ведучи полон. Як зустріне його Витичів, чужий і нелюбий город, до якого чомусь не лежало серце, дарма що там жив і ліг у землю отець його вітця й сидів на великокняжому столі брат батькового батька?

Лише на десятій день рать дісталася Витичева. Зранку Гатило відіслав уперед отрока-нарочитича й тепер думав про неминуче спіткання.

Зустріч була пишна. За три версти від стольниці, на розвилку, де піщана дорога з Витичева вливалася в битий Соляний гостинець, переможців чекала півсотня святково вбраних комонників. Можі були в яскравих ногавицях і гунях, на головах мали до блиску начищені шоломи — в кого мідний, у кого бронзовий чи залізний, у руках блищали коп'я, а на плечах — різнобарвні корзна, що маяли на пружкому вітрі. Вгледівши Богдана, вони разом попіднімали свої червлені щити й заходилися бити в них наконечниками копій. Коні, нажахані несподіваним барабанням, тупцювалися й косували білками очей. Коли ж лишилося кроків із десять, Богдан витяг із піхов двосічний харалужний меч і підняв його над головою.

Тоді комонники, переставши бити в червлені щити, голосно закричали:

— Слава! Сла-а-ва!

Почувсь окремих голосисько:

— Слава Гатилові!

Ворота стольного Витичева були широко розчинені, по сей і по той бік зібралося багато всякого по-святченому вбраного люду. Вони щось гукали, перекрикуючи одне одного, й вимахували чорними та сивими ягнячими шапками. Від воріт одійшла зграйка молоденьких дівчаток і попрямувала назустріч прибульцям. Попереду білява красуня, сором'язливо схиливши вічі додолу, несла високий коровай, уквітчаний вінком. Богдан стрибнув з коня й ступив до дівчини, та подала йому віншування й схилилася в низькому поклоні, аж намисто забряжчало їй на грудях і загойдалося, мінячись барвами райдуги.

Коли князь цілував коровай, незнайомий досі трем пойняв усе його тіло. Він завдав собі вроку, що коли в дівчини сині очі, то на добре, коли ж ні, то мусить пильнуватися в цьому городі. Красуня підвела зір і ніяково глянула на молодого князя. В сю мить полинула величальна пісня, дівчина змішалася з подругами, що співали, й Богдан так і не зміг роздивитися, які в неї очі. Хор співав:

Їде наш князь, ой їде ясний,
Та на коні вороному.
Слава!
А за ним та можі з болярами,
Та всі на білих суть.
Слава!

— А Великого князя нема!

Поряд, знявши мідного шолома, тупцювався Борислав. Побіч нього сопів Вишата. Всі

сподівались побачити Рогволода й тепер були ніби розчаровані.

— Гордує, — неприємно посміхнувся Борислав. Богдан віддав коровай Вишаті й скочив на коня. Ворота він промайнув в одну мить і спинився тільки біля самісінького княжого терема. На ганку стояв хлопець у довгій сорочці, підперезаній мотузкою.

— А що князь Великий робе? — спитав у нього Боцан.

— Пощо тобі князь? — жваво всміхнувся отрок у сорочці.

— Прийшов єсмь запитати в нього, чи здоровий!

Хлопець мугикнув щось незрозуміле й шаснув у терем, а трохи згодом виглянув у вікно. Прискакали Борислав із Вишатою й стали з обох боків.

— Ти хто єси? — не тямлячись од образи, гукнув до отрока Гатило.

— Харя, — відповів той, нахабно посміхаючись.

— Скажи своєму князеві, що Богдан повернув з ополчення!

— Я-м не челядин, щоб гасати. Як ти єси такий нетерплячий, то збігай сам.

Богдан рвонув коня, не знаючи, що робити від сорому, та в сю хвилию з дверей вийшов опасистий між.

— Княже, — тоненьким голосом погукав він Гатила. — Великий князь Рогволод просе тебе до хорому.

Київський володар перезирнувся зі своїми вельможами, Борислав зневажливо стенив плечима.

— Ходім, коли просять.

Богдан, стиснувши зуби, зліз додолу й передав повіддя Вишаті. Борислав зробив те саме, й вони вдвох увійшли повз опасистого до хорому.

— Сюдою, — показував той у півтемряві сіней. — До сієї світлиці, до сієї.

Вони ввійшли в низькі двері. Світлиця була простора й безлюдна. Попід стінами тяглися лави, вкриті вовчими шкурами та ведмеднами. Середину займав довгий дубовий стіл із перехрещеними ніжками.

— Коли сте вмучені дорогою, то сідайте чи влягайте на лавах, — сказав опасистий.

Богдан придивився до нього. Вбраний був чоловік у гарно поцяцьковану гуню, з-під якої визирав поділ білої лляної сорочки, теж змережаний, на ногах мав міцні поробошні, навої ж, обтелесавши всю литку, були хрест-навхрест поперезані червоним шнур'ям.

— Ти хто єси? — спитав Богдан.

— Твій дядько, княже, — відповів гладун.

— Єutihій? — недовірливо поспитав Гатило. — То ти єси такий старий і гладкий? А ти не лжеш?

Єutihій ніяково стелувся.

Богдан підійшов до нього, безцеремонне розстелбув йому комір гуні й смикнув за вузенький ремінчик сириці, що виснув Єutihієві з шиї в пазуху. З пазухи вислизнув чималий срібний хрест. Київський князь потримав його гидливо двома пальцями й кинув.

— Рекли можі, що ти-с хрестатий, а я-м не йняв їм віри. Виходить, правду рекли?

— Правду, — знічено мовив Єutihій. Він поводився, мов на шкоді впійманий отрок, дарма що був удвічі старший за Богдана.

Богдан повернувся і пішов до вікна, зашибленого великими платівками слюди. Тоді повернувся й ще раз кинув оком на батькового двоюрідного брата. Поряд ще й досі стовбичив довготелесий Борислав, і кумеднішої пари годі було й вигадати: Єutihій сягав тому ледве до плеча, зате здавався вп'ятеро гладшим. Лють вивітрилася з Богдана, лишилась тільки гидливість. Єutihій стояв посеред світлиці, широко розчепіривши товсті ноженята в поробошнях, і весь масний вид його рясно вкрився потом. То це для такого переогодованого кнура дід пильнує свій стіл?

— А де ж Великий князь? — поспитав Богдан. Єutihій розгубився.

— Отець... він... Його...

Богдан голосно засміявся. Великий князь Рогволод умисне ховається десь у хоромі, й сього слід було сподіватися. Стало по-справжньому смішно — істину речуть, ніби старі люди на схилку літ починають нагадувати дітей. Він підійшов до двоюрідного дядька й тицьнув пальцем у груди:

— А ти Великим князем скоро станеш?

Той усміхнувся по-немовлячому щиро.

— Не відаю, княже.

— Як то? — скинув брови Богдан. Тоді махнув Бориславові: — Йдімо до коней, болярине.

А ввечері до тієї світлиці напхалося повно люду — то була шанувальна трапеза. Прийшов нарешті й Великий князь. З'явився з бічних дверей, худий і чорний, а білі вуса й біла чуприна, що звисала йому аж з-поза лисини тоненьким оселедчиком на чоло, здавалися наклеєними.

Він з погано прихованою ворожістю глянув на Богдана й неспокійно заворушив рудуватими на кінцях вусами, й той насторожений погляд молодий князь ловив потім на собі цілий вечір.

— Сідай отут, княже, — рипучим голосом проказав старий, умостившись на покуті, — по праворуч од мене. Ти сьогодні єси витязь.

І ті слова можна було розуміти як шану, коли б не лихий блиск у дідових вилянних очах, що позирали з-під білих брів.

— А так, а так, — підхопив слова Рогволода велій болярин Ждан. — Один головою наклав, і другий наклав, а Гатило, бач, повоював ясичів і полону тобі привів, Рогволоде.

Гості всідалися весело й гамірно. Стіл аж гнувся од усяких страв та дзбанів з медами. Дехто, не чекаючи, наливав собі в блискучий глечаний полумисок і, прицмокуючи, куштував настоящего на духмяному зіллі міцного питва. Дехто навіть посягав рукою до ще не торканих ягнят і

підрум'янених поросятюк, бо княжої чари не швидко діждешся.

Богдан сів о праву руку Великого князя й почав дивитися на гостей. Тут були переважно Рогволодові веліможі, багатьох він знав на ймення, декого тільки на вид, а були й геть незнайомі. Він сам до себе всміхнувся. Нічого дивного, майже ж десять років блукав іноземлями, шукаючи слави.

Біля Богдана вмовивсь Єутихій, і з тієї хвилі київського князя почали брати чорти. Гладезний куценький «дядечко» сопів і шморгав носом, від нього тхнуло потом і ще якимись гидкими чадищами. Богдан одсунувся трохи, та опецькуватий спадкоємець великого столу присунувся знову.

За Єутихієм возсідав величний Ждан, по ньому йшла решта князів та веліих боляр, і що далі, то їхні достоїнності меншали. По ліву руч од Великого князя мостилися менш значні люди. Серед них Богдан помітив ніби зібгану поставу Морятини. Між нарочитий, зустрічаючись із Богдановим поглядом, опускав очі, й се Богдана страшно дивувало.

Великий князь підняв повну чару, велику й важку, мідну, зокола ковану сріблом і золотом, і надпив. Потому подав її Богданові. В світлиці запала мертва тиша, та Рогволод не проголосив жодної здоровниці. Всі заперезирались, подивовані й розгублені, та з сіней полинула пісня. Співали діви, як і вдень, славили князя на білому коні, й Богданові трохи попустило.

Кравчий з-поза спини доливав надпиту Великим князем чару, Богдан підняв її й вихилив до дна. Хай би там що, але слід триматися звичаю, лишеного дідами й прадідами.

Чара пішла далі, й Богдан подумав: «Добре, хоч після сього слинявого кабана Єутихія не довелося пити».

Пили всі до Рогволода, й він коротко кивав головою, пили з одного кубка, додержуючи всталеного ладу. Потому кравчий переніс чашу по ліву руч од Великого князя, й почалося частування другої половини столу. Тим часом дівчата в сінях співали славу, аж поки чара обійшла весь довгий стіл.

Почалися розмови, згогом знявся гамір, кожен їв і пив, не добираючи вже ні чину, ні ладу, перекрикуючи один одного й гримлячи по столі череп'яними чашами-полумисками. Велій болярин Ждан, відтиснувши Єутихія, сказав Богданові гучним басом:

— Помстивсь єси, княже, за честь роденського князя Вогняна. Хвала тобі. П'ю до тебе!

Й підніс угору глечницю меду. В хаті запала тиша, бо Жданів басило мов поперерубував усі голоси. Й у тиші Великий князь Рогволод прорипів:

— Шкода князя Вогняна. Земля йому пухом. Я-м любив його, як свого сина.

Богдан знову зустрівся поглядом із Морятиним, і нарочитий між довше дивився на нього.

— Де Харя? — спитав свого кравчого Рогволод.

— На тій половині, — показав рукою в бік сіней кравчий.

Гості заворушилися, всі поспішили налити собі меду, й почулися голоси:

— Харю, Харю давай!

— Харю Мурина!

Кравчий привів того отрока, з яким сьогодні вдень розмовляв на ґанку Богдан. Вид у того був у сажі, в руках була козяча гайда з двома дудками. Його всадовили біля Морятини, хлопець надув шкіряний міх і подивився на Великого князя.

— Гуди, — сказав той.

— Якої?

— Гуди якоїсь там...

Харя Мурин поклав пищаль у зуби. Сопіль зронила кілька дрібних колінець, і хату виповнила плавна й тягуча мелодія. Надутий міх гайдар тримав під пахвою й поволі витискував з нього повітря. Коли міх западався, він надував його знову. Нарешті, не припиняючи гудіння, він заспівав:

Гей, хто в дорозі, та гей, хто в дорозі

Лиха-бідоньки та й не зазнав...

Гайда спорожнювалась, він приклався до сопілі вустами, граючи, додув і заспівав далі:

Той не відає
Ні вітрів-стрибожичів,
Ні трави, ні степу,
Ні солонь-сльозиці
Ані доброго добра,
Гей, гей та й ге-ей!..

Кінчивши пісню, Харя почав іншу, в нього був дзвінкий і соковитий голос, і Богданові не вірилося, що се той самий остюкуватий отрок, який дровичся сьогодні з ним на ґанку. Київський князь устав. Йому закортіло підійти ближче до ясноголосого хлопця, та Рогволод перепинив його:

— Сиди, княже. Зараз Харя повідає нам казочку.

Харя зібгав білий міх волохатої гайди, витер піт з чола.

— Яку?

— Та якусь там...

— Казки! — заволали звідусюди. — Казки!

— Не відаю якої, — проказав Харя. — Всі вже-м переказав.

— Що видиш, про те й мов! — підказав йому хтось.

Харя обвів присутніх стомленим поглядом — було видно, що його дратують осі люди.

— Виджу піяні пики! — процідив він крізь зуби й чомусь подивився на Великого князя, тоді ще довше — на Богдана. В Богданові прокинулась образа від сьогоднішньої розмови на ґанку.

— То, може, тямшиш на голові ходити? — з жовчю сказав він.

Харя зневажливо посміхнувся.

— Тямлю й на голові, княже.

— На голові! — загукали гості. — На голові! Богдан відвернувся од нього, та Харя Мурин казав тепер тільки до київського князя:

— Ліпше-таки повідаю казочку.

— Сиди! — гримнув на нього Рогволод. — Хай Богдан, онука мій, повідає нам, як повоював недруга нашого яського кана.

— Кан утік, — буркнув Гатило. — З-під копит мені втік.

— А ти про тих, що не втекли. А чи-с мислив, що від тебе вже ніхто й бігти невольний?

Голос Рогволода був неприємний, і сам він мов настовбурчився — й вусами, й бровами, й навіть оселедець, знак княжого достоїнства, заворушився на лисому тім'ї.

— Можі мої все повідали сьогодні, — стримуючись, мовив Богдан і подумав: як вернеться додому, в Київ город, має стяти собі довге волосся й лишити саму кіску, бо й досі ходє, наче якийсь княжий між чи болярин. По обидва боки сиділи кучматі, й лише Рогволод та ще троє носили на голеному лобі князівську довгу косу, заправлену поза вуха.

— Речеш «мої можі», а хіба всі вони твої? — обіззався неголосно, але так, щоб його чули, Рогволод. — А моїх скільки були з тобою?

Богдан зрозумів, куди хилить старий, і похмуро відповів:

— Дам тобі тільки морзу Тохтока.

Великий князь ворухнув поруділими на кінцях вусами, й вид йому налявся кров'ю.

— Морзу Тохтока?

— Робів забирай — хоч увесь полон. Мені до того байдуже.

— Мені — робів, а собі морзаків? Ха-ха!

Сміх його був неприродним, у ньому забриніла погроза. Се відчули всі, бо дослухалися розмови між дідом і онукою.

— Е, ні, княже, — втрутився велій болярин Ждан. — А моїх можів зобидиш? Я-м дав тобі тридєсять і п'ять, а ти-с привів мені всп'ять двадєсять і вісім. То як бути?

Богдан поглянув уздовж столу. На нього блискали десятки пар очей, і в кожному вічу засіла алч і жадоба. Навіть його власні можі вперто дивились на нього, чекаючи, що скаже їхній князь.

— Беру собі трьох морзів яських і сацьких! — проймаючись їхньою затятістю, сказав Богдан.

Потроху хміль брав гору, й за столом знову повис недоладний гомін, грюкали по стільниці

череп'яні келихи, цокали ножі об ягнчячі маслаки, й кожен жував, і хлебтав, і перекрикував сусіду. Велій болярин Ждан недбало відтрутив великокняжого сина, впнувшись йому ліктем у череву, й перехилився до князя Богдана.

— Осе ж ходив єси по світах, був-с у греках. Як там боляри маються?

— Кожен, як йому заманеться, — неохоче відповів молодий князь: він і досі злився на Ждана за його супліку.

— Чував єсмь, що тамті боляри держуть у руках усіх смердів. Чи істина є того?

— Істина є, — буркнув Богдан, а Борислав, який мостився на протилежному боці столу, охоче пояснив Жданові:

— Робів одпускають. Дають їм те-се й одпускають, велій болярине.

— Що дають? — наставив вухо й Великий князь.

— Що ж! Волів дають, і плуга дають, і дерева на хижу, щоб мав де жити, й садовлять на землю.

— Геть усі? — знову спитав Рогволод.

— Декоторі.

— Воно й наш смерд на землі сидить і воли має. То й що з того? — сказав Ждан.

А Борислав заходився пояснювати:

— Наш сидить на своїй землі, й нам до тієї землі зась: вона до вири належить. А їхні боляри держуть усю землю. На тобі, смерде, клопоть й ори собі. Тоді восени мені за неї й жита, й пашениці, й проса, й усього. Так ото й є.

— А-а, — протяг Ждан. — Де ж то таке в нас ізробиш, болярине! Вже його прадід, — Ждан кивнув головою в бік Богдана, — таке брався робити, та...

— Що? — швидко спитав Богдан. — Що брався робити?

— З такого дива не буде пива, — протяг Ждан. — У нашого смерда лоб твердий. Хоч ти його києм по голові, а він своєї: земля є не болярська, а вирська. Як вирське віче мовить, так і буде. А вира чия є? — спитав Ждан. І сам-таки відповів: — їхня, смердівська, хай їм Пек на голови. Що має чинити болярин? Повідай мені, Богдане, що маю діяти, коли в мене п'ятдесят челядників? Далеко з ними розженешся?

Богдан мовчав. Усі вперто обминали його прадіда Велімира. Ніхто нічого не хоче казати. Він подивився в той бік, де сидів скоморох Мурин. Харя немовби чекав сієї миті й аж випростався.

— То волієш казочки, княже київський? — зло всміхнувся він.

— Іди ти зі своїми казочками! — Богданові од випитого йшла обертом голова.

— Волієте казку, боляри? — спитав Харя.

І йому недружно відповіли:

— Давай казку, давай.

Скоморох кахикнув для уваги й почав:

— Були собі два вовки. Єдин старий, а другий молодий. Ото й жили неподалік один од одного й не здибувалися, бо ні той, ні той сього не волів. Та одного разу таки здибались на вузькому містку: той ішов туди, а сей сюди. Стали вони й почали скіритися, та ні той, ні сей не поступався: старий уже не міг подужати молодого, молодий же ще не міг зіпхнути старого або перегризти йому горлянку. Сиділи отак, сиділи, тоді старий і рече:

«Чуєш, вовче-брате, давай так: хто дужче пащу роззяве, того й гора».

Зачали роззявляти. Один роззяве дуже, а другий ще дужче, один дуже, а другий ще дужче. Тоді, як старий роззявився до самого глоту, молодий ушилив йому в пащу хвіст, і той здох, бо не мав як одкусити молодому хвоста.

Всі були раді вельми, бо старий вовк обрид їм. Найборзше раділи вівці й кози: великого лиха зазнали від нього...

Харя Мурин простяг руку до повної чари й сьорбнув меду, Богдан же підозріливе дивився на скомороха. Він сподівався іншого закінчення, та казочка виявилася безобидною. Київський князь полегшено відітхнув і блиснув на Харю не сердито прискаленим оком.

— То й до чого твоя казочка? Старі завше вмирають, на тому й світ стоїть і стояти-йме. Чи відаєш се, скомороше?

Той поставив келиха й потиху сказав, розділяючи кожне слово, ніби щоб і нетямущі могли зрозуміти:

— Я те відаю, княже. Та нерозумні вівці не відали того...

Князь і досі не помічав пастки, кинутої йому під ноги. Він простякувато спитав:

— Чого не відали вівці?

— Не відали того, що в старого зубів уже не було, а молодий мав повну пащу великих і вельми гарних та... гострих зубів.

Гості вибухнули дружним реготом, бо Харя й сього разу доточив казці несподіваного хвостика. Всі причаїлися, позираючи то на молодого київського князя, то на скомороха.

Богдан, люто ухнувши, стрибнув на стіл і просто по мисках та полумисках, перекидаючи полив'яні глечниці з медом, запереступав до гайдара. Той сидів незрушно, тільки зблід і міцно стиснув ще мокрі від меду вуста, проте сидів і сидів, навіть тоді, коли Богдан повис над ним, задерши до стелі довгий лискучий меч. Але вістря меча вп'ялося в сволок. Богдан смикнув за вруччя раз і вдруге, нарешті висмикнув і застиг у незручній позі посеред брудного, залитого й заляпаного столу.

В очах йому було здивування — й тим, що допіру сталося, і тим, що мало статися, та якимось дивом не сталось. Малі боляри, велії та прості можі, які сиділи на сьому кінці столу, повідхилялися, майже падаючи доліспини через лавиці. Богдан стрибнув додолу, вибіг у сіни й порозстібав петлиці гуні.

Таких дурошів Богдан і не чекав од себе. Вийшло на те, хоч бери сідлай коня та просто додому. Й усе через свою підозріливість. Марно сичав на всіх — і на того череватого дядька, й на скомороха, й на Великого князя. На душі стало тоскно. Треба, либонь, подивитися на самого себе. Великий князь Рогволод, що б не було, йому дід, рідний брат його діда Данка, рідна ж кров ніколи не стане водою, бо так улаштовано світ, і Дажбог із Даною тому зарука.

Богдан вийшов у дворець, сів на витолоченому спориші й глибоко зітхнув.

По якомусь часі двері знову рипнули, й чорна велика постать наблизилася й стала збоку.

— То ти єси, Морятине? — впізнав Богдан.

— Я єсмь, — глухо проказав нарочитий між.

— Сміються тамті?

— П'яні вони, — відповів Морятин.

— Не ліпо є...

Богдан почувся раптом таким самотнім, що хотілось, аби бодай сей похмурий чоловік лишився при ньому.

— Позостанься коло мене, — мовив Богдан.

Морятин зненацька нахилився і дихнув молодому князеві просто в обличчя:

— Рогволод винний в тім, що наклав головою Вогнян, роденський князь. Ясичі пойняли його в полон і правили викупу, а Рогволод поскупився, не дав. Пильнуйся й ти, княже!

І він мерщій зник, розтанув у темряві, лишивши Богдана самого з думками й острахами.

В ЛІТО 423-е

Перейшли Ітиль-річку[7] унугундури, котраги, кутригури та інші булгарські язики, й послав Рогволод косаків на них луганських, і прийшов князь луганський Годечан і рік їм: «Сле мене князь Великий у дань до вас».

І не вдали дані, й була січа велика, й поворотив Годечан уп'ять, мав-бо полки під рукою малі, й воротився вдруге, й була знову січа від усходу до заходу сонця, й подоліли косаки, й булгари побігли волаючи, й появ Годечан талів[8], і полон mnogий, і вози, й вежі, й табуни, й вівці, й посадив булгарам їхнього ж князя кутригурського хана Коврата, й править під рукою руського князя й до сьогодні, даючи дань.

В ЛІТО 424-е

Місяця сухого

Зима кінчалася, колись пращури в сей місяць сушили порубаний ліс, щоб наступного, березоля, пустити його з вогнем, оддавши в жертву ненаситному Пекові. Тепер же ланів було досить, і не

треба було сікти і стинати дерев і сушити їх на морозі. Сніги стояли майже до коліна, тверді й злежані за зиму. Й з останнім снігом у вистелених теплим ведмедном санях, запряжених парєю коней, до городу Києвого прибула гостя.

Богдан дивився на неї й не міг угадати, хто б то міг приїхати до них о такій порі. Мати, запнута до очей у теплу чорну хустку, в довгій гуні навопашки, метушилася коло гості, й та кланялася до княгині Ради, торкаючись правицею втопаного снігу.

То була жона, й мати мала провести її на свою половину хорому. В гнучкій постаті прибулиці здалося щось вабливе, й Богдан стояв роздягнений і чекав, коли жони піднімуться сходами ґанку й увійдуть у широкі сіни.

Незнайома блиснула на Богдана великими й сумними, як осіннє небо, вічми й розгублено стала, й хоч обличчя в неї, як і в матері, було майже затулене чорним полотком, Богданові по спині сипонуло жаркими мурашками.

Мить розгубленості тривала недовго, й прибулиця, стримано вклонившись князеві, плавко пішла за госпожею на ту половину хорому, куди можам заказано ступати.

Богдан потупцявся в сінях, вийшов на ґанок, тоді його розібрав сором, і він майже побіг сходами вгору, до своєї світлиці, наслухаючи, що робиться на тій половині, й раз по раз блимаючи в каламутну слюдяну шибку. Часом до світлиці заходили челядники й роби, князь удивлявся у них, але ті мовчали, й він так і не наважився спитати кого-небудь.

Мати прийшла тільки перед смерком, коли Богдан мало не шалів од цікавості й нетерплячки. Вона сказала:

— Маємо гостю здалеку. Се є княгиня Ясновида, вдовиця Вогнянова. Вели, Божку, нехай узавтра можі твої з челядниками доведуть княгиню додому. Вона тепер... Чи чуєш мене, Божку? — глянула на сина Рада, бо він, здалося їй, не слухав і не чув того, що вона прохала.

— Чув єсмь... — озвався Богдан, але насправді таки нічого не чув. Коли два роки тому нарочитий між сказав йому про княгиню роденську Ясноvidу, він ще й посміявся з себе й свого дитячого захоплення. Тепер же побачив її живу й справжню, побачив самі тільки вічі, й серце млоїлося цілий день. Материні слова бриніли десь осторонь, поминаючи вуха, й князь намагався пригадати, що вона просила.

— Куди? — спитав він одним словом, як звук іще в дитинстві.

— До Нежині, Божку. Вона вже друге літо в своїх кривних. Коли князя Вогняна... Та ти й сам... То вели, Божку, звечора, аби ладналися в путь.

І тільки коли мати вийшла, Богдан осягнув нарешті, що від нього вимагали, й відповів у вже зачинені двері:

— Буде, як речеш.

Уранці він вийшов у двір, де можі й челядники лаштувалися в дорогу, й побачив княгиню ще раз. Вона була бліда, це значилося навіть по вузькій смужці обличчя, не запненій полотком, але очі її всміхнулися Богданові, й він почув:

— А ти-с виріс, княже. Й зможенів єси...

Богдан сказав не знати нащо:

— Еге... — Й сердито відвернувся, бо вийшло геть по-дитячому, як тоді, дванадцять літ тому, коли він, закоханий і сопливий, плакав у матері на грудях.

— А я старію, — мовила княгиня Ясновида.

— Скільки ж маєш?

— Чотирма літами єсьмь од тебе старіша, княже.

Вона вже мусила сідати, бо й княгиня Рада вийшла прощатися. Коні нетерпляче копали сніг. Стара госпожа проказала:

— Гладенької путі саням!

— Спаси Біг вас, — тихо відповіла Ясновида, сягнула рукою снігу й сіла в санки, закутуючи ноги ведмедном.

Це було в останній місяць зими. Коли ж сніг зійшов і протряхли дороги в степу й у лісах, Богдан звелів сідлати коня. Взявши з собою тільки Вишату, погнав до Нежині. Дніпро, щойно звільнившись од криги, був широкий, наче море, й затоплював і Почайну, й Оболонь, навіть на Трухань-косі стояла глибока вода, затопивши верби й трепети по саме гілля.

Переправившись плотом, Богдан поиняв дорогу на Броварі й Княжичі. Тут ще було мокро, земля Сіврська сохне довго, й вони з Вишатою ледве дісталися смерком до вочища Бобровиця, обминаючи болота й затоки. На невисокому, вже сухому, нагорі в трепетовому лісі вони розшукали стару хижу, кладену з колоддя й призначену для ловців за бобрами.

Над неосяжними плавнями стояв густий туман, і двом подорожнім було самим дивно, як вони знайшли стежку до хатини. Докруж висіла така тиша, що й їхні глухі голоси, й тупіт коней по вогкій землі здавалися геть чужими й недоречними, ніби всьому початок у сій забутій людьми й кумирами пущі саме ся тиша, яка висне тут із прадавніх часів.

Неповороткий Вишата постягав сулицею павутиння з кутків ловецької хижі, приніс із лісу трухнявих пнів і наклав у вогнищі багаття. Вечеряли хлібом і розпареною на вогні таранею, води ж було вдосталь докруж. Коней прив'язали під повіттю, давши по шаньці вівса, й полягали, загорнувшись у теплі сірячні корзна, так і не промовивши один до одного й слова. В хижі стало тепло й трохи чадно, та вони швидко поснули, втомлені важкою дорогою. Коли рано-вранці рушили далі, туман ще й не думав зніматись, але Богдан майже навмання гнав жеребця, попустивши повіддя. Кінь хропів, харапудився від кожного пенька в густому тумані, та все ж біг, проинятий нетерплячкою свого вершника.

Нежині дісталися вже після смерку, коли ворота городу були на засові. Богдан почав грукати ратищем сулиці й грюкав довго, поки нарешті звідтам обіззався невдоволений голос:

— Пощо гримиш?

Було таке враження, ніби сторожа чатувала за ворітьми весь час і зумисне не відчиняла.

— Відвороти! — сердито крикнув Богдан, але той і вухом не повів:

— Хто ви єсте?

— Київський князь!

— Т-те!

— Відвороти, речу тобі! — злився Гатило. — Бо як дістану сулицею, то не зрадуєшся.

Й се було явною помилкою. Сторожа хмикнув і глузливо приохотив:

— Вельми довгу сулицю маєш! Коли є так, то й одворочай собі сам. Для мене що князь, а що вил або кинь — однаково є. Приходь, княже, як розвидниліє.

Й замовк, і жодні погрози більше не вплинули на нього, проситися ж Богдан не хотів і не звик. Сердито смикнувши коня за повід, він гайнув до лісу неподалік Нежині. Й ту ніч провели під голим небом, тулячись навколо багаття, яке більше куріло, ніж давало тепло, бо пішов тоскний набридливий дощ.

На душі було теж тоскно й порожньо, й Богдан картав себе за необачність і дитинську нерозвагу. Приперсь у сей чужий город не знати нащо й пощо серед глумої ночі й заходився здійсмати галас. Вишата сидів із того боку вогниська й колупав лозинкою в жару, та Богдан знав, що той думає те саме, лише мовчить, мовчить і навіть не дивиться на нього, як бувало завше, відколи Богдан пам'ятав сього небалаку.

Поснули тільки по світанні, коли сонце розігнало туман. Коні паслися, спутані повіддям, ще майже голий ліс виповнився гомоном комахні й пташиним щебетом. Але спати довго не будеш, коли за чимось прийшов, і київський князь розтермосив свого попутника.

— Вставай! Уставай, речу тобі!

Вишата прокліпався й устав на рівні ноги, широко й винувато всміхаючись.

— Їдьмо.

Присадкуватий вайло перестав усміхатись. Очі його питали Богдана, куди ж їхати, й князь удруге замислився: й справді, куди ж? До нежинського болярина? Він навіть разу не бачив сього чоловіка. Та ще й невідомо, як зустрине тут русинського князя сіврський болярин.

Їхати просто до княгині Ясновиди? Й знову: що скаже їй? І як то можеві та йти в гості до чужої жони, хоч вона й удовиця... Такого зухвальства ніхто не подарує навіть київському князеві. Закони завжди лишалися законами, в сіврів же вони ще непохитніші, ніж у русинів.

Так думав Богдан, охолоджений німим Вишатиним докором, і лише в обід наважився на якийсь крок.

— Їдь до неї й речі: київський князь чигає тебе в лісі й велів прийти. Зумів єси?

Вишата ніяково пошкріб чуба, стриженого кружалом, під макотер, і Гатило не знав, що дужче непокоїть старого конюшого: чи складність такого сольства, чи така неймовірна для нього купа слів, які мав переказати від княжого ймення.

Але, вкривши чорне волосся смушевим ковпаком, він таки пішов сідлати коня, тихо ворущачи губами.

Повернувся досить швидко. Богдан зирив йому в вічі, з нетерпінням чекаючи слова, та той тільки й сказав:

— Нема.

— Кого нема?

Конюший махнув рукою в бік Нежині.

— Ясновиди нема? Де ж вона є?

Вишата показав рукою в протилежний від городу напрямок.

— Де? Де вона є?

Той знову махнув рукою й заходивсь витирати об траву закаляні поробошні. Богдан узяв його за душу й трусонув:

— Що вона там діє?

Конюший видавив нарешті ще одне слово:

— Сидить.

— Так вона сидить не в Нежині?

Той покрутив головою.

— В якомусь селі?

Вишата кивнув.

— Ти-с розпитав, як дотуду їхати?

Конюший знову кивнув.

— Пощо ж мовчав єси досі?

Богдан пронизливо свиснув, сірий жеребець обізвався переливчатим голосом і застрибав до нього на спутаних ногах. Князь кинув йому на спину сідло, прошилив захвістя, перекинув нагрудник і притяг підпругу, тільки тоді розпутав нетерплячому жеребцеві передні ноги й одяг вуздечку.

Тепер попереду їхав на гнідому коні Вишата, й князів жеребець раз по раз штовхав гнідого по крупі грудьми, намагаючись укусити.

Найдужче боявся князь того, що й село десь у тридев'ятому болоті за тридесятим драговинням, але білі рублені хати виявилися зовсім близько, в десяти гонях, одразу за дібровою. Сільце було невелике, хиж на сорок, оточене глибоким рівчаком і заростями шипшини. Комонники пустилися вздовж рівчака шукати воріт або якогось проїзду й натрапили на молодого смерда, що попід самим рівчаком орав нивицю.

— Ти з сього села єси? — спитав Богдан.

Смерд, напинивши воли, глянув на прибулих.

— Із сего.

— Княгиня тут сидить?

— Княгиня?

— Ясновида.

— Тутки.

— Піди гукни.

Смерд заперечно покрутив головою.

— Пощо не хочеш?

— Вил утече.

— Який вил? — не зрозумів князь.

— Ось-го, борозний, — показав він на молодого волика, що стояв у борозні.

— Я держати-йму.

— Натне.

— Куди? — знову не второпав сівської говірки русинський князь.

— На риг! — засміявся смерд і, взявшись обіруч за чепігу рала, гейкнув на волів і попередив князя: — Тікай з дороги, бо кинь пропаде: вил на риг натне.

С-соб, тобі реку!

Сірий волик-третьок і справді косував більмом на князевого коня, лаштуючися штрикнути рогом, і Богдан од'їхав убік. Вишата, вип'явшись на стременах, сказав:

— О!

Гатило подивився, куди він показує, й припустив жеребця. Зовсім поряд виявилися ворота селища, й відти виходило дві жінки. Одна була стара й згорблена, другу ж князь упізнав одразу, бо не впізнати не міг. Він зострожив коня й пустив учвал, а біля самих жінок здибив його й скочив додолу.

— Будь здоровий, княже, — тихо привіталась Ясновида, нітрішечки не злякавшись. — Пощо заблукав єси в нашу Сіврську землю драговиту?

— Тебе видіти, — зухвало відповів Богдан.

— То й виждь, — засміялась вона. — В нас на жону можна дивитися без плаття на главі.

Княгиня говорила з відчутним сіврським проголосом, і Богдана се дратувало. Йому здавалося, що вона кепкує з нього й тим своїм говором зумисне відгороджується. Він роздратовано кивнув на бабцю, що зирила на нього спідлоба, не владна випростатись:

— А без стариць дозволяють сіври говорити можеві з жоною?

— Се є незаконно, княже, — раптом зашарілася княгиня.

Вишата стояв оддалік, і Богдан майже благальне проказав:

— Ізжени старицю, казати-йму тобі щось. Княгиня тужно поглянула на свою супутницю й повторила:

— Се є незаконно, княже...

— А ти кой єси? — недружелюбно просичала на нього бабця, тоді зашамкала, глянула на княгиню, похитала головою й зацюкала патерицею в той бік, куди вони допіру йшли.

— Київський князь, — навздогінці відповіла старій княгиня Ясновида й ще дужче зайнялась вогнем, бо таки лишалася з Богданом віч-на-віч. Молодий русин стояв біля неї високий і кремезний, наче дуб, і вона здавалася собі проти нього маленькою й безпорадною в своїй розгубленості, яку не могла прогнати з серця.

Богдан скинув чорну смушеву шапку з лискучим червоним дном, і Ясновида мало не йойкнула з подиву. Проти сонця сяяла геть гола князева голова, й тільки карий оселедець вився з маківки поза вухо.

— Єси вже істинний князь, — вихопилося в неї мимоволі, та Богданові було не до хизування своїми достоїнствами. Він витер дном ковпака піт з обличчя й знову натяг собі на голову, тоді ступив крок і взяв княгиню за руку. Рука була гаряча й тремка, й той трем ураз пройняв усе єство князево. Такою гарною Богдан ще ніколи не бачив Ясновида, навіть дванадцять тому літ, хоч відтоді перебачив і перезнав багато жін усяких, і золотих, і срібляних, і дармових, бо так вимагав закон і звичай у найманому війську ромеїв. Притягти її за руку до себе, тендітну й слабосилу, він пригорнув і поцілував у шпаркі вуста. Тоді підвів очі й уздрів свого мовчуна-конюшого. Вишата повільно їхав геть, але ніяк не міг одірвати погляду від отих двох, що цілувалися посеред білого дня.

Дивлячись йому вслід, Гатило проказав, не відпускаючи Ясновиди:

— Ходи по мені жоною.

Вона завмерла, тоді поворушилася й випорснула йому з рук.

— Негоже єсть полянинові брати вдовицю.

Голос у неї збляк, і вічі теж стали схожі на вчорашній сивий туман.

Вона повторила, мов сама себе переконуючи:

— Негоже вдовиць...

— Я єсмь князь, а не лиш полянин.

— Закон для всіх ваших русинів єдин є: що для князя, що для смерда.

— Ти ж не руського роду-с, але сівського! — майже крикнув Богдан.

— Зате ж ти єси русин, полянин...

Він знову пригорнув її, дивлячись услід Вишаті, який майже доїхав до того смерда, що ралом орав землю. Ясновида підняла вічі й сказала:

— Дай, княже, я поцілую твої уста. Впоследнє. Я люблю тебе.

— Чуй, княгине, — озвався Богдан, — візьму тебе в наліжниці — того ніхто мені не заперетить!

Вона сахнулась:

— У наліжниці? Не буде того! Чув єси? Не будеї

Болісно схлипнувши, вона побігла в той бік, де видніла чорна згорблена спина стариці, київський же князь безвільно стояв і стояв, неспроможний ні зрушити, ні гукнути вслід їй хоч слово...

У місяці квітному, коли смерди вже досівали останні гони ярини, Богдан знову поїхав у землі сівські. Сього разу був сам. Лишивши коня в сідлі й знявши тільки вуздечку, він без вагань увійшов у ворота й попростував до єдиної пристойної хати селища. З усіх прикмет се мав бути Ясновидин терем, бо решта хаток тулилася густо понад неширокою вулицею, білі й чепурні, але маленькі, мащені глиною лише з-від вулиці.

Богдан не помилився. Княгиня мешкала в сьому хоромику. Ступивши до сіней, він зіткнувся зі вже знайомою старицею. Бабця шаснула в одні двері, він розчинив протилежні й побачив Ясну.

Княгиня сиділа біля розчиненого в садок віконця й пряла з кужеля мичку. Прудке веретено з череп'яним прясельцем на гузирику сягало майже долівки, встеленої травою, на траві сиділа чорнявенька дівчинка років півтора-двох і бавилася з пухнастим білим кошеням.

Коли князь увійшов, Ясновида випустила веретено додолу, й череп'яне прясельце розколось навпіл. Жінка зойкнула й нахилилася шукати черепочки, бо то був поганий знак, одну половинку знайшла, другої ні й сіпнулася до маляти:

— Гримо! Остави котку, бо набию!

Ні в чім не винна дівчинка скривилась ображено й заплакала. Ясновида схаменулася й підняла дитину з долівки.

— Не к добру є, — сказав аж тепер Богдан, і княгиня теж повторила:

— Не к добру... Пощо єси прийшов, княже?

— По тебе-м прийшов, — озвався київський князь, але й далі стояв коло дверей. Ясновида нічого не відповіла, й він мовив: — Маєш доньку...

— Й три сини маю, княже...

— Де ж вони? Я-м не видів синів твоїх.

— У стольному городі Витичеві. Твій дідо Рогволод узяв до науки.

Богдан хотів сказати княгині про те, що дідо винен за голову Вогняна, проте змовчав, а княгиня додала:

— Молила-м Великого князя, щоб оддав Гана, Горвата й Огняна... в лугарі.

— Пощо в лугарі?

- Забув єси, княже, що й я-м роду луганського.
- Розповзлися ваші лугарі по світах.
- Готи випхали.
- То ще є не найгірше: словенського роду на Русі побільшає.
- Лугарі не словіни, княже.
- Відаю: венеди. Однієї крові... Й Перунові вклоняються, й Дажбогові, й Велесові...
- Ми речемо на Дажбога Полель.
- То є їдне. Так само, як лугарі кажуть Огнян, а ми, русичі — Вогнян. Пощо речеш мені все те, княгине? Я-м прийшов забрати тебе до свого вогнища, й сі мови твої...
- Того не буде, княже. Вже смо про теє мовили. Незаконно є.
- Я прийду й умикну тебе, княгине.

Вона затулилася від нього малям, наче боронею, й одповіла:

- Не єсмь уже княгинею. Вдова...
- Ти-с молодшого сина Огняном нарекла, — сказав не знати нащо Богдан, і перед очима йому постала круто посолена голова в скоряному міху. Так було завше, коли він згадував роденського князя, бо живим не бачив його ніколи.
- Огняном, на честь... вітця його. В княгининих очах накіпили сльози.
- Ти любила єси князя? — роздратовано прорік Богдан.
- Любила-м. До мертвих не ремствують, княже. — Ясновида взяла себе в руки й сказала твердим голосом: — Не буде того, Богдане. Маю рід і плем'я, й воно стане за мене. Вже й так була-м удовицею дважд. Перш... через тебе.

Згадка про луганського князя Джурджа запалила Богдана, й він крикнув:

- То пощо ж не пішли єси й перше, й друге на вогонь? Пощо?
- Ти сього не зумієш, княже, — тихо проказала Ясновида. — Однаково не зумієш. — Тоді глянула на нього згорда й кинула: — Та й не такий єси міжний, аби мене питати про се.

То вже була образа, ще гірша, ніж тоді, в дитинстві, коли Богдан од кохання плакав у матері на грудях. Княгиня зрозуміла, що від гордого й нестримного русина можна тепер сподіватися всього, притьмом кинулася повз князя до дверей і, міцно притискаючи малятко, вибігла в сіни. Двері грюкнули об сінешну стіну й знову зачинилися, Богдан ударив їх чоботом і теж вибіг і біг до самих воріт селища, де на нього чекав осідланий жеребець.

Богдан гнав усю дорогу від Нежині до Дніпра. Жеребець хитався на ходу, мало не впав з плоту на переправі й ледве здолав потім стрімкий Боричів узвіз. Досвідчений коло коней Вишата шептав жеребцеві, й одливав, і пускав кров з вуха, й натирав ноги та черево якимось лише йому відомим зіллям і насилу виходив. Богдан теж, відчуваючи провину, вештався в стайні. Й

тільки на п'ятий день провиділося, що кінь житиме.

— Дідко, — коротко підсумував старий конюший, бо тільки всемогутній захисник усякої живої тварі міг урятувати такого всмерть загнаного коня.

Богдан відітхнув — хоч у сьому не буде йому гріха. Потім, угадавши слушну хвилину, спитав матері:

— Хто є Ясновидин отець?

Стара княгиня розуміюче глянула на сина й відповіла:

— Немає його вже. Сирота вона. Був князем у Лугах. Княжна сидить у свого сівського родича. Сирота. — Й раптом сказала, не сподіваючись на жодну згоду Богданову:

— Божку, сину, зналізла-м тобі невісту. Русана є добра дівиця й княжа дочка Воїбора вруцького. Речуть гречники, вельми красна лицем. На віно зберемось, а жупан Воїбор многе за нею придасть. І... сина князь не має. Я сватів послю...

Останні слова мати промовила так благальне й так жалібно подивилася синові в вічі, що він тільки стомлено махнув рукою:

— Чиніть, мамо, як знаєте.

Й пішов з двірця. Княгиня ж Рада не знала, чи веселитися, чи плакати — так швидко вкоськати свавільного сина вона й не сподівалась.

Старечо подріботівши до скітної кліті, вона ще здалеку загукала свого домажирича:

— Малку-у! Малкуі Біжи сюди. Відмикай скітнищо, вибирати-ймемо віно для невісти.

Та того дня з Лугів повернувся її молодший син Волод. За роки бурлакування серед косаків виріс, майже як Богдан, хоча й удався чорний, мов жук. І хоч він ще не був князем, на голові в нього в'юнився смоляний оселедець — ознака приналежності до лугового війська косарів.

Увечері київський князь Богдан Гатило, придивляючись до свого чорнявого й зовсім незнайомого брата, віддав йому частину вітчизни: городище на Росі, по той бік Сквири, яке ще не мало й назви.

Городище було занедбане, його часто палили степовики. Князь Володар мусив подбати про се.

— Сідай у сьому городі, — сказав Богдан поважним голосом, як і личило князеві. — Буде ім'я йому Володарка.

А за місяць княгиня Рада справила дві жонитьби:

Богдан повів княжну Русану, Волод же — доньку велішого боярина тиврівського з полянського племені, що сиділо між ріками Богом Полудневим та Дністром. Стара княгиня подбала й про молодшого сина. Й хоч боярівна з Тиврова була перестарком, та батько давав за нею добрі землі: мав тільки її та сина Войслава, однолітка Богданового.

Переставивсь імператор римський Гонорій. Вельми був сластолюбний, і ніколи не пив води, лишень вино, й жони-наліжниці многи мав, і падкий був до слави, але в рятях не відзначивсь, і готів західних не встиг нацькувати на слов'ян, і вмер із чарою в руці.

Й Пульхерія-грекиня посадила на стіл римський неолітк Валентинівна Флавія, й тепер у дворі римському правували греки, й воєм молодого імператора наставлено грецького послуха Еція, теж іменем Флавій, і в Римі рекли: «Валентинівн є Флавій Третій, Ецій же є Флавій Перший». І Рим тепер усе робив, як того хотіла Пульхерія та її недолугий брат імператор Теодосій.

У те ж літо, місяця костричника в 17-е народився київському князеві Богданові син, і врік його дідові своєму, і дав ім'я йому Данко.

В ЛІТО 426-е

Місяця червця

Находило велике свято, мабуть, найрадісніше з усіх полянських свят — Купало, й хлопці подалися на влови. В сей літній місяць багато не наловиш — косулі та олені поробилися страхливі, бояться за своїх малят, у Діброву хоч не йди, однаково дикуна не зловиш, бо вони теж тепер люті й сторожки, розірве тебе, впіймавши на ікла, й шмаття по лісі розкидає. Зате можна спробувати качок, і хлопці скрадалися попід очеретами, що густою щіттю обросли тихоплинну Яропінь.

Хлопців було двоє, обидва з одного села Городище. Старший, Людота, мав сімнадцять літ і в вільний од рільництва час навчався в сільського коваля кузенського ремества. Молодшому, Лоськові, було на півроку менше, та він здавався ще зовсім хлопчиком супроти кремезного й високого Людоти й у всьому слухався старшого товариша.

— Заходь з-одсюду, — півголосом сказав Людота, й Лосько згідливо кивнув. Стояли вони в густому верболозі над плескуватим берегом Яропіні. За верболозом починалась вода й очерет, густий і непрозорний, мов стіна, лише подекуди траплялися в ньому протоптані дичиною стежечки.

— Лізь, речу! — заквапив товариша Людота, бо за півгоні внизу чулося стримане крякання.

— А ти?

Меншому, худорлявому, не хотілося лізти в воду, бо після дощів вода була холодна, та й —страшно, адже в кожному кущику очерету міг причаїтися водяний або русалка чи берегиня. Вдвох же не так лячно.

— І я по тобі.

В Лоська була в руках велика порожнява тиква-коротунка з прорізом, куди мав селяти голову, Людота ж тримав тільки товсту очеретину вдовжки з лікоть або трохи більше.

Лосько, зирячи під ноги, почав обережно заходити в воду, Людота ступав йому вслід. Очеретиння сухо шаруділо й виповнювало душу тремом, але вони йшли й ішли далі. Коли води стало по груди, живопліт очеретів кінчився, й Людота вийшов уперед, бо в ловах ніколи не вгадаєш, що чекає на тебе по першому ж кроці.

Серед чистого плеса видніла маленька купка чирків, але було видно, що вони перемовляються з іншими качками в очеретах. Далі брести Людота не наважувався — могли злякати дичину, і він шепнув Лоськові:

— Нумо!

Менший просилив голову в отвір коротунки. Тиква була вся заплетена травою та бадиллям і нагадувала болотяну купину, збоку ж мала дві дірочки — для очей та для дихання. Він зануривсь у воду по саму шию, й на поверхні тепер лишалася тільки голова його, схована в кудлату коротунку. Людота й собі зануривсь у воду, тримаючи в зубах очеретину. Тепер проводирем мав бути менший, бо в воді довго не блиматимеш, очі защемлять.

До качок попливла купина, й Людота сторожко ловив під водою кожен рух товаришевої правиці. Дихати дедалі ставало важче, добре, хоч дно в цьому місці було піскувате й тверде.

Раптом, коли ступили вже кроків із п'ятдесят униз, Лосько скрикнув і пустив товаришеву руку. Людота виринув.

— Що сталося?

— Не відаю, — почувся переляканий шепіт із коротунки. — Щось мене за ногу...

Людота пірнув і швидко з'явився на поверхні, тримаючи товсту й слизьку коренюку, схожу на чіпку руку нава, жовтувату й підпухлу.

— Латаття, — сказав старший хлопець і знову зануривсь у воду, виткнувши тільки край очеретинки для дихання. На їхнє щастя, качки саме запливли за маленький острівцець очерету й не помітили нічого підозрілого.

Хлопці переступали далі. Коли до качок лишалося кроків з двадцять, уповільнили швидкість. Ішли якнайобережніше. Поверхня води, осяяна високим сонцем, то там, то тут брижилася, зовсім близько лунало крякання, Лосько попхнув Людоту трохи праворуч і пустив руку, Людота причаївся, намагаючись не ворухити очеретиною, й розмружив очі.

Майже над головою в нього плавало три чирочки. Він простяг руку, схопив одного за жаб'ячі лапки й підіпхнув голівкою за пояс. Чирочок потріпався і притих. Ті, що на поверхні, певно, здивувались із раптового зникнення товариша, бо гамір ущух, навіть лапки перестали гребти. Людота потягся ще за одним чирком, тоді й за третім. Качки висіли в нього на попереку, зрідка ворухачи крильми. Та хіба то влов — три чирочки?

Людота видавив з очей воду, постояв так, заплющившись, аби спочити, тоді роззирнувсь довкола. На глибшому видніла рухома прозора тінь. То мав бути Лосько, й Людота ступив у той бік, допомагаючи собі однією рукою, бо другою підтримував очеретину. Він зайшов товаришеві спереду, щоб лякливий хлопець удруге не зняв гвалту, й торкнув його за руку. Зісподу було дуже кумедно дивитись на нього: Людота бачив лише кощавий тулуб у полотняній сорочці, що задерлася до поперека, голови ж не було, мовби хто її стяв кругленько й рівно. За поясом висів, просилений головою, чималий крижень. Іншим разом Людота, може, й посміявся б із такого видовиська, та зараз було не до того. Груди стомлено сапали, в очах різало. Та Лосько, який добре бачив, що діється на воді, скерував Людоту на ще глибше, й той мусив іти.

Ось перед очима заяскріло біле черево здоровенного крижа. Криж плив, щосили гребучи ніжками, плив навскоси до Людоти, й хлопець силкувався дійти до того місця, де їхні шляхи мусили перетнутись. Крижа він упіймав за одну ніжку й рвучко потяг углиб. То був качур,

Людота встиг розгледіти гривеньку в нього на шиї та синювату голову. За качуром, певно, пливла качка, хлопець ухопив і її, тоді вода лунко залопотіла, ковальчукові забракло сил і витримки, він одштовхнувся від піскуватого дна й мимоволі натрапив рукою на щось обтічне й прудке, яке ляпало на нього бризками й відбивалось. То була третя качка, й теж крижень, він уже біг по воді й знімався на крила, та потрапив до рук.

Кілька часу Людота лише дихав і не міг надихатись.

Лосько вже стояв під самими очеретами й чекав на нього, не наважуючись іти в хаші сам. Крім крижня, за поясом у хлопця висіло двоє каченят, ледве вбитих у колодочки.

— Пощо ти їх? — запитав Людота, відсапуючись.

Той лише стенив плечима.

Вони продерлися крізь різучі й дзвінкі очерети й лягли між верболозом спочити. Тут грало сонце, було тепло й затишно, хлопці ж од холодної води та напруження аж колотились. Лосько витяг качки з-за пояса, розсупонивсь і поскидав одіж — плоскінну, мокру як хлющ сорочку й такі самі ногавиці й, стрибаючи й клацаючи зубами, заходився викручувати. Людота подумав-подумав, та й собі зробив те саме, сором'язливо відвертаючись од товариша.

Потім, ледве понатягнувши на себе неслухняну одіж, вони лягли проти сонця відпочити. Полотнянки сохли швидко, мов коло вогнища, й хлопці непомітно поснули. Першим прокинувся Людота й торкнув товариша:

— Пізно вже вельми.

Вони вийшли й заглибилися в гай, що біг неширокою смугою понад берегом. Неквапно перетнувши гайок, вибрались на левади. То були землі їхнього села, їхньої вири, хоч саме село й сховалося в балці діброви. Зате видно було на дальшому пагорбі гострокіл болярського Білгорода. Людота часом замислювався над тією назвою й не міг дати собі раду, хто й за що назвав той город Білим, коли гострокіл його давно почорнів, ґонтові дахи терема та хатів теж, мов змащені смолою.

— Дідо лаятимуться, — сказав Лосько, й Людота мимоволі наддав ходу, бо випросився ж на часинку. Єдине виправдання перед дідом буде гарний здобуток: чотири крижні, три чирки та ще двоє каченят. Тоді подумалося, що за ті Лоськові каченята можуть мати ще й прочуханку від діда. Людота вже хотів сказати про се товаришеві, та Лосько раптом скрикнув несамовитим голосом:

— А-а!..

Людота шаснув у той бік, куди показував хлопець. Там, підібгавши одну руку під себе, а другу випручавши вбік, лежала людина, нав. Що то таки нав, Людота пересвідчився дуже швидко. На потилиці в забитого виднілася глибока рубана рана, яка геть обкипіла чорною кров'ю й засохла. Людота обійшов докруз нава, та обличчя не було видно, воно воралося носом у соковиту траву. Перестрашившись, хлопець обережно, за скривавлену сорочку перекинув нава горілиць.

То був незнайомий чоловік, одягнений у подерту сорочку й латані ногавиці. Поробошні давно протерлися, й з них виглядали брудні репані п'яти. Навколо дзижчали великі зелені мухи й сідали навові на непокрите тіло.

Лосько дивився на мертвого здалеки, не наважуючись підійти.

— Хто його? — прошепотів він. Людота випростався й пошкріб кружка підстрижену потилицю.

— Не відаю...

Тоді зозирнувся й почав оглядати сліди навколо забитого.

— Трава вже встала, — проказав Людота. — Мабуть, зночі його... або вчора.

Потім він таки знайшов те, що шукав, підвівся й пішов, не розгинаючись, якимось лише йому видимим слідом.

— Ступали двоє в поробошнях.

Він показав спершу один слід, потім, на сажень чи трохи менше праворуч — другий. Се були сліди різного взуття, проте кожне мало посередині скоряний ремінчик, якими прив'язують остроги комонники.

— А де ж коні?

Людота зітхнув і випростався.

— Десь мають бути... хіба там, у гаю.

Вони пішли слідом й незабаром, на превеликий подив Лоська, побачили кінську підкову. Людота, тричі плюнувши на всхід, підняв її й майже крикнув:

— Наша!

— Та ні! — недовірливо заглянув йому в руки Лосько.

— Таки наша! — підтвердив старший. — Терпугом обшкрібає кузнь лише коваль Стоян. І шипи його.

Сховавши підкову за пазуху, Людота подався в бік лісу. Тут сліди копит було видно добре. В одному вибалку коні тупцювалися, можливо, саме в цьому місці вбитники підняли жертву на сідло. Далі сліди йшли в берег і зникали в очеретах.

— Принесли його з-за Яропіні, — зробив висновок Людота.

— Й що робити-ймемо?

— Не відаю.

Хлопці повернулися до нава, глянули на нього скося й бігцем побрались у бік Городища.

Ворота, як завше вдень, були широко розчинені, й хлопці проскочили їх, та біля кузні під самим гостроколом Людоту гукнув коваль Стоян:

— Коней треба кувати.

— Скільки?

— Трьох.

Людота кивнув головою й побіг далі, товариш захекано кинувся вслід йому. Проминувши кілька хатів, вони спинилися коло старцевої хижі.

— Діду! Діду, чуєте?

Вийшла старцева невістка, підтикана й із позакасуваними рукавами вишиванки.

— Чого волаєш? — спитала молодиця. Руки в неї були в тягучому тісті.

— Хіба дідо не є?

— Є, — відповіла невістка. — На вгородці. Огородець був за хатою, й хлопці подалися туди. Старець походжав між вулицями-колодками, весь білий і сорочка до колін, із мережаним подолом, і ріденьке довге волосся, й довга густа борода з вусами, ознака мудрості й влади над своїм родом.

— Діду! Там нав лежить... — притишеним голосом повідав Людота.

Старець прикрив довбанку солом'яною стрішкою й підійшов ближче.

— Де?

— Там, — показав рукою ковальчук і витяг з-за пазухи підкову. — Знайшов єсмь коло нава.

Дід покрутив підкову з усіх боків.

— Виділи сте, хто?

— Не виділи смо, — відповів юнак. — Лише підкова наша.

— Дай сюди — насіпався дід і сховав підкову за пазуху. — Речеш, на нашій леваді?

— На нашій, діду.

— Може, на білогородській?

— Таки на нашій племінщині.

Старець помацав підкову й зітхнув:

— Чия?

— Дайте, я спитаю коваля Стояна.

— Цить! — раптом засичав старець, й очі його стали колючі, мов голки. — Щоби сте не прохопилися нікому! Зуміли сте?

— Зуміли смо, — відповів Людота, й Лосько теж підтакнув.

Старий знову поторкав підкову й наказав Людоті:

— Піди поклич Юрія. Він за вигоном у балці косе. А ти сиди тут, зумів єси?

— Зумів єсмь, діду, — страхочинно прошепотів Лосько.

Людота, минаючи можів двір, заглянув через засіку. Між Гліб сидів на ґанку й мов зумисне дивився на Людоту. Хлопець присів і попід засікою чкурнув далі. Юрій і справді косив траву в балці, й незабаром вони вдвох стояли перед старцем, а коли сонце схилилося до вечірнього пругу, взяли кії й подалися туди, де вранці знайшли вбитого.

Юрій мав літ із тридцять, був похваткий і дужий орач і, як і всі смерди, носив волосся, стрижене кружка, під макотер, яке прикривав сивим ягнячим клобуком. Людота теж не поступався йому силою й спритністю. Вони взяли нава за негнучкі руки й ноги й, подолавши зо п'ять гонь, сховали в густій траві на білогородській леваді. Та потім на них раптом напосілося душ із п'ять. У темряві було годі розпізнати, хто то є, але не малося жодного сумніву, що напасники — з Білого городу. Побиті й ледь живі Людота з Юрієм приповзли до старцевої хати десь опівночі й розповіли все. Вранці ж мрець лежав на тому місці, де його знайшли Людота з Лоськом.

І повідомив про се старця не хтось інший, як сам городищенський між Гліб. Він сказав дідові:

— Не ліпо так, старче. Хотіли суть твої смерди перекинути нава на чужу племінщину, щоб не платити вирного. Не ліпо є так. Коли знайдено вбитого — шукай межі своїх смердів забійцю. Якщо ж не хочеш, старче, шукати...

— То не наші його вбили, сам відаєш, може Глібе.

— ...тоді плати вирне, — мов і не чувши старця, докінчив своє між. — Вісім гривен сребла.

Цілий наступний день старець ходив лихий і тільки смикав бороду. Ввечері ж, на сільській вирі, сказав:

— Усе те вчинив Велімир. Мовив тоді наш старець городиський Мовчан: «Не даваймо князеві Юрового меча!» Так не послухали його буйні голови. Чи то чинно, щоб село, чого не знати ради, платило вирне за чужі гріхи! Знайшли, бач, на вашій племінщині!.. То й що з того?

Людота, який трохи оклигав після побоїська, ховався разом із іншими отроками за старцевою засікою й слухав, а наступного дня пішов до кузні й спитав коваля Стояна:

— Який то є Юрів меч?

Коваль спідлоба глянув на отрока:

— Де чув єси про нього?

— Ввечері дідо казав.

— Що казав?

— «Було б не давати Велімирові меча!» — повторив Людота слова старця.

— То й що?

— Нічого. Тільки чув єсмь про той меч і від инчого.

— Від кого?

— Київського князя молодого. Той допитувавсь, а домажирич Малко, гладкий той, чув і в нас про те мовив.

Підоспіла в горні кузню, коваль Стоян витяг її щипцями й поклав на ковадло, тоді заходився цюкати молотком, показуючи Людоті, де гатити молотом. І тільки коли розпечена кузню охолола й почорніла, сказав таке, від чого в отрока очі на лоба полізли:

— Дідо Славута лже.

То було страшне святотатство — мовити отак про старійшого старця, що всьому й усім і голова, й розум, і совість, — і Людота перестав смикати за мотузку міха.

— Як, дідо лже? Але ж і ти, вуйку Стояне, нашого роду єси, а речеш...

— Дми, — спокійно завважив коваль. — До Велімира на полянах вирного не брали із смердів. Ні вири, ні димного, ні повозу — нічого не брали наші князі, та боляри, та можі. Все готам ішло. А як Велімир готів з Руської землі прогнав, то став сам брати дань із смерда.

Людота не міг утямити, чого бунтує проти старця вуй Стоян. Коваль знову витяг розпечений леміш і поклав на ковадло. Людота почав гупати, а думка не давала спокою. Хотілося ще спитати про Юрів меч, та коли Стоян устромив гарячий леміш лезом у довбанку з водою, а потім недбало кинув його під ноги, отрок поспитав про інше:

— Вуйку Стояне, ти чоловіка міг би-с убити?

Коваль сердито глянув на юнака, проте стримався:

— Міг би-м. — І додав: — Як якого.

Сієї думки з хлопця вистачило на добру годину, й він, коли зварювали обідок для плужного коліщати, між ударами молота видихнув:

— І я б... хек!.. як якого... хек!

Тоді поставив молотисько на плаху ковадла, сперсь об ручильно й запитав:

— А який він є, той... Юрів меч?

— Не видів єсмь, — одповів коваль і замислився. — Мабути, вельми велик і важок. — І вже як зачиняли кузню на ніч, доказав свою думку: — Його держали суть старійші старці за дев'ятьма лісами в десятому дуплі. Давали найхоробрішому вождеві тільки тоді, як на Русь приходив недруг.

Людота спитав:

— А тоді, по всьому, відбирали?

— Відбирали.

— Й у Велімира?

Коваль якось дивно реготнув:

— І в Велімира... Тільки пізно...

— А ти Велімира видів єси? — раптом запитав отрок.

— Видів єсмь.

— Із мечем?

— Із мечем. Тільки не тим, що ти собі маєш на думці.

— А той... де є?

— Речу тобі: спитай діда. Дідо відає...

Місяця червця ж, у Купалів день

Людота з Лоськом ішли навпростець Дібровою. Торік на Купалове свято ковальчук випадково заблукав під Київ город і набачив собі дівчину. Була вона вельми красна з виду, чорнява й струнка, й хлопець потому кілька разів ходив до городу, тинявся попід засіками, пантрував на стежках понад Хрещатим Яром, заходив і в сам город, але більше не побачив тієї діви. На Купала ж усі дівчата виходять грати коло вогнів, і Людота сподівався побачити її.

— Було б рікти: як тебе кличуть? — повчав старшого товариша Лосько, хоч сам до дівчат не ходив і не наважувавсь.

Людота махнув рукою.

— Розумний єси кітці хвоста зав'язати.

Сонце ще прозирало між дубами, та парубки вийшли раніше — на всяк випадок, щоб не вгавити чого.

— А що, коли вона є... княже чадо?

— Таке! Княгиня Рада має тільки два сини: Богдана й Володаря.

— А як... Богданова?

— Ні. Богданові самому пішло лише, мабути, двадесять сьоме літо.

— А як... болярська?

Людота зітхнув. Звичайно, болярівни за нього ніхто не віддасть, але що переливати воду з порожнього дзбана та в розбитий, треба спершу побачити, хто воно й що воно є...

По тому думка навернулася на старе. Ковач Стоян порадив тоді сходити до старця Славуті.

Й за сі дні дізнався таки чимало. Знав уже, хто був той таємний Велімир. Колись нашу землю загарбали готи: збирали дань на смердах, брали й так, поза всім, і худобу, й хліб, і молодих дівчат і хлопців, яких перетворювали на робів, і ніхто не міг їм сказати слова супротиву. Вожді й князі ховалися від готських дружин у найглухіших лісах, одкупались од них сріблом, і золотом, і худобою, й робами, й ніхто не відає, як би далі й доки було б. Та знайшовся князь Бус, який вийшов у степ і гукнув: «Хто не боїться гота — ставай по праву руч од мене». Охочих знайшлося чимало, та в першій же раті розбили їх і розіп'яли на хрестах і самого Буса, й синів його, й сімдесят боляр веліих. Тоді зібралося віче старців, і вождів, і князів і стали думати, як позбутися готського ярма. Найстаріший старець привіз волами величезного меча й сказав, що

то є меч Юра Побідника, всемогутнього бога раті й миру, кований на горнилі Соварога й гартований у крові непорочної діви. Хто подужає підняти меч, тому ніхто не зможе противитися, той буде таким могутнім, як сам Юр.

Підходили до воза князі й вожді, кожен, хто почувавсь на силі, та тільки князь Велімир зумів підняти його з воза. Він став Великим князем, якому поклонилися князі й можі. Велімир крутнув мечем на один бік — пішов дим, крутнув на другий — усе взялося вогнем. Великий князь зрушив усіх полян і повів їх супротиву готів. Готи не могли вператися такій силі й пустились навітки. Так Велімир визволив з-під готського ярма не тільки полян, а й Сівер, і Дерева, й кривичів, і смоличів, і лугарів, і всіх, хто поклонявся Богові, та Юрові, та Перунові, готів же загнав світ за очі. Було се літ тому сорок і їдне...

— Чуєш, Людото, — мовив Лосько, вивівши товариша з глибокої задуми. — То ж ми тоді нічого на дали смо водяному, він і покарав нас. Крижнів і чирочків дав уловити, а тоді підкинув нам на племінщину того нава.

Людота подумав, що товариш має-таки слухність — ніколи не можна нехтувати ні духами, ні бісами, ні берегинями. То, напевно, було таки діло рук водяника, бо чого б се саме в них під ногами опинився мрець? Усі ходили й не бачили, а їм трапилось. Тоді ще білогородські отроки й ребра полоскотали. Хлопець озирнувся довкола й ніяково спитав Лоська:

— Що там у торбі маєш?

Той зрозумів, про що йдеться, й почав витягати житній хліб, і пшенишні пироги, й смажену крижатину, й сир. Людота, повагавшись, уломив шмат хліба, взяв грудочку сиру, приміряв на око й зозирнувся довкола. Над галявиною, до якої підходили, крислатів могутній старий дуб.

Хлопець поклав йому на нижню гілку хліб із сиром, тоді поліз у торбу й витяг півпирога:

— Їж, лісовий душе, й ви, русалі та нави, й Цуре, й Пеку, й ласкаві та неласкаві обереги, й ти, Хороне-охоронцю, й ти, Марку, що мітиш усяку дорогу й стежку почалом і кінчалом, їжте всі й не заступайте нам очей, аби могли смо дійти туди, куди йдемо. Се молимо вас ми, Людота-ковальчук з Городища та його брат утретє Лосько. — Проказавши, він глянув на товариша й звірився: — Як мислиш: почули?

— Авжеж! — відповів той. — Остільки дати, та щоб не...

Й вони веселіше подались навпрошки лісом. Уже над Хрещатим Яром Лосько сказав:

— Було б заразом і Купалові наректи.

— Тоді, — сказав Людота. Лосько похитав головою.

— Тоді не буде. Поїмо все.

Було ще рано, та на взліссі Діброви до самого Хрещатого Яру вже майоріли яскраво гаптовані сорочки, темні ногавиці та білі, перехрещені спереду шнурами, навої хлопців. Дехто грався в гилки, дехто спочивав на моріжку після, мабуть, неблизької дороги, інші ж просто стояли гуртиками й мовчали або ж справляли гигоньки, й те нікого не дивувало, бо свято великого сонцестояння буває раз у літо, й на Купала ніхто не береться ні за холодну воду.

В Києвому городі ворота стояли навстіж, і хлопці здалеку позирали на них. Тільки коли за Діброву над горою Дитинкою сіло сонце, жовте й розпечене, бо сей день найдовший у літі,

хлопці почали збиратися біля полудневої засіки над кручею, що спадала одним боком до Почайни, а другим — до Хрещатику. Перегодя з'явилося кілька киянок, і парубки з'юрмилися коло них. Народу більшало й більшало, приходили й з Можів Ловчих, і з Берестового, й з-за Дніпра, з земель сівських — Дарниці, Броварів, Княжичів, що були віддавен під рукою київського князя. Разів зо три в юрбі промайнули знайомі обличчя білогородських смердів, та вся увага Людотина лишалася коло Полудневих воріт.

Уже зайнялись перші вогнища й пішов угору дим, уже волхви й конячу голову, й руду кішку на вогні спалили, а Людотиної дівчини не було й не було. Над усе боявся хлопець, що вона затримається, й тоді годі буде її впізнати в юрмиську.

Та вона з'явилася. Була ще гарніша, ніж торік, і Людоту взяло на жахи: що, коли зараз її опоядуть з усіх боків?

Дівчина стояла в воротях струнка й пишна, вдягнена в просту полотняну сорочку, мережану на грудях, рукавах та подолі, й у картату червоно-зелену полохту. Чорна коса була прихоплена з-за потилиці широким мідним кільцем, а вінок тримала й досі в руках поперед себе. Людота якийсь час дивився на неї мов зачарований, Лосько, збагнувши, чого товариш деревіє, почав штовхати його ліктем, але той лише відбивавсь од Лоська.

— Речи: «Купало ся в Дніпрі скупало...» Речи!

Киянка й не дивилася в його бік, уся її увага була прикута до гамірного корогодю, що вже визміювавсь після врочистого принесення жертви навколо височенного багаття. Людота підбіг до неї в ту мить, коли дівчина рушила до гурту, й обіззався неслухняним язиком:

— «Купало ся в Дніпрі скупало, чоло си вінком уквітчало, віночком та ще...» — Далі все вилетіло з голови, й він стояв, і дивився на дівчину, й не тямив, що має робити.

Дівчина зашарілася й опустила вічі долу, почала щось вимальовувати пальцем ноги на пилюці, й Людота вже чекав одкоша чи насмішки, бо чого ради забув купальницю, та незнайомка спитала його тихим голоском:

— Тебе як гукають?

Хлопець проказав протягло:

— Людо-ота.

— А мене Славка.

— Ти киянка єси?

— Киянка єсмь.

— А я тебе знаю, — вже трохи посміливішав отрок. — Того літа на Купала...

— І я-м тебе виділа. Звідкуду єси?

— З Городища. Я-м ходив шукати тебе й виглядати, а тебе ніде не було.

— Була-м у городі. Не пускають мене за засіки.

— Що ради?

— Робота...

— Що ти чиниш?

— Усе: й пряду, й тчу, й так...

— Багато роботи?

— Вельми.

— А грати підеш зі мною? Сьогодні Купала.

Вони побралися за руки й побігли туди, де вже на повну силу йшло свято. Дівчата й хлопці, половившись у довгий корогід, визміювалися між кількома багаттями й співали купальних пісень. Людота вхопився за крайню дівчину, й вони зі Славкою помчали. Дівчина сміялася, її вічі вилискували проти вогню весело й заклично, Людота раз по раз озирався на неї, й серце йому поймалось невимовною радістю. Чи думав він, що найкраща в усьому Києвому городі, в цілому світі найкраща дівчина піде з ним до гри! Він кружляв, і тяг за собою Славку, й подумки обіцяв дати ясному Купалові все, що б той не забажав.

— Держись! — кричав Людота, коли корогодом починало метляти в усі боки.

Й вона радісно відгукувалася:

— Держусь!

Парубки запалили в Хрещатому Яру, над самою річкою, ще більше вогнище, й отаман корогоду потяг усіх із кручі додолу. Знявся несамовитий вереск, і виляск, і басовите гигикання, зміїсько довжелезного корогоду зазвивалося в яр, хто тримався рук, хто пускався, кинутий гемонською силою в прірву, й од реготу, не можна було нічого почути, та ніхто й не прагнув того. Над яром стояла чорна ніч, тільки багаття на березі осявало траву й пісок червоною загравою. Збігаючи зі стрімкого схилу, Людота пустив чужу руку й тепер стрибав тільки вдвох із Славкою. Вже коли круча кінчалась, дівчина так шалено бігла в темряві, що, спіткнувшись, упала просто в обійми хлопцеві.

Вони так і застигли, самі в чорноті ночі, радісні, й перелякані, й без міри щасливі.

— Ти чого? — сказала дівчина й випручалась.

— Нічого.

Людота взяв її за гарячу руку й пошкріб дівчині пальцями долоню. То вже був усім відомий знак, і Славка спробувала висмикнути руку.

— Ти що мене деремезиш?

Людота мовчав.

— Якщо рікти-ймеш, що любиш мене, то...

— То й що?

— То лжа є! — підвищила голос дівчина., Ковальчук сказав:

— А таки ж люблю.

Вона стишилася, перестала випручувати руку з його цупких пальців, які й досі деремезили їй гарячу спітнілу долоню, й промовила:

— І я тебе люблю. Ще з того літа запав єси мені в душу.

— Й ти-с мені запала з того літа, — визнав хлопець і цмокнув її в щоку. Дівчина сахнулась:

— А се що ради?

— Підеш за мною? — замість відповіді, спитав він.

Славка глибоко зітхнула:

— Мене за тебе не пустять.

— Хто?

— Хто?.. Й княгиня, й князь... і...

— Хіба вітця не маєш?

— Маю.

Вони помовчали, тоді Людота сказав:

— А я тебе вмикну.

Вона знову зітхнула.

— Сам не схочеш.

— А то що ради?

— Бо я...

Вона зайшлася гірким плачем і плакала довго й невтішно. Нарешті трохи вгамувалась.

— Ти хто єси? Смерд а чи ж челядник?

— Смерд! — гордовито відповів хлопець.

— А я-м... челядниця. Роба. Зумів єси?

— Ні! — вперто відповів хлопець. — Умикну тебе, й годі.

Й потяг далі, в яр, де було тихо й безлюдно й куди не сягало світло великих купальних вогнищ. Він увесь тремтів, і дівчина теж тремтіла, це він одчував, міцно тримаючи її гарячу руку в своїй руці...

З неба капали зорі, великі й рясні, Людоті навіть здавалося, що він чує, як вони булькають, канучи в неосяжне й глибоке море нічного неба. Він дививсь угору й намагався думати про ті зорі, що капають, мов дощ, але се було так високо й незрозуміле, аж робилось лячно й моторошно на душі, й він повертав голову до Славки, яка лежала поряд, поклавшись йому на

випростану руку. Від самого сього душу поймало тепло й радість, і не хотілося думати про таємничі холодні зорі й про те, що буде взавтра, коли кінчиться коротка, найкоротша в літі купальна ніч.

— Заснула-с? — тихо спитав Людота.

Й дівчина, так само тихо, не ворухнувшись, промовила:

— Он зоря покотилася. Видиш?

— Виджу.

— Пощо воно є так, що й людина зорить і на небі зорі?

— То вічі русинів, що відійшли в ірій.

— А вірій на небі?

— На небі.

— Й ті люди видять нас?

— Мабути.

— Страшно.

— Що ради?

— Бо то суть нави.

— Нави не страшні. Страшні перевертні, вовкулаки й упирі. Ті, що на небі, не страшні.

— Однаково страшно, — мовила дівчина й довірливо прилащилась, аж Людоту пойняв новий закрут полум'я. Та просто на них ішли дві тіні, й вони внишкли. Славка почала шепотіти якісь відвороти, але тіні виявилися хлопцем і дівчиною. Хлопець той казав:

— Умикну, ось видіти-ймеш.

А дівчина застерігала:

— Отець ноги тобі переламне.

— Хай ламне, однаково вмикну.

Й пройшли далі.

— Ти не страхаєшся? — спитала Славка.

— Ні. Хоч нехай там що. Забіжімо кудись. У Дерева, чи в Сівер, чи на Луги.

— Лугарі обітні: не водять жін.

— Тоді підемо на Дунай або в Галицькі гори.

Славка не відповіла. Він устав і потяг її за руку:

— Ходімо.

— Куди? В Галицькі гори?

Людота засміявся:

— Ні, ще не в гори. Ходімо до гурту.

Вони збігли до річки, яка тихо дзюрчала в п'ятьмі, тоді побралися берегом угору, де блискали вогні. Коло багаття з цього боку сидів сивий дід у старій ягнячій гуньці й грав на восьмиструнні гуслі, сам собі приспівуючи. Поряд сиділо й стояло душ із двадцять юнаків і юнок. Дівчата були простоволосі, й Славка тільки тепер схаменулась:

— А мій вінок?

Тоді потягла Людоту до води й, пристоявши, кинула вже трохи зів'яле повиття в річку. Вінок поплив, не занурюючись, але Славка не співала вслід йому, бо співати, щоб віночок знайшов їй ладу, зовсім не треба було. Й коли вода віднесла його далеко в темряву, Славка, весела й жвава, потягла Людоту сама до гусяра. Дід уже доспівував якусь, певно, довгу думу, бо тільки в цікавих і довгих дум такі закінчення, як у сеї.

— Такої сте хотіли? — поспитав дід у молоді.

— Такої! Такої! — загули хлопці й дівчата.

— Тоді бувайте живі й здорові, а я-м пішов до своєї хижі.

— Діду, ще однієї, тоді й до хижі! — озвався передніший отрок, не знати чому переперезаний навхрест вінками. Всі похопилися:

— Ще, ще однієї, діду!

— Ще хоч однісінької!

Дід хитро мружився до них і впиравсь, але всі знали, що заспіває ще однієї, й наполягали гуртом.

— Тоді я вам не думу, а бувалину, — нарешті згодився гусяр. — Хочете?

— Хочемо.

— То слухайте. Про Київ город хочете чи про язву морову?

— Про Київ город.

— Нехай. Тож були собі між та жона й мали вони чотирьох дітей: синів Кия, Щека та Хорива й четверту доньку ясну — Либедицю. Коли отець їхній помирати здумав, то покликав до себе дітей своїх та й рече: «Осе, діти мої, прийшов мій духодав. Не є в мене нічого: ні золота, ні среббла, ні горючого каменю бурштину. Є у мене тільки три гори пліші. Мислив єсмь, як вас поділити, й так ділю: хто найвище стрибне, тому вищу гору віддам, а хто нижче, тому нижчу».

Стрибнув молодший, Хорив, і доскочив коневі до стремена, й отець віддав йому найнижчу гору. Стрибнув середульший і доскочив коневі до сідла. Отець дав йому вищу гору.

Тоді стрибнув старійший і перескочив коневі на той бік. Отець і віддав йому найбільшу й найвищу гору. А четвертій, сестрі, красній Либеді, нарік воду й берег річки, що оббігала всі три братні гори.

Тож помер отець, а діти zostалися жити там, де заповів їм. Щек ловив звіра, бо був гостроокиим стрільцем, Хорив хоронив землю роду, а найстарійший брат, Кий, держав переправу на Залозній путі через Почайну й Дніпро, де збиралися гості з усіх чотирьох вітрів і ввозили всякі добра, й скіт, і куни з усіх язик. Кий згородив город на горі своїй і княжив у роді своєму, й молодша браття соромилася й стидалася перед ним. Було то літ тому триста, а може, й п'ятсот, а може, й тисячу. Звідтуду й пішла земля Руська, й сини Києві, й онуки Києві в ній суть княжити стали, був-бо Кий мудор вельми, й могуч дуже, й серцем хоробрий. Так вони жили-поживали. Одного ж дня та й рече Кий до братті своєї:

«Братте й ти, ясна сестрице Либедице...»

Людота, заслухавшись гусяра, не зразу й відчув, що його Славка тягне за рукав. Коли ж обернувся, дівчина стояла злякана й ховалася йому за спину.

— Ти чого? — спитав Людота.

Й дівчина прожебоніла:

— Втікаймо!

— Пощо?

— Бо Малко...

Людота глянув у той бік, куди зирила вона. З кручі спускався гладкий домажирич.

— А нехай собі! — мовив хлопець. — Я не страхаюсь Малка, того шопаря. Нехай підступить! — і торкнув, нахилившись, колодочку ножа, що виглядала з навоїв.

— Утікаймо, завидить! — надміру хвилюючись, мовила дівчина й поза спинами шаснула в п'тьму. Людота якусь мить повагався, й коли Славчина біла сорочка розтанула в ночі, гайнув услід гукаючи:

— Та куди ти! Зажди-но, не лякайся!

Йому кортіло почути, що ж мовив до братів своїх князь Кий...

Того ж таки червця, в наступний день

Людота привів молоду жону додому, вже коли сонце підбилося вгору на три сулиці, й за звичаєм упав перед старцем навколішки. Те саме зробила й умикнута киянка.

— Діду, благословіть...

Старець узявся розпитувати, хто вона, ся дівчина, яка вирішила прийняти духів його роду. Людота, затинаючись, розповів дідові все, вмовчав тільки найголовніше: що Славка — роба київського князя. Дід про те не спитав, і хлопець вирішив до часу мовчати — як Дана з Дажбогом уречуть, так і буде. Й старець, поклавши молодятам руки на голови, спитав:

- Чи сприймаєш ти святих духів роду нашого?
- Приймаю, — з готовністю відповіла Славка.
- Чи корити-ймешся законові й поконові роду нашого?
- Корити-ймуся.
- Чи шанувати-ймеш слово старців молодших і старійших?
- Шанувати-йму.
- Чи шанувати-ймеш можа свого й честь свою жоночу?
- Шанувати-йму.
- Чи любити-ймеш, як матір свою, землю вири нашої?
- Любити-йму.
- Клянися!

Славка нахилилась трохи вперед, узяла грудочку сухої чорної землі й поклала в рот, а старець ревно стежив, чи не гребує вона їхньою землею. Дівчина повільно жувала, на зубах їй хрумкав пісок, але вона мужньо ковтала ту землю, яка прийняла її за рідну. По спині в неї пробігав морозець, бо ся клятва навіки й переступати її не можна. Людота теж пильно дивився, й серце його проймавалось гордощами й любов'ю.

З батьком та матір'ю владнали ще легше. Син був уже дорослий, у хаті пара молодих дужих рук ніколи не зайва, та й невістка сподобалася їм з першого ж разу. Отець, глянувши на неї спідлоба, суворо мовив:

— Будь.

Матері б хотілося гарного весілля, та на весілля багато треба, невістка ж, хоч і не принесла по собі нічого, зате й віна збирати не доведеться. Надворі бігало ще п'ятеро молодших синів і чотири доньки, тож весіль буде та буде, аби твої коржі з маком. І мати теж сказала:

— Жий собі з Людотою та діток наживай, а мені онуків на старість.

На другий день Купала теж ніхто в Городищі не працював, і молодята подалися до Яропіні, на волю.

Славка була щаслива й збуджена, гасала понад берегом, наче молода оленка, й дзвінко сміялась, і тільки час від часу позирала на всхід сонця, й тоді очі її поймалися тривожним серпанком. Вона вперше відчула себе вільною, вперше могла бігати отак і горнутись отак до любієї серцю людини, до свого лада, й ніхто не гримав на неї, й Людота дививсь їй у вічі, мов у глибокі кринички.

Народилася Славка літ тому шістнадцят у далекій землі хліборобного племені улучичів, де Полудневий Бог злучає води свої з тихоплинною Синюхою. Жила вона з татом і мамою в гарній мазаній хижі над плесом — і жила доти, поки село заскочила жорстока сацька орда. Саки напали вночі, перебивши сторожу над засіками, й кого вбили, кого спалили живцем, а решту побрали в полон — мало хто й урятувався тієї ночі. Тата з мамою та її, маленьку, скрутили й

повели в дикий полудневий степ, на робочий торг у грецькому городі Ольбії. Греки перепродали їх перським гостям, перси — своїм сусідам-вірменам, а вірмени повезли назад, до тієї-таки Ольбії. В сих безконечних мандрах померла Славчина мама, тато ж ублагав полянського гостя, який придивлявся до нього, купити його разом із донечкою. Й чи то бланання допомогли, чи, може, щось інше, бо діти-робичі цінувалися дешево, гість купив і її разом із вітцем.

Так вони й потрапили до двірця київського князя Милодуха тому п'ять літ. Княгиня Рада визначила обрїк їхньої неволі — для батька шість літ, а для неї — десять. Наступної масниці батька мали відпустити на волю. Славці ж лишалося ще багато, бо строк викупу для дівчини-роби починався з дванадесятої весни, й хоч за неї княгиня дала вдвічі менше, ніж за батька, та всім відомо, що жона може заробити впротяг дванадесяти місяців лише гривну, дівчина ж півгривни.

Людота блукав із жоною понад зеленими берегами Яропіні до самого вечора. Поверталися вже смерком, поспїшали, бо жоніння жонінням, а завтра вранці треба вже було вставати до діла. Та біля підпертих ізсередини ворїт на них чекала неприємна звістка: приїздив з Києвого городу тивун од Малка-домажирича й загадав Славці вертатися.

— Не пуцу! — сказав уперто Людота. — Нехай дідо виру дає.

— Ой сину, не дасть вири дідо, — засумнівалась мати, батько ж мовчав і навіть не дививсь у їхній бік. Людота побїг до старця.

— Дїду, благословили сте нас до злюбу, — сказав він, дивлячись собі під ноги.

Та дїд мов ляснув його по щоці:

— Чого ради не повідав єси, що дівка твоя княжа роба? Мовив тивун, щоб сього ж дні до вечора йшла домів. Так буде.

Сї останні слова були невблаганним присудом, але Людота наважився заперечити старцеві:

— Дайте за неї виру...

— Де ж я тобі тих вир наберуся! Тамтого дні — виру за нава, сього ж дні — за дівку. Не зумів єси вмикнути якусь вольну смерду? Виганяй з хижі, хай іде до княжого двірця. — Й повторив: — Так буде!

В голосі старця бримнуло залїзо, й Людота зрозумів, що далі благати марно.

Проте й жону свою не вигнав з дому й ліг із нею спати. Дасть Біг день, дасть Біг ум, що буде, те й буде. Та вранці, ледве в хижі повставали, зачувся гомін. По той бік тину стояв княжий тивун, а біля нього два можї зоружені. Старець гомонів із батьком, сидячи на присьпі хати, й батько тупо дививсь під ноги.

— Видаєте її, дїду? — похолов Людота, ступивши крок до присьпи, й дїдо відповів:

— Не можу которитися з князем. Не мовив єси того-дні, що вона є роба княжа.

Славка, мов заговорена, пішла сама до хвїртки, Людота метнувся, щоб утримати її, схопивсь навручки з тивуном, тоді можї пострибали з коней і скрутили Людоту віжками. Хлопець пручався й відбивавсь, але його припнули між кіньми й повели до городу Києвого. Ні старець,

ні хтось інший із сільчан не прийшов йому на підмогу, хоча впоратися з тивуном і двома можами могли в одну хвилю, й Людота, затамувавши в серці лють, пішов, сповитий, мов лялечка, й припнутий на двох мотузках до сідел. Славка ж ступала, покірно схиливши голову й не наважуючись озирнутися.

Дорога здалася Людоті такою довгою й жахливою, що він аж зубами скреготав, плентаючи між кінями, й, коли проминули Діброву й попереду зачорніла стіна гостроколу, плюнув, мовивши слова страшного прокльону: над Києвим городом, виблискуючи проти високого сонця білими й чорними крильми, літали голуби, сотні голубів, усякої масті, й се було поганою прикметою.

Князь Богдан зустрів їх на високому ґанку, вбраний у полотняну сорочку, заправлену в ногавиці, й босоніж... Вид його не провіщав нічого доброго, й Людота знову згадав голубину зграю.

— Осе він і є? — грубим голосом поспитав у тивуна князь. Усе в ньому було грубе: й голос, і кремезні плечі, й здоровезні ноги, припорошені курявою (десь-то ходив двірцем без поробошень), і широкі лопатища рук, і навіть карий оселедець на блискучій голові.

— Осе й є, княже, — догідливе мовив тивун. — А се є та роба, що...

— Виджу, — проказав князь і зійшов приступками додолу. Постоявши біля Людоти, він підняв його вперто схилену голову. Людота сіпнувся й визволивсь із князевої руки. — Пощо не зориш?

— Не маю хоті, — буркнув молодий смерд.

— А женитися мав єси хіть?

Людота зле блимнув за князя, й той знову спитав його:

— Відав єси, що діва та є моя роба?

— Відав єсмь! — вибухнув хлопець. І князь несподівано відступив крок назад, уражений незборимою зненавистю в очах сього скрученого юнака. Тоді вже тихо спитав:

— Відав єси — й умикнув? А чи-с відав те, що між роби стає такоже робом осподаря її?

Було видно, як обличчя князеве закипає червцем і зловісно виблискують очі.

— Й се-м відав, — одповів отрок і подививсь Богданові просто в вічі.

— Й умикнув таки-с?

— І вмикнув єсмь.

— Пощо?

— Бо так Дана захтіла! Дана! — роздратовано крикнув отрок, і всі сподівалися, що князь шмагоне сього непокірця гарапником.

Та Богдан сказав тивунові:

— Розкрутіть його.

Мовив тихо, незвично глухим і здавленим голосом, і всі були страшенно здивовані, бо в

тивунових руках уже бряжчало залізне путо з хитрим київським замком, яким спутують коней і непокірних робів. І ніхто не знав, про що думає в сю мить князь, і жоден з присутніх, а найменше за всіх Людота, не сподівався, що він скаже:

— Пустить і її. Опрощаю.

А він так і сказав, і Людоту розв'язали, й отрок мовчки розтирав набряклі руки, немовби найголовніше в тому й полягало, щоб терти долонями червоні й глибокі рівчаки на зап'ястках, і не смів підвести очі, бо було незрозуміле чому соромно й незручно, вже краще б, думалось йому в сю мить, його б торсали й били, й се б він зніс легше, бо до сього ж був готовий.

Усі теж стояли, мов і їм стало незручно, й, коли нарешті Людота спромігся на перший крок, ті, що стояли круга, полегшено зітхнули. Юнець поволі віддалився, минув двірцеві ворота, запускався дорогою в околиний город, не випроставши плечей і не обернувшись, а позаду, назирці, й досі не вірячи в те, що сталося, йшла Славка...

До самого вечора й увесь день потому київський князь тільки й думав про сей дивний для самого нього випадок. Думав не за те, що, зрештою, від кількох утрачених гривен не зубожіє — в княжій скітниці багато сребла й золота. В голові снувались останні слова молодого смерда й на душі було порожньо й тоскно. Хіба ж не міг і він учинити так само, як сей не знайомий йому городищець? Хіба забракло сили й міжності прискакати на доброму жеребці, й схопити, й завезти на край світу жону, яку любив од малих літ і почуття до якої не згасли й сьогодні?

Що б не робив Богдан і куди б не ходив, ота думка не давала спокою, й сумні заплакані очі Ясновиди, якими запам'ятав їх із останньої зустрічі, стояли перед ним і бентежили душу. Вже два літа в княжому хоромі жила чужа й нелюба людина, княгиня Руска, й се гнало Богдана з хорому в степ і в ліс, аби далі, аби не дивитися на неї. Він цілими тижнями блукав у далеких дібровах чи їздив на прип'ятські риболови й додому вертав лише з необхідності. Все було б інакше, все було б не так, якби йому в той день позаторішньої весни не забракло рішучості.

У такому стані й застукав його Людота. Він, либонь, пантрував на Богдана, бо постав перед очима саме в ту мить, коли той збирався сісти на коня й утопити смуток у зеленому шумовинні Діброви. Людота вийшов з-за воріт і мовив:

— Княже Богдане, що ти за... за се хочеш? Гатило здогадався, про що мовить отрок, і тільки скисливсь.

— Нічого не хочу.

Людота наполягав:

— Ні, ти наречи — я й зроблю теє.

— Нічого не хочу! — вже роздратовано мовив київський князь і смикнув жеребця за вуздечку. Жеребець казився й не хотів підставляти йому стремено, й Богдан знову й знову смикав його, ще дужче дратуючись, бо поряд стояв несхильний у своїй упертості хлопець, який нагадував князеві про його власну безсиль.

— Уречи, княже Богдане! — підвищив голос Людота.

Й князь крикнув:

— Вречу, хай прокудять тебе з двірця бичами!

Й нарешті-таки зловчився поставити ногу на стремено. Та Людота вхопив коня за вузду.

— Хочеш, я здобуду тобі Юрів меч?

— Який меч?.. — не вірячи, перепитав Богдан.

— Юрів!

У князеві все отерпло. Він проказав:

— Де-с чув про меч сей?

— А чув єсмь, — ухильно відповів Людота.

— Ти хто єси?

— Смерд!

Богдан подивувався, з якою гордістю вимовив те слово хлопець, Людота ж наче зумисне сказав удруге:

— Смерд єсмь і вільний орач, княже! Й усі в роду моєму смерди, відай про се. Й коли тобі смерд рече слово, то так і буде. Се видж!

По тому слові Людота пустив коня, нахилився, взяв й землі чорну грудочку й з'їв її, як їла кілька днів тому його жона Славка. Богданові знову продерло спину морозом, ошпарило варом, і він тихо сказав:

— У чім клянешся, смерде?

— У тім, що чув єси, — сказав, давлячись чорною землею, Людота, бо був і сам до межі схвильований, адже се клятва найстрашніша, й через Землю, яка нас породила, ще ніхто й ніколи не переступав.

— Я не йму тобі віри, смерде, — проказав Богдан, але хлопець уже здолав ковтнути і вже твердим голосом одповів:

— Їв землю-м.

І то щось таки значило, й князь київський, широко розплющивши вічі, зорив на дивного смерда, який говорив незрозумілі речі й ятрив у його серці глибоку й давно наболілу, сховану від чужого віча, виразку.

Людота торкнувся трави рукою, тепер уже як рівний рівному, бо після такої клятви людина підноситься навіть у власних очах, і мовчки пішов з двірця. Князь наздогнав його вже за ворітьми, де дорога збігала в окольний город і поміж високими хатами та хоромами в'юнилася на той бік засіки. Гупнувши на землю, він повів коня в руках. Людота стримано всміхнувся князеві, тоді раптом широко й весело розтяг вуста до самих вух.

— Чуєш? — сказав Богдан. — Іди до мене.

— Куди се?

— До двірця.

- Чого ради?
- До двірця, та й годі.
- Що би-м там робив?
- А що тямиш. І що волів би-с.
- Ковач єсмь, — одповів Людота.
- То йди ковачем. Я маю добру кузню, велику.
- Я теж маю, княже Богдане. Куємо собі з вуйком Стояном.
- Стояном? Я знаю Стояна. Він тебе відпусте.
- Я сам не маю хоті.
- Сам? Пощо ж?
- А так, не хо, та й годі. Мені й у нашому Городищі добре мається.
- Старець ваш Славута жиє?
- А жиє.
- Скільки ж се має літ Славута?
- Не відаю. Хіба сто або сто й десять...

Злоба до старця, що сими днями вже встигла була пригаснути, раптом закипіла в Людотиному серці знову, й він утратив хіть до дальшої розмови. Богдан спитав:

- То не волієш?
- А речу ж, — і без зайвих слів подався стежкою навпростець до Діброви, дубового лісу, що починався за Києвим.

Князь одним махом вихопився на коня, зострожив його й погнав до Соляного шляху, а звідти в Хрещатий Яр, і гнав доти, поки сірий жеребець пойнявся милом. Богдан був певен, що той отрок не зможе нічого вдіяти, що й про меч Юрів чував десь випадково й не відає, ні де його дістати, ні що воно є, та не міг заспокоїтися. Давно, літ тому зо п'ять, чув байку, ті зронені слова про таємничий меч і думав, що вже геть забувся й за нього, й за своє колишнє бажання. Та варто було ковальчукові нагадати — й душа в Богдана спажнула новим вогнем, і серце закалатало в грудях, і руки сіпали шпаркого жеребця за повіддя. Сам того не думаючи, він пригнав до стольного Витичева. Сонце хилилося на західній пруг, і досі жарке й розпечене, але там, за лісом, понад самими верхівками слалася чорна повстяна хмара, й Богданові з підсвідомого передчуття стислося серце. Й та хмара, й город Великого князя, біля якого він опинився, здались йому таємничим, злокобним знаком, він страшливо зо-зирнувся й зашепотів у всуєвірному потязі:

- Що сим речеш, Боже? Чи слави моєї зажадав еси, чи погуби моєї? Відкрий мені волю твою, Боже, що полі чує та чорна хмара перед стольним городом? Повідай, Боже, і я зречуся й себе, й помислів моїх. Нехай лиш Руській землі, де поховані мої діди й прадіди, світить сонце...

Кінь, який утомлено ступав по майже зарослій травною путі, раптом підняв голову й тривожно заіржав у бік столиці. Богдан зострожив його й смикнув за повіддя:

— Й-йо!.. Й-йо!

Князеві стало страшно, що хтось може побачити його тут, біля Витичева, й він далі погнав коня...

В ЛІТО 427-е

Закоторилася земля грецька. Християни пішли супротиву християн, і рікли одні: Ісус молодший за бога-Вітця, отже, бог-Син має початок, і зупершу його не було. Ті ж відповідали їм: «То єресь, і ви єсте єретики. Бог-бо їден у трьох парсунах, і не може такого бути, щоб бога спочатку не існувало».

Й розділилися, й почалися розпрі й которання, й гору брали то ті, то сі, й во ім'я бога лилася кров, і сипалась у вино отрута, й син возненавидів вітця свого та брат — брата. Й став занепадати цар-город Константинополь, і город Олександрія єюпетська[9] не підкорялася йому й чинила прю з ним.

І з'явився в стольному царі-городі Константинополі євнух вельми мудрий і зело хитрий і підкорив собі ввесь клір, і молодого імператора, й саму всемогутню Пульхерію, й тепер у царі-городі чувся голос Олександрії, городу єюпетського.

Й було ім'я тому євнухові безбородому Хрисафій.

В ЛІТО 428-е

Місяця стичня

Київський князь Богдан Гатило вітав гостей. І хоч він був їм не дуже радий, та закон і покон племені руського й полянської землі змушував одкривати перед гістьми й ворота, й хороми, й серце. Він дивився на можа, що сидів за столом, і намагавсь оскресити в замулах пам'яті далекий день квітного місяця, коли вперше бачив його.

То був луганський князь Годечан. Київський володар спробував полічити, скільки ж минуло відтоді літ, і не міг достеменно згадати сього. Князь Годечан задумливо посмикував собі довгу русяву косу й мало чим нагадував того кощавенького й хоробливого юнака, що назвався тоді Годоем. Скільки ж літ минуло? Скільки? П'ятнаدهсять? А може, й шістнадесять. Про що він думає, сей жилястий косак?

— Чи не мсту прийшов еси чинити, княже? — з ледь прихованою дратівливістю спитав Богдан і тут-таки зрозумів, що зовсім не те має на думці гість. Князь Годой сумно всміхнувся й трохи недоречно й для своєї коси лугарської, й для віку, бо мав щонайменше літ із тридцять чотири, зітхнув:

— Пощо згадувати, княже, буле?

— Еси ж роду... — Богдан завагався, чи вимовити те ймення, чи ні, та вже коли почав, мав і

довершувати, й він сказав: — Єси ж роду Джорджевого.

— Так є, — неохоче відгукнувся луганський князь. — Брат єсьмь утретє йому. Та...

Він не доказав, бо ввійшли Борислав із Вишатою.

— Сих можів знав єси, княже? — спитав Богдан, кивнувши на їхній уклін. — Були вони і тоді, коли ми смо з тобою вперше звиділися. Сей між — боляр Борислав Борич, а то — старий конюший Вогнянич.

Увійшли посідали з княжої лівої руки, Борислав простягся до дзбана з медом і налив собі й Вишаті. Вони вже знали, хто завітав до двірця, й нашорошено дослухалися розмови. Київський князь чекав, що казатиме далі Годой, але косацький гість не виявляв балакучості. Довгий стіл з товстених дубових дощок займав півсвітлиці, попід вікнами й уздовж трьох стін тяглися вкриті картатими ряднами лавиці. Між вікон горіла червоним вогнем грубенька соснова скіпка, заливаючи помешкання мерехтливими відлисками.

— Звідкуду йдеш і куди путь побрав єси, княже? — перервав мовчанку Богдан.

— З Лугу йду. Переставилася, моя жона, царство їй небесне, то надумався єсьмь...

Богдан у неприємному здогаді перебив його;

— Чи не єси, княже, хрестатий?

— Вірую в єдиного бога, — відповів, схиливши зір додолу, князь косяків.

Київський володар зневажливо посміхнувся. Тепер йому було ясно, чому Джорджів родич не править з нього помсти. Він так і сказав йому. Годой відповів, наче виправдовуючись:

— Апостол наш Лука мовив: той, хто піде за Христом, не матийме ні вітця, ні матері, ні братті, ні сестер... Бог наш сам так діяв і нам велів: прощайте ближнім гріхи їхні.

— Й крєвну мсту? — перепитав Богдан, і Годой не відчув у тому ніякої пастки.

— Й крєвну мсту, брате.

Богдан тріумфував:

— Так може ректи послідній страхливець!

Він пошукав підтримки в очах Борислава та Вишати й знайшов її. Старий конюший тихо всміхнувся, болярин же підніс угору свій череп'яний полумисок із медом:

— П'ю до тебе, Гатиле.

Князь лугарів не звернув на те уваги. Він сказав:

— Так нарік тебе косацький отаман сотенний Шумило...

— Шумило жиє?

— Жиє.

— То речеш: ні братті, їй сестер? — устряв у розмову Борислав.

Годой зітхнув.

— І носиш на шворці їхній знак?

— Вірую в святу трійцю, боляре. — Й, може, рятуєчись од неприємної розмови, сказав київському князеві: — Був єсмь у... Ясновиди. Маю хіть сватати її.

Гатило буркнув:

— Будь щасний.

Але Годой промовив:

— Не воліє вона.

— Пощо ж, княже? — прискалив око болярин, а Гатило мовчав, хоч у погляді йому промайнув колючий вогник. Годой відповів не боляринові, а в бік осподаря дому:

— Через тебе, княже.

— Чого ради через мене? Так і рече?

— Ні, не рече. Я сам відаю.

— Се як же?

— Стариця... Ходив єси до неї, й вона страхається тебе.

— Я-м не дикун об жовтих іклах, аби мене страхатися, — знову буркнув Богдан, але вже якось не так збентежено й сердито.

Борислав нагадав:

— Як же то є, княже Годечане? Ваш закон лугарський не дає женитися на вдовиці.

— Мій біг дає жонитися тричі, — сказав Годой.

— Переступив єси через закон лугарський? А вона, княже? Вона ж є роду нашого, не грецького.

— Не умію тебе, болярине.

— Пощо не умієш? Між її князь Вогнян роденський умер, і вона мала такожє вмерти.

Се було надто жорстоко. Богдан колись теж дорікнув Ясновиді за зневагу закону свого племені, та більше не смів, а може, й не хотів, бо ж поляни мали свої звичаї, й ті звичаї, на його думку, були кращі й людяніші. Пощо мусить лягати в яму разом із мертвим можем ні в чім не винна жона? Якщо колись і русичі шанували той закон, то вже давно забули про нього, й узагалі про се краще не говорити, краще робити так, як робиться, й думати, як думається, інакше-бо на світі важко жити.

Але Богдана дратувала сама присутність луганського князя. Про нього він згадував часто після того вечора, як зітхнув меча з князем Джурджем. Згадував і думав, як про людину, що з нею має

колись перехрестити й свою стежку, й свою зброю — того жадав закон крові, й Богдан нічого не мав проти, бо так діялося споконвіку, так мусить бути, доки сонце на небі світить. А коли їхні стежки перехрестилися, Джурджів родич повів себе зовсім інакше, й Богдан відчував якесь роздратування.

— Ти, княже, був єси десять літ серед хрещеного люду, — сказав Годой. Богдан поправив:

— Дев'ять.

— То не важить. Прийми Христа в душу.

— Стати гречином? — посміхнувся Богдан.

— Пощо? Можна вірувати в святу трійцю й бути русином, княже.

— То неможне, — відповів київський володар і раптом зневажливо реготнув: — Гидка мені віра ваша!

— Пощо?

— Бо всі ви єсте роби свого бога. Ми ж віруємо в Бога, що породив небо й землю, у Ладу, що є мати Земля, й у Дажбога... Сі на небі, а інші — на землі: чинимо требу Божкові, бо стереже жито наше й стада наші, молимося Морані...

— То суть ідоли, княже, бо чинені з дерева.

— А ваші не із дерева? Наші, вирізані з дуба, живуть у нас, бо їм суть кланялися наші діди й дідів діди. Ваші ж такоже деревляні, лише не стругані, а помальовані на дошці й на стінах.

— Наші добрі, — обізвався Борислав, тоді подумав і докинув: — Веселі!

Богдан теж згадав:

— Юдейські ж боги злі й мстиві.

— Біг милосердний, княже, — заперечив Годой, не помічаючи в Богданових очах іскрини.

— Злі вони. Як там пишеться в отих ваших книгах? Слухав єсмь, як рече один попос. Був у Єгови народ, а потому щось той народ не догодив йому, й Єгова став насилати на нього й чуму, й морову язву, й усякі хворощі, потому взяв та геть прогнав той народ, а казав, що то є народ божий. Га? По тому взяв і розсипав свій народ по всій землі. Ти ж речеш — милостивий. Княже-княже...

— Юдеї суть прогнівили бога.

— Й ми гнівимо й Бога, й Дажбога, й Перуна, й Волоса, й Морану. Вони ж не проганяють нас із землі Руської?

— Наші веселі! — знову вставив Борислав і підніс полумисок меду вгору, Вишата наслідував його приклад, широко всміхаючись. Борислав допіру мовив йому, що може бути січа, й потяг за собою в княжий хором, а тут усе звелось до теревенів, і ні меча, ні навіть голої руки не треба. Такий поворот Вишату влаштовував, і він спокійно міг випити келих настоящего меду.

Того вечора нічого страшного не відбулося, просиділи вони в накадженій сосновими скіпками

світлиці далеко за північ, Богдан перестав сікатися до Годоя, й Годой, забувши свою віру, під кінець розпився й собі й почав обійматися з цибатим Бориславом. Богдан пригадував походи, й ратні січі, й похмурий, високостінний Константинополь, натоптаний попами, ченцями-калугерами та гетерами, що за маленьку золоту номизму цілу ніч віддавалися коханню будь з ким: і з патрикієм, і з грубим військарем-поганином.

— То чия віра краща? — вже п'яним голосом гукнув до гостя Богдан. — І гетери ж носять хрест у пазухах! Сам єсмь видів...

Уранці, як бувало завше після пиття, в Богдана боліла голова, й він, узявши зі ще не прибраного столу дзбан, пішов до медуші. Роби й челядники розбрелися, певно, невсипуща княгиня Рада позганяла ще вдосвіта, й мусив іти сам. І на ганку зустрівся з Годоем.

Луганський князь був уже вбраний для дороги, Богдан одразу здогадався, куди він іде, й учорашня неприязнь розібрала його знову.

— Втікаєш, княже? — недружелюбно буркнув він.

— Треба вже...

— Випий на похмілля, тоді...

В господаревому голосі чулась неприязнь, і Годой не наважився заперечувати. Київський князь пішов до медуші, двері були замкнені, він гахнув їх поробошнем і виставив. Годой усе те бачив, і мовчав, і так само згідливо йшов за князем до світлиці, обгидженої звечора. Він би не сказав і слова про вчорашнє, та сам господар, мов дратуючи й його, й себе, раз по раз навертав розмову на слизьке.

— Речеш, прийми Христа. Зречися свого й прийми грецьке.

Годой мовчав, і се ще дужче дратувало Богдана, бо він знав, куди той збирався, й куди поїде зараз, і з ким бачитиметься, й про що говоритиме.

— Й за брата свого забув єси, й кривної мсти не чиниш мені...

— Наш біг милостивий, княже. Так сам робив, так і нам велів.

— Що велів?

— Опрощати.

— Що?

В Годоя теж гуло в голові, та він терпляче доводив Богданові:

— Бути милостивими й любити ворогів своїх.

Богдан, уже випивши зо два келихи меду, пожвавішав. Останні слова Годоя навіть розсмішили його, й він лунко зареготав.

— Любити ворогів! Осе так! І ти віруєш у такого бога?

— Вірую, княже. Христос рече: вдарять тебе по правій ланиті — підстав і ліву, бо в смиренні своєму ти будеш любий богові нашому.

— Я знаю греків, Годюю, — сказав Богдан, тоді в очах йому спалахнули чорні вогники, він якийсь час ховав їх за зведеними докупі брівми, тоді пильно глянув на гостя й підвівсь. Годой занепокоєно стежив, що робитиме господар. Богдан же замахнувся й щосили лягнув Годюю по щоці. Луганського князя мов пружиною підняло. Встаючи, він турнув лаву, лава гримнула на всю хату, й він вихопив меч із піхва.

Й тут Богдана мов прорвало. Він стояв і голосно реготав, а коли вгамувався, червоний і вдоволений, сказав своєму гостеві:

— Брешуть твої кумири! Брешуть! Якби вони були такі всесильні, як ти речеш, то не дали б руці твоєї витягти меч. Ударив єсмь тебе по одній ланиті — підставляй другу! Ти ж єси хрестатий! Будь милосердним і люби того, хто вдаряє тебе! Нащо ж тобі здався меч?

Годой розгублено кліпав. Такого повороту він не сподівався. і тепер не знав, що робити й що казати. Ліва щока палала, господар і досі реготав:

— Чи, може-м, не так тебе вдарив? Христос рече: як ударять по правій. А я вдарив зупершу по лівій.

Годечан узяв піхво й поволі засилив меч назад.

— Хай буде так, — сказав він. — Кров зове мене до меча, а віра здержує руку.

Того дня Годой так і не зміг поїхати. Він був уже й зібрався, та біля колодязя, де косарі поїли його коней, підковзнувся на льоду й звихнув ногу. Спершу думав, що минеться, та на коня сісти не знайшов сили. Коліно йому наче задубло. Спираючись на довгий меч, князь Годой ледве дошкандибав у хором. Певно, боліло дуже, бо Годой зблід, і чоло йому вкрилося рясним холодним: потом, але з вуст не зронилось ні стогону, ні півстогону, луганський князь навіть бадьористо всміхався до Богдана, й се ніби змирило з ним київського володаря.

— Посидь у Києвому городі, княже, так їхати не личить.

Богдан звелів челядникам перенести хворого на спідне повершя, де стояла широка піч і було тепло. Годой не заперечував, і господареві навіть здавалося, що він радий своєму зувіччу.

Гатило сам дивувався, що так раптово змінились його почуття до луганського князя.

В світлиці сиділа стара княгиня, запнута вдовиним полотком по самі вічі, бо так велить покон землі Руської, але розмовляла з хворим гостем вільно й невимушене. Говори про його батьків і про спільних, не відомих Богданові родичів. Коли Богдан зайшов, мати встала з лави й незвично клопітливою ходою подалася геть. Богдан вийшов за нею аж у сіни, дивився, поки відчинить двері на свою, жоночу половину, однак стара княгиня й не обернулася. Здивовано хмикнувши, Богдан зачинив по собі й сів подалік. Йому подумалося, чи не Руска, молода господиня, стала причиною того хвилювання.

Він поспитав Годюю:

— Що, язвить?

Біль десь-то був і справді великий, бо гість навіть не відповів, лише махнув кволо рукою. Київський князь хотів був йому сказати щось таке приємне, та слова повільно спливали в пам'яті, й доки пригадував, рипнули двері, й на порозі стала княгиня Рада. Богдан глянув на неї й одразу зрозумів і що трапилося, й чому тоді мати так поквапне зникла на своїй половині

хати.

Стара господиня стояла в навстіж одчинених дверях, у світлицю тягло холодом, але так треба було, й ніхто на те не зважав. У руках у неї Богдан побачив здорового зозулястого півня з широким ярим гребенем і такими самими борідками, що спадали йому на рябі могутні груди.

— Маєш півника, княже Богдане! — врочистим голосом рекла стара княгиня й низько вклонилася синові Той поволі встав, підійшов до неї й мовчки поторкав птаха за червоний клубок. Півень невдоволено киркнув на його руку й тріпонував головою.

— Півник? — перепитав князь.

— Маєш півника ще одного, — вже не так урочисто відповіла стара господиня.

— Коли?

— Осе!

Вона простягла йому зозулястого гребенача й знову вклонилась, Богдан узяв його й пішов повз матір на ганок, тоді, згадавши, разом із птахом ув одній руці збігав нагору й повернувся вже підперезаний мечем і в теплій овечій гуні, виквашеній у дубовій корі.

У двірці вже зібралося чимало люду — й челядники, й роби княжі, й можі, й підлі кияни, чулися збуджені веселі голоси, й коли київський князь повернувся назад до Годоя, в наквацьованих кров'ю руках його була тільки зозуляста й гриваста півняча голова. Князь аж сявав од радощів.

Годой підвівся на вистеленій бурим ведмедном лаві й узяв ту голову, й обидва так старанно роздивлялися її, ніби могли помітити в ній риси юного київського княжича, який народився кілька хвилин тому.

— Першого Данком єси нарік? — поспитав Годой.

— Данком.

— Ліпо є, що не кура й сього разу.

— Так є.

Вони старанно уникали слова син, бо не можна згадувати людину, перше ніж її вречено буде котромусь кумирові. Київський князь, побоюючись, аби гість не переступив покону пращурів, бо від хрестатих можна сподіватися всього, поквапливо сказав:

— Учинив єсмь потребу всеміжному Юру. Нарікаю йому сина свого!

Тепер можна було не боятись уроків, і він, а по ньому й князь Годой, полегшено зітхнули.

— Юрко?

— Так буде, — відповів київський князь і знову почав ворожити на півнячій голові, бо там усе сказано: й яким виросте новий княжич, і що робитиме, й скільки перемог на ратному полі матиме за своє життя, й скільки поразок.

Увечері на горі княжого хорому зібралася весела учта. Годой, спираючись на довгий меч, піднявся й собі сходами на другий поверх. У найбільшій княжій світлиці сиділи всі значні

люди князівства. Навіть челядникам і робам було виставлено в підклітях кадь меду й кілька дзбанів сити.

Приїхав і тесть князя київського вруцький князь Воїбор. Старий надзвичайно тішився, що його донька Русана дарує князеві тільки чад можесьького шибу. Добре випивши, він перекрикував усю весільбу:

— А речи, княже: ліпа моя кров?

Богдан удоволено кивав головою й пив, і хоч настояні меди не брали його, та настрої мав добрий, веселий, бо такі можесььке чадо двічі підряд народити — неабияка достойність, Києвому городові треба можів ратних, сміливих, і про се князь говорив того вечора не раз і не двічі.

Годой не був п'яний, бо пив мало, вів здалеку й ніколи не закінчував свої думки, Богдан же швидко розгадував його хитрощі, й се теж додавало настрою.

— Греки не познають нашу звитягу.

— Вони дають Великому князеві дань.

— То не з шани, княже. Лиш убояться мечів наших.

— Слава й за те.

— Слава, та чи надовго? Вони гнущаться мм...

— Язичниками?

Годой, не знавши, як вимовити те слово, щоб не образити Богдана, тепер кивнув.

— Я ніколи не начеплю своєму синові хреста на шию, — розгадавши, куди верне Годой, усміхнувся київський князь.

Годой похилив голову й теж усміхнувся.

— Речи своїм грекам, що київський князь Богдан Гатило такоже гнушається їхніх кумирів.

— Бог єдин є, княже, — нагадав луганський гість, але в душі поцінував киянина: той таки не сказав: «Гнушаюся твоїх кумирів».

— Ти чув єси про... Юрів меч?

Годой пильно вдививсь у київського князя й не зразу відповів; у світлиці було гамірно, задушно й півтемно, горіла тільки свіча біля них та смоляна скіпка над протилежним краєм столу. Косар спробував упіймати вираз Богданових очей, але не зміг і відповів зовсім не те, про що його питано:

— Тепер найможнішим оружжям є...

Богдан докинув:

— Я відаю, про що маєш хіть казати: хрест?

— Хрест, — потвердив Годой. — Ти прийдеш до сього, княже. Нехай лише не буде пізно. А... меча Юрового... не згадує. Він приносить котору.

— Меч Юра — то є оружжя супроти котори, — впевнено заперечив Богдан.

— Він видавався й твоєму прадідові не до руки.

— Прадідо мій звольнив Русь, і Сіверу, й Дерева з-під готів. І лужан звольнив.

Поки Годой міркував, Богдан заговорив про геть інше.

— Не мислив єси, пощо грецькі князі та боляри в такій моці суть?

— У якій моці?

— Скоти багато ймають.

— Не відаю.

— А я відаю. Бо вельми багато робів імуть.

— Не знаю. Ти був єси в греках...

— Був і многе єсмь видів. Багато ймають скоти. А ми смо дужчі за них.

— Дужчі?

— Дужчі смо, бо їхні роби й челядники втікають од них і біжать до нас. Роб скільки тягне? Десять гривен? Наші роби висиджують на десять гривен — і вільні. Я садю його на землю, й він оре її, бо він уже є смерд. А грецькі роби? Роби суть — робами будуть і до скону. А з роба — скільки єси вбив, стільки й в'їхав. Чи так є?

— Так... — невпевнено відповів Годой, ще не розуміючи Богдана до кінця.

— Дожиємо, що в греків не зостанеться робів — повтікають. А хто грекам ріллю орати-йме?

— Княже, — заперечив Годой. — Христос рече: всяка волость від бога. Прийми хрест на груди — й смерд, і роб, і челядник твердити-йме: князь від бога.

— Віруєш?

— Вірую, — твердо відповів Годой.

Богдан замислився, бо над таким варто було й справді подумати.

— Усякий чоловік є роб божий. Так рече ваш Христос?

— Так.

— А наші кумири речуть: був єси робом — робом і по смерті будеш. Був же єси вольним — і там будеш вольним. Зумів єси?

— Ні, — відказав гість, бо князь, певно, мовив про щось складніше, ніж оті слова, що ж за ними крилося, збагнути не міг. А Богдан повів далі:

— Був єси робом — робом і будеш. А як скинеш ярмо — ти вже не роб. Зумів єси? Годой повільно кивнув.

— Не зумів єси, княже. Чуй: русинові гидко робом бути. Чув казання: ліпше-бо потятим бути, аніже полоненим. Чув єси?

— Чув єсмь.

— Ото такий є русин. Зате він любе й свого Бога, й Волоса, й Морану, й усіх. Ліпше-бо потятим бути, аніже полоненим. І поки русин тримати-йметься свого, доти буде вольним. А грек? Йому Христос рече: всі ви роби — й на землі, й на небесі. Втече від князя свого роб — і радіє. Не втече — що ж, потерпить трохи: на небі всі рівні. Так і до чужинців. А русинова шия до ярма не звикла. Так-бо рече Бог, і Дажбог, і всі, в кого віруємо. То чиї кумири ліпші, га-а?!

Богдан триумфував, бо Годой не міг відповісти на те ні слова, ні півслова. Луганський князь лише спитав:

— Умієш, княже, письма грецького?

— Вмію, — відповів той. — Один граматик показав у Константиновому городі. Пощо питаєш?

Годой тільки такнув.

— А ти вмієш?

— Ні.

Богдан раптом подивився на нього майже непритомним поглядом и крикнув:

— Зроби диво! Зроби диво — і я ввірую!

Усі замовкли й утупилися в князя та його гостя.

— Яке диво? Я-м не апостол, щоб робити диво.

Всі заволали п'яними голосами:

— Воліємо дива!

— Дива!

— Ввіруємо!

Годой сидів як неживий — поганці знущалися з його віри.

— Учини диво — й князь Гатило накинє хреста на шию княжичеві Юрію! — перекричав усіх Богданів тесть Воїбор.

Годоеві на думку спадали життя всіляких святих великомучеників, розтерзаних і зганьблених поганцями, й він приготувався до найгіршого. Перед очима попливло й завихрилось у задушному мареві півтемної світлиці, блискали тільки золоті й срібні гривні на шиях язичників та їхні розжарені медом і хіттю вічі.

Велій болярин Борислав, який чув усю розмову, тут-таки вигадав:

— Поставимо тридцять лучників із заповитими очима, й вони стріляти-ймуть у тебе.

— Волієш? Чи страхаєшся? — пристав до його думки Богдан. — Якщо твій бог є — він заборонить тебе. Ти ж віруєш?

Годой чув усе те мов крізь товсту запону, вуста йому мимоволі ворушились чи то в молитві, чи в прокльонах до кровожерливих поганців, і він ледве чутно промимрив у відповідь на Богданове домагання:

— Вірую в єдиного бога.

В світлиці запала тиша, й Богдан теж присмирнів, і голос його був глухий і схвильований.

— Віруєш, твій бог заборонить тебе?

Мовчанка висла й досі й тиснула всім на вуха — тоді хтось порушив її:

— Віруєш — то йди.

— Йди!.. Йди!..

Годой, мов непритомний, устав і вибрався з-за дубового, геть обгидженого недоїдками столу, сперся на меч, потому зробив крок до дверей, і всі розступилися перед ним. Він хотів, бажав, щоб ся путь через довгу світлицю ніколи не кінчалась. Та все має край, попереду розчинилися двері в сіни, й звідти сапонуло клуб'ям морозу. Нога боліла, й він спирався на довгий меч, хтось навіть співчутливо взяв його попід руки й допоміг зійти з високих приступків ґанку.

— Стань коло стіни, — розпорядився Борислав — то він підтримував Годоя. — Стань отак, а ми зараз...

Велій болярин Борислав одміряв на снігу тридцять кроків і сказав юرمىську, що сипонув з терема:

— Звідсюду!

Лучники знайшлися швидко — всі тридцять, як і загадував болярин, бо майже кожен повісив у княжих сінях свій лук. Борислав проорав утоптаний сніг і поставляв лучників.

— Тепер заповивайте очі.

Він розпоряджався жваво й весело, як умів робити на княжих учтах, неначе йшлося про якусь безневинну забавку, а не важилося людське життя.

— Заловили сте?

— Заповили смо!

Надворі стояла ясна зоряна ніч, під ногами білів сніг, але Годоевої постаті на чорному тлі теремного зрубу майже не було видно навіть із незав'язаними очима. Годой се знав, і на якусь мить у голові майнула рятівна думка сховатися за вінок рогу теремного, та він стримав себе. Хотілося згадати бодай якусь молитву, що пасувала б до такого випадку, та з пам'яті все вивітрилося. Спливли тільки, не знати до чого, слова котрогось апостола — чи Луки, чи Марка. Й він півголосом проказав їх: «На ріках вавілонських сиділи смо і плакали, пригадуючи Сіон...» Але такі зовсім не придатні до випадку слова не трималися душі, й Годой стояв, ухопившись

обіруч за ручник меча, й голене тім'я його аж боліло від стичневого морозу й напруження. Він подумав про те, що забув у світлиці свій смушевий клубок, сумно всміхнувся, й у сю мить звідтам пролунав Бориславів голос:

— Стріль!

Годой ще встиг почути, як недружно забриніли тятиви напнутих луків, бо за тридцять кроків чути навіть шепіт людини, — тоді в усьому тілі настала неймовірна слабість, ноги підігнулися, й він упав.

Лучники й усі, хто пильно стежив за дивною грою, сипонули в бік терема, сковзаючись і перечіпаючи один одного й за кілька кроків поставали мов укопані. Під стіною терема нерухомо лежав князь, у якого вони щойно випустили тридцять стріл, хоч і з заповитими очима, але таки тридцять стріл із тридцяти кроків, а кожен з них убивав куницю з шістдесяти й сімдесяти, влучавши в око чи бодай у голову, щоб не псувати смушка. Мовчали довго, дивлячись на розпростерту під стіною людину, й ніхто не наважувався підійти, й позад усіх стовбичив розхристаний і простоволосий князь Богдан. І коли вже дехто, так і не здобувшись на сміливості, почав одступати назад, тіло на снігу несподівано ворухнулось, тоді ще й ще, і Годой, тихо зойкнувши, сперся на меч і встав на повний зріст. Отямився першим Борислав. Підбігши до Годоя, він обмацав його всього, тоді придуркуватого гикнув, і все зібрання п'яних і напівп'яних людей зареготало.

В дубових колодах теремної стіни стриміли всі тридцять стріл, і стриміли так купно, що кожна з них могла протягти Годоя, коли б він в останню мить не знепритомнів і не впав...

Князь Годой поїхав рано-вранці, ще вдосвіта, коли й двірцеві роби не вставали, і ніхто до пуття не знав, у якому напрямку він зник: чи подався додому, на Луг, чи поїхав таки до Нежині.

Прокинувшись, Богдан знайшов на столі в тій кліті, де ночував гість, важкий сувій у дерев'яному чохла з мідними защіпками. Ввесь чохол займав широкий, так само, як і защіпка, мідний хрест, помережаний чоловічками й химерними знаками. Спершу Богдан подумав, що Годой забув книгу, та, по-перше, вона лежала на сімісінській видноті, а по-друге, виявилася християнським святим письмом. Се князь утямив одразу, щойно розгорнув сувоя. Він із забобонним страхом одіпхнув ту книгу геть і навіть плюнув собі через плече. Ні, такої речі Годой забути не міг, се зроблено зумисне, й Богдан не знав, що йому чинити. Покружлявши навколо столу, він простяг руку, тоді відсмикнув її, наче впікся, потому розгонував-таки книгу й сів на лаву. Незвичкі вічі вирізняли забуті літери грецького алфавета й поволі складали їх у слова.

Так він і просидів над книгою до самого полудника, ворущачи вустами й упівголоса промовляючи сам до себе.

Місяця березоля

Сніг узявся зерням, у полях чорніли великі протали, й дороги розвезло. Богдан сидів прикутий до свого двірця. Про полювання не могло бути й мови, та й яке полювання в березолі, коли дикуниці ходять поросні й оленки вилизують своїх ще мокрих теляток? Цілий місяць, добрих чотири сідмиці київський князь по складах читав грубезну книгу, й що далі вчитувався, то більше зло розбирало його на Годоя.

Коли п'яні гості знайшли під стіною непритомного князя лугарів, вибухнув регіт. І тільки

Богдан тоді не сміявся. Стояв позаду всіх і думав, що се, може, й є те диво, якого вимагав од християнина й він, і веселі гості.

То була перша книга в його житті, бо в греках він тільки вивчився читати. Й коли перегорнув до кінця шкіряний сувій, замислився.

Жорстокий і кровожерливий бог юдеїв і всі його боженята. Свій власний народ розігнав на чотири вітри. Тоді Богданові спало на думку інше: невже той бог такий могутній і такий мудрий? Адже його раз по раз обводить докруг пальця Сатанаїл! Якщо бог усе сотворив своїми руками — то нащо ж сотворював гріхи та спокуси? Невже бог Єгова не відав, що Змії одурить його й уверне його ж творіння в смертний гріх?

І коли одного вечора до терема прийшов велій болярин Борислав, князь уже мав цілковито готову думку щодо юдейських богів.

— Наші суть ліпші, — сказав він Бориславові.

— Хто? — не второпав той. Богдан відповів:

— Русинські кумири.

В каламутні шибочки було видно, як розпливчатими чорними цятками над голим віттям трепет у княжому двірці літають довкола старих гнізд гайворони, їхній гелгіт линув у світлицю, й Борислав сам до себе мовив:

— Весна йде...

— Весна, — повторив Богдан, і собі глянувши в віконечко. — Чи чув єси, де є... Годой?

— Ні, — озвався Борислав. — Пощо тобі Годой?

— Питаю, — відповів князь. — Ото лежить його книга.

— Виджу.

— Що діє Вишата?

— А що? — безбарвним голосом одгукнувся велій болярин. — Шкребе коні твої. — Й раптом підвищив голос: — Забув єси, княже, літа наші молодії? Сидиш на столі вітця свого й нас єси геть охабився.

— А що хіба діється? — здивувався Богдан. Велій болярин уперше нагадував йому про їхні далекі мандри й про молодечі подвиги в чужих землях. — Затужився-с, болярине?

— Закляк єсмь.

— Пощо?

— Пощо, пощо... Бо не виджу о праву руч себе Гатила! Ось пощо!

Богдана такі слова ще дужче здивували. Йому було й боляче слухати той докір, і водночас радісно, бо й сам засидівсь — ратному можеві ніяк не личить триматися подолу жониного полоття. Він поклав руки на стіл і схилив чоло. Щось не так ідеться в його житті, не так, як думалось, і Борислав, мабуть, першим се помітив. Надворі починалася весна, кров у жилах

сіпала дужче, вони ж сидять і чекають не знати чого, живуть від учти до учти, п'ють піняві меди і бешкетують. І справді, чи личить ратному можеві таке життя?

Богдан знову зітхнув, тоді встав, підійшов до вікна, в яке виглядав довготелесий болярин. Борислав навіть не ворухнувся.

— Яке літо пішло... Вишаті?

— Що ради питаєш? — ображено блимнув на нього Борислав. — Забув єси? Чотирма літами вскакує від нас.

— Тридесять і друге літо, — не звертаючи уваги на Бориславове роздратування, мовив князь. — І ти їдну жону маєш, і я маю. Вже й чаді можеської замали смо...

Князь підвівся вийшов у сіни, тоді загримотів східцями в підкліть, і звідти почувся його грубий голос:

— Туткаю! Меду!

Й повернувся назад, потому знову вийшов, і вже знадвору пролунало:

— Гей, Вишато! Вишато!.. Ходи сюди!

Ввійшли всі троє: Богдан, Вишата й роб, наречений Туткаєм.

— Став! — розпорядився князь, і роб гримнув дубовим корцем об стільницю. — Й страви якоїсь!

Тоді сів до столу й кивнув на місця супроти себе.

— Затужив і ти єси, старий конюше? — спитав він вайлуватого вогнищанина. — Давай речі й ти: «Забув єси про нас, княже!»

Вишата розгублено блимав, і Богданові стало смішно, бо той нічого не відав про розмову, що відбулася допіру в світлиці.

— Женитися маєш хіть?

Вишата похитав головою.

— Не маєш? А що б єси рік, аби тобі княжу доцю?

Старий конюший широко всміхнувся.

— Повів би-с княжну до хижі?

Той ще ширше розтяг вуста. Ввійшов роб Туткай, молодий чорнявий отрок з яського полону, поставив поряд із корцем смаженого журавля на дерев'яній таці й мовчки вийшов.

— То що вречеш, Вишато?

— А ти речеш про кого? — засовався Борислав, бо й сам ще не второпав, куди гне Богдан. — Про кого мовиш, Гатиле?

Богдан закріб з корця меду й вихилив одним духом, тоді викрутив ніжку журавля й почав

заїдати.

— Збирайтеся в дальню путь, — сказав він, зиркнувши на того й на того. — Мав єси хрестатих наліжниць, Вишато?

— Я єсмь мав, — одповів за друга велій болярин. —

Роба в мене жиє, готка.

— — А ти? — напосідався князь.

Вишата почервонів і закрутив головою, нахилившись над столом.

— Тепер мати-ймеш. Се речу тобі я. Гатило! Зумів єси?

Старий конюший і досі пік раків.

— Увидиш, чи не подряпав білі перса їй отой... хресті А ми з Бориславом питаємо. Він мав наліжницею робу, ти ж мати-ймеш княжну хрещату!

Більше князь нічого не казав. А вранці наступного дня три комонники вийшли з Полудневих воріт городу Києвого й стали на грузький Соляний гостинець.

Ішли поволі, бо коні сковзалися в багнюці, зострожували їх тільки там, де в затінку ще не потанув сніг. Усі були вдягнені в теплі овечі гуні, підперезані широкими поясами, при мечах але без щитів. Борислав і Вишата мали в тулах луки й стріли, Богдан же припасував до сідла коване міддю та залізом гатило. Майже всю дорогу мовчали. Вечір опосів їх неподалік стольного городу Витичева, та князь не спинився на ночівлю — звернув через три-чотири гоні в холодний чорний ліс. У лісі було моторошно, з виярків на них чатували біси й лісовики, та незабаром розпалили багаття й опинилися в повній безпеці.

Наступного вечора дісталися Родня й теж заночували в лісі, тільки раннього ранку, невхильно стежачи за Соляним шляхом, переправилися плотом через Дніпро. Річка вже скресла, й подорожні дякували за те всемогутній Дані, бо про переправу Богдан якось і не подумав.

— То є добрий знак, — ожвавився князь. — Кумири блюдять нас і держать по нас руку.

— Таж куди ми йдемо? — вже чи не вдесьте за сі два дні спитав велій болярин, спитав без особливого сподівання на відповідь, однак Богдан сказав:

— У Луги.

— В Луги? Годоеві в гості?

— Годоеві. Нехай явить нам ще одне диво. Тоді не ввірували смо кумирам його.

Борислава се страшенно звеселило, й, коли переїхали через широко розлитий Дніпро, він почав квапити:

— Острож, Гатиле, бо маємо спізнитися! Руки сверблять!

— Попочухаєш руки, путь не близька.

— Відаю, княже, та...

Вони йшли великою Сіврською землею, яка, здавалося, не має ні кінця ні краю, четверту після Родня ніч переночували в невеликому городці Олтаві, добрали там коням вівса й подалися далі. Скрізь на шляху траплялися великі й малі села та городи, й люди в них розмовляли так, як у сусідній Нежині.

— Сіври! — зневажливо відгукувався Борислав. — І речуть не по-руськи, й носяться не так. Сіверь!

Вишата ж мовчав, але було видно, що важка дорога йому зовсім неважка й що він прихильно ставиться до сієї князевої вигадки.

Ледве десятого вечора попереду зблиснула широка річка, й Богдан мовив:

— Лугань. Так нарекли її косарі. — Й повторив: — Лугань.

— Аж куди забралися! — вигукнув Борислав. — Де Старий Луг у Венедах — а де ся їхня Лугань! Лужани — як іудеї — по всій землі розсипані. В Старому Лузі є ще їхній рід? — поспитав він князя.

— Речуть, є, — непевно відмовив Богдан. — Речуть, готи їх там примучують до віри своєї.

Ся думка мов розбудила його, й він заквапився шукати ночівлю. Стали в березі між густими заростями верболозу й швиденько скидали хмизку на багаття, хоч сонце ще й не зайшло. Навсібіч, куди сягало око, хвилювався плескатими пагорбами степ, і тільки де-не-де чорніли смужки лісу, рожево зблискували проти скісних променів сонця невеликі весняні озерця. За сі десять день весна вже набралася сили, й у лузі росла молоденька травиця. Хоч вона була солона й недобра, коні жадібно хапали її, скучивши за довгу зиму.

Абияк повечерявши в'яленим м'ясом і запивши водою з Лугані, вони полягали спати й таки добре спали, бо то не жарт остільки днів зряду не полишати сідел, та ще після зимової сплячки в теремі.

Знайшовши якусь дорогу, що вела невідомо куди, вони поволі рушили. Й незабаром, назустріч їм трапився комонний косак. Він кудись поспішав і скоромовкою пояснив зустрічним, де паланка князя Годоя. Розмовляв по-лужанському, й. троє русинів ледве зрозуміли його:

— До того лясу, далей за гуром, за гуром — і юж сте в паланце.

— Натягніть клобуки на вуха, — сказав Богдан супутникам. Ваші-бо голови під макотер стрижені, а тут усі ходять із косами.

Й виставив свого чуба мало не на лоб. Так вони дісталися гори за лісом, а попід горою було повно народу.

— Масниця?! — плеснув себе по чолі Борислав. — Проїздили смо масницю. Заради тебе! — вдавано насварився він Вишаті, й той у відповідь розтяг вуста.

Збіговисько й справді святкувало масницю. Всі були гарно вбрані, веселі й п'яні, десь гула невидима гайда, й люди кружлялись у корогодах.

— Мислив есмь, що на Лугах самі лугарі-косаки! — гукнув до товаришів цибатий болярин.

А Богдан пояснив:

— У паланках живуть і люди. Ті, що прийшли у нашу землю з країв західніх. А косарі обітники — жін не відають, лише полчаться й раті ведуть.

— Мовиш мені, княже, як отрокові. Й сам те відаю, — образився Борислав, але розмови розмовами, та треба було щось і робити. Й першому Бориславові-таки спало на думку: — Масницю ж хрестаті не блюдуть?

— Мабути, ні, — без упевненості відповів Богдан. — Що ради питаєш?

— А то, що наша голубка сидить зараз у хоромі. Ви гуляйте попід лісом, а я піду й увиджу, як там є...

Богдан пристав до думки. Треба було й справді наперед розвідати й вже тоді гадати, як умикнути Вишаті красну Діву.

Вони зі старим конюшим пірнули в ще голий ліс, а Борислав подався поза весільниками до паланки, яка видніла неподалік. Та минув обід і полудень, короткий весняний день хилився до вечора, Борислава ж не було й не було. Вже коли смерклося й у лісі стало страшно, Богдан сказав своєму мовчазному товаришеві:

— Ходім і ми, Вишато. Може, наш болярин уже й кістками десь ліг невісту тобі здобуваючи.

Вишата схопився з місця. Та зачувся квапливий кінський тупіт, спочатку слабкий, наче хто пальцями по столі тюкав, тоді дужчий і дужчий, і нарешті біля самого взлісся коротко свиснуло.

— Борислав! — угадав князь і відгукнувся тим самим знаком.

Комонник ускочив до лісу й напинив коня біля них.

— Де був єси стільки?

— Добував єсмь невісту сьому лежневі! — весело відповів болярин. — Сідлайте!

— Ми смо готові.

— Тоді біжім. Ось вона, голубонька, в мене. Через сідло й справді перевисало щось темне й довге.

Богдан підійшов і торкнувся рукою. В теплій Бориславовій гуні вгадувалось людське тіло.

— На, забирай! — озвався Борислав до Вишати. — Аби-с не рік на мене чогось лихого за свою княжну.

Вишата, вже сидячи верхи, перебрав у нього дівчину, всадовив її поперед себе, й утікачі поквапилися через лісок у напрямку до річки.

— Як же-с умикнув її? — спитав Богдан.

Але Борислав лише відмахнувся:

— Нехай завтра повідаю. Втікаймо.

Вийшовши до берега Лугані, вони понад водою пустили коні вскач, тоді стали на дорогу, що привела їх сюди, й бігли чи не до других півнів.

— Видиш, княже, — сказав болярин, коли зупинялися перепочити. — Видиш, вона вже полюбила Вишату. Он як держиться за нього. Сама!

Князь усміхнувся в темряві й спробував уявити, яка вона, та Годоева сестра, й що зараз думає й відчуває Вишата. Коні стомлено форкали, та злазити не було часу, й Богдан зострожив свого сірого жеребця. Товариші подалися вслід.

Погоня таки наздогнала їх, але Богдан, кілька разів крутнувши своїм важезним гатилом, одного вибив із сідла, другому посадив коня на круп, а решта — троє — відмовилася битись і повернула назад.

— Щось не вельми вони охочі до меча, — завважив Борислав. — А князя серед них не було.

— Темно, — тільки й сказав Богдан, і вони погнали далі.

Велій київський болярин аж наступного вечора біля багаття розповів товаришам, як йому пощастило так легко вмикнути дівицю.

— Зирю, виходить з теремка якась, — казав він. — Я їй речу: «Тут сидить князь Годой?» А вона рече: «Ту». Й іде собі далі з коромислом і відрами. Речу: «А що чинить князь Годой?» А вона: «Спить!» Я речу: «А де його сестриця-дівиця?» А вона: «Нема в храме!» — «А де ж?» — «Барзо старий бундеш!» І йде собі, а я за нею. Дійшли смо до колодязя, колодязь стоїть за гайком. Я й речу: «Давай відра, хочу допомогти тобі!» А вона як замахує на мене руками: «Не, не, не треба, брат Годой бунде сварився!» — «Так ти, — речу, — єси сестра йому?» Вона рече: «Сестра єсьмь». Отеє й є все.

Богдан обернувся до полонянки. Вона сиділа в Бориславовій гуні й нишкла, слухаючи розповідь про своє лихо, та було видно, що не дуже лякається трьох незнайомих, які розмовляли по-русинському.

— Як тебе гукають? — поспитав Богдан, але дівчина тільки зневажливо зиркнула на нього й одвернула очі.

— Я втечу, — раптом промовила вона чистісінькою русинською мовою. — Куди не продасте, а я втечу.

Кияни зареготали, навіть Вишата не втримався, хоч уже й ревниво позирав на Богдана та Борислава.

— А ми тебе не продавати-ймемо. Заміж підеш?

— Замунж? — перепитала вже по-своєму княжна. — За тебе?

— Ні, за нього, — кивнув Богдан у бік Вишати.

— За тебе-м пішла б.

— Я маю жону.

— Одну? — здивувалася полонянка.

— Одну.

— А я-м думала, що ти єси або князь, або хоч болярин.

Такої балакучості кияни від неї не ждали, й Борислав поцікавився:

— Як же тебе гукають?

— Радмилою. А ти скільки жін маєш?

— І я одну. Пощо прохаєш? Пішла б єси за мною?

— Нє.

— А за ким?

— За ним, — показала Радмила на Богдана.

Богдан реготнув:

— Ти ж сестра єси Годоеві?

— Сестра.

— То ви ж, хрестаті, хіба женитеся по кілька за один між?

— А я не есмь хрестата.

— Не єси?

Ся думка вразила Богдана, й він якийсь час мовчки длубався гілочкою в жару, де смажилась в'яленина, тоді сказав, не дивлячись на княжну:

— Однаково підеш за ним. Так і буде. Борислав заходився витанцьовувати навколо вогнища, й його довжелезна постава кидала на дерева химерну тінь. Вишата сидів і не всміхався, потайки зиркаючи в бік своєї нареченої. Богдан повитягав смаженину й розіклав на чистому пеньку. Троє коней, повстромлявши голови в шаньки, хрупали овес. Радмила звелася, підійшла до Вишати й торкнула його:

— Ти що єси, німий? Або степовик?

Вишата широко всміхнувся й уперше, мабуть, за сі півтора тижня промовив слово:

— Ні-і...

Вона пильно придивилася до нього й узяла з пенька зарум'янений різанець в'яленини...

Й ще тиждень їхали вони назад, поки дісталися Дніпра, й хоч дорога за сей час просохла й довкруг зеленіла молода трава, та коні добре потомилися й схудли, погано годовані й погано поєні, коли біля Родня Богдан вирішив переднювати, всі пораділи. Тут була вже полянська земля, Русь, і вони розташувалися при самій дорозі, не криючись. Повз них їхали валки гречинських возів — одні на полуніч, везучи з Ольбії сіль, і заморські овочі, й узороччя, й паволоки, інші на полудень, вантажені дорогою скорою, медом, воском, льоном та коноплями. На одному ж возі були мечі, й Богдана се зацікавило:

— Звідкуду везете?

— З Волині, — відповів гречник. — Мечі — як вогонь. З городця Харалуги.

Богдан узяв один, махнув — аж задзвеніло, тоді з усього розгону рубонув товсту дубову гілку на взбіччі, й гілка слухняно лягла під ноги.

— Легковиті, — завважив Богдан, а гречники оточили його з усіх боків:

— Ти хто єси, може?

— Князь київський, — відповів той.

— А-а, Богдан Гатило! Чули смо!..

— Привезіть до городу Києвого на ту весну.

— Привеземо.

— Й щоб ваговитіші були.

— Добре, княже.

Борислав роздивлявся задні вози, де сиділи роби й робині на продаж грекам. Кожного перепитав, як гукати й зодкуду вони, а тоді почав вихваляти свій «товар» — луганську княжну, яку вмикнули для княжого старого конюшого. Гречники бігали на взбіччя дивитись, і княжна, щоб не наврочили, всім сукала дулі. Гречники реготали, й незабаром на всьому Солянному гостинці стало відомо, що під Роднем-городом сидить київський князь із умикнутою в Лузі княжною, яка крутить дулі.

Заночувавши край дороги, Боцан зі своїми супутниками раннього ранку вирушив далі, бо ж попереду ще лишалося два дні путі. До самого вечора коні, спочивши за добу, йшли добре, навпроти стольного Витичева Богдан зострожив свого жеребця, й се виявилось непоправною помилкою. Хтось перетяв дорогу мотузом, жеребець спіткнувся і полетів з усіх чотирьох додолу, Богдан перекинувся йому через голову й добряче вдаривсь, і доки вставав, з оповитих присмерком кущів на нього метнули цупку мережу й скрутили, мов лелечку. За Бориславом та Вишатою погналося душ із десять комонників, та поки Богдана вели, комонники повернулися ні з чим.

— Хто єсте й пощо хапаєте мене як татяі — хрипів київський князь, хрипів од болю й безсилої люті, бо мережа робила його немічним і безпорадним, як муха в павутинні.

Йому ніхто не відповідав; у темряві, яка вже зовсім згустилася, нічого не було видно, ні облич, ні навіть одягу можів, що так гвалтівно посіли його серед дороги. Богдан вис на власному коні, мов напівпорожній оленячий міх із медом, а кінь кульгав на праву передню ногу.

Богдана підвезли до зачинених воріт, і він знав, що то ворота стольного Витичева, котрийсь із-поміж його нападників крикнув і заgrimів руків'ям меча в дубові обаполи, ворота розчинилися, й він уїхав до городу. Тоді хтось накинув йому на голову просмерджену кінським потом і гноєм гуню, його зняли й понесли кудись.

Несли довго, кілька разів змінювали напрямок, звертали й завертали, підіймалися приступками вгору й сходили вниз, по тому рипнули якісь двері, Богданові розсупонили руки й ноги, — але мережі не зняли, — й кинули. Він упав додолу, на якусь мить утратив свідомість, бо, коли прочнувся, довкруг панували морок і тиша, мов у ямі.

Богдан ворухнув руки — вони помалу вивільнилися, тоді розплутав і ноги й почав стягати з

себе бридку просмолену мережу й спробував устати. Се пощастило зробити не зразу, бо ліва нога боліла в стегні, а права в гомілці. Нарешті таки підвівся й почав обмацувати приміщення, в якому опинивсь. Воно мало кроків із п'ять удовжки й чотири вширшки, але ніде не було й сліду дверей — тільки гладенькі слизькуваті колоди й на стінах, і долі.

— Поруб, — уголос проказав Богдан і сів, бо ноги, забиті при падінні, боліли.

Відпочивши, він знову звівсь і спробував дістати рукою стелі, проте марно. Що се поруб, не мав сумніву, тож єдиний вихід з нього — вгорі, на стелі, зачинений важкою дубовою лядою. Такий самий поруб є й у його теремі, отже, годі звідси втекти.

Богдан простяг руку, намацав гуню, якою йому заповивали голову, кинув її в куток і ліг, випроставши ноги. Що мало статися, те станеться, нічим собі не заможеш, хоч голову об колоди розсади.

Майже цілу ніч вовтузився він на смердючій гуні, бо звідти повилазило безліч усякої нечисті, яка жалилась і не давала заснути. Склепив повіки аж по часі, але враз і прокинувся. Над головою в нього хтось порипував дошками. Богдан щосили крикнув:

— Гей!.. Хто там ходє?.. Відчини, бо як вилізу, то черева випущу й на шию напов'ю!

Дошки нагорі так само рипіли. Тільки згодом хтось на два пальці прочинив ляду й спробував заглянути в поруб, але, нічого не побачивши в темряві, знову зачинив.

Десь під вечір йому кинули смажену баранячу ногу й міх із водою.

Так потяглися день за днем, ніхто не гукав його вилазити з погребя, Богдан теж мовчав, утративши лік дням. Інколи крізь товсті колоди стін до нього долинали глухі голоси, та слів не можна було розібрати, й Богдан думав свою нескінченну думу. Знову кумири розгнівалися на нього, й тут сам винен і нема чого перекидати свою завину на когось.

Нагорі ж тим часом було не так спокійно й тихо, як здавалося київському князеві. За сей місяць, що він пролежав у порубі, сталося багато дечого. Звідти, де сідає на ніч сонце, посунули лави лужанських сіврів. Ішли вони кільканадцять днів, зігнані готами з вітчих земель. Великий князь Рогволод спрямовував їх на східні креси, до Сіврського Дінця й Лугані, де гуляли степи, рідко заселені осілими там раніше лужанами. Та одні, хоч і без особливого вдоволення, йшли на схід, інші ж самовільно сідали на Сіврських, Деревських і Полянських землях, пускали отари й табуни на вирські луки смердів, і подекуди межі смердами й лужанами спалахували криваві сутички.

З тим Рогволод міг би ще якось миритися, бійки виникали б і гасли поступово, та одного вечора з Нежині примчав гонець і повідомив, що лужани вбили їхнього велішого боярина й посіли город.

Великий князь витичівський зібрав майже п'ять сот раті й сполчився проти знахабнілих гостей. Але лужан у Нежині було стільки, що за першим же приступом од самих тільки стріл їхніх упала добра третина можів. Великий князь кинувся вдруге на засіки гостроколу, в одному місці навіть устиг підпалити їх, та з пролому, наче з вулика, сипонула тьма лужан.

Вони билися з відчаєм приречених, і хоч їх там полягло теж чимало, та одних княжих можів вони вкляли під заборолом навіки, решту повернули всп'ять, і сам Великий князь Рогволод ледве порятувався втечею й зачинивсь у своєму стольному городі.

День і ніч оружні можі стерегли ворота Витичева, густо щетинилися над засікою сулиці, ніхто не вільний був ні входити, ні виходити за стіни городу. Та якогось дня Рогволод мусив відчинити свої ворота. З усього Витичівського князівства й з усіх прилеглих земель зібралися старійші. Чиясь невидима для Рогволода рука звела їх до столиці, й князь мусив упокоритися їхнім сивим бородам.

— Віче! — полинуло над вуличками й хижами, щойно старці, всі, як один, убрані в довгі полотняні сорочки, ввійшли до городу.

Рогволод висиджував у горішній світлиці хорому, та те страшне для нього слово лунало вже відверто й вільно, й він мусив вийти на ганок.

— Пощо речете за віче? — глухим старечим голосом поспитав він.

— Віче!

— Ві-че-е!..

Зоддалік стояли й Рогволодові, й болярські можі, та князь бачив, що сьогодні годі шукати підкори собі й серед них.

Наперед вийшов дідо Славута з Городища. Дивлячись у тисячне юрмисько, а не на Рогволода, він тихо поспитав, і всі почули, бо враз настала мертва мовчанка:

— Що намислив єси робити, Великий княже Рогволоде? Нині лужани вже сидять і в Нежині, й у Чорнобилі, й до Чернегового підступають, і за Дніпром стали насупроти стольного Витичева. Що намислив єси?

Рогволод сутулився перед вічем простоволосий, і сухий квітневий вітер глузував з його сивого чуба. Чуб то лоскотав йому запалу щоку, то ліз просто в вічі, й старий князь роздриженою від хвилювання рукою вкладав його за вухо.

— Намислив єсмь чолом бити до вас і ваших тисяцьких. Сполчайте смердів!

— Смердів захтів єси?! Мало можів твоїх? І так у кожному селі й у кожній вирі годуємо тобі по можеві!

Се гукав хтось із-поміж молодших, і Рогволод з надією вичікував, що ректима дідо Славута. Старець же суворо спитав:

— Де можі годовані?

Князь мовчав, і з гурту знову заволали:

— Наклали головами під Нежинню!

— Й инчі накладуть!

— А спроти кого?

— Не тямиш, княже, то передай меча в инчі руки!

Рогволода мов бичем по виді шмагонули.

— Хто то рече? — не тямлячи себе від люті, grimнув старий князь і занишпорив очима по натовпі. — Сховавсь єси? — з надією кинув Рогволод, але помилився, бо з юрмища виштовхався ще не старий смерд із під макотер обтятим чорним чубом.

— Я речу! — сказав він. То був усім відомий коваль з Городища Стоян. — Я речу, Рогволоде.

— Пощо речеш так, ковалю? — вже примирливіше спитав князь витичівський. — Мені старці сі меч у руку дали, не ти. Хай вони й...

— Що маєш повідати? — не звертаючи увагу на Рогволода, сказав дідо Славута.

Коваль Стоян зійшов на теремний ґанок і земно вклонився вічеві.

— Нехай Великий князь повість нам, де потупив київського князя Богдана.

Віче знову притихло, й Рогволод збагнув, що цьому ковалеві все відомо, й ураз мовби зів'яв і згорбився.

— Де є Гатило?

— Де є князь київський?

— Де є? Нехай повість!

Дідо Славута суворо підохотив:

— Речи вічеві, княже!

Рогволод сердито кинув:

— У порубі сидить! То є своєволець і которун. Він умикнув князя луганського Годечана сестру. Сього дні княжу сестру, заутра брата, позаутра й самого князя!

Віче завирувало й заревло, й дідо Славута підняв угору ціпок, аби вгамувати пристрасті. Нарешті старці й увесь люд утихли, й Славута мовив:

— То що лихого вдіяв київський князь? Дів умикають на Купала, й на масницю, й у зелену сідмицю, й на русалії по всій землі Сіврській, і Деревській, і в Лугах, та й русичі наші в Полях зачасто. Князь київський учинив по закону й покону землі нашої й дід і прадід наших. — І звернувся вже до старців: — Так речу?

— Так! Та-ак!.. — загукали звідусіль.

Сі голоси долинули й Богданові в чорний поруб, і того-таки дня крізь ляду просунулася драбина, й він уперше за добрий місяць побачив Божий день і Дажбоже світило.

Місяця липня, після Купала

Три сідмиці збирав київський князь Богдан Гатило й зі своєї землі, й з Дерев, і з Сіврського краю смердське полчення. Й хоч тисяцьких прибуло зо три десятки, та кожен привів по собі не більш як дві сотні комонників і пішців, озброєних абияк й абичим. Комонники прибули майже всі наохляпок, без сідел, про щити теж навіть не йшлося, їх можна було скласти в одній кліті.

Й тепер, укупі з великокняжими чотирма стами, над якими верхував велій болярин витичівський Ждан, під рукою в Гатила була тисяча комонників і три тисячі пішців — не більше. Свою сотню комонних можів на чолі з Вишатою Богдан тримав при собі, окремо, над пішцями ж поставив Борислава, хоч дідо Рогволод наполягав, аби ними верхував його син Єutihій.

— Дав сси меч у мою руку — буде, як речу, — вперто відповів Рогволодові Гатило, й Великий князь мусив зважати, бо за Богданом стояло віче.

По кому ж потягнуть лугарі? Й Гатило, не гаючись, послав туди свого болярина. Борислав зустрівся, за княжим надумом, не з осердженим Годоем, а з Шумилом, і старий готаман утримав свого кошового князя від раті. Як те сталося, Богдан до пуття й не відав, та коли його рать сполчилася проти лужичан, що засіли в Нежині, лугарів-косаків серед них не було.

— Юнак еси й хитріший за грека! — похвалив Борислава Богдан і першим кинув сулицю свою в бік нежинської засіки.

— Браття! — гукнув до своїх пішців Борислав. — Князь почав уже. Потягнімо й ми за ним! З нами суть і Бог, і Дажбог, і вітри-стрибожичі, й сам Юр усепобідний!

І, спішившись, пішов уперед серед роїська стріл, що сипонули з-поза гостроколу засік. Пішці, кричучи славу, кинулися вслід йому, й Нежинь було вийнято з першого приступу й спалено вщент. Богдан із Вишатою та Жданом переслідували втікачів до самого Чернегового, де вже теж сиділи лужани.

Але городу Гатило виймати не став, лиш обліг його з усіх боків і, як робили греки, почав морити голодом. Лужани стояли за високою засікою, й було їх удесятеро більше, ніж пакілля в гостроколі.

Така рать, коли ніхто навіть стрілою не втішився, дивувала й лужан, і їхніх супротивників, бо так ніхто й ніколи ще не ративсь, але Богдан мовчав, і всі сиділи, одні в городі, інші широким колом докруз нього, куди не літали жалючі стріли обложених.

І по двох сідмицях з городу Чернегового прислали в Богданів стан трьох можів своїх. Були вони худі й виснажені, десь-то погано готувалися до раті й устигли поїсти весь харч.

Богдан зустрів їх перед своєю полоткою. Найстаріший з-поміж трьох поспитав:

— Цо хчеш, княже?

Богдан суворо глянув на нього й не відповів, а теж поспитав:

— Хто есте й хто сле вас до мене?

— Єсмо люд сірбський, лужанський. Я єсмь жупан Сватоплук, а сі суть мунжі мої. Цо хчеш од нас?

— Хочу, аби сте покидали город сей і пішли від-сюду.

— Для чого? Ми смо сірби, й у Чернеговому городі живють сірби. Ми смо на родичній землі. Ви ж есте прийди, русичі.

— Ви есте сірби, тут же сидять споконвіку сіври. Й хоч ви їм трохи й родичі сте, але взяли сте городи їхні мечем і сулицею.

— То що хцеш?

— Хочу, аби сте покидали город Чернегів і йшли на всхід, куди пускає вас Великий князь витичівський Рогволод.

— А ви потягнете по нас і зачнете рубати? — єхидно посміхнувся жупан Сватоплук.

— Ні, — тихо відказав Богдан. — Дали смо вам землі доста — сідайте на сій землі й орить її, коли сте втерляли свою племінщину.

Жупан ще дивився на нього з недовірою, та все-таки мовив:

— Не з нашої вини й хоті покидали смо племінщину свою. Готи...

— Відаю, — перебив його князь. — А пощо не боронили сте її так, як осі городи, що не полишені вам ні кумирами вашими, ні дідьми та прадідьми?

Жупан зітхнув і презирнувся зі своїми супутниками. Тоді сказав їм щось тихо, й вони відповіли йому.

— А коли князь київський потягне по нас, як вийдемо з городу Чернегового?

— Поклянуся на мечі, — відповів Гатило. — Маєте згоду?

— Маємо, — відповів за всіх жупан Сватоплук.

— Але й ви покляніться на кумирах ваших і на оружжі.

— Об що? — насторожився жупан.

— Об те, що сядете на землі, яку віншує вам Великий князь. Маєте згоду?

Сватоплук знову порадився зі своїми «мунжами» й відповів:

— Повідаємо заутра. Спрошаємо воїв своїх.

— Ідіть, — буркнув Гатило й зайшов до полотки.

Наступного ранку лужицькі сірби потяглися з городу довгою-предовгою валкою, йшли піші й комонні, їхали на возах із жонами, дітьми й старцями, й руська рать, розчепивши коло, беззлобно проводжала їх очима.

Та на тому не скінчилися біди. Котора важка й кривава, що спалахнула між князівствами, розїдала землю Руську, й Сіврську, й Дерева, й київському князеві довелося полчитись то супроти одного якогось городу, то супроти іншого, й тільки на Житнє свято повернувся він до городу Києвого.

Вертався в малій раті, бо дорогою тисяцькі лишалися в своїх землях або ж ізбочувались на інші шляхи, що мали привести втомлених смердів до рідних вогнищ. І вже коли поминули Вишгородець і на Старій горі завидніли київські засіки й вежі, дві стріли цівнули в Богдана покрай самого вуха й забриніли на високому стовбурі молодого дубця. Вони так і стриміли поряд, короткі, товсті, випірені білими лебедячими пір'їнами. Богдан підійшов і висмикнув їх, а потім, у нападі запізнілого шалу, потрощив і кинув під ноги. Сонце вже сховалося за Дібровою, й ліс був чорний і таємничий. Кілька можів, що кинулися вслід за напасниками, повернулись о

порожніх руках.

Борислав нервово сміявся:

— Встрашилися сте лісового? Жін би вам на печі лапати, а не татів у лісах.

Гатило тільки махнув рукою, й усі потягли до городу Києвого, де вже біля Полудневих воріт чекали побідників кияни. Молоді жони й дівчата заспівали своєму князеві славу й піднесли на взорочному рушникові хліб та сіль, Богдан уклонився їм з коня й попрямував до свого двірця, що височів над усім Києвим городом. Борислав із Вишатою пішли за ним у терем, почоломкалися зі старою княгинею, торкнулись підлоги руками, коли навстріч, із хлопчиком на руках, вийшла бліда й змарніла Русана. Не відповівши на її схилиння, Богдан узяв малого Юрка й стомлено сів на ближній краєчок столу.

— Сукупляй, княже, рать стару й молоду, — промовив Борислав. Він і досі стояв, так само, як і Вишата, коло прочинених дверей, і всі троє думали одне й те ж.

— Супроти діда свого? — поспитав Богдан. — Він є роду мого, брат моєму рідному дідові. То що речеш, боляре? Супроти діда?

— Од діда, княже.

Сей голос пролунав з темного покуття світлиці, й усі троє рвучко звернулися в той бік.

— Ти хто єси? — спитав цибатий болярин. Там рипнула важко лава й почувлися кроки. В сю мить із сіней унесли запалену свічу, й усі побачили високу постать із лискучою головою та довгим чубом оселедця над чолом. То був луганський кошовий князь Годечан.

— Од діда свою дружину сукупляй, Богдане. Ниньки по мені стрілу пускали. Я-м злапав одного й вельми мучив. І він рече: «Прийняв тебе за київського князя Богдана».

— Де він є? — швидко поспитав Гатило.

— Ніде не є, — сумно відповів Годой. — Відказав зрікатися, хто звелів йому вбити тебе. Й я його...

Богдан раптом настовбурчився проти гостя:

— Пощо єси тут?

— Прийшов до тебе, княже.

— Валчитися?

Годой примирливо посміхнувся. Богдан глянув на своїх товаришів і нічого не второпав, бо Вишата й собі широко всміхався.

— Що смієшся? — гарикнув на нього Богдан.

І Вишата відповів:

— Сорок гривен. Білими й чорними кунами. Й скорою, й воском.

— Віддав єси Годоеві за сестру?

— Віно, — підтвердив старий конюший і почав задкувати до дверей.

— Іди, йди, — підохотив його Борислав. — Має юну жону-князівну, хай іде. Йди...

Наступного дня, взявши з собою Борислава, Годоя та сімох можів комонних, Богдан подався до стольного Витичева. Він аж горів од люті, й ся ніч не вистудила йому чола. Він гнав свого жеребця, й решта комонників ледве встигала вслід йому, й коли їх упустили в ворота, вже смеркало. Богдан збіг стрімкими сходами на повершя терема, звідки линули голоси, й шарпнув двері до красної світлиці. В обличчя йому вдарило вогнем кількох свіч, хмільним духом настоящего меду й тілесними випарами. Дідо Рогволод сидів на покуті за тим самим довгим столом, увесь білий і врочистий, мов справжній вирський старець. Усі заоберталися до дверей, і грянуло недружне, п'янувате вітання:

— Слава!

— Сла-сла-слава-а-а!

— Слава Богданові Гатиллові!

Дідо Рогволод усміхнувся до нього й устав назустріч. І Богданові раптом здалися марницею всі його думки й подуми, всі пристрасті та злості, й він до землі вклонився пирувальникам.

— Іди, княже, в праву руч од мене, — лагідним старечим голоском гукнув до нього через увесь довгий стіл Великий князь, і Богдан пішов, на ходу потискуючи простягнені до нього руки, простягнені догори долонями, як і личить війникам, бо долоня або ж порожня, або ж у ній меч.

Сього дні вони були порожні й спітнілі, й Богдан із легким серцем приймав у себе їхнє тепло. Рогволодів син, гладкий Єутихий посунувся, й київський князь сів на звільнене йому праворуч Великого князя місце. Борислав із Годоем та семеро київських можів повмощалися за старійством, де хто знайшов місце, й пир, улаштований на честь миротворців землі Руської, набрав ще більшого розпалу.

По півночі ж, коли гості взялися розходитись, Богдана знов опосіло те почуття, що пригнало його сюди, й він, притримавши старого князя, сказав:

— Учора зла рука татя пустила по мені стрілу.

— Стрілу? — щиро здивувався Рогволод.

— Дві стріли, — вточнив Богдан, бо йому здалося, що дідо грається.

— То скільки ж стріл: їдна чи дві?

Тепер уже не було ніякого сумніву, що Рогволод знущається з нього. Богдана посіли чорти, він ухопив діда за барки й підняв угору:

— Збиткуєш?!

Великий князь дригнув у повітрі ногами, тоді спробував дістати з піхов меч, який бив молодого киянина по колінах, але Богдан поставив його додолу й турнув, аж той заточився й упав, грюкнувшись головою об лаву. Старий спробував звестись, ноги не слухались, й він тихенько заверещав:

— Убитий єсьмь!.. Держте його!.. Держте татя!..

Гості, які вже встигли були вийти, погуркотіли знову східцями назад. Богдан стояв над Рогволодом, тримаючи в руці меч.

— Ти послав єси вбийників? Ти?

— Зійди з-перед очей! Зійди, вовкулако!.. Зійди!..

— Речи: ти?!

— А-а!.. Я-а-а!.. — несамовито захрипів Рогволод, марно силкуючись устати. Вічі йому лізли на лоб, червоні й засльозені. — Згинь, маро! Я. Я-а, що мені вчиниш? І знову слати-йму! Слати-йму, доки не звезду! Син мій сяде по мені на стіл! Зумів єси? Син мій Єutihий, бо на сьому столі сидів мій отець.

Він нарешті підвівся й, ще важко хекаючи, наблизивсь до Богдана й майже вперся йому лобом у лоб:

— Зійди, маро, бо звезду...

Богдан випростався й кинув, увесь тремтячи:

— Я Великого князя вбив би-м, а діда не зачеплю. Й шугнув у двері, й усі великі та малі боляри, й князі, й можі в сінях розступилися перед ним, і він загуркотів надвір. Було місячно й парко, й київський князь побіг до конов'язу:

— Сідлай!

І вже коли від'їхали на добрих півста гонь од Витичева й пустили повіддя, Борислав обізвався:

— В тверезого слова на умі, в п'яного — на язиці.

— То вже ліпше, — погодився луганський князь.

Борислав ствердно кинув:

— Угу.

Тільки Богдан так і не промовив жодного слова, доки приїхали в Київ город. А їхали повільно, всі четверо поряд, лише можі князеві тримали коней на дві чи три сулиці позаду, й сонце їм зійшло перед самою Либідь-рікою.

Місяця костричника

Цілий вересень стояло на годині, сонце палило, мов улітку, смерди встигли обверектися[10], впорати й посіяти зимину, тепер же все небо вкуталось хмарами, було дрижко, й мало не щодень падав дощ. І хоч зимина потребувала вологи, смерди молилися Дажбогові, щоб напустив своїх вітрів-онуків на хмари й порозганяв їх, чинили требу його синові Перунові, щоб ударив з неба громом та молоннею, бо коли грім і молоння, то буває тепло, й жито, й пшениця, й усяка пашниця йдуть у ріст і набувають сили до зими.

Та дощ ішов і йшов, і смерди ховалися під повіті та в гумна й робили те, що споконвіку заведено було робити в місяці костричнику: тіпали вимочені в Яропіні льон і коноплі й микали

мичку, готуючи собі зайняття на довгу снігову зиму.

Й чи не єдині в усьому Городищі, кого ні льон, ані коноплі не цікавили й не обходили, бо кожний робить те, що найліпше вміє, були коваль Стоян і його підручний Людота. Під довгою стріхою їхньої кувачниці, прихищені від дощу, лежали купи лемешів, передплужників, усіляких рискалів, і сап, і мотик, і різної іншої кузні, витупленої й розбитої за літо, що дай, Боже, впоратися до весни.

Людота спокійно смикав за важіль міха, в горні сапало й сичало.

— Доста! — сказав Стоян і кинув довгоруку клішні під горнило. — На сього дні доста є. Біжи до жони своєї й до чада свого.

— Ви йдіть, вуйку, я ще мало посидю тут-о, — вхилився Людота.

— Що би-с робив?

— Та-а... — невиразно протяг ковальчук. Стоян подивився на нього, тоді пригладив обітнену під макотер чорну кучму й натяг клобука.

— Щось ворожиш... а мовчиш. Не речеш мені, криєшся.

В голосі його був погано прихований усмішкою докір, сього Людота раніше не помічав, і йому раптом захтілося поділитися із вуйком Стояном.

— Вуйку...

— Речи, Людото.

— Хотів би-м ректи, та не відаю, як би-сте подивилися на тоте...

— Що-с намислив?

Людота, повагавшись мить, шаснув під рясний холодний дощ і витяг з околоту стріхи важкого й довжелезного меча. Меч був ще сирий і кострубатий, не мав ні хрестовини на вруччі, ні хребців обабіч леза, але то вже був меч.

— Де-с узяв його?

— Викував єсмь... — відповів не зразу Людота.

— Дай сюди.

Коваль узяв мечище за вруччя й виважив, тоді підніс вістря до прокаджених дощок стелі.

— Огої Хто се ним орудувати-йме? Ти?

— Ні...

— То хто ж?

Людота махнув ухильно рукою.

— Не речеш, то й не речи, — примирливо сказав Стоян.

Але Людота мовив:

— Київський князь.

— Гатило?

Старий коваль ще раз виважив меч у правиці;

— Хіба Гатило. — Й тут-таки поцікавився: — Хто ж бив молотом тобі?

— Та-а, ніхто. Сам.

— А далій не вб'єш, — проказав коваль.

— Пощо?

— Бо далі треба вдвох.

Людота зітхнув.

— Скільки ж віншує тобі князь по мечі? Гривну?

— Ні.

— А скільки ж? Дві?!

— Ніскільки.

— Пощо?

Людота сів на високому порозі кувачниці й важко замислився, й старий Стоян довго чухав потилицю, поки дочекався від нього слова. Й те, що почув, уразило коваля дужче, ніж уразила б Перунова громовиця в стичні.

— Їв землю-м Гатилові здобути йому Юрів меч.

— Юрів?!

Ковальчук знову зітхнув.

— Де ж би-с узяв?

— Не відаю. Осей хіба, — він кивнув на залізило в ковалевих руках.,

— І землю-с їв...

— Землю...

Стоян поклав мечище додолу й сів коло Людоти на вискіпаному порозі. Се вже було не до сміху, коли смерд їв землю, й тут зопалу не втямиш, що добре й що погано.

— Й кожного дні куєш?

— Кожного... коли воля є.

Вони знову помовчали, тоді Стоян запитав:

— Де чув єси про... Юрів меч?

— Я-м уже вам рік...

— А-а... — Тоді мало не крикнув: — Невіглас єси!

— Пощо?..

— Бо меч усепобідному Юрові кував сам... Соварог! Зумів єси? Той меч один у цілому світі й другому не бувати!

— Висвячу...

— Як висвятиш?

— У крові непорочної діви.

— Збезумів єси! — вигукнув коваль і плюнув тричі поперед себе й тричі за ліве плече. Тоді наклбучив шапку й квапливим кроком подався грязькою вуличкою додому, просто в дощ, навіть не попрощавшись.

Людота ще трохи посидів, далі важко звівся на ноги, підняв з долу важкий меч, брязнув його на кувало й заходився роздмухувати жар у горнилі. Роздмухавши, встромив туди меч і запрацював мотузяним важелем. На душі було тоскно й порожняво, та коли ти їв землю, мушиш виконувати клятву, бо Земля-мати не прощає наруги над своїм іменем.

Вістря мечиська розпеклося, й Людота взяв молот біля самого заліза й почав бити ним по червоному. Воно дуже швидко хололо, твердий шмат погано піддавався, та Людота грів його знову й знову брався за молот, бо іншого виходу не було.

Так він працював темними вечорами цілий костричник і цілий листопад, а в сніжному припинив. На Руську землю сполчилися степовики, й Людота разом із своїм старішим товаришем мусив кувати наверх для сулиць, випростувати зуб'я вил, перелаштовуючи їх в оружжя, кувати маленьким молоточком площики для стріл.

Усе те йшло в сільську кліть, а там інші смерди єдали залізо й дерево, бо ніхто ще не знав, як далеко зайшли степові орди й чим кінчиться їхнє ополчення.

Воно ж кінчилося дуже дивно, й про се потім гомоніла вся Русь, і Сіврщина, й Древа, й Луг...

Знову закоторилось на Русі. То той, то інший князь чи велій болярин відмовлявся коритись Рогволодовій руці й оголошував чи сам, чи слами: «Ти єси, княже, сам по собі, ми ж єсмо самі по собі, й не жди од нас можів ратних!»

І коли на стольний город Витичів пішли степовики. Великий князь опинився таки сам зі своїми п'ятьма стами комонних і піших. Рогволод знову вирядив гайдарів до всіх земель, але володарі зустрічали його слів медами й пивом і з тим і проводжали, бо вже було відомо, як повівся Рогволод із київським князем Богданом Гатилом.

Степовики прийшли такою тьмою, що вкрили возами, й вежами, й кіньми та волами всі пагорби навколо Витичева, всі доли й видолки, й чистий нетолочний сніг зачорнів од незчисленних орд. Орди якийсь час вагались, їхні мурзи, й кани, й кавкани ще не знали, як повелося на Русі й

скільки воїв стереже засіки городу стольного. Та се невідання не могло тривати до безвіч. Одного дня їм усе стане відомо, й вони полізуть до стольниці через застави й гостроколі дубові стіни.

Й Рогволод вирішив послати в стан обложців двох можів своїх. Можі знайшли в теплій полотці найстарішого зверхника й спитали:

— Пощо прийшли есте? 1 — В дань, — відповів яський кан. . — Дань ми беремо з вас.

— Досі брали сте дань з нас, тепер прийшли смо до вас у дань. Так буде.

Сли повернулися до князя й розповіли йому, що чули. Володець городу стольного думав три дні й на четвертий вирішив одкупитися від степовиків даниною. Він вигріб усе срібло й усе золото зі своєї скітницьі, повиганяв з обор воли й корови, зі стаєнь випустив коні, й щойно зазорилося на світ, одчинив городські ворота. Попереду можі несли золотий і срібний скіт, і скору дорогу, й віск, і скору гов'ядну, далі посунули череди корів і волів і табуни коней, а по всіх ішли, скуті ланцюгами попарно, молоді роби й робині.

— Великий князь витичівський Рогволод сле вам сі дари малі й молить о мир, — сказали княжі можі, здивовано зозираючись.

— Так буде, — відповів степовий зверхник. — До літа Прийдемо ще в дань.

Степовики вже сиділи в сідлах, немов тільки й чекали на Рогволодові дарунки, щоб рушити.

Рогволод же зорив у ворожий стан і не вірив своїм старечим очам. Коли розвіялася темрява й зійшло сонце, — й горби, й доли, й видоли навколо були білі й порожні, й тільки супроти, край Соляного шляху, рябіли його череди, й табуни, й вервечки робів, а степовиків лишилася жменька — лише ті, що приймали дань.

Повернулися й сли, теж збентежені й розгублені:

— Степовики знялися, мабути, ще вночі або звечору. Мовби відали, що принесемо дари з миром.

Великий князь дивився вслід своїм табунам та чередам. Підступна думка точила йому старий мізок, але він ще не знав, як підрили його степовики, взявши таку данину без жодної краплини крові.

Сталося ж зовсім несподіване.

Богдан, почувши про облогу Витичева, зібрав усіх можів своїх, метнувся по селах та городищах землі Київської, сукупив чимало пісих і комонних смердів, і пішов у спину степовикам. Орди не сподівалися того. Вони добре знали про чвари й незгоди між князями, й сей вивід у спину примусив їх повернути назад. Вони зняли свої вежі ще звечора й подалися в степи, лишивши під стольним городом Витичевом незначне прикриття для відступу. Се прикриття мало теж зніматись на світанку, та тут йому до рук потрапила цілком несподівана добровільна дань.

Князь Рогволод нічого про те не знав, та коли б і довідався, то не зміг би нічого зробити, бо всі коні пішли табуном до ворога й на ввесь княжий дворець і на цілий Витичів город не знайшлося б і два десятки скакунів.

Богдан оповістив його через Борислава тільки на сьомий день після того дивного замир'я, й

цибатий київський болярин добре пореготав у вічі Великому князеві.

Серед можів Великого князя почалось перешіптування, вони ходили по вулицях і дворах купками й про щось не-вдоволено сперечалися. Й на ранок шепотіння перейшло в геть одверті розмови. Коли б їх почув Рогволод, хто й зна, як повівся б і чи витримало б ті розмови його серце.

— Недоброго князя маємо, — казав один.

Інший потвердив:

— Сірі смо з таким. Данко, хай не забуде його Дажбог, був не пара сьому.

— А Велімир?

— Я вже про Велімира й не речу...

— Не по Рогволодовій руці вже меч...

— Старий став. Деревній.

— І Данко був старим.

— Так то ж Данко!

— А так, так є... Що робити-ймемо з таким? Ні на коня сісти, ні меча звертіти вже не тямить.

— І не тямив одвіку.

— На що натяк зводиш, отроче?

— На те, що маємо дати меч в инчі руки.

— Які инчі?

— Молодші.

— Єutihій? Він і на коня не злізе, таке гузно роз'їв.

— Так, так є.

— То про кого ж речеш?

— Про Богдана.

— Га-ти-ла?..

— Гатила.

— Під руку князя київського нас турляєш? Хто єси? Зодкуду єси? .

— Смерд єсмь! Ось хто. Зумів єси, може Рогволодів? І ти-с був смердом, та вбрався-с у княжу гуню й мислиш-ся тепер віщим. Так речу, так і є.

— Киянин єси! За свого князя й руку тягнеш.

— Він такий мій, як і твій. Од князя нічого не маю. Речу тільки: треба нам на столі тверду руку, а не тверду голову.

Отрок сів на коня й ударив його в боки поробошнями, кінь рушив ускач, і комонник запідстрибував, бо не мав сідла й їхав навохляп. І коли пристав до невеликого гурту, що процокотів одчиненими ворітьми з городу, один з можів, які допіру сперечалися, сердито сплюнув:

— Богданів послух!

А другий задумливо мовив:

— Оддали смо коні свої степовикам ні за вилущене зерня.

Третій же, кахикнувши, завважив:

— А мабути, істину рече отрок...

Тим отроком був Людота, городиський ковальчук, який пристав до Богданового ополчення, коли степовики облягли стольний город Витичів.

В ЛІТО 429-е

Вже друге літо сидить патріархом у царі-городі Константинополі антиохійський священик Несторій. І далі которається прями веліми Христова паства. І рік Несторій: «Марія народила не Бога, але Христа, тож і слід називати її не Богородицею, а Христородицею». Й повстав увесь Константинополь проти нового патріарха свого, й стала супротиву йому сама всемогутня Пульхерія, хоч імператор і возлюбив Несторія.

Варвари ж рвали зубами плоть імперії Всхідньої, й не було кому вийти на прю з ними, й відкупались од них Пульхерія, й Хрисафій, і Теодосій, котораючись у прях богоприятних.

В ЛІТО 430-е

Місяця серпня

Повернувшись додому зі сполчення, молодий ковач знову взявся до свого меча. Робота йшла важко — самому тримати довжелезну залізяку й витоншувати її, вхопивши молот однією рукою коло обуха, було дуже незручно, та квапитись отрок не мав куди й працював та працював далі, нахекавшись за день. Коваль Стоян після того більше жодного разу не поцікавився його роботою, чи забув, чи, може, тільки вдавав забудькуватого, й Людота теж не розмовляв із ним про се.

Та одного разу, кінчивши кувати косу, Стоян подивився на червоне призахідне сонце й сів на високому порозі кувачниці. Так він робив щовечора — скидав свою довгу передницю з дубленої конячої скори ворсою наспід і сідав перепочити на поріг, перш ніж іти додому. Але того дня передницю не скинув, і се дуже здивувало ковальчука. Він теж не наважувався діставати зі стріхи свого недоробленого меча й нишком позирав на Стояна. Коваль же, спочивши, підвівся й сказав:

— А де він є?

— Він? — для чогось перепитав Людота, хоч добре знав, про що мовить вуйко Стоян, і поліз у зчорнілу солом'яну стріху, куди на ніч ховав свою кузнь.

Коваль Стоян підкинув у горнило вугілля й сам-таки почав роздмухувати — мовби хотів підкреслити, що тепер не має значення, хто коваль, а хто ковальчук, і Людота зрадів, бо вуйко заразом цінував його роботу.

Се було в місяці серпні, в розпал жнив, коли смерди верталися з поля пізно, майже під опівніч, і ворота в Городищі стояли відчинені або ж сухо рипіли, раз по раз пропускаючи спізнілих жатварів.

І щойно вуйко Стоян витяг мечило з розпеченим до ясноти краєм і поклав його на кувало, як почувся квапливий кінський тупіт і повз кувачницю промайнуло двоє верхи.

То виявились нетутешні можі, які їхали в бік хоромця, де сидів їхній годований між Гліб. Таке траплялося часто, й вуй Стоян не звернув на них особливої уваги. Він трохи зверхньо, як дорослий до меншого, кинув Людоті:

— Не рік єси, пощо хочеш дарувати меча свого Богданові.

Та Людота не відповів, і досі пильно дивлячись услід комонникам, що проминули Глібів дворець і погнали далі, здіймаючи по собі опаси куряви. Стоян повторив запитання, й Людота тільки тепер повернувся до нього видом:

— Пощо, речете? А по то... — й махнув рукою туди, де зникли комонники.

Коваль стояв, і розпечений кінчик меча холов швидко й видимо. Він посунув його знову в горно й підійшов до дверей.

— А хто то були?

— Оті? — перепитав ковальчук. — Не відаю. — Й лише по добрій хвилі додав: — Привиділося, що то Рогволод із княжичем своїм.

— Рогволод?

— Мабути, що так і є. А може, й не з княжичем, а з кимось инчим...

— Що має чинити тут? Уп'ять заративсь із кимось?

— Дажбог відає...

Людота почав смикати за важіль міха. Тяг неважливе й сліпно, й легке деревне вугілля розліталось навсібіч.

В цей час двоє комонників, одного з яких упізнав Людота, бо то й насправді був Великий князь витичівський Рогволод, в'язали потомлених коней на протилежному від кувачниці краї села, під самою засікою, де в невеликій півземляній хижі мешкав дідо Сміл, відьмак, відун, ворожбит і зілляр, який умів шептати від уроків, од страху, проти перестріту, від чорної й морової болячки й од усіх на світі хвороб. Скільки дідові років — того ніхто не знав, бо найбільші старці Городища пам'ятали його таким, яким був він зараз. Одні накидали йому сто двадцять літ, інші сто сорок, а хто й сто п'ятдесят, усі ж мали його за безсмертника чи навіть перевертня, що

блукає з однієї душі в другу, всі боялися Сміла, й кожен біг до нього, коли траплялася біда й непереливки.

Дідо вже майже нічого не бачив, лише зблизька, впритул міг упізнати людину, та не було в світі такого, про що б він не чув і не відав, тому здебільшого Сміла й називали просто відуном.

— Держ коні! — сказав своєму супутникові Рогволод, і той буркнув:

— Іди, княже, не поймають їх вовки...

То був витичівський велій болярин Ждан. Старий відун зустрів Рогволода в порозі, високий, на диво ставний і увесь білий: і волоссям, і довгою бородою, й плоскінною сорочкою, навіть ізбляклі дідові очі здалися князеві білими.

— Хто єси й пощо?

Рогволод вагався, що відповісти, його раптом охопив страх, але дідо вже завважив його, й треба було відгукнутись, та й за спиною в Рогволода лишився Ждан, якого ледве вмовив на сю небезпечну подорож.

Великий князь насилу вичавив:

— Болярин єсмь... болярин.

— Що волієш од мене, болярине?

Рогволода відунові слова заспокоїли.

— Життє прикинь моє, діду Сміле. Прикинь і видь у ньому все, й речі мені, кого маю страхатися й чого стерегтись!.. Хто ворог є мій кривний, і хто...

Рогволод, вимовивши все те, завчене й затвержене, несподівано загнущся.

— Речі, речі, пощо замовк єси, болярине, чи хто єси?

В дідовій хижі щось ворухнулося й зашаруділо, й сей шерех і дідів натяк ще дужче спантеличили Рогволода, й він утратив самовладання:

— Коли довідався-с, що не єсмь болярин, то речі й инче, діду Сміле!

— Хто єси — до того діла не маю, отроче, — сказав Сміл. — І видіти всього не можу, бо-м незорий. Усе видить тільки Бог-Соварог.

Все дратувало князя, надто ж оте слово, вимовлене нібито й звично, бо всі проти півторастарічного діда й справді отроки. Рогволод крикнув:

— Хто є недруг мій кривний?

Старець нахилився вперед і майже в вічі князеві захихикав, одверто й зневажливо, кивнувши бородою:

— Зозирнися, княже, й сам увидиш його.

Рогволод нажахано заозирався, та наокож стояла вже ніч, і поряд нікого не було, тільки

далеко біля стобору гупали потомлені коні, відбиваючись од комарів. Хотілося щось крикнути старому відуніві, й тут свідомості його сягнуло те слово, яке був пропустив повз вуха:

— Речеш мене князем? Як відаєш про те?

Старий знову засміявся тим сипучим регітцем, що так образив Рогволода допіру, та князь більше не звертав на се уваги.

— Зорий єси, зоріший за мене, лише дуриш усіх. То вже речі, об що-м просив тебе.

Сміл перестав хихикати й одступив:

— Зайдь, княже, до господи.

Рогволод подивився в темряву хижі..

— Засвіти перш горіло...

— Страхаєшся. Вже-м рік тобі, кого ймеш страхатися.

Він роздмухав жар у припічку й засвітив маленьке череп'яне горілице. Рогволод заспокоївся — в помешканні не було нікого.

Невелика піч виходила жовтим пошпарованим комином крізь кулі стріхи, за піччю стояв на козликах піл, укритий рядниною, біля полу довга лава й маленький столик о трьох ногах — та й більш нічого. Тільки з бантин висли китиці й снопики сухого зілля всіх на світі барв, та на виступах стін — великі, маленькі й ще менші горни, горонці й горнята.

— Сідь, княже.

Рогволод недовірливо примостився на краєчку лавиці, Сміл же промовив:

— Відаю, хто єси й пощо-с прийшов.

— І що повідаєш мені?

В чужій хижі Рогволод почувався непевно, й голос його став тихий і хрипкий.

— Коли яблуня старіє, смерд садовить у лунку їй молоде черенце.

— Який смерд? — не зрозумів його казання Рогволод.

— Який? Добрий смерд.

Князь нарешті збагнув притчу й сумно запитав:

— А стару яблуню... під корінь?

— Пощо? В старого дерева небагато листи. Вони молодому черенцеві сонця не заступлять.

— А тоді? — гість раптом перехилився до діда й почав благати: — Поворожи! Кинь на камені! Камінь не золже. Дідо суворо й поважно відповів:

— Уже-м кидав.

— Коли?

— Тому літ вісімнадцять.

— Пощо... вісімнадцять? — неприємний холодок пойняв Великого князя. — Пощо вісімнадцять?..

— Тому вісімнадцять літ перебрав єси меч од брата свого Данка.

Рогволод відсунувся й безнадійним голосом сказав:

— То не поворожиш?

— Буде те саме, Рогволоде.

Князь зітхнув і видався собі таким слабим, і старим, і нікчемним, що йому аж очі защеміли від жалю.

— Й імено моє знаєш...

— Зразу-м упізнав тебе.

— І не кинеш?

— Пойми віру й так.

Рогволод важко підвівся, постояв трохи й вийшов, і вже вслід собі почув Смілові речіння:

— Не застуй!

— Га?

— Не застуй, речу.

— Кому? — вже й забув Рогволод.

— Черенцеві.

Се мов підстьобнуло князя, й він заквапився до конов'язу, де чекав на нього Ждан. Болярин допоміг сісти на коня — підставив дужу руку під кощаве й нетримке старече коліно, й вони тихим кроком подалися вуличкою до сільських воріт. Але не встигли від'їхати й на двадцять кроків од Смілової хижі, як назустріч їм виринула з темряви довгопола мара. Князів кінь схарапудився, та мара схопила його за гвездечку й промовила:

— Куди ж то супроти ночі?

— Хто єси? — злякано буркнув князь.

— Гліб, між Гліб тутушній годований.

— Що волієш? — похмуро спитав Ждан.

— А нічого. Речу: куди ж отако супроти ночі?

— Яке твоє діло?

— Їдьте до теремця мого. Й ти, болярине, впізнав єсмь і тебе.

Коні йшли, й між Гліб, тримаючи рукою за обротьку, теж ступав, замітаючи куряву з дороги довгими полами свити. Рогволод зоглянувся по боках — і справді, куди ж проти ночі?

— Позостанься, княже Рогволоде, й ти, болярине Ждане, бо як зазнає Гатило, що-м опустив вас у ніч голодних і холодних, то присле й...

Почувши ймено ненависного онука, навіть не власного, а братнього, Рогволод знестями гаркнув:

— Гати-и-ло?!

Тоді здивив огиря й уп'явся острогами в живіт. Кінь од болю й несподіванки стрибнув уперед і мало не підім'яв ошелешеного можа Гліба. Болярин Ждан і собі погнав услід за Великим князем.

А з кувачниці все те бачили Стоян із Людотою й усе чули, бо Рогволода взяли біси вже перед самими ворітьми Городища, де тулилася під низькою солом'яною стріхою прокопчена й просмерджена гореним залізом сільська кувачниця.

— Гей, Глібе! — звернувся Стоян до княжого дружинника. — Що се він ради?

— Не відаю! — спересердя відмахнувся між.

— Приходив тобі в гості?

— Відунові, — ще сердитіше буркнув Гліб.

— Віду-но-ові?

Коваль стояв і дивився в досі розчинені ворота, де щойно зникли два комонники. Людота підійшов і став поряд.

— Відунові?

— Таж чув єси, — одказав Стоян, а Людоті раптом спало на думку таке, що боявся й вимовити вголос.

Вони ще якийсь час кували і витягали молотом товсте лезо довгого й важкого меча, й Людота нарешті не втерпів:

— А що, коли дідо Сміл відає про...

— Про кого?

Людота зітхнув, і Стоян теж зітхнув, здогадавшись.

— Що ж ради мав би гуцати Великий князь аж сюди?!

— Що ради! — заперечив Стоян. — Ворожити. Або ж по зілля якесь приїхав.

— По зілля міг би прислати й нарочитого.

— А так...

— А ворожити?.. О що б то? — Раптом його мов осінило: — Чи не по наворот-зілля? Вуйку! Чули сте?

— Таж не глухий.

— То й що стоїте!

Коваль подивився на нього й почав скидати свою дублену скоряну передницю, жовту згори й гніду зісподу.

Тим часом. Рогволод гнав коня, не даючи йому спочину, гнав битим Соляним шляхом повз Київ-город, гнав, мов у нього вселилися чорти й біси з усіх дібров і ярів. Удосвіта був-таки вдома, та ледве здобувся на силі злізти додолу; його вже роби внесли в хором і поклали на м'якому ведмедні. Почалася тіпаниця, він цілісінький день прокалатавсь у постелі, нікого не бачачи й не впізнаючи, й се тривало до вечора, й наступного дня, й ще одну ніч, і ледве третього ранку князь прийшов до пам'яті й упізнав Харю Мурина, який чатував коло ліжка.

— Що тут дієш? — ледве витяг із себе Рогволод.

— Стережу.

— Що стережеш?

— Душу твою, Великий княже.

— Хай тебе чорти стережуть, — якомсь байдуже висварив його Рогволод, а Харя Мурин відповів:

— Яз чортами маюся, не мисли за мене, княже. Рогволод почав пригадувати все, що з ним трапилося, й не пригадав, і спитав Харю:

— Де є Ждан?

— Певно, вдома.

— Вдома?

— Угу. А кінь твій ноги відкидав.

— Кінь?

— Кінь.

— Пощо так?

— Хіба-с забув?

Рогволод аж тепер згадав усе, геть усе, й спробував підвестись, та навіть руки поворухнути не міг.

— А Ждан, речеш, удома?

— Мабути...

В князевих очах було стільки суму й стільки безпорадної немочі, що Харі Муринові стало шкода його. Він сказав:

— Пощо нуртуєшся так? Наречи його в себе місто й жий собі красно, доки душа дихає в роті.

— Кого — його? — болісно зморщившись, перепитав Рогволод.

— Сам відаєш, княже, — тихо відповів скоморох.

Рогволод крикнув:

— Послух еси Гатилів!.. Послух!..

Від напруження й схвильованості Рогволод закашлявся, Харя ледве відбив його душу, щосили гатячи кулаком у спину, й, коли впокоївся й ліг на ведмедно, вбігло двоє можів о мечях.

— Візьміте його... — вказав їм князь на скомороха. — В поруб... У поруб сього послуха!..

Ввійшов і Ждан і почав боронити Харю перед князем, але старий лишався невблаганний:

— У поруб...

Скоморох тільки дивився на князя. Все співчуття, що заповонило було його допіру, тепер геть випарувалося, й він посміхом кривив уста на один бік і ні відбивавсь од можів, ні намагався просити о милість.

— Не діяв би-с такого, — сказав Ждан, коли можі відвели Харю до порубу. — Не діяв би-с.

У голосі його бриніла похмура неприязнь, і Рогволод одчув се.

— Й ти, болярине, руку спроти мене...

— Якби-м спроти тебе руку тяг, княже, — з докором і серцем проказав літній болярин, — то був би-м давно коло нього.

В старого заворушилися вуса, перш ніж він повторив:

— «Коло нього...» Всі ви сте послухи...

Того вже й Ждан знести не міг. Кинувши на Великого князя гнівний погляд, він вийшов, брязнувши довгим мечем об поріг світлиці. Рогволод почав кволим голосом гукати кого-небудь. Увійшла роба.

— Єutihія!.. — проказав він, і молода жінка мерщій побігла з можеської половини хорому геть. Незабаром, одсапуючись, до світлиці вкотився Єutihій.

— Кликали сте, отче?

— Ходь сюди... Вклякни.

П'ятдесятирічний княжич, гладкий і рожевощокий, був би схожий на розгодованого хлоп'яка, коли б не гнілі зуби, що так і випирали йому з рота. Єutihій став перед батьком навколішки, й старий обхопив йому голову обома руками й заходився гладити довге, до пліч, волосся. Єutihій розчуливсь од такої ласки й почав пхикати. Тоді старий у припадку несподіваної люті

відштовхнув його:

— Геть, слинявий! Жону-м я народив, а не можа... Син устав і заглипав на батька ображеними очима:

— Чого-бо ви!.. — вуста його скривилися й оголили дірявий рот. — Молили б ся ліпше богові, а не...

— Геть!.. — закричав старий і знову розкашлявся, тоді, заспокоївшись, поманив сина: — Ходи речи можам, нехай і Ждана... Зумів єси?

— Зумів єсмь, — неохоче відповів беззубий княжич. — У поруб.

І вийшов, а Рогволод принішк, наслухаючи згуки, що долинали в хату знадвору. Там усе було тихо, й князя почала тіпати тіпавка. Нарешті з'явився між Стоїмен.

— Учинили смо, княже.

Князь одвернувся під стіну й провів рукою по тесаних колодах.

— Убили сте його?

— Ні... Ждан сам...

Стоїмен потоптався й вийшов, а старий князь пролежав так до самого вечора, голодний і лихий, бо ніхто навіть не згадав, що князеві, може, їсти, чи пити, чи ще чогось хочеться. Коли ж смеркло, він устав, накинув собі на спідню одіж корзну й запускався крутими сходами до підклітей. У порожній підкліті відчинив дубову ляду, спустив туди драбину й почав обережно злазити, мацаючи неслухняними ногами кожний щабель.

— Тут єси? — спитав він, знадвору не міг нічого розгледіти в темному порубі. В ніс ударило застоянним важким духом і пліснявою. Ніхто не відгукнувся, але з кутка зашаруділо.

— Тут єси, речу, Ждане?

— Тут... — знехотя обізвався велій болярин.

— Пощо ж мовчиш?

— Удвох смо, по те й мовчу. Про Харю забув єси.

— Й ти забудь, болярине.

— Що ради? — по хвилі відгукнувся Ждан, бо Рогволодові слова могли означати тільки те, що й означали. — Чого ради кинув єси отрока до сієї ями? Пусть його.

— Про себе речи.

— А я про Харю.

Рогволод закипів:

— А чи відаєш, о що совітував мені твій Харя?!

— Відаю.

— Й речеш пусть?

— Речу пусть.

— То як так?

У темряві знову заворушилося. Ждан устав і підійшов до Рогволода, ледь осяяного тьмяним світлом з дірки в стелі. Тепер і князь побачив його.

Ждан виступив на видноту й сказав, пильно дивлячись у змарніле князеве обличчя:

— Чуй, княже, що ректи-йму тобі, чуй, бо инчий того не мовить, лиш затамує в собі. Наречи стіл Богданові. Наречи київського князя в себе місто.

Рогволод ображено глипнув на свого великого болярина, той же стояв, не зводячи з нього похмурого погляду.

— Й се ти речеш мені?

— Оддавна-м рік тобі. Єутихій до столу негоден. І се-м тобі рік. І старці се мислять. Помисль і ти, княже. Закоторилася Русь. Дужої руки хче. Ти ж єси благ. Помисли про се — й січи мою голову.

Великий князь приречено кивав до кожного його слова, мовби хотів сказати, що як сам на себе не покладешся, то на когось і поготів. Тоді несподівано витяг меча з піхов і підняв над Жданом.

Ждан мовчки взяв меч і всилив його назад у піхва. Се ніби відібрало в князя останні сили, й він зіщулився й змалів. Болярин же, не дивлячись на нього, почав підійматися щаблями до світла. Князь дивився на нього й мовчав, і то був присуд, вирок самому собі, немовби відчув свою власну безсиль.

— Вже й не страхаєшся, що потну тебе ззаді.

— Я міг би-м і сам тебе потяти, княже. Не є вже сили в твоїй руці.

Він виліз у підкліть і казав те вже згори, в чотирикутний проріз порубу. Князь і собі став на щабель і почав підійматися.

— Оддай, княже, меча свого, бо Гатило й сам одбере й тебе на бунище викине.

Се сказав з темряви Харя Мурин, який досі не промовив і слова. Князь оторопіло спинився, тоді зліз додолу й замахав мечем, та скомороха не так легко було потяти, навіть побачити.

— Випинайся, випинайся, княже, нагору, бо й я лютитися вмію.

Князь удруге встромив меча в піхва й сього разу вже й справді-таки виліз, навіть важку драбину сам по собі витяг і грюкнув лядищем — аж курява встала. Ждана в підкліті вже не було, й він лякливо побрався геть.

Ніч виспав погано, ввижалися різні чорти та примари. Кілька разів уставав і засвічував од кресала товсту лойову свічу, та ледве засинав, і свіча гасла, на неї дмухав домовик, або лихий, аби ще якесь хатнє чи й нехатнє чортovinня. Й щойно заблаговістилося на світ, князь накинув

собі на зсохлі рамена вилиняле корзно, спустився у підкліті й відчинив ляду порубу.

— Вилазь І

— А то що ж ради? — глузував з нього скоморох, бо князь і сього разу прийшов сам, і боятися не було кого. — Мені й тутки добре. Тепло, й комарі не кусаються. Й сміхати нікого не треба: лежи собі, Харю, й рипи в потемках.

— Вилазь, речу.

— Не волю.

— Пощо?

— Не втямлю дострибнути, — сказав Харя Мурин і глузливо зареготав.

Князь тільки тепер уторопав, що забув подати вниз драбину, й заходився спускати її в темний спарений поруб.

Скоморох нарешті піддався вмовлянням і виліз у підкліть.

— Ото слухай, що тобі молодші речуть, — зневажливо кинув він старому князеві.

Рогволод стусонув його межи плечі, аж Харя з несподіванки мало не дав сторчака, й з порога зареготав:

— Ще й б'ється!

Місяця серпня ж

Кілька день Рогволод не знав, ні що робити, ні як повестися. Він уникав Ждана, не хотів бачити й улюбленого скомороха, тоді послав по великого болярина сина Єutihія, й беззубий княжич повернувся ні з чим.

— Рече, нездужаю.

— І що він чинить?

— Сидить

— Нездужає... — промовив Рогволод. — Усі тепер нездужають, усі... Й ти нездужаєш на коня всісти. Баба.

— Христос рече: будьте смиренні, — завважив гладкий княжич.

— Глупавий єси й ти, й твій Христос.

— Пощо глупавий, отче! Він є бог.

— Усякі боги бувають.

Син тільки шморгнув носом і нічого не відповів, бо, може, й справді всякі боги бувають.

Рогволод відмахнувся од сина, мов од надокучливої мухи, й Єутихій пішов з красної світлиці. Великий же князь посидів ще з годину й теж вийшов. Княжий двір був порожній, усі роби й челядники подалися на тік, за стіни городу, веректи жито й пшеницю, й лунке гупання ціпів долинали аж сюди. Князь подибуляв до воріт свого двору, а звідти за городські ворота на тік. Гупання дедалі дужчало й дужчало. Токів було кілька: княжий, боярський і городський, на якому верекли своє збіжжя витичівські можі, котрі мешкали не по селах, а тут, і всякий стольний народ — кожум'яки, горнчарі, боднарі та інші ремісники. Князь подався до свого току, біля самої засіки над кручею. В одному кінці пара сивих круторогих волів тягла кам'яний вал по крузі, встеленому товстим шаром порозв'язуваного сніп'я, молоденька ж роба погейкувала на волів, махаючи жердиною. В трьох інших місцях дев'ятеро робів і челядників верекли пшеницю в три ціпи, — гуп-гуп-гуп! — і в усі боки стріляло колюче велике зерня. Ще душ із двадцять подавали снопи з височенної скирти, відгрібали зверечену солому, складали на воза й везли до княжого двору, інші ж віяли над кручею, бо з-од Дніпра тягло гарним вітерцем. Два челядники в'язали обережно повимолочувані снопи в кулі — для околоту стріх. Півскирти було вже зверечено, й роби та челядники під наглядом тивуна працювали не розгинаючись.

Великий князь пішов у той бік, де провіяне зерно зсипали в рядняні міхи та мішки. Колись він найдужче любив сі дні, любив дивитися на свої скирти й на своє збіжжя, тепер за старою звичкою теж усилив руку до ще не засупоненого смугастого міха й пересипав жменю ясного важкого зерна. Того колишнього відчуття втіхи вже не було, й Рогволод поплентався до тивуна, що наглядав за перемірюванням наверхеного жита, й пшениці, й проса та вівса.

— Піди до Ждана.

— Мені? А тут?

— Хай стане инчий. Речи, Рогволод зве. Й сів у холодку під засікою гостроколу, тивун же, передавши свої обов'язки іншому, потрюхикав до городу. Князь і сього разу не сподівався на Ждана, та велій боярин прийшов, хоч і нешвидко, але таки прийшов.

Певно, образа вже вивітрилася з його серця й сивої голови, й він торкнувся рукою споришу коло свого поробошня з гострим, задертим догори снурованим носакком. Князеві теж личило підвестися й відповісти на привітання, але він сидів і мовчав, дивлячись у той бік, де молоденька дівчина-роба гейкала на круторогих волів.

— Пощо кликав еси?

Ждан був у білій полотняній сорочці й таких самих ногавицях, підперезаних широким чорним опоясом, неприкрите волосся стояло сивою стріхою докруж голови.

— Піди до... нього.

Велій боярин знав, про кого мовить князь, і не перепитував.

— Що ради?

Князь швидко зирнув на Ждана й так само квапно відвів погляд на свої воли.

— Хай прийде.

— Пощо?

— Так...

— Посли нарочитого.

Рогволод уперше подививсь боляринові в обличчя пильне й ніби аж ніяково.

— Не прийде з нарочитим.

— А не прийде, — погодився Ждан.

— Піди ти, болярине.

В голосі старого князя бриніло благання, якого Ждан уже давно не чув.

— Не маю хоті.

— Пощо?

— Бо й сам не відаєш, що маєш ректи Гатилові. Великий князь важко зітхнув. То була суцця правда, він таки не знав, що скаже братовому онукові, коли той прийде до городу стольного.

— Сідь, — мовив князь. — У ногах правди не є. Велій болярин урешті сів, але був і далі невблаганний, і Рогволод більше не вмовляв його йти слом. Поряд, на сусідньому току, вереклося Жданове збіжжя, й вони просиділи під засікою в холодку до самого вечора, не промовивши й слова, хоч болярин був певен, що думають про те саме.

А вранці наступного дня Ждан прийшов до княжого терема взутий у черев'я з острогами, в безрукавій ягнячій гуньці й довгому доріжному корзні.

— Що ректи йому?

— Підеш?

— Що йому ректи маю?

— Хай приїде в двір мій.

Ждан хотів був іти, тоді роздумав і сказав:

— Позаутра старці кличуть на віче.

— Віче? Я-м не чув...

— Кажу, аби-с відав.

І пішов. Коло ганку вже стояв осідланий кінь. Ждан вихопився на коня, мов молодий можик, і зострожив од самого терема. Разом із ним до городу Києвого поїхав і між Стоїмен.

Повернувся Ждан до Витичева ледве на третій день, стомлений і весь у куряві. Коли зліз із коня й витрусив корзно, сипнула хмара пороху. Великий князь дивився на те мовчазне обтрушування й розумів, що болярин повернувся ні з чим.

— Пощо-с такий укурений?

Ждан сердито блимнув на князя — князь хитрує й боїться, тому зумисне обминає запитувати про сутнє. Він хотів сказати йому щось різке, аби зігнати на чім-небудь оскому,

натомість мовив про те-таки глупаве корзно:

— За вітром їхали смо. Вся курява в вічі лізе.

— З-од самого Кий-городу вітер сюди дме?

Ждан віддав коня можеві Стоїменові й підступив до Великого князя впритул:

— Не приїде.

— Не приїде? Я-м так і знав, — обізвався князь і раптом зірвався на крикливці: — То й нехай! То й нехай! Не вельми смо плакали! Вірно, Ждане? — Його навіть порадував такий оберт справи. Хвала Богові й Дажбогові, що напоумили того невігласа не їхати — так ще й ліпше.

Та Ждан сказав:

— Київський князь кличе тебе в гості.

— Ме-не-е? Пощо? Мені й тут добре ведеться. — Він чисто по-старечому захихикав і закашлявся. — Й що-с рік йому ти?

— Княже, — сказав Ждан. — Узаутра буде віче.

Рогволод перестав хихикати. За те віче він уже багато думав і передумав — сподіватися чогось доброго не належить. Й ось болярин знову нагадував про віче.

— Взаутра по сонці. Рікли суть старці, аби-с нікуди не сходив.

Тепер Великий князь не мав уже ні найменшого сумніву, що старці намислили забирати в нього меч. Ноги Рогволодові підламувались од хвилювання, ліва рука мимовільно лапала за яблуко меча, витерте й вилискане довгими літами. Князь не відповів на стриманий уклін Ждана, просто не помітив, а мусив бо помітити, бо коли ж, як не взавтра, має востаннє спертися на кремезне плече свого великого болярина. Старці намислили проти нього зле, й він не бачив ніякого виходу. Що ж робити й яким кумирам чинити потребу?

Він знову лапнув яблуко меча. Слабка стала рука — й се головне. Великий князь, повагавшись, озирнувся, тоді витяг лезо з піхов, і замахнувся, і щосили рубонув по стовбурі яблуні. Й сумно посміхнувся. Меч увійшов у деревину на палець, не більше, а колись же одним махом геть ізрубав би й не таке дерево. Колись, і в сьому теж було головне...

Рогволодові спала на думку дідова Смілова притча про стару яблуню та молоде черенце — й його аж дрижаки побили. На мить уявилося, що ся яблуня й є він. Великий князь витичівський... Виходить, сам же й замахнувся на себе? Притча повернулась проти нього ж таки, й Бог Соварог, і Дана, певно, теж проти, а невблаганний Марко десь уже відміряв ту стегу, що нею йде Рогволод, відміряв двома пакільчиками й тепер чекає, коли й сей путник дійде своєї міти.,

— Оружжя не лже, — сам до себе мовив князь і вирішив узавтра не чинити опору.

Та коли по сході сонця віче зібралось на городському току, по той бік засіки над кручею, Рогволод не здобувся на силі піти туди. Якби віче було хоч коло його. терема, він таки здолав би себе й вийшов, але старці обрали своїм місцем тік — щоб кожен почувавсь однаково рівним з усіма.

Рогволод лежав на критій кожушком лаві доти, поки по нього прислали вдруге.

— Мушиш іти, княже, бо віче порішить усе без тебе, — сказав один з двох нарочитих од віча старців.

І Рогволод поплентав їм услід, нещасний і геть зневолений. Та чи його приречений вигляд уплинув на старців і можів, чи вічем в останню мить покерували якісь інші почуття й настрої, бо таке часом буває, коли до купи зійдеться надто багато люду, але меча в Рогволода не забрали. Тільки про сина Рогволодового віче мовби забуло, неначе княжича Єutihія й на світі не існувало. Зате того ж дня, з городу стольного вирушило до городу Києвого двоє комонників.

Один з них напередодні вже долав сю саму путь туди й узворіт: витичівський велій болярин Ждан. А товаришем йому виділили міцного й високого дідугана з довгими сивими вусами й ще довшою, такою ж сивою косою чуприни, що визміювалася з-під поруділого на сонці смушевого клобука. Очі дідугана дивилися пильно з-під кущу і ватих чорних брів, а рука міцно тримала повід.

Се був сотенний готаман лугарів-косаків, якого всі звали Шумилом. Гуцаючись на доброму жеребці, він ані на хвилину не замовкав — або ж говорив до Ждана чи й до свого коня, або ж мугикав під ніс лише йому відомої пісні:

Ой гуп та й гуп,

Та й ще раз,

Та й ще раз...

Те гупання не мало кінця, й Ждан сміявся — його теж брало на пісню, бо сталося так, як він хотів, і він би, може, теж заспівав, та соромився незнайомого косака, трохи соромився, незважаючи на веселу вдачу свого супутця. Прибули до городу Києвого перед заходом сонця. Ворота стояли відчинені, та двоє кремезних можів спинили їх, махнувши сулицями перед кінські морди:

— Хто єсте?

— Велій болярин витичівський і сотецький з Лугу, — відповів за обох Ждан.

— До кого їдете? До київського князя?

— Бери вище! — втрутивсь у розмову косак. — До Великого князя.

— Великий князь у Витичеві сидить, — нагадав старому один з можів.

— А так є, так, — погодився Шумило. — Той у Витичеві, а сей ще тут.

Він умисне підкреслив останні слова, й можі з сулицями розступилися. В Києвому городі теж чули про віче й теж посилали туди своїх нарочитців, але що там говорили й про що домовились — тут було невідомо.

Коли Ждан із Шумилом, пов'язавши коней біля хорому, ввійшли до світлиці, куди провів їх домажирич, Богдан з першого погляду мовив:

— Шумиле... ти єси?

— Я єсмь, Великий княже.

Й уклонився Богданові рукою до землі. Ждан зробив те саме, й Богдан стояв і дивився на них, тоді схаменувсь і собі опустив праву руку.

— Будьте в моєму домі.

Так велів звичай, і Ждан відповів:

— Спаси Біг.

Шумило дивився на Богдана й з одного, й з іншого боку, навіть головою крутив то сюди, то туди, й Богдан би такого не зміг стерпіти й розсміявся б, але сього дні стояв урочитий і схвильований і намагавсь приховати ту схвильованість докупі зведеними брівми.

— Не признаю, — сказав нарешті Шумило. — Не признаю. Тоді-с був такий отрокуватий, о довгім волоссі, пикатенький, а...

— Я-м признав тебе відразу, — мовив Богдан і не відав, що далі робити: чи стати, чи підійти й ухопити сього сивокосого старого лугаря в обійми. Й доки вагався, Шумило сам підійшов:

— А нумо ж!

І вони обнялися. Косак був міцний, наче дубовий пнисько. Він сказав:

— І не питаєш, чого ради смо прийшли?

— І не питаю, — відповів Богдан й одвернувся, мовби на тому балачка й мала кінчитись. У хаті запала тиша, Ждан із Шумилом не наважувались порушити її й собі повідверталися до вікон, але нарешті велій болярин, і голови не повертаючи, сказав:

— Тоді сідлай коня.

Київський князь переступив з ноги на ногу й відповів:

— По перших півнях.

— Що ради — по перших? — здивувався Ждан.

— Так...

— А так — то й так, — сказав Шумило. — Сіно скосив єси, княже?

Богдан усміхнувся:

— За оборою стоги мої стоять.

— То збудиш, коли надумаєшся. Присли нам по шмату хліба та по різеню сала. — Й кинув Жданові: — Годишся, болярине?

— Годжусь.

Вони вийшли з хати надвір і подалися за оборою. Коней уже завели до стайні. Богдан же сів коло відчиненого віконечка й сидів так, аж доки над городом пролунали задерикуваті голоси київських півнів. Тоді пішов до стайні й заходився сам сідлати й свого, й Жданового та Шумилового коней.

Нарочиті від Витичева вже не спали.

— Чув єсмь тебе, — сказав Шумило, й у темряві було знати, що хитро всміхається. — Але хтів єсмь, аби мені хоч раз на життю Великий князь коня зазброїв.

Богдан пропустив його слова повз вуха, й усі троє посідали на коней.

До столиці вони прибули, як сонце піднялося за Дніпром на дві п'яді, й Ждан із Шумилом зрозуміли, чому він учора наполіг рушити з першими півнями. Старці, й можі, й усі, хто прибув на віче, вже повставали й невеликими купками юрмилися на току за городом, і коли троє комонників, позсідавши додолу, повели коней у руках, погляди натовпу звернулися до них. Так нарадив Шумило — позлазити з коней.

— Се велить покон, княже. Я-м уже не раз видів, як давали Великому князеві меч.

Коли до перших старців лишалося кроків із двадцять, Богдан став і торкнувся вільною рукою землі.

— Ходь ближчій, — махнув до нього маленький старчик у довгій непідперезаній сорочці.

— То є Пошогод, — шепнув Богданові Ждан. — Наш старійший старець.

Київський князь підійшов і поцілував старця в руку. Й коли випростався, побачив з-перед себе свого двоюрідного діда. Рогволод стояв теж у самій сорочці, довгій, як і в Пошогода, лише підперезаній широким червленим опоясом, з-за якого виглядало яблуко меча. Богданові пригадалася їхня остання зустріч отут, у сьому стольному городі, й люта сутичка, й нестямний старечий хрипіт, і він густо зашарівся.

— Речи вже, — промовив до Рогволода старець Пошогод і потрутив його трохи вперед. Великий князь аж сіпнувся:

— Зараз.

Але стояв, і дивився на браточадового сина, й мовчав. Після вчорашнього сходу в душі його зажеврїла нова надія, він сподївався на гірше, вийшло ж не зовсім так, як побоювався, і тепер Рогволод подивився праворуч, де стояв його єдиний недолугий син. Єutihий од напруження й цікавості роззявив рота, й у продухвину, де не було жодного зуба, висилився кінчик язика. Й се, й невеликий бронзовий хрестик, який випав з-за пазухи п'ятдесятирічного княжича, викликали в Рогволода погнусу до власного сина, й він сказав:

— Нарікаю тебе в себе місто.

Сказав, не дивлячись на Богдана. Суворий старець Пошогод помітив се й, узявши обох за руки, повернув їх обличчям до народу:

— Речи ще.

— Нарікаю тебе в себе місто.

— Й утретє речи!

— Нарікаю тебе в себе містої — вже сердито мовив Рогволод.

— А тепер клянися.

Великий князь люто зиркнув на впертого старця, рвучко витяг меча й поцілував його біля вруччя.

— Й на землі клянися, — врочистим голосом проказав старець.

Рогволод завпирився:

— Єсмь Великий князь, і на мечі кялися мій брат і мій отець Велімир!

— Забув єси, — не підвищуючи голосу, мовив Пошогод. — Землі ще ніхто не переступав. То є наша мати. Клянися.

Рогволод спересердя буркнув, але таки нахилився, взяв з-під ніг, біля самих поробошень, малесеньку грудочку землі й поклав собі в рот. І доки жував землю й доки ковтав її, сіпаючи гострим борлаком на шиї, злий вогник в очах його блякнув і блякнув; Рогволод помітно згорблювався й нижчав, і те всі бачили й удоволено зашепталися, бо князь перед усіма кявся найстрашнішою кятвою, переступити яку ще ніхто не наважувавсь. І коли нарешті проковтнув клейку чорну кашу, натовпом розляглося полегшене зітхання. Великий князь і собі відітхнув, неначе та грудочка зняла з нього всю напругу, й пекучі думки, й вагання.

— Тепер ти, — звернувся Пошогод до Богдана Гатила. — Речи: «Покладу голову за Руську україну, й за Сіврську, й за Деревську, й за Луганську».

Богдан сказав:

— Покладу!

— Й за Руську україну, — нагадав Пошогод.

— І за Руську україну, — повторив київський князь.

— І за Сіврську.

— Й за Сіврську.

— Й за Деревську.

— Й за Деревську, й за Луганську, — мовив Богдан.

— Речи: «Й хай скарає мене Бог, і Перун своїми стрілами пронозить, і хай Морана ввірве мені життє, коли переступлю кятву сю». Речи.

— Нехай покарає мене Бог Соварог, і Перун молоннями своїми пронозить, і Морана втне мені життє, якщо переступлю сю кятву.

— «Й мене, й чада мої». Речи.

— Й мене, й чада мої, — проказав низьким гучним голосом київський князь, і по всьому тілі йому виступив мороз. Перед очима постало чорняве й синьооке личечко меншого сина, не обох синів, а чомусь тільки меншого, Юрка, й князь навіть не задумався про потаємну причину сього.

— Тепер на мечі клянися.

Богдан поклявся на мечі, так само, як те зробив незадовго перед тим Рогволод. А тоді, перш ніж старійший старець городу стольного Пошогод устиг нагадати йому, він узяв з долу грудочку сухої землі, висмикнув з неї ниточку цупкого корінця, що заплутавсь у грудочці, й поклав у рот.

— Їж, — сказав старець, коли Богдан уже жував, жував і думав про те, що від сьогодні його життя пішло зовсім іншою стегою, й зовсім іншим буде й світ, і люди, й думки його та подуми, й він сам, хоч усе ніби лишатиметься таким, як було досі, до сієї миті, коли він стояв перед вічем і в усіх на очах їв рідну землю.

Богдан болісно ковтав суху потерть, що обліпила йому весь рот, і зуби, й язик, і горло, ковтав, і всі, повипинавши в'язи, дивилися йому в рот, а коли врешті ковтнув і лизнув губи, пересохлі й спрагли, сухим чорним язиком, усе віче закричало, неголосно й недружно:

— Слава! Сла-сла-слав-в-ва-а!..

Й Богданові вдруге за сьогоднішній ранок продерло спину морозом.

Од сієї миті він ставав Великим князем, таким, як його дід, і його прадід. І як Рогволод.

Се, останнє, трохи зняло з Богдана врочитості, й немовби якийсь черв'ячок заворушився в його серці.

В ЛІТО 431-е

Була паки смута велія й у царі-городі Константиновому, й в Олександрії єюпетській, і в Сирії, й в інших землях грецьких. Ставленець Несторія-патріарха Дорофій проголосив у церкві анафему всім тим, хто рече на діву Марію Богородиця, і сказав:

— Речить Христородиця!

Й сполчилися всі супротиву Несторія-патріарха — й Пульхерія, й Хрисафій, і Кирило, архієпископ олександрійський, якому скорявся весь Єюпет, і давав Кирило хабарі велії, називаючи їх благословенням. І прилучилися до котори тієї чернці многі, й люд простий, і місяця червня в сьомий день мусив скликати імператор Теодосій собор Третій вселенський, і Несторія віддано анафемі, хоч на боці його стояв сам імператор.

Але Несторій зібрав своїх сторонців окремо й одлучив Кирила від церкви. Тоді Кирило вирядив потайного сла до городу царського Константинополя, й повстав народ проти Несторія та свого імператора. Й найшов голод великий на Константинополь, бо не слав Єюпет хліба свого морем, і паки повстали городяни, й кидали каміння в імператора Теодосія Другого.

Й мусив імператор зламати волю свою, й заточити Несторія в Єюпет, і віддати його, й книги його, й сторонців його анафемі, й оголосити несторіанство єрессю. Й тільки Сирія не зреклася Несторія, й було гоніння велике, й утікали несторіани в Персію, й Монголію, й Китай, і сіяли там смуту супротиву царя-городу Константинового.

В ЛІТО 432-е

Явся Великий князь Рогволод по дань у готи, явся вдруге, й удали готи дань, і просили замир'я готи всхідні, й учинив ряд Великий князь із їхніми князями Ардариком, і Видимиром, і Велімиром, і Тодомиром.

У те ж літо місяця костричника знялися сірби луганські з Лугів, і повів їх жупан Сватоплук. І гнався їм услід Рогволод, і не здогнав. І заратилися лужани, й січа була велика, й знову не зміг воротити їх Рогволод.

В ЛІТО 433-е

Місяця листопада, в останній день

За всі три з гаком літа нічого сутнього не змінилося в житті Богдана Гатила. Він, як і раніше, лишавсь у своєму Києвому городі; Рогволод жив і не думав про смерть, і сидів на великокняжому столі, мабуть, ще міцніше й упевненіше, ніж до того віча, раз ходив з дружиною можів на саків, двічі на готів аж у далекі землі понад холодним Полунічним морем і завше вертався з даниною й полоном. Ходив сам, неначе поряд, у Києвому городі й не було співвладця. Всі країни якомсь корилися йому, й хоч кожен знав, що то не Рогволодова в тім заслуга, проте великокняжі справи йшли на добре.

Й тільки Богданові було відомо, що все те до часу, що кожен князь, і кожен велій, та навіть малий болярин стереже свого проса й за першої ж нагоди покаже Витичеву спину. Й добре, коли тільки спину, а не меч і сулицю. До городу Києвого з'їздилися гості-гречники з усіх країн і сходилися всі чутки. Частина лужан, яких кілька років тому прилучив і засмириив Богдан, подалися за Вислу й ще далі, до великої річки Райни, що несе каламутні хвилі в Полунічне море.

Казали, ніби готи прийняли їх і приголубили й коли то справді так, належало стерегтися готів: плем'я хитре, злопам'ятне й здатне на будь-який підступ.

Але Рогволода те найменш непокоїло, й Богдан, один тільки раз повідомивши старого про свої побоювання, більше не втручався, бо Великий князь мовив тоді:

— Доки-м на столі, паси свої свині в своєму городі.

Так переказував Борислав, якого Богдан ганяв тоді до стольного Витичева.

Тепер Богдан майже ніколи не сидів удома — ходив на влови чи сам, з малою дружиною, чи з Бориславом та Вишатою, ходив у близькі й далекі землі й затримувався в лісах по кілька тижнів. Він полював на великого звіра, на якого можна було йти з ножем або сулицею, й оскільки такий звір попід Києвим городом не ходив, доводилося йти за ним у відлеглі краї.

В перший день передостаннього місяця року Богдан вирушив на лося в діброви аж під Чорнобилем, тоді було ще тепло, бабине літо затрималось, а вертався, коли землю скували раптові морози й упав глибокий сніг: був останній день листопада.

Вертався Богдан додому лівим берегом і був незвикле сам: одного можа вдарив лось, інший занедужав на різачку, а третій лишився в селі за Десною доглядати їх. На високій горі вже видніли засіки городу Києвого й стрімкий чорний дах княжого терема. Й десь коло болярської вітччини Дарниці він замислився: як же перебратись на той бік? Річку скувало раннім льодом, та чи витримає лід коня з комонником?

Сірий яблукатий жеребець був обвішаний ловецьким добром: і з лівого, й з правого боку Богдан припасував до сідла шість сирих і важезних лосячих шкур — здобуток місячного блукання. Що робити?

Переправи вже не було, плоти й човни давно мерзли на тому березі Дніпра. Морозяний вітер протинав до кісток, ноги в не дуже сухих поробошнях коцюбли, й Богдан потяг коня за правий повід. Сірий потрюхикав униз до берега, та на самому березі став. Комонник підстрожив його. Жеребець нахилився, понюхав чисту від снігу смужку криги й дуже несміливо копнув її копитом. Лід витримав, і комонник смикнув повід.

У цьому місці Дніпро загинав своє річище навколо Трухань-коси, щоб навпроти Берестового лісу, з'єднавшись із повноводою Почайною, пливати вже попід самими кручами високого правого берега. Богдан увесь час посмикував за повіддя, бо кінь, позбивавши підкови в лісах, ступав надто несміливо.

— Пішов! Пішов! — заохотив князь, й усе було добре, та десь на кидок сулиці від берега кінь раптом став і позадкував. Щось могло настрахати його — але що? Богдан подивився назад, і, крім верболозу та далеких стріх Дарниці, нічого не побачив.

— Ти пощо? — сказав він коневі й знову підохотив його вперед, але жеребець стояв і сторожко нюшив чисто виметену кригу під ногами.

— Пішов! — притис Богдан його шипами острогів. Кінь тоскно заіржав, тоді став дибки й затанцював на слизькому. В сей час почувся лункий тріск, а далі ще й ще, лід увігнувся, не проломивсь, а таки поволі ввігнувся, й князь одчув, як осідає разом із конем. І тільки встиг вивільнити зі стремен одну ногу, як лід провалився, й він із конем пішов під воду.

Блискавка майнула в голові, що мусить вивільнити зі стремені другу ногу, бо інакше кінець. Та стремено зіслизло йому на гомілку, мало не до самого коліна, й застряло в товстих сукняних навоях. Борсаючись у крижаній воді разом із конем і задихаючись, Богдан силкувався випручати ногу. Думка працювала чітко й точно. Він уп'явся коневі в бік обома ногами й, перекидаючись разом із ним, нап'яв стремено руками. Размокла сириця витяглася й слизла. Він уп'явся іще раз — і таки перервав її й з останніх сил виборсався на поверхню. З хвилину чи менше тільки дихав і не міг надихатися, тоді почав гребти. Коли б у сю мить він міг думати, то страшенно здивувався б, як се вода й досі не затигла його під кригу, але тут, певно, причиною був кінь, який кришив її й головою, й ногами, й тепер Богдан, голосно сапаючи, гріб руками за конем, бо й кінь, звільнившись од вершника, теж виринув. Кінь вирячував наліті кров'ю очі, й Богдан знав, що то сірому смерті прийшла, та не міг зарадити ні йому, ні собі.

Його збило вламком льоду й мало не понесло, коли б не вхопивсь рукою за край цілої криги. Вода несла, пальці коцюбли від холоду й сприсали, й Богдан ухопився за гострий край і другою рукою. Се рятувало якось його, та чи надовго? Він не міг тепер гребти. Кінь теж, допливши до краю проламини, сперся на рубець крижини головою, й рудувато-чорна вода поступово тягла його під кригу. Ще мить або дві — й усе, бо кінська голова розпачливо пнула угору, круп же майже повністю затигло. Богдан одвернувся, щоб не бачити смерті свого улюбленого товарища, й сю мить Богданові хлюпнуло холодною водою просто в обличчя.

— Держися!..

Ще не розуміючи нічого, Богдан цапнув рукою по воді й ухопився за тверде, мов дерев'яне, змійовисько линви й почав тягти його до себе однією рукою, коли ж натяг, загірб у той бік, звідки виляса линва.

— Держись!.. Не греби — держись!..

На кризі між берегом і провалиною стояла простоволоса людина в гуні й тягла цупку линву на себе. Богдан доплив до коня, кинув йому зашморг на задерту голову, що вже по самі вуха була в воді.

Мотуз нап'явсь, але той, на льоду, не міг тягти обох разом: і людину, й коня. Він крикнув:

— Берися сам!

Богдан тримавсь правою рукою, лівою ж гріб і линву з конячої голови не скидав.

Жеребець, відчувши допомогу, заборсавсь із останніх сил — і таки витяг себе з-під крижини. Богдан відчував, як м'язи дубіють, але, підтягшись на міцно напнутій линві, таки виліз на крижину й заходився ламати її вагою власного тіла. Ламав і підтягався далі, й кінь, обвішаний сирими скорами й оружжям, плив за ним.

Скільки часу минуло — Богдан не знав і не думав про се, й коли відчув під ногами пісок, не мав ні сили, ні бажання рухатися далі.

— Ху!.. — сказав хлопець у кожусі — то був молодий отрок, худорлявий і чорнобривий. Богдан тупо глянув на свого рятівника, тоді повернув голову до коня. Коневі очі були з пристуленими повіками, й ся його несилість і приреченість вивела комонника зі стану смертельної втоми. Він раптом тріпнув головою й усім тілом, тріпнув не по-людському, а так, як роблять коні або собаки, обтрушуючи з себе воду, й спитав хлопця:

— Хто єси?

— Адаміс, — відповів хлопчина.

— Роб?

Отрок згідливо кивнув головою.

— Грек. А ти сідай, княже, верхи, сідай, сідай!

Богдан важко сів на коня.

— Ось! — хлопець скинув свою теплу баранячу гуню й метнув князеві на мокру як хлющ одіж.
— А я так, я бігти-йму.

Він швиденько змотав линву на руку й потяг коня за собою. Але кінь і не зрушив, стояв, знесилено повісивши голову додолу. Тоді Адаміс розмахнувся линвою й уперіщив його по мокрому крупі. Кінь ступив кілька кроків і знову став. Адаміс почав лупцювати його щосили, й тварина потрохи вийшла з оціпеніння, закивала головою й побігла підтюпцем. Хлопець не відставав і, коли кінь уповільнював ходу, знову бив його линвою по крупі й по ногах:

— Іо!.. Іо!..

Богдана тіпало, й він ледве тримався в слизькому сідлі й нічого не питав, отрок же гнав коня навпростець луками, й гнав, напевно ж, до Дарниці...

Київський князь пролежав у сьому малесенькому городищі два тижні — після крижаної купелі в нього почалась пропасниця. Коли ж могутня плоть узяла гору над хворобою, Богдан просидів

ще тиждень, не маючи змоги повернутися додому.

Дарницький малий болярин Судко доглядав свого зверхника мов рідного сина, хоча батьком і не годився Богданові, бо був усього років на десять старший. У красну болярську світлицю, куди поклали хворого, тричі на день уносили залізну жарівню, повну червоного дубового вугілля, й се було необхідно його простудженим легеням. Коли ж Дніпро закувсь і відкрилася санна путь, Богдан попрощавсь із Судком. А вже коло ґанку спитав:

— Де твій роб?

— Котрий? — здивувався болярин.

Богдан відповів просто:

— Той.

І Судко зрозумів, про кого йдеться.

— Адаміс? А де ж є? В стайні або десь у кліті чи в оборах.

— Скільки віна дав еси за нього?

— Скільки? — Болярина така цікавість починала дивувати, й він о всяк випадок накинув ціну: — Десять гривен.

— Пощо так дорого?

— Бо грек! — не розгубився Судко.

— Скільки літ сидить у твоєму домі?

— Та скільки? — зам'явся той. — Молодий ще...

Богдан махнув рукою, тоді вклонився господареві за звичаєм і пішов до саней і до можів, що приїхали по нього з городу Києвого.

Того ж таки вечора він прислав нарочитим тивуном у Дарницю десять нових блискучих гривен.

— За того роба, що вирятував нашого князя, — сказав тивун Маас.

— За грека? — потяг був Судко, та зрештою схаменувся й махнув рукою: продешевив, хоч міг злупити з київського князя й більше, та вже коли Гатило сказав, то так і буде.

— Забирай, — мовив він тивунові. — Зараз гукну.

Пізно ввечері привіз тивун Адаміса до княжого двору й повідомив про се Богдана.

Незабаром юний роб стояв у порозі й м'яв шапку в руках. Одягнений був не в тій баранячій гуні, в якій запам'ятав його князь на березі Дніпра, а в подертій сірячині. Скупий болярин навіть на гуню хлопцеву завидів.

— Одіж маєш? — спитав Богдан.

Адаміс поторкав себе за поли:

— Маю.

— Маасе! — гукнув князь, одчинивши двері. Тивун прийшов.

— Дай йому гуню добру.

— Дам, — відповів циганкуватий Маас, теж колишній роб, і зник за дверима. В наріжній світлиці панувала тиша, аж доки Маас повернувся з новою гунею, жовтою, як молоде дубове лико, потороченою червленими лиштвами.

— Се хай від мене буде, що-с мене порятував.

Адаміс уклонився й узяв одежину.

— Тепер іди собі.

— Куди? — вихопилося в хлопця.

— Куди хіть маєш.

Адаміс, од натури балакучий, пожартував:

— Якби на мою хіть, то подався би-м додому, в греки.

— Вільний єси, — повторив князь. — Вільний єси йти, куди маєш хіть. Хоч і в греки.

Молодий роб стояв і мовчки дивився на нього своїми великими чорними очима, не віривши в те, що бачив і що сам чув, аж се почало дратувати князя. Він раптом запитав:

— Хреста маєш?

— Кого? — не второпав Адаміс.

— Хреста, речу, за пазухою носиш?

Адаміс мовчки витяг з-під горлянки товсту сирову нитку, на якій блиснув чималий золотий хрестик.

— Пощо питаєш, княже?

— Питаю, та й годі...

Грек так і стояв, тримаючи в руці знак своєї віри, й тільки коли в сінях рипнули двері й зачулися важкі кроки кованого черев'я, він укинув хрестик за пазуху, зиркнув назад і проказав тихим голосом:

— Хай спасе тебе діва Марія, княже.

— Га? — здивовано перепитав Богдан.

Адаміс підійшов, і князь не встиг і спам'ятатися, як хлопець поцілував йому колючі поробошні — спершу один, а тоді й другий.

Богдан гидливо відступив назад, і в сю мить одчинилися двері, й до світлиці ввійшов луганський князь Годой. У нього були червоні щоки й червоний ніс, певно, від їзди на морозі,

він спершу потер долоні, тоді торкнувся правицею підлоги. Кивнувши в бік Адаміса, який і досі стояв навколішки, поспитав:

— Що то є за отрок?

Богдан посміхнувся й по хвилі сказав:

— Речи тому отрокові, що чоломкати поробошні не до лиця є.

— Чого се маю рікти йому? — здивувався Годой. — Речи сам, коли спіткав єси таку нагоду.

— Він твоєї віри, — засміявся Богдан. — Погомони.

— Хто єси? — спитав Адаміса Годой. — Грек?

— Грек.

— То встань, коли-с грек. На сій землі ноги не чоломкають.

— Він — князь, — устаючи, завважив Адаміс і, помулявшись трохи, вийшов, тримаючи нову гуню під пахвою. Коли ж двері по ньому зачинилися, Годой сказав:

— Пощо так, княже Богдане? Як я приходжу в гості, ти мислиш про віру нашу?

— Грецьку, — нагадав Богдан, а тоді ще й поправився: — Юдейську.

— Пощо є так? — не звернувши уваги на ту шпильку, повторив Годой.

— Не відаю.

— То й я не відаю, але на те виходить... А чи не є то знак?

— Чи не маєш хоті, княже Годечане, за мою душу собі святого заробити?

Годой пильно подивився на Богдана, не второпавши, чи той жартує, чи каже без посміху.

— Пощо ж мовчиш?

Годой сказав:

— Ти-с Великий князь витичівський.

— Єсьмь князь київський. У Витичеві сидить брат мого діда.

— Чув єси, що рече отрок той?

— Чув єсьмь, — одповів Богдан. — Я-м опростив його. За опрощення можна чоломкати й поробошні.

— А ти б чоломкав?

— Я? — здивувався Богдан. — Я єсьмь князь.

— Відаю, — замислено проказав Годой. — Отрок сей те саме рік.

— То й що?

— Князь є від бога, Богдане. Ти єси Великий князь і маєш те чути.

Богдан пройшовся світлицею туди й назад і знову став коло замороженого віконця.

— Був єси в греках, княже, маєш відати.

— Русини — то не греки.

Годой зневажливо засміявся:

— Дай русинам бога — й вони стануть такими самими. Й скажуть тобі: «Князь — від бога».

Київський володар підійшов до столу й линув у кухоль меду зі дзбанчика. В нього був добрий настрій, і розмова якось мовби стороною обминала його.

— Того не буде, Годою. Того не схочуть ні русини, ні сіври, ні деревляни. Й твої косаки — такоже. Якщо князь — від бога (вашого юдейського бога), то богові — боже, а кесареві — кесареве. Я-м не забув ще грецької науки, як видиш. Богові многого не треба, зате кесареві дай і димнину, й душнину, й від бортів десятину, й од рала міру пшениці...

— Дивно мені слухати тебе, княже. Речеш, як той смерд.

— Русини того не захочуть.

— Як відаєш?

— Відаю. За се старці в мого прадіда Велімира меч Юрів забрали. Ліпше ото випий меду та підемо вечеряти. Зодкуду прийшов єси?

Годой не відповів.

Богдан, сьорбаючи пінястий мед, думав про Людоту-ковальчука. Пішов би Людота отак за київським князем, коли б той правив з нього й подушне, й димне, й десяту вівцю, й десятий міх жита? Пішов би, як у ту зиму, полчитися проти степовиків?

Тоді йому згадалося, як тому сім літ він опростив і Людоту, й його молоду жону Славку, свою обільну челядницю, робу, — й насмішкувато зітхнув. Через сім літ усе повторюється, як і в тій товстезній книзі, що її колись Годой умисне забув у сьому теремі. Людота їв землю, а грек Адаміс чоломкався з князевими свинячими поробошнями.

А що дужче приницює людину: те чи се?

— Христос ваш рече: кесареві — кесареве. Якщо єси роб кесареві — то від бога й не роптай. Робом умреш, а на тім світі всі роби божі. Таки роби! І тут — і там. Русини такого бога не захочуть, Годоє.

Вони ще довго мовчали, й тільки коли свічка догоріла й почала тріщати, Богдан підвівся з-за столу й кинув гостеві:

— Забув єси в мене книгу свою, Годечане. Забереш? Вона в красній світлиці лежить.

Годой скоса позиририв на господаря й відповів:

— А чи не забув єси ти, що я не тямлю по-грецькому? — Й без видимого зв'язку спитав про зовсім інше: — Можів же терплять?

Богдан зітхнув. Можів смерди таки терплять — по одному в оселищі. Терплять — і за те їм хвала. Що б мав робити князь, аби-но смерди відмовилися годувати й можів?

— То є від мого прадіда Велімира, — сказав Богдан, коли вони переходили з наріжної до красної світлиці.

— Відаю.

— Мечем віно те заплатив. А на більше руський смерд не піде. Один між на ціле село — то ще нехай...

— Кесареві — кесарева? — засміявся в темряві Годой.

— Пек його відає. Може, й кесареві, — сказав Богдан, і справді не знаючи, що то: грецька втіха чи, може, данина юдейським богам. — Пек його відає, — повторив він і дав собі слово більше про те не думати, принаймні сьогодні.

В ЛІТО 434-е

Місяця березоля в 15 день

Три сини княгині Ясновиди та загиблого роденського князя Вогняна — Гано, Горват й Огнян — їхали густим сосновим лісом у повному зоружінні. Гано довершував своє двадцяте літо, брати ж його були кожен двома літами молодший один від одного. Старший прокладав дорогу крізь част і завали, вслід йому правував коня наймолодший, Огнян, а середульший, Горват, одставав на півпоприща від братів. Коли їхні коні зникали за деревами та буревалом, Горват перегукувався з ними.

Поряд із Горватом їхав верхи ще один юнак. Він був сином лужицького жупана, давно зігнаного з вітчизни готами, звався Сікуром і мав стільки ж років, як і Горват. У бору було видно, крізь верховіття світило сонце, й тхнуло грибами, якимось їдким зіллям і гнилим деревом. Трава ще не встигла повитикатись, але в настоящому на живиці повітрі вже витала весна.

— Гано-о-о!.. Де сте?..

Передніх не стало помітно, й Горват приклав долоні до вуст і знову гукнув:

— Гано-о!..

— Ту смо-о... — почувлось у відповідь зовсім близько, й Горват підстрожив коня.

— Як мислиш, Сікуре, коли сонце стане тако — приїдемо?

Сікур стенив плечима.

— Гано ліпше відає. Він ходив у тоті краї.

— Будемо, будемо, — сам себе запевнив Горват. Незабаром ліс почав рідшати, й четверо хлопців почулися вільніше. Горват із Сікуром наздогнали передніх. Гано стояв, зіп'явшись у

стременах, і вдивлявся у бік призахіднього сонця. На обрії синів інший ліс, не можна було тільки розібрати, чи то теж бір, чи діброва, чи, може, букач.

— Тамо єсть, — показав на синю смужку лісу Гано. — Доскочимо, чи ставати тут на ніч?

— Доскочимо! — впевнено відповів середульший брат Горват, його напарник Сікур байдуже мугикнув, наймолодший же, Огнян, до уваги не брався: отрок стає мунжом тільки по вісімнадцятому літі.

— Ано! — смикнув свого воронця Гано, й усі четверо побралися вскач до синьої смуги далекого лісу. Першим знову їхав Гано, по ньому на гнідій кобиліці мчав Огнян, а далі, не відстаючи, йшли парою однакових чалих коней Горват і Сікур.

Ліс то зникав за пагорбами, то знову виринав перед очима, щоразу ближче й ближче. Й коли вони доскакали під перші дерева взлісся, почало смеркатись.

— Не треба до лясу, — почав благати шістнадцятилітній Огнян. Решті хлопів теж ставало моторошно від однієї думки про нічний таємничий ліс у чужій землі, й вони охоче пристали на його благання.

— Страшишся? — зверхньо всміхнувся Гано до наймолодшого брата й помисливе махнув рукою. — Нех буде по-твому.

Вони стриножили потомлених коней і пустили пастися, тоді розіклали багаття й почали парити в'ялену лосятину. Ніч виходила з близької діброви й щохвилі дужче сповивала їх темною плащаницею. Після вечері вони напоїли коней у мілкому каламутному струмочку й, не поставивши варти, позагорталися в сірјачиння й поснули. Було тихо й зоряно, поблизу спокійно форкали скакуни. Від жаріні пригаслого вогнища струмувало приємне тепло, й се заколисало виснажених важкою путтю хлопців. Тут була вже земля графа Заградського, до якої вони їхали майже тиждень, отже, тепер могли відпочити й набратися сил.

Ся пригода заповонила Гана вже давно — ще з минулої осені. Відтоді він не мав собі ні дня спокою й тільки думав про сю далеку землю. Місяця сніжня він навіть підбив одного товариша з'їздити сюди, та подорож ся виявилася невдалою — може, кумири не хотіли пустити Гана в землю графа, а може, так було вречено йому, але вже за сією самою дібровою товариша роздер ведмідь, і Гано мусив повертатися додому, бо то був поганий знак. А Гано тепер мусив зважати на все...

Півтора літа тому Гано зазнав неабиякого вдару. Він разом із лужицькими пересельцями спробував ще раз посісти давно засиджені руські городи, але Великий князь витичівський Рогволод завдав лужанам поразки. Лужани вже зарікалися не чіпати ні землі Руські, ні Сіврські, ні Деревські, та переступили клятву, й се впало їм же на голови. Недобиті валки лужичів довго блукали між Вислою й Одрою, хтось осідав у ляхах, дехто пішов з покорою до того ж таки Рогволода, а найбільша частина, боячись мести, подалася під руку готів.

Серед сих останніх був і Гано зі своїми молодшими братами. Візіготський конунг Теодорік дав лужанам-утікачам смужку землі, й за те вони мусили стерегти його границю.

Велося лужанам на тій землі не дуже добре, готські графи їх утискали, примучували до своєї віри й збирали всілякі побори: й для себе, й для конунга, й для святої церкви, хоч лужани й далі вірили не юдейським кумирам готів, а своїм власним. Вони повставали проти графів, тоді графи вбивали їхніх жупанів і самі перебирали владу над лужанами.

Так велося, й ніхто з пересельців не бачив виходу — куди податись. Дехто починав говорити, що, мовляв, було б ще тоді, в давні роки, не піддаватися готській навалі й боронити вітчинну землю, та то були порожні балачки, бо минуло багато часу, готські графи, й маркграфи, й герцоги вже міцно сиділи на завойованих землях, і вибити їх такими нужденними силами не можна було.

Саме тоді й почув Гано про графа Заградського та його доньку Брунгільду. Заїжджі гості розповідали, що в графа інших дітей нема й він буцімто пообіцяв разом із рукою доньки віддати майбутньому зятеві й свою волость.

Але свавільна Брунгільда висунула батькові й свою умову: вона погодиться стати жоною того графа, який переможе її в поєдинку на коп'ях; і чи то вона була така дужа й управна, чи молоді графи виявлялися надто слабкими й недосвідченими, проте Брунгільда, як розповідали, й досі лишалася дівкою, хоч їй минало вже двадцяте літо.

Перша спроба Ганова закінчилась невдало. Він повернувся додому сам, без товариша, та цілу зиму вправлявся у поєдинках копієм й тепер їхав схрестити оружжя з таємничою Брунгільдою.

Вона навіть снилася йому останнім часом, і сон повторювався вже третю ніч. Гано безліч разів сходивсь у герці з Брунгільдою, й щоразу вона втікала, маючи на вітрі довгими руськими косами.

Спершу Гана непокоїв сей сон, але він розповів його іншим, і Горват, подумавши, сказав:

— Утікає — значить, боїться тебе. То єсть добра полічба.

Й Гано врешті переконався, що знак і справді гарний. Поснідавши й осідлавши коні, хлопці рушили дібровою навпростець і незабаром надибали вкочену дорогу. Вона вела саме в той бік, куди вказував і Гано, й молоді комонники підстрожили.

— Ан-но!.. Ано!..

За якусь годину діброва кінчилася, й перед очима розляглась похвильована горбами долина. За вузькою річечкою чорнів чималий двір, а може, невелике селище. Оточене було високим гостроколом із міцними ворітьми, за гостроколом виднілося кілька довгих будівель, критих соломою й дранню.

— Се й єсть? — трохи розчаровано спитав у найстаршого брата Огнян, і Гано вагливо проказав:

— Мабути, се... Инчих тут городів не виджу. Мабути, тото й єсть Заград їхній.

Він уколов свого воронька острогами й погнав униз, до незнайомого чорного селища, й решта сипонула вслід йому. Стали тільки коло замкнених воріт. Гано приступив ближче й грюкнув у дубові колоди ратищем сулиці. Ніхто не обзивався. Він загрюкав ще дужче — й знову ніякого згуку. Тоді під'їхали всі четверо й почали гамселити в ворота сулицями. Нарешті над заборолом гостроколу з'явилася кучмата руда голова й спитала готською мовою:

— Кого там принесла нечиста? З-поміж усіх чотирьох прибульців тільки Горват умів трохи по-готському. Він одповів рудоголовому:

— Князь лужицький Гано з братами! Відчиняй! Приїхали смо сватати графову доньку!

Над заборолом почувся зневажливий регіт:

— Де він є, той ваш князь?

— Я єсьмь! — випнувся Гано, коли Горват переклав йому ті слова. — Відчиняй!

— Ти — князь? Та Брунгільда тебе ратищем із сідла виб'є!

— Відчиняй! — утратив терпець Горват. — Відчиняй, а тоді побачимо!

Руда Голова зник, і настала тиша, й скільки гукали хлопці, ніхто більше не відповідав. Тоді несподівано ворота рипнули й відчинились. Руда Голова, тримаючи сулицю, пропустив їх усередину.

Двір виявився більшим, ніж думали хлопці, з усіх боків стояли довгі присадкуваті будівлі, й не можна було розібрати, де кліть, і де стайня, й де хором. Руда Голова йшов попереду, й вони їхали за ним, вивчаючи незвичне для їхнього ока городищечко. Найдужче бентежило те, що в дворі не видно було жодної людини.

Та вони помилилися. За ними пильно стежили десятки цікавих очей, стежили в прочинені двері, визирали з-поза хлівів і клітей, пантрували крізь вузькі щілини віконечок. Коли гості завели до показаної їм стайні коней і вийшли звідти, людей був уже повний двір.

— Ото там, мабути, й княжна їхня, — кивнув старшому братові Горват на купку дівчат у довжелезних, по самі п'яти спідницях і в сорочках із бухлатими рукавами. Гано спробував однайти серед них Брунгільду, та всі вони були вбрані в однакове й мерехтіли в очах.

Руда Голова йшов і йшов, і, коли привів гостей до якоїсь хижі, яка, певно, була теремом, дівчата розступилися й пропустили їх у двері.

— Сюди, — буркнув рудоголовий, і всі четверо ввійшли з сіней у світлицю з низеньким одвірком. Світлиця тяглася через усю хату, довга й темна, денне світло насилу продиралось крізь вищілини віконечок, і Гано потер очі долонею, щоб якось призвичаїтися до тих присмерків, що заповивали помешкання. Й коли глянув удруге, помітив у кутку, під причілковою стіною, носатого сивого старця в довгій овечій милоті.

Гано до землі вклонився старцеві й попхнув уперед Горвата.

— Хто єсте? — прорипів дідуган, і Горват відповів йому своєю коверканою готською мовою. Говорив довго й плутано, перелічуючи всі достойні й усі примарні багатства князя Гана, й старий граф теж вихваляв і себе, й свою доньку, її перемоги над молодими графичами та герцоговичами й мовби геть забув, чого ради прийшли сі четверо юнаків. Лише коли Горват нагадав йому:

— Прибули смо сватати доньку твою.

Граф одказав:

— Завтра.

Й більше не обзивався. Хлопи помулялися ще трохи, тоді Горват сягнув рукою дощатої нестругані підлоги, решта зробила те саме, й вони зачовгали до виходу. Певно, Руда Голова щось повідомив людям, бо всі загомоніли й тісним колом оточили сватівників, а діви, й дівки, й дівчата голосно й зневажливо реготали. Гано косував на них лихим оком. Котра ж Брунгільда, котра Брунгільда?

Та діви були звичайні собі діви, як і скрізь, в усіх землях, може, тільки рудіші за інших, і серед них не було якоїсь особливої, котра б вирізнялася чи то зростом, чи ж чимось іншим, і Гано поступово заспокоївсь.

Їх поселили в сусідній хижі, ще темнішій і похмурішій за першу, тут попід стінами тяглися довгі важкі ослони, між ними височів дубовий стіл, який займав майже всю світлицю, в кутку на потемнілих колодах висів помашений у біле півсаженний хрест, а під ним блимало тьмяним полум'ячком горільце.

— Хрест! — показав пальцем Огнян, а середульший брат пояснив йому:

— Всі готи — хрестаті.

— Не всі, — заперечив Сікур. — Видів єсмь і нехрестатих.

Гано лише мовчав — йому належало мовчати й думати, й не тільки через те, що був найстарший, а й тому, що взавтра мала вирішитися його доля. Та той хрест на чорній стіні й його збентежив, і він почав пригадувати: був такий знак юдейського кумира в графівій світлиці чи не було. Але пам'ять малювала в уяві лише сиву постать у кутку й нічого більше.

— Тут і спати-ймемо? — запитав Огнян, але йому ніхто не відповів. Як на думку старших, вони б воліли переночувати десь у полі чи навіть у лісі, се похмуре городище гнітило їх, але коли вже впіймались, то мусять покладатися на своїх кумирів і терпіти до ранку.

В обід їм принесли до темної світлиці печеного твердого м'яса, певно, волячого, й по дерев'яному дзбанчику гіркого пива. На вечерю було те саме, хлопці попоїли, тоді наважилися вийти до своїх коней. Коні, всі четверо вкупі, сумирно хрупали сіно. Горват знайшов якогось конюха й попросив для коней вівса, та конюх буркнув:

— Завтра. — Й нічого на те не можна було сказати. Завтра — то й завтра, коли прийшов у гості, будь радий і з того, що дають, і не проси понад міру.

Хлопці повернулися до своєї хижі. Там уже горіла груба соснова скалка й освітлювала помешкання жовтим кіптявим язиком. Скалку було встромлено навкіс у зумисне для того провірчену дірочку в стіні, й ся стіна, й шмат підлоги коло неї були яскраві й незвичні проти всієї темної хати.

— Лягаймо? — спитав Огнян.

Але Гано пішов у куток, де лежали їхні речі, й сказав:

— Оружжя...

Оружжя й справді належало передивитися й перевірити, особливо його, Ганове. Вони полягали спати на голих ослонях лише тоді, як догоріла боровиця.

Збудив їх той-таки рудочубий. Він підійшов і кожного поштрикав ратищем сулиці.

— Ей! Ауф!

Лужичі похапалися й заблимали на гота, не тямлячи, чого від них хочуть. Першим очумався Гано — й відразу пригадав, що йому снилось. А снилося знову те саме.

— Вчетверте-м гнав тоту Брунгільду, — стурбовано мовив по хвилі він, коли Руда Голова

нарешті вийшов. — Що то є за ирокоба така? К добру чи ко злу лічити?

— К добру, к добру єсть! — поквапливо запевнив старшого брата середульший, а Сікур пошкріб закуйовджену від спання потилицю й тільки проказав:

— Учетверте...

На його думку, к добру було б тільки тоді, коли б Гано гнався за нею тричі, але він не хотів урочити товаришеві й змовчав. Незабаром Руда Голова приніс холодної вареної волятини й по дзбанику пива. Горват зітхнув, подивившись на сніданок:

— Сі люди, мабути, не потрафлять нічого инчого — одне й те саме...

Але взявся натягати цупке м'ясиво і запивав гіркотою з клепчастого дзбанка. Гано мовчав, у нього неприємно смоктало попід ложечкою, й він знав, що то не від голоду — їсти зовсім не хотілось, але мусив братися й собі до холодної варенини, щоб хоч ноги в стременах не тремтіли зі слабості.

У віконця, затягнені непрозорою плівкою рожевих кабанячих міхурів, линула говірка. Там стримано розмовляли, й Гано був певен, що балакають не про щось інше, а про наступний герць їхньої Брунгільди з нікому не відомим вандальським княжичем. Він зітхнув і тайкома поглянув на хлопців. Брати стурбовано дивилися на нього, Сікур же вдавав, ніби його ніщо не обходить, окрім холодної волятини. Яка ж хоч вона, та графова донька?..

Оборужившись, вони вийшли й подалися до стаєнь. Руда Голова пояснив, що коней уже нагодовано й напоєно, й навіть допоміг Огнянові сідлати. Що сталося з похмурим готом — було важко сказати, але, певне, щось та сталось, проте Гано не мав коли думати про се.

— Де зратимось? — спитав він у середнього брата, який уже встиг кудись ізбігати й повернутись. — У двірці-таки?

— На лузі! — збуджено мовив Горват. По тому, ледве стримуючи хвилювання, додав: — Бери готський шолом.

— Видів-си її? — схаменувся старший брат.

Горват бадьористо заторохтів:

— Стоїть, стоїть у сінях. Бери, тобі речу, готський шолом!

Сікур поліз у припасований до Гайового сідла шкіряний міх і дістав звідти важкий чорний шолом із широчезним заборолом. Гано скинув з голови руський і натяг сей. Тепер межі круглим козирком і заборолом видніли тільки його сині вічі. Він поправив на грудях цупку шкіряну луску різниці, взяв сулицю й руський червлений щит і вийшов, зі стайні. Молодший брат вів йому вороного коня, віддавши повід свого Сікурові. Гано хвацьке вихопився в сідло й підняв воронця дибки — просто так, для сміливості, щоб розігрітись. Усі графові челядники й домочадці зирили тепер тільки на нього, й се вже було щось. Коло воріт стояла на білому жеребці Брунгільда, тримаючи в правиці довге ратище, а в шуйці — зелений щит. Обличчя її ховалося під заборолом, і Гано, під'їхавши, спробував розгледіти його в щілину. Звідти блиснули на нього допитливі й холодні очі. Яка ж хоч вона є, яка вона є, подумав Гано, та в сей час від стаєнь привели гнідого спокійного коня й коло ганку всадили на нього графа.

Старий під'їхав і махнув рукою. Всі посунули з воріт у поле. Попереду, незручно горблячись,

виступав граф, за ним, стремено в стремено, Брунгільда з охочим до її руки або коп'я. Гано косував у бік дівчини, вона робила те саме. Коли ще низьке весняне сонце сяйнуло їй у вічі, Ганові здалося, що повіки в Брунгільди зневажливо примружені. Його взяло на шал, він би зараз охоче зострожив свого вороного, та попереду виступав граф, і доводилося стримуватись.

У лузі біля річечки граф став і показав Ганові рукою: їдь туди. Гано смикнув повіддя й погнав у бік недалекого лісу. Брати з Сікуром теж незабаром прискакали.

— Де вона єсть? — поспитав Гано, бо дівчини на білому жеребці коло графа не було.

— В тамтому гайку, — відповів Горват. — Маєте розганятись і сходитись коло дідугана. Так він мовить.

Гано придивився. Між деревами напроти забілів кінь. Отже, коло річечки. Хлопець поправив щит на лівому лікті, поважив довге товсте коп'є й став чекати сигналу. Й коли граф махнув шапкою, він уп'явсь острогами коневі під ребра й стрімголов помчав.

Там, навпроти, замигтіла біла пляма Брунгільдиного коня. Гано, мов скажений, упинавсь острогами жеребцеві в боки, й той майже слався над землею, й з кожним стрибком річечка ближчала й ближчала, білий кінь теж, і серце Ганові заходилося від передчуття того, що мало статися попереду, статися наступної миті.

Як вихитрився Гано пручнути в останню хвилю щитом — того ні він, ні хтось із поміж спостерігачів пояснити не міг, але він таки пручнувся, й жива біла блискавка Брунгільдиного жеребця просто жухнула повз нього.

Тепер, за законами герцю, Гано мусив гнати вгору, туди, звідки щойно вихопилася Брунгільда, він се добре знав і попустив повіддя. Серце калатало — мало не вискакувало з грудей. Коли б дівчина вцілила йому в щит, хто й зна, чим би все скінчилося, бо ж удар був просто шалений.

Вихопившись до взлісся, Гано повернув коня й глянув у бік річки. Старий граф уже підняв руку. Й коли махнув, хлопець крикнув:

— Ан-но-о!

Й зострожив свого вороного. Й знову замигтіла земля під коневими ногами, й кінь Брунгільди так само швидко наближався й ріс, а Гано штрикав і штрикав острогами, й коли вже проминув юрму, що тирлувалася навколо графа, знову відчув той самий удар. Але й Ганове коп'є придалося сього разу. В ту саму мить, як вони зіткнулися, Гано почув чи то розпачливий, чи лютий зойк, — і враз озирнувся. Та дівчина вже віддалялася до гаю. Хлопець осадив коня біля своїх братів та Сікура. Вони були бліді й схвильовані, неначе самі билися з тією впертою дівчиною.

— Стережи коліно! — гукнув йому Сікур, і Гано знову понісся назустріч білому жеребцеві.

Третє зіткнення не дало нічого, дівчина, як і ті рази, наполегливо цілилася йому в широку верхню частину щита, й не коліно, а голову треба було пильнувати. Гано розігнався ще дужче, хоч кінь починав томитися й форкати. Комонник разів зо три вдарив його по крупі ратищем, кінь мов ошалів, і вже не форкав, а кричав страшним неприродним голосом, кричав і нісся наче вогняний змій, а там навпроти й насупротиву мчавсь інший звір, теж ошалілий від острогів і небезпечної гонитви.

Гано тепер ясно бачив, як Брунгільда виважує в руці своє довге коп'є й приміряється вниз, таки

вниз, до його коліна. Хлопець устиг подумати, що Сікур таки правду каже, й непомітно зсунув щит униз. Коли Брунгільда прицілиться в голову, то їй іншого виходу не лишиться та й часу теж, він скористається з того, скористається, скористається... Її коп'є з гострим овершям і справді піднялося вгору, цілячи йому відкриту шию. Гано якось хижо зрадів, устиг зрадіти — й раптом сталося незбагненне: його мов блискавкою зірвало з сідла й киднуло об землю, він тільки квакнув, але болю не відчув, схопився на ноги й без щита й коп'я побіг навздогін коневі, який гнав, озираючись, до діброви. В Гана тремтіли ноги й тремтіли губи, сталося невиправне, хоч він ще не міг усього збагнути.

Збагнув лише тоді, як добіг на край лісу, де стояли його брати. Він розгублено глянув на них, по тому на Сікура й упав навколішки. З-од річки чулися захоплені вигуки, та Гано й не подивився туди. Все кінчено, все пішло прахом, і надії, й сподівання, лишався тільки біль у попереку та незмивна ганьба.

— Мовив єсмь: стережи коліно, — проказав Сікур.

— Коліно, — безтямно повторив услід йому Гано.

— Перехитрила тебе...

Так минула хвиля, й друга, й третя, й Сікур обізвався:

— Дай мені твій обладунок.

Вони стояли за густими кущами, й коні тупцювались неподалік, немов пройняті хвилюванням людей.

— Дай, мовлю!

Гано й досі чипів навколішках, і Сікур підійшов і заходився розстібати його шкіряну лускату різницю. Тоді грубо стяг її, роздягся сам і кинув свою вдяганку Ганові під ніс, а перебравшись, узяв готський шолом і всунувсь у нього. Потому лапнув себе за ногавиці, але вони були до суті такі самі, як і в Гана.

— Лови вороного.

Найменший з трьох братів ухопив Гайового коня й привів ближче, Сікур скочив у сідло й безоружний погнав до річки, де й досі галасували, раді перемоогою Брунгільди, готи. Коло річки Сікур, не зсідаючи, підібрав Гановий щит і коп'є й ударив ними раз, і в друге, й утретє. Всіма мовами світу се означало одне: бій не закінчено, супротивник вимагає герцю.

В юрмі запала тиша. Старий граф нестямно рячився на зухвалого жениха, яким його донька щойно так ударила об землю. Він навіть сердито махнув на нього рукою, щоб відчепивсь і забрався під три чорти, але Сікур повторив свій виклик.

І се вивело Брунгільду з себе. Вона раптом ускочила в сідло й подалася до того місця коло гаю, звідки починала сьогоднішній герць, а Сікур повернув Гайового коня в протилежному напрямку. Він навіть не блимнув у той бік, де за кущами й досі чипів навколішки переможений Гано й тупцювалися його молодші брати. Коли б же глянув, то, певно б, розгубився й притримав коня, бо Горват, його політок Горват просто спопеляв Сікура очима. Сікур звівся в стременах, прикипів головою до конячої мокрої холки й понісся назустріч білому коневі та його вершниці, й гнав, до болю в суглобах стискаючи коп'є й довгий червлений щит о лівому боці, й вороний Ганів жеребець знову жахно кричав, і Сікур теж кричав, сам того не помічаючи, й коли

до білого коня й низько припалої на луку Брунгільди лишалося кроків із двадцять, він почав здіймати свого щита під саму бороду, під широке забороло, куди цілилась Брунгільда, й сам стискав коп'є, майже прирісши до грубого ратища, та в останню мить, випереджаючи підступний порух Брунгільди, сіпнув щитом униз, прикривши ним усю ліву ногу й усе сідло. Брунгільдине коп'є ковзнуло по щиті, й діва надто дуже перехилилась уперед, мавши на оці допомогти важкому ратищу всією вагою свого тіла, й не могла вже вберегтися, бо супротивник, певно, розгадав її замір і скористався з нього, його коп'є вп'ялося їй попід щит і попід ліву ногу, захищену цупкою шкіряною латою, ковзнуло по лискучому сідлі, розпанахало білому жеребцеві увесь мокрий клуб і просто зняло вершницю. Брунгільда перекинулася в повітрі, й коп'є випало теж, та ліва рука якийсь час тримала кінський повід, і зошалілий од несподіванки й раптового болю жеребець тяг її по землі ще кроків із двадцять, потому став дибки, вирвав повіддя й майнув просто лугу й просто річки, й червона кров з його рани горіла на яскраво-білій шерсті.

То було вже по той бік людського юрмища, де стояв на сумирному коні старий граф. Сікур осадив Гайового воронця, з ніздрів якого летіла рожева піна, й скочив додолу.

Графова донька лежала навznak, та коли Сікур схилився над нею, вона підвелась на лікоть, а вільною рукою розщепнула й скинула важкий шолом, шолом глухо дзенькнув і покотився вниз. Волосся Брунгільди сипонуло, й розпливлося по плечах, і сягнуло березильної трави, а Сікура мов бичем стьобнули холодні, повні зненависті Брунгільдині очі.

Переможець, насилу здолавши в собі той раптовий острах, простяг до неї руку й щосили рвонув за лускату шкіряну різницю, розпанахав її, тоді схопив за складчасту сорочку й теж сіпнув, бо так належало робити переможцеві, й Брунгільда не пручалась, міцно підперши себе ззаду обома ліктями. Білі перса з рожевими вершечками випорснули й затріпотіли під поглядом Сікура, й він дивився на них мов зачарований, бо ще зроду не бачив нічого такого, дивився й не міг одвести погляду, й досі схилений над розголоною до пояса дівою, й вона не боронилася, лише заглядала в щілину між заборолом і козирком шолома.

Тоді Сікур, і досі несилий одвести віч, позадкував — і задкував би не знати доки, коли б не вдарив острогом об кований мідний щит Брунгільди, й се вивело його з нетями, він побіг до Гайового коня й просто злетів у сідло й. уп'явся в змилені боки п'ятами.

Брати Вогняничі й досі стояли за кущем на взліссі, стояли всі троє, й Гано теж, і дивилися то на Сікура, то туди, в долину, де над розголоною Брунгільдою вже юрмився народ. У Ганових очах тремтіли сльози від люті й безсилі, Горват, міцно стиснувши вуста, катав жовна на щелепах, і тільки наймолодший, Огнян, зорив на Сікура ясним хлопчачим поглядом.

Але Сікур того не бачив і не хотів бачити. Він притулився за кущем і почав скидати з себе обладунки. Зняв шолома, стяг торохку лускату різницю й лишився в самій сорочці та ногавицях, тоді підійшов до Гана й почав мовчки стягати з нього свої речі.

— Пощо? — мовив Гано.

Сікур відповів:

— Ти женитися маєш із нею.

— Пощо? — вперто повторив Гано.— — Ти роздяг еси Брунгільду.

— Тебе ради роздяг єсмь.

Гано подивився на нього з недовірою й підняв руки догори, даючи Сікурові роздягти й себе.

— Ось твої обладунки.

Скоса блимаючи на товариша. Гано почав натягати різницю, й коли натяг, Сікур подав йому й шолома.

— Забороло пусти, — нагадав він Ганові, тоді вбрався й зліз уже на свого коня. — Йди попереду.

Гано сів на сивого від пини її поту жеребця, й усі четверо почали сходити в долину. Коли підійшли до того місця, де щойно відбулася сутичка, Брунгільда вже стояла застебнена й причепурена й тримала свою розірвану латницю в руках. Далі, аж по той бік річки, двоє готів ганялися за здурілим од болю й крові білим жеребцем.

Четверо гостей підійшло й стало навпроти дівчини з синіми очима та довгим рудуватим волоссям. Граф щось мовив до Гана, й Горват переклав:

— Устань і підійди.

Гано скочив додолу, і підійшов, але граф удруге сказав щось.

— Мовить, аби-с шолома зняв.

Найстарший з Вогняничів повагавсь і таки зняв шолома. В натовпі зачувся схвальний шепіт, а Брунгільда тихо скрикнула:

— А-а!..

Гано рясно спітнів, на нього дивилося десятки пар очей, і він потупив зір, відчуваючи, як густий червець заливає йому й щоки, й ніс, і вуха, хотів одігнати від себе ту напасть, але не міг і далі стояв, не дивлячись ні на братів та Сікура, ні на Брунгільду, ні на цікаве маснооке юрмисько графських челядників і домочадців.

Але не сталося нічого страшного. Граф щось проказав, махнув рукою, Брунгільда взяла спашілого й розгубленого Гана за бронзовий пояс, і всі посунули туди, де на пагорку стояв оточений чорним заборолом гостроколу графів двір. Лише Брунгільда кілька разів потай зирнула на супутників свого нареченого.

А вже ввечері, сидячи в тій самій хижі, де ночували, трохи підпилий Гано розчулено сказав Сікурові:

— Я тобі сього ніколи не забуду. Дам тобі жоною свою сестру Гриму. Вона сидить на Русі, коло матері нашої. Має чотирнадцять літ. Учинив єси вельми многе для мене, й сього я не забуду.

Й подивився на товариша, тоді перевів погляд на русяву наречену. Брунгільда сиділа опліч, рожева й щасна, й віддано всміхалася до свого богом посланого жониха.

В ЛІТО 435-е

Прийшли на Русь у стольний Витичів сли вірменські й просили о поміч супротиву перського царя, бо забрав собі землю їхню Гурарту ще в літо 428. Й не дав Рогволод воїв, мав-бо ратитися

з чудинами.

В те ж літо пішов Великий князь Рогволод на чудинів, і побігли чудини, й узяв князь дань велику.

В ЛІТО 436-е

Найшла язва морова на землю Римську, й вимерли римляни многі, й готи, й ілліри, й словіни вендські. Й ходив Годечан, князь кошовий луганський, на латин, і не мав раті з ними, й прийшов усп'ять, убоявшись язви морової.

В ЛІТО 437-е

Повстали словіни вендські в Галії, й пішов супротиву їм Флавій Ецій, полководець римський, і примучив їх у дань.

Того ж літа зусобив Ецій супротиву словінам вендським в Іспанії візіготів Теодоріка, й пішов Теодорік, і став перед горами Піренейськими, й убоявся йти далі, хоч Ецій та імператор Валентиніан обіцяли йому землю Іспанську за те.

В ЛІТО 438-е

Місяця травного

Богдан Гатило вертався з далекої раті. Візіготський конунг Теодорік, понехтувавши давнім замир'ям, підбурюваний західнім римським імператором Валентиніаном III Флавієм та його полководцями Ецієм і Літорієм, наслав кількох маркграфів на землі пруссів, литовців та жмудинів, які здавна визнавали зверхність руського князя. Богдан Гатило з двома тисячами комонників нагнав страху маркграфам і тепер повертався до городу Києвого. Лишив коло студеного Полунічного моря триста можів руських, і сіврських, і деревлян, і косаків з Лугу, й вертався з добрим полоном, і з даниною. Та коли вийшов на Залозний шлях, у землі Червенській його зустрів гонець. Великий князь витичівський Рогволод переказав довго жити...

— Сидів у полотці, тоді впав та й по ньому...

Так пояснив гонець, що прибув із вісткою. Гатила в першу мить охопило почуття невиразного страху та жалю. Коли вмирає дідо, людина мовби прощається зі своєю юністю, й усі турботи й усі біди перелягають із дідових пліч на твої, й у тому немає нічого радісного й утішного.

— Віншую тебе Великим князем, Гатиле, — мовив Борислав, але Богдан лише зітхнув і наказав ставати станом, хоч до вечора було ще далеко й могли подолати вісімдесят, а то й усі сто гонь дороги.

Те почуття жалю й непевності володіли Богданом увесь лишок дня й увесь вечір, і навіть снилося йому щось жалобне й сумне, хоч він уранці й не міг пригадати, що саме. Та коли з першими променями сонця полк рушив битим Залозним шляхом далі на всхід, у бік городу Києвого, Богдан Гатило вже думав про інше, бо живий мусить думати й дбати про живе, й од

учорашнього настрою не лишилось у його серці майже нічого. Він тільки скося позирає на цибатого Борислава, бо той одверто радів.

— Як помислити, Гатиле, то що ліпого видів єси від Рогволода? Нічого. Самі страхи та примучі.

Борислав мостився на своєму гнідому якось боком — щоб увесь час мати перед очима нового Великого князя. Старий же конюший Випита, як завше, мовчав, мовчав, але й він мусив радіти, бо його широким вилицюватим обличчям раз по раз маяла стримана посмішка.

— Що вречеш, княже, — спитав велій болярин, коли здолали добрих сорок гонь дороги, — що вречеш, коли візьму собі ту біляву готку з першого воза?

— Бери, — байдуже відповів Гатило. Тоді повернувся до Борислава й пильно глянув на нього: — Пощо тобі готка?

— До теремця. Жоною.

— Жону ж маєш.

— Візьму ще їдну. Хіба-м. гірший за инчих боляр? Усі мають по дві, й по три, й по чотири.

— Греки сміяти-ймуться, — кинув Богдан Гатило.

— Хай на своїх греків Годой озирається. Не єсьм віри грецької, ні юдейської.

Князь подивився на Вишату, не на болярина, а саме на Вишату, й старий конюший відчув на собі його погляд і ясно всміхнувся. Після одруження з Годоевою сестрою між ним і луганським кошовим князем зав'язалася приязнь, але Вишата не поступався християнинові своїми вітчими кумирами, хоч Богдан і був майже певен, що Годой не раз і не двічі підбивав свого зятя на те. Тепер Вишата лагідно всміхавсь, отже ж, не засуджував давнього побратима за його намір. А всі ж у Києвому городі відали, як любить Вишата свою Радмилу.

— Бери, коли хіть маєш, — подивився князь на Борислава. Й той повернувся назад — чи не видно русявої готки. Та вози котилися в самому хвості, так наказав Гатило, відставати ж Борислав не наважувався. Він знав, як живе князь зі своєю Русаною, йому було шкода Гатила — ще ж молодий між, усього тридцять восьме літо ряст топче, й несміливо, ховаючись у машкару можеської відвертості, що породилася довгими літами й давньою дружбою, закинув:

— А ти, княже?

— Що?

— Коли не жону, то... наліжницю... Не євнух же єси. Спом'яни, як ми в греках!

— То в греках, — відповів Богдан таким тоном, що в Борислава зникла всяка хіть сперечатися.

— Нехай тоді, як і Вишата вдруге позлюбитися.

Несподіваний жарт розігнав неприємність напруги, й усі троє засміялися.

— Нехай, як рак свисне! — підсумував цибатий болярин, хоч, власне, й розмову цю завів не ради білявої готки, а навздогад Богданові. В Борислава й своїх роб і робів було досить, і не мав потреби й питати, коли б вирішив позлюбитися з другою жоною.

На віче ніхто з-поміж ратників не сподівався, і найменше за всіх Богдан, але в Києвому городі,

куди він завів полк перепочити, його повідомили, що в стольному Витичеві зібралось повно старців і можів з усіх країн і чекають на нього. Богдана Гатила це трохи знепокоїло. В чому річ? Пощо знову віче? Адже ще чотири літа. тому старці примучили Рогволода нарікати київського князя «в себе місто», й він сам, і нині покійний дідо їли в усіх на виду землю?

Наступного вечора Богдан Гатило був зі своїм полком у стольному Витичеві, й старці заспокоїли його. Старійший, Пошогод, підніс йому хліб-сіль на рушнику й сказав:

— Здоровий будь у своєму домі, Великий княже.

Богдан Гатило вклонився старцям і перейняв дари землі Руської. «Великий княже», отже, віче не в тім.

Потому з'ясувалось, що поміж старців спалахнула сварка: як ховати померлого князя? За руським законом і поконом? Тоді його тіло слід покласти в ладдю й спалити на чистому вогні. Але ж Рогволод сидів на великокняжому столі й від решти україн: від Сіврської, й од Дерев, і від Лугів.

— Як ти речеш, по тому й буде, — сказав Пошогод, і всі закивали сивими головами: а так, а так.
— Бо не дійшли смо згоди.

Богдан стояв і не знав, що відповісти. Нарешті мовив:

— Рогволод був крові руської й кості руської. Але ж. був і вітцем усіх чотирьох україн. Так є?
— Так, так, — закивали старці знову.

— То я й речу: ховаймо, щоб кожний кинув йому на могилу жменю землі. Всі ж ми треба требимо й Богові, й Дажбогові, й Дані, й Перунові, й Волосові, й Морані, й усім, кому кланялися наші діди й прадіди. Хотів би-м і я, щоб і мене так поховано було, коли ляжу в старості чи на полі боронному. Бо нарікли мене своїм князем і поляни-русичі, й деревляни, й сіври й лугарі, що носять довгий чуб за вухом, наче князі.

Старцям припала до вподоби така мова молодого правителя, й вони пішли втрясати подробиці майбутнього похорону.

Складний ритуал тривав майже цілий місяць: небіжчик мусив піти в ірій, коли нічне світило стане в тому самому поверту, як було в день смерті, й сього часу треба чекати рівно двадцять вісім днів. А доти належало підготувати вмерлого за всіма правилами діднього локону.

Кілька бояр і старців ділили золото, й срібло, й усякі цінності Рогволода на три частини: одна піде родині небіжчика, друга на тебе, а за решту буде влаштовано тризну. Єutihій кривився, що старці так вільно вештаються в скітниці його батька, виносять на дерев'яних точених мисах жовті та білі номизми грецького й латинського карбу, ваговиті шестигранні руські гривни, кільця, обручі та інші прикраси, але нічого вдіяти не міг. До красної світлиці він не заходив, лише страхливо заглядав, як там одягають і чепурять його вітця, раз по раз клав на себе хрести, м'яв кулаками вічі, тоді знову йшов до скітниці, до стаєнь і кошар, до клітей і підклітей, де теж господарювали сиві діди.

На високому пагорі над самим Дніпром теслі клали дубовий зруб, де мали ставити ладдю з небіжчиком. Єutihій слухав цюкіт їхніх сікир і бородов, і на душі в нього ставало лячно. Йому жодного разу й на думку не спало, що, може, треба прочитати над старим якусь богоспасенну молитву, й коли він навіть хрестився, то робив те зо страху за самого себе й за свою душу. Що

буде? Що буде тепер?

Він не всвідомлював, що досі жив під батьковою рукою, мов курча під теплим і надійним крилом квочки, а тепер нев'яснимий страх опосів його. Єutihий спробував навіть усміхнутися до свого двоюрідного племінника, та Богдан ходив заклопотаний і не звертав на нього уваги.

Тим часом од Дніпра десят'ю парами волів притягли величезну ладдю. В ній могло вміститися щонайменше півтораста можів, коли б щільно поставали один коло одного, але призначалася вона для останньої подорожі князя й тільки князя. То було гарне й глибоке судно з різьбленими насадами й величезним дерев'яним змієм на носі.

Того змія витичівці бачили незліч разів, але тільки тепер належно придивилися до нього, бо він мав одвезти в ірій їхнього Великого князя; якого там не є, але їхнього, руського. Змії був сердитий і лютий, зі скляними червоними очима та справжніми дикунячими іклами, що стриміли йому з пащі. Досі він одганяв з-перед себе ворогів землі Руської, тепер же мав одганяти від небіжчика злих духів, і навів, і перевертнів, і вовкулак, що, як відомо, так і нишпорять навколо померлого, аби забрати його душу й перейняти собі його силу.

Ладдю котками прикотили до воріт, вона туди насилу влізла, бо призначалася для широких вод, а не для суходолу, тоді потягли далі, в княжий дворець, і поставили коло самого ґанку терема. Небіжчик пробув, у світлиці рівно три дні, більше не належало. Він устиг попрощатися й з Цуром, і зі своїм домовиком, і всіма тими, що стережуть хату, й вогонь у печі, й кочерги з рогачами, й теплий дух людський узимку, й не пускають на поріг навів, і вовкулак, і перевертнів. Усі три дні й три ночі на столі довкруг домовини, й на лавах, і на лутках вікон, і по кутках та полицях стояли горнеці та горнятка з медами та стравами, й небіжчик частував їх на прощання й сам їв, і тепер його можна було вже виносити й ставити в ладдю.

Труну несло шестеро можів оружних. Вони ступали повільно й у ногу, й старі жони та жінки кидали їм під поробошні м'яту й любисток. У світлиці, й у сінях, і на сходинах, і в нижніх сінях пахтіло різким зіллям, а можі несли й несли домовину, й коли поминули й останні двері, трохи підняли голову труни, щоб небіжчик міг побачити ладдю, в якій полишить сей світ.

А ладдя вже стояла на величезних, ще білих і вогких од земного соку полозках, і то теж так належало, хай спокійною буде остання путь і хай змочують її земними соками витичівські дуби. Й коли домовину поставили на човен, старе й молоде жіноцтво порозв'язувало на собі хустки й заголосило. В якій не бігли сльози, та дряпала себе нігтями по лицях і теж голосила. Кожна сльозина придасться небіжчикові там, бо хоч в ірію й гарно та зелено, й квіти весь час квітнуть, і не буває зими, зате нема й води, тому жони витирали мокрі щоки полотками й клали в човен.

Жіноче голосіння розчулювало й можів, і вони теж плакали, не криючись, і так тривало від княжого ґанку за ворота двірця, за ворота городу й аж до того місця, де вже стояла міцна біла хата о трьох стінах, крита житніми кулями. Жито — се є життя, мертвому ірій, а живим треба думати про своє, бо життя ніколи не починається й ніколи не кінчається, й люди все те знають. Навколо хатини зібралися всі старці, що прийшли до городу стольного з усіх україн, усі городяни й багато смердів із городищ і сіл. Пагір аж рябів од узороччя й дорогих оздоб на можах і жонах, бо смерть — то теж частина життя, й людина мусить стрічати її, як дорогу й бажану гостю. Що було б, коли б люди не вмирили? Земля зважніла б од сього й провалилася б у прірву.

Тут-таки біля хати тризна закінчилась і почалася страва. Мрець має востаннє скуштувати зі своїми близькими й кривними всього того, що любив за життя, бо в ірію не їдять, а якщо й

їдять, то ще не відомо й що. Тож небіжчик мусить мати страви на всю довгу путь до вирію.

Столів не ставили, прослали тільки довгі сувої вибіленого сонцем полотна. Княжі челядники слідом за поминальниками везли хури всякого наїду й напою: кадї стоялого меду, пива, смажених баранів та волів, хуру дерев'яного й череп'яного посуду, хуру хліба та коржів, а ще меду бджолиного, різних юшок, та пирогів, та млинців, та вареників із м'ясом, із сиром і з медовою затіркою.

Насамперед кожної страви потроху підносили мерцеві й ставили, де було місце, в маленьких мисочках і горнятах, тоді заходилися сипати й поминальникам.

— Се ж поведімо по тризнї страву, — сказав, коли всі помовкли, старий старець Пошогод і додав: — Князь наш Великий любив меду випити.

Люди поналивали, хто в віщо, й випили, тоді взялися закушувати, чим Волос дав, а Рогволод сидів, обернений обличчям до всіх, і не дивився, бо йому вже дивитись не дано було. Новий Великий князь Богдан Гатило намагався стерегти свого келиха й свого полумиска, та очі його мов тягло до небіжчика, й кожного разу важке зітхання роздимало Богданові груди. Він сьогодні, мабуть, уперше замислився над метою людського життя. Що лишається після Рогволода? Чи й справді ж є на світі отой рай, чи вирій, чи ірій, котрого в кожній Україні звать по-різному, чи то тільки втішанка, яку собі вигадала людина? Справді-бо, сумно й подумати, коли воно на сьому все й кінчається. Була собі людина — й не стало. То вже саме тіло, воно зогніє й зникне. Але ж оте, що живе в тілові, теплий дух, зір, глибина очей? А те, що в людині любить, і сердиться, й плаче?

Може, таки й правда за греками? Греки кажуть: то порох, земля, з землі єси — в землю й підеш, і тільки душа нетлінна... Може, й правда все оте, й він лише від ненависті до греків не хоче його визнавати?

Але й що ж визнавати? Греки кажуть на русинів поганці. Чому поганці? Хіба юдейські кумири кращі? Чим? Тим, що зліші? Недоведи схибити — не простять, як не простили отому, що взяв та й озирнувся на Содом чи Гоморру. Був чоловік, а вони зробили з нього соляний стовп. Із свого ж таки юдея!

Богдан знову глянув на двоюрідного діда, якого ніколи не любив і мав за що не любити, й відчув, як усе те здається тепер нікчемним і дріб'язковим. Йому стало цікаво, чи відчуває щонебудь зараз і Рогволод. Богдан аж зіп'явсь, аби краще вловити вираз його обличчя. Рогволод сидів і мовчав, і жодна рисочка його виду не мінилася, мовби й йому стало до всього байдужісінько, бо нарешті зрозумів, що все, як кажуть греки, суєта суєт. Невже-таки правда на їхньому боці?

— Жаль за дідом розбирає? — нахилився до нього Борислав, і князь не міг зрозуміти, чи він і досі кепкує, чи таки мовить щиро. Але не знати нащо відповів, наче виправдовувався:

— Та ні... Подумав єсмь тільки, чи... не правійші за нас... греки.

— Я ж виджу... — буркнув Борислав, теж, власне, нічого не повівши. Богдан усміхнувся й знову глянув на мерця, й йому здалося, що мрець також усміхається.

— Не нашого то розуму діло, — обізвався по часі Борислав. — Як усі, так і ми робім, бо ж инак тільки голова тріщати-йме.

В сьому вже була частка правди, й вона трохи розважила Богдана. Великий князь прислухався

до стишених розмов і линув собі меду зі дзбанка. Так тривало ж, одначе, недовго. Випитий мед потроху розв'язував язика, голоси дужчали й спліталися в суцільне переплетиво, поминальники вже гомоніли не тільки сусіда з сусідою, а й через одного, тоді навкіс, а далі знявся справжній торг, і згодом хтось, не дуже сміливо, закинув, що небіжчик любив і випити, й попоїсти, й поспівати, а далі зтяг упівголоса пісню. Та коли подав півголоса, мусиш показувати й увесь, і пісня заповонила потроху всенький горб.

— Так і в нас тризну чинять!, — звеселілими очима повідомив один з деревлян. — Хвала вам, русичам, що вважали сте наш покон!

— Не, так тризну правимо тільки ми, сіври!

Богдан, уже розважений, сам до себе всміхнувся. В його вухах бринів різномовний гамір, і йому подумалося, що Великий князь Рогволод, мабуть, аж тепер домігся єдності всіх україн своєї землі. Тирзна, тризна й терзаня... Дай, Боже, щоб хоч у сьому ми малися вкупі.

Так минула тризна.

Четвертого дня під човном було викопано глибоку яму, й корсту з небіжчиком, прикривши мережаним віком, пустили в землю й закотили колодками. В холодній ямі, прикиданий лапками борини, Рогволод лежав до дев'ятих, усі ті дні й ночі коло його останньої хижі горів вогонь і стояла сторожа, бо вогню й меча бояться всі, навіть злі духи. Дев'ятого ж дня почалася дев'ятизна, жінки заходилися плакати й голосити ще від ґанку княжого всиротілого терема, натовп ріс і ріс, до нього пристали й чоловіки. Повторили те саме, що й на третини, хоч закінчилось інакше.

В обід навколо гори з княжою могилою зібралося душ із двісті комонників. Були й молоді, й старші, й геть підстаркуваті, зате під кожним вигравав добрий кінь. Серед вершників мелькала й цибата постать велійого болярина Борислава, крутивсь і присадкуватий Вишата, й мало не всі можі Рогволодові, й багато Богданових. Один пішець провів сулицею довгу різу, й комонники поставали на ній. Тоді той самий розпорядник почав широким кроком віддаляться у бік Соляного шляху, що подекуди лищав проти сонця вкоченою колією. Йшов довго й ще довше вертався, й коні нетерпляче тупцювалися під вершниками, збентежені таким стоянням, биті мухами й ґедзями. Не знати хто дав знак, Богдан того не чув, бо лищався стояти на пагорбі, й комонники рушили вскач, галасуючи й здіймаючи по собі хмари пилу. Вони потроху розтягалися й розтягались, нарешті визначилася передня купа десятка у півтора, яка неслась до Соляного шляху. Десь там, на різних відстанях, стояли довгі віхи, під віхами ж маленькі горнятка. Маленькі, але таки різної величини, й у кожному лежала різна кількість золотих і срібних номизм, руських гривен та прикрас: у найближчому горняті найменше, в найдальшому — найбільше.

Комонники гнали й гнали, вже й криків їхніх не чути було, й не тільки через поважну відстань, а й через гамір, що панував на горбі. Кожен мав свого влюбленця й підбадьорював або ж лаяв його на всю горлянку, всі гасали туди-сюди й вимахували руками. Нарешті комонники поставали коло самого Соляного шляху, а потім повернули коней назад. Попереду вигарцьовували переможці, тримаючи коло грудей череп'яні горщечки, по вінця чи по поясочок виповнені коштовностями. Богдан вірив і не вірив: першим виступав на коні Вишата. Забувши, чого стоїть на сьому пагорі, Великий князь пустився бігти йому назустріч, але десь на півдорозі схаменувся. Вишата помітив Гатила й припустив до нього.

— О! — похвалився він, простягаючи князеві звойовану нагороду.

— Перший? — поспитав Богдан, і Вишата відповів широкою усмішкою.

Прискакав і велій київський болярин. Він реготав і шкірив до старого конюшого зуби.

— Тепер Вишата молити-йметься, щоби комождого літа по князеві переставлялося.

Богдан мов сказився. Йому було добре відомо, що Борислав любить його щиро й віддано, й та любов почалася давно, з дитинства, яке пройшло разом, але такі слова раптом допекли, й він grimнув:

— Смерті моєї захтів еси?

Борислав розгублено всміхнувся, Богданові теж стало соромно за той недоречний спалах люті й за невинуваний докір, але щось ніби штрикало його під ребра, бо людина не завжди робить і каже те, що думає й що їй на душі.

— Й він хтів моєї смерті — й ти хочеш? Гатило кивнув головою в той бік, де височіла нова, свіжозрубана теремниця о трьох стінах. І сього вже й поготів чинити не слід було, та біси завжди знаходять шпарку до людської душі, навкруг нава ж їх багато — безліч.

— Пощо речеш так, Гатиле? — з болем озвався Борислав. — Що зводиш на мене?..

Великому князеві стало геть соромно, й той сором ще дужче допікав йому. Він тріпонув простоволосою головою, аж коса ляснула його між очі, й швидко побравсь угору, до могили. Тоді 'передумав і почав спускатися в бік стольного городу Витичева.

Більше він і не був на похороні. Сталося непередбачене. Чернегівський князь Божівой, чільник усієї Сіврської України, зненацька почав гуртувати рать. До чого ті полки призначалися — того ніхто не знав, Божівой теж нікому нічого не казав і нікому не погрожував, але Богдан мусив поспішати до Залозного шляху за городом Києвим. Коли чернегівському князеві спало на думку щось лихе, його треба випередити.

Старці землі Сіврської, навіть чернегівські нарочиті, нічого сказати не могли, й наступного ранку Богдан вирушив Соляною путтю на північ, лишивши посадником у стольному Витичеві свого великого болярина Борислава. Сим він убивав двох зайців: згладжував дурну вчорашню сварку й лишався певним, що в його відсутність у стольному городі все буде гаразд.

Борислав розуміюче всміхнувся, але не проминув дати здачі Великому князеві:

— Мислиш, я вже-м розівчився й мечем вертіти?

Богдан тільки махнув рукою на сю шпильку, бо сам викликав її, й рушив на полуніч.

І вже потім йому розповіли про всі події, зв'язані з похороном Рогволода...

Требу поховання виконували за всіма правилами звичаю руського, й сіврського, й деревського, й луганського, як рікли старці на вічі й як поклали.

Щодня відбувалися великі чи малі поминання, й сі дні кінчались неодмінними стравами й піснями. Людина з честю мусить приймати й дароване їй Богом життя, й наслану ним же Морану, що несе в руках косу смерті.

Після трисідмичника, що відбувся у двадцять перший день, старці оголосили:

— Котра жона чи діва має хіть придружити померлого князя, нехай рече.

Рогволод власної жони не мав, вона померла ще давніше, й хоч поляни-русичі не значили сього в своєму поконі, але се була данина законіві сіверян, законіві деревлян, та й деякі лугарі дотримували такого обряду, тому Великий князь усіх чотирьох україн повинен був перейти в ірій, чи в рай, придруженим.

Спочатку ніхто не зголошувався йти доброхіттю з Рог-володом, хоч питали всіх роб, і всіх челядниць, і витичівських жін і дів, і смердок навколишніх сіл та городищ. І коли старці вже збиралися послати нарочитих у землі Сіврські й Деревські, раптом одна жона зголосилася:

— Я маю хіть.

Се була ще досить молода жінка в чорному полотті мало не до п'ят і в такому самому чорному полотку, що заповивав їй голову й увесь вид, лишаючи вільними самі сині очі та брови. Брови мала широкі й чорні, з-під полотна ж на спину висла товста руса коса. Жона розмовляла по-руському, але в словах одчувався ледь помітний сіврський приголос. Коли старці поцікавилися, хто вона є, чи має собі можа й усяке таке, жона відповіла коротко:

— Вдовиця єсмь.

І більше нічого не сказала, та ніхто й не налягав, бо людина сама погодилася придружити князя, й у такій справі слова не важать анічогісінько.

Відтоді ся жона стала на видноті, й тривало все те цілу сідмицю — від двадцять першого до двадцять восьмого дня, коли місяць повернувся до людей тим самим боком, яким був у ніч смерті Рогволода. Жону годували найкращим і поїли найкращим, і вона ні в чому собі не відмовляла, бо такий закон і покон деревлян і сіверян, та навіть частина лугарів його виконує й дотримує.

Коло жони завжди було багато жін, і жінок, і дів, і дівчат, і всі вони співали їй пісень і намагалися розважити, як могли й чим могли, й за нею ходила, мов тінь, стара жона, мабуть, найстаріша з цілого Витичева городу й навколишніх сіл і городищ. Стариця була вбрана в усе біле, тільки голову мала запнуту чорним полотком, і то теж належало, й молода жона все те знала й не сторонилася її. Тільки раз, охоплена несподіваним настроєм, голосно плакнула, затулила вічі кінцем полотна й довірливо тицьнулася на груди стариці:

— Бабуню-у... ще ж я-м і молода.

Стариця співчутливо поплескала її по плечах і приголубила:

— Котрого ж єси літа повела?

— Чотирдесять і другого...

— Речеш «чотирдесять»... Чую, що єси з моїх земель... Зодкуду ж прийшла єси?

— Ой, бабу-у... — заплакала жона, та так більше нічого й не сказала.

Стариця налила їй повний келих міцного бурого меду:

— На, спий, воно й трохи...

Жона шморгнула носом, одтулила полоток з гарного та білого обличчя й випила весь мед,

потому вдарила келихом об землю, й череп'яна мальована судина х рипко брязнула й розсипалась. Жона випростала руки поперед себе й пішла корогодом навшпинячки. Діви й дівчата заспівали весільної, бо так належало:

Ой летіла чаєчка
Та сизокрилая,
Та ста на моріг, на моріг,
А на тому та на морогу
Сизий сокіл кличе,
Кличе та прикликає:
Ой чаєчко-ворочаєчко,
Та зодкуду, та куди летиш,
Політаєш?

Двадцять восьмого дня велике поминання почалося зранку. Всі жони й діви та дівчата, всі стариці витичівські й не витичівські заголосили й запримовляли, рвучи на собі коси й роздираючи в кров ланити. Вони рушили з красної світлиці княжого терема, звідки шестеро зоружених можів винесли дубову корсту. В горсті лежав не сам небіжчик, а його подобина, шита з полотна й натоптана соломою. Подобину вбрали в таку саму багату одіж, у яку був одягнений мрець, — теплу баранячу гуню, криту грецькою паволокою, гарну видрячу шапку з позолоченим тулом і м'яке зелене черев'я на ногах. Можі несли домовину, жони ж сипали їм під поробошні м'яту та любисток, і плакали, примовляючи, й витирали сльози білими полоточками та клали їх у труну.

Похід проминув княжі й городські ворота й потягся до того місця на пагорі, де мав одбутись похорон. А на пагорі вже сталися великі зміни. Справжнього небіжчика, який усі ті дні лежав у холодній ямі, закиданий м'ятою, любистком та ялицевими лапками, тепер було знову винесено. Його всадовили на човні, встеленому багатим і різнобарвним узороччям, обіклали з усіх боків шовковими подушками, й здавалося, що Рогволод самохіть вийшов попрощатися зі своїми рідними й городянами й зі своїм єдиним сином, який стояв найближче від поховальної ладді й вже не плакав, а тільки шморгав носом та зрідка клав на себе несміливі хресні знаки.

Ті, що принесли княжу подобу з городу, витягли її й поклали на звільнене місце в ямі, а під ладдею, що дивилася на поминальників роззявленою зміячою головою, вже було повно борових і дубових колод, збитих і поскріплюваних великими залізними скобами.

Жони голосили й голосили. Біла стариця, запнута чорним полотком, з'явилася посеред голосільниць несподівано. За нею дві молодіці вели попід руки наречену жону. Її вже перебрали, й тепер вона була в дівочій сорочці з яскраво мережаною душею та рукавами, в дорогому заморському полотку на розпущених русявих косах, уся в намисті, золотих і срібних обручах, яскравому наруччі з золота, срібла та єюпетського скла, на ногах, які нетвердо ступали по землі, жовтіли гарні скоряні черевії. Жону підвели до напівзакладеної колоддям ями, й біла стариця в чорному полотку на голові поспитала:

— Що видиш там, отрочице?

Жона заглянула в темну яму, підтримувана попід руки, й мовила:

— Виджу зелений сад-вітроград.

— А що в тому саду видиш?

— Виджу, що там є вельми ліпо...

— А кого видиш там?

Жона подивилася докруз, тоді заглянула в яму, далі знову на людей.

— Виджу князя.

— А ще кого?

— Виджу матку свою й вітця свого.

— Що вони чинять?

— Ходять по саді-вітрограді й сміються.

— Й що вони речуть?

Уречена жона тупо дивилася в яму й мовчала.

— Що речуть? — перепитала стариця, й одна з тих жінок, що підтримували вречену, шепнула:

— Речи: гукають мене.

— Гукають мене... — ступлено повторила та. Стариця обминула яму й драбиною, приставленою до ладді зі справжнім Рогволодом, полізла вгору. Помічниці заходилися пхати на драбину й уречену жону. Се було нелегко зробити, бо жона погано трималася на ногах. Але зрештою її таки випхали, й у ладді лишалися тільки вона, та стариця, та мертвий князь, який замислено схилив голову, зусібіч обкладений шовковими подушками. Білий оселедець князевої чуприни, що виглядав з-під видрячого смушка шапки, ледь помітно маяв на вітрі, й молода жінка пильно стежила за кожним його порухом. А стариця в чорному полотку затила те місце, де в останнього князевого теремка мала бути четверта стіна, широким вишиваним полотном. І коли полотно впало й затулило їх од людей, у старичиній руці блиснув широкий ніж.

Уречена жона тепер зачаровано дивилася на той ніж, сидячи біля зелених черевій мертвого князя. Стариця стояла поряд і мовчала, втупившись у ті черевії.

— Бабцю... — мовила зовсім тверезим голосом жона. — Я-м тобі ще не все рекла...

— Що? — не дивилася на неї стариця.

— Маю чотирьох діток.

— Синів?

— Трьох... трьох синів. Се я заради них... Віно кумирам нашим... За них...

У запненому полотном човні панувала мертва тиша, за човном теж. Люди стояли й чекали того, що мало статися. Й у жахливій тиші раптом пролунав болісний зойк. І знову запала тиша. По хвилі гойднулася мережана полотняна завіса й з-під неї визирнула запнута в чорне голова стариці.

— По всьому є... — сказала стариця, ні до кого не звертаючись, і жони та діви знову заголосили.

Стариця зійшла драбиною вниз, і біла сорочка в неї горіла ясними цятками й стрілами.

Се була данина поконові деревлян і сіврів.

У ладдю полізли можі. Вони відкинули полотно завіси, постояли, дивлячись мертвому князеві під ноги, й заходились обкладати його Цур-паллям. Корабель стояв на високому стосі колод, і кілька душ подавало їм дубці та борові дрова знизу. Терзальники, кривні й некривні Рогволода, скидали з себе довгі рушники, помережані знаками вічного Дерева Життя та червоними й чорними півниками, що вособлювали живий вогонь Цура й мертвий вогонь Пека. Можі зв'язували в кожен рушник по три колодки й подавали нагору, а ті, що в ладді, так і вкладали їх навколо князя й навколо його нареченої жони, й мостили доти, поки можна було, поки вивершили корабель аж до стріхи поховальної хижі. Й коли все було зроблено, кожен підходив і просто пригорщами горнув глину в яму. Голосіння не стихало, й найдужче голосив п'ятдесятичотиритітній рожевощокій княжич Єutihій.

Над ямою виросла могила вогкої землі, яка ще не встигла висохнути. Князя було поховано за давнім поконом і діднім звичаєм племен Деревської й Сіврської україн і Лугів. А те, що відбувалося далі, було законом одноплемінців небіжчика — полян.

Тристинна хата над свіжою могилою з великим змієголовим човном, Рогволодом та молодою жоною в ньому спалахнула з усіх боків. Кожен підходив і клав запалену головню між колоди, в човен і під човен, колоди були сухі й перекладені шарами тонких дрів та соломи. Незабаром знялося таке вогнисько, що люди мусили втікати з пагорба.

Горіло до самого вечора, й до самого вечора тривала остання страва по вмерлому Великому князеві Рогволодові. Поминальники сиділи довгими рядами попід горою й пили та їли, аби й небіжчикові пилося й їлося смачно на тім світі, в зеленому вирію, що його бачила сьогодні князева наречена, пили, й їли, й співали, щоб і на тому світі весело було й Рогволодові, й усім давно й недавно померлим русам, і сіврам, і деревлянам, і лугарям, які зібрали свої землі під меч полянського князя.

Й коли пішли зі страви до городу, пізнього вечора, вже проти місяця, небалакучий Вишата спитав свого побратима Борислава:

— Видів єси?

Той кивнув головою й зітхнув.

— Повідаєш і йому?

Велій київський болярин нічого не відповів. Але він таки сказав про все Богданові, коли по трьох тижнях, узявши з чернегівського князя Божівоя клятву на мечі, що той сполчив рать свою проти знахабнілих племен весі та муроми, Великий князь повернувся у Руську країну.

— Княже, — сказав велій болярин, — спалили... Ясновиду.

Богдан нічого не відказав Бориславові, тільки страшенно зблід і неначе закам'янів. Болярин, пригнувшись, вийшов, а він просидів у своїй красній київській світлиці до самого вечора, вранці ж наказав старому конюшому сідлати коні. Вони вдвох, як і чотирнадцять тому літ, їздили до маленького села під Нежинню й повернулися тільки третього дні. Та стара бабця, що колись так неприязно зустріла його, була, як і тоді, зла, ще, може, й лютіша, але розповіла Богданові все.

Назад вони їхали стопою, й Богдан увесь час думав про Ясновиду. Він досі й на думці не мав, що людина здатна так довго любити іншу людину, навіть не бачачи її. Княгинина смерть потрясла його, не менше вразила й розповідь стариці. Великий князь уперше довідався про те, що сини Ясновиди перейшли під готів-алеманів. Княгиня боялася, що тепер, ставши самодержцем усіх чотирьох україн, Гатило мститиме їй за ту зневагу, якою вона відкрила його чотирнадцять тому літ.

І ще хотіла спокутувати провину синів своїх власним життям.

— Де є дочка її? — глухо спитав старицю князь, і та засичала йому в вічі:

— Не взьмеш! Рунки куці! Замунж повели княжну!..

Князь їхав, попустивши повіддя, й думав про те, що страшніше: провина синів чи материна покута. Тоді намагавсь уявити собі смерть Ясновиди й не міг, бо в полян звичаю сього не було.

Й уперше по-справжньому засумнівався в тому, чиї ліпші кумири...

Після похорону Рогволода Богдан Гатило, ополчивши рать велію, разом із братом своїм князем Володом перейшов Дунай і заглибився на п'ятсот стадій у грецькі землі Полунічної Фракії. Десь тут помер старий Великий князь, і молодий мусив продовжити почату ним війну. Й у городі Маркіанополі його перестріли сли грецького імператора Плінф і Діонісій.

Рогволод прийшов сюди по дань, бо греки, як завжди, зволікали. Тепер вони привезли все належне, та Гатило спитав у головного сла Плінфа, киваючи на золоті номизми, дорогоцінні чаші та коштовне оружжя, складене перед ним:

— Скільки є то?

— Триста й п'ятдесят літр, господарю, — відповів Плінф по-руському.

Він був родом русин, звався колись Планком і за роки служби грецькому імператорові ще не забув материни мови. Богдан, презирливо посміхнувшись, одказав:

— Добре. Але то є за півліта.

— Як! — здивувався Плінф. — За ціле літо є, господарю! Так смо платили дідові твоєму Рогу ще з літа божого 412-го.

— Так сте платили досі Тепер платити-ймете вдвічі — сімсот літр. І так буде.

Планко-Плінф добре знав се слово — так буде — й мовчки презирнувся з Діонісієм. Але той нічого не второпав, бо розмовляли по-русинському.

Вони вдвох пошепталися, й Плінф сказав Гатилові:

— Не маємо волості такої від імператора, господарю.

— Тоді їдьте й речіть своєму імператорові мою волю.

Я пожду.

Й знову посміхнувся, й усі князі та боляри голосно зареготали, бо новий Великий князь виявляв ознаки доброго можа й державця. Слам же від того сміху зробилося моторошно.

Того-таки дня, не гаючись ані години, вони рушили назад до царя-городу Константинополя, везучи невтішну новину. Й за місяць у стан до Богдана Гатила прибули нові сли: сенатор Теодосій та багатий ктитор Теодул. Великий князь, через Вишату довідавшись із чим вони приїхали, навіть не говорив з ними. Він наказав рушати додому. Теодосія взяв із собою, Теодул же двома галерами подався морем, приєднавшись до Гатилового воїнства аж у Березані, яку греки називали Одіссом[11]

Відтепер Візантія мала платити Русі по сімсот літр золота — вдвічі більше, ніж за Рогволода.

В ЛІТО 439-е

Здолавши сірійських церковників та патріарха Несторія, Константинополь ожив. І зачувся в палатах царських голос імператриці Євдоксії, й пішли за нею всі книжники, й мудреці, .й письменці, була-бо дочкою афінського філософа-поганина й велії премудрості книжні еллінські знала. Й держав руку по ній вельміж константинопольський епарх Кір, кому кланялися й ктитори-купці, й поважні городяни.

В те ж літо місяця сніжного в шостий день став Кір префектом Преторії Входу, й не було рівного йому й володарству його, й правили вони вдвох із Євдоксією-імператрицею, й ніхто не смів ректи їм слова супротиву.

В ЛІТО 440-е

Вдруге прислали вірмени слів своїх у землю Руську, просячи о поміч. І зрядив Великий князь київський Гатило рать велію, й пішли два князі полянські Божко й Красой, і дісталися кресів сполоненої персами землі Гурартської, й січа була велика з персами, й воротилися русичі, шоломами напившись гіркої води з моря Хвалинського, бо мали перси ополчення небачене, коні ж русинські падали від безводі й сапної язви.

Та взнали вже руські можі путь у далеку Персію, й греки вельми раді були з того.

В ЛІТО 441-е

Була пря смертна межі імператрицею Євдоксією та сестрою імператора Пульхерією. Дав одного дня імператор Теодосій жоні своїй яблуко небачене красне в дар. І мала Євдоксія при дворі друга ліпшого Павлина, й знедужав Павлин, і піднесла йому Євдоксія те яблуко. Другого дні спитав імператор жону свою:

— Де є те яблуко, котре-м дав тобі?

Й рекла Євдоксія:

— З'їла-м його.

Й схопили Євдоксію як зрадницю, бо Пульхерія знала про яблуко й сказала все своєму братові, й зіслали імператрицю в заслання в краї далекі Єрусалимські, й звалено було такоже й Кіра-префекта, й знову чувсь у хоромі царському тільки голос Пульхерії та іже з нею. А городянам

було голодно й холодно, як і за Євдоксії, й которилася земля грецька, й грабували її всі, хто мав до того хотіння.

В ЛІТО 442-е

Подолала Пульхерія свою невістку-імператрицю, й префекта всесильного Кіра, та волость потрапила до рук не їй, а безбородому євнухові Хрисафію, котрий, не ховаючись, тяг руку за олександрійського патріарха та за всіх товстосумів з багатого Єюпту.

В те ж літо препозитів Хрисафія та Макробія, двох старійших євнухів, почали величати як і найвищих вельмож двору імператорського, й першим у всьому Константиновому городі був Хрисафій.

У те ж літо заратилися перси з греками, хоч було межі ними замир'я з літа 428-го, й греки втручалися у справи перські, бо мали там своїх християн, але запросили греки миру, й перси припинили рать, бо вельми потерпали й від наскоків руських дружин, і від наїздів інших племен і язиків. І став мир межі персами й греками.

В ЛІТО 443-е

Місяця стичня

Дев'яте літо пішло відтоді, як Гано повів собі жоною Брунгільду. Дев'яте літо зряду його вже не називали й Ганом. Він був Гунтером, Горвата перехрещено в Гернота, а найменший, Огняп, тепер став Гагні.

Не стало більше й Сікура. Й хоч Гано-Гунтер дотримав даного тоді слова й віддав за нього свою сестру Гримніцу, тобто Гриму, та Сікур давно вже став Сікурдом, а Грима — Гримільдою.

Й тільки дружину Гана-Гунтера звали, як і раніше, Брунгільда.

Се сталося ще тоді, на 434 році після народження Сина Божого. Старий граф Заградський поставив умову Ганові:

— За поганця дочки не віддам, хоч хай би він мав і Вотанів меч.

Гано недовго вагався. Вони з Горватом тут-таки дали згоду охрестити себе, Огнян, дивлячись на старших братів, теж прийняв хрест на шию, й лише Сікур найдовше відмовлявся зрадити віру прадідів. Але його граф до уваги не взяв, бо Сікур не доводився його зятеві ні братом, ні навіть делеким родичем.

Се було на заручинах, а на весіллі Гано, тепер уже Гунтер, удруге окрутив свого тестя. Набравши дорогою зграю волоцюг, він приїхав до графського двору з великим почтом. За золоту монету, обіцяну Ганом-Гунтером, кожен один з-поперед одного називав його могутнім князем» і «світлістю», граф був просто засліплений сими титулами й відпустив свою доньку в незнані краї, давши по ній багате віно. За сі гроші Гано-Гунтер розрахувався зі своїми «баронами» та «райтерами» й повіз молоду дружину в дикі праліси, сподіваючись на швидку смерть тестя.

Але тесть прожив на білому світі ще цілих шість років, і ті роки були справжнім кошмаром для Гана-Г'унтера. Жона його кілька разів утікала від нього, й він переймав і завертав її. Одне тому, що була неоружна, друге — мала в подолі двох маленьких діток, а третє — й тікати не мала куди: літа 436 римський полководець Ецій розгромив надто войовничих бургундів, що вже відколи не давали спокою прикордонним провінціям Західньої імперії, й розсіяв їх серед зроманізованих галлів і словін.

Та зрештою літа божого 440-го старий граф заповів своїм нащадкам довго жити, й Ганові-Гунтеру відкрився шлях. Рік і добра кадь золота, награбованого ще графом у тих-таки римлян, пішли на втвердження Гунтера в графському титулі. Наступні два літа й відповідна кількість золота принесли йому корону короля, підвладного римському імператорові Валентинівну.

Се сталося в перший день нового 443 літа, й три сідмиці в графському хоромі, що вікнами виходив на широку річку Райну й був одтепер резиденцією бургудського короля, лилися пива, й меди, й вина. Гунтер і його жона приймали від готських, вандальських і галльських феодалів шану й дарунки, й Брунгільда вперше по дев'ятьох роках подружнього життя назвала Гунтера «мій можновладний господарю». Й се в її вустах звучало дуже щиро.

Й у той час, коли Гано-Гунтер намагався примирити галлів і вандалів з посадженими на їхні землі бургундами, доки клявсь у вірнопідданстві Валентиніанові Третьому та почуттях дружби готському конунгові Теодорікові, нова королева впивалася трунком величі. Вона по-справжньому закохалась у свого чоловіка й щиро картала себе за ті прикрощі, яких завдала йому в минулі роки, бо Гунтер, сей голодрабий авантюрист з племені вандалів, що колись обманом домігся в батька її руки, виявивсь таки тямущою й провидною людиною.

На четвертому тижні після того, як з Рима прийшла довгосподівана корона й у теремах трохи влігся чад бенкетів і пирувань, Брунгільда ходила по господі в супроводі кількох служниць та приятельок. У свої тридцять літ вона була досить-таки тілиста й станом, і видом, голову на повній білій шиї тримала високо й дивилася на всіх ласкаво-світлими очима. Та сей теплий погляд уже добре знали не тільки служниці, а й приятельки, й остерігалися його.

Королева Брунгільда, ледь притримуючи поділ довгої римської туніки, ходила світлицями й давала вказівки, де що й як належить зробити. Вона ніколи не бувала ні в Римі, ні навіть у дворах провінційних сановників, але багато чула про їхні розкоші й витончений смак і намагалася перетворити свій терем у житло, достойне королеви. Жовті борові стіни кімнат були рясно ввішані паволокою, оксамитом і узороччями, шовки висіли на вікнах і на дверях, тішачи зір королеві Бургундії.

— А се що? — в'їдливо поспитала Брунгільда, кинувши оком на барвисту мису в кутку, що зображувала давнього слов'янського бога сонця Хорса.

— Та се... — замикалась одна з-поміж служниць і поквапилася прибрати таріль.

— Не люблю, коли смердить вандальським духом, — поморщилася Брунгільда й вийшла, супроводжувана почтом.

Служниця з мисою під передником подумала, що й сам король Гунтер походить із вандальського племені, та згадувати про таке було суворо наказано, й вона мовчки сховала в скриню свого доброго бога, якому потаєнці творила потребу й сама, й багато хто з-серед мешканців королівського двору, хоч усі й носили на шиї мідні та срібні хрестики.

Бургунди, чиїм володарем став Гунтер, належали до християнської єресі аріан, як і всі готи, як і сам король. Галли ж вірували в того Христа, що й римляни, а лужицькі пересельці, яких і галли,

й готи-бургунди називали вандалами, перековеркавши давню назву західних слов'ян-венедів, у переважній більшості поклонялися своїм богам. Землю, куди доля, й римський імператор, і готський конунг закинули їх, вони в пам'ять про батьківщину звали Нови Лунг, тобто Новий Луг, і Гано-Гунтер мусив рахуватися й із цим, і з віруваннями своїх підданців.

Брунгільда ж, яка стала дружиною короля, а перед сим графинею, не зважала на ті дурощі. В усьому теремі й у цілому дворі панувала одна релігія — аріанська, й одна мова, яку вона знала з дитинства й якою не хотіла поступатися, — готська. Коли в дворі хтось і наважувався сказати слово по-лужицькому, то тільки нишком, щоб не дійшло до королеви.

Тим часом Брунгільда ввійшла в наріжну кліть. У кліті було чотири жони придвірних райтерів та баронів, а п'ята — зовиця королеви Гримільда. При вході володарки дому всі повставали, й тільки Гримільда лишалася незворушно сидіти на дубовому ослоні.

Королева холодно посміхнулася й спитала дуже люб'язним голосом:

— Пощо ти не встаєш, коли я входжу, зовице?

Така непошана траплялася вперше, бо досі Гримільда ніколи не виказувала сваволі й завжди поштиво розмовляла з невісткою. Тепер же вона й вухом не повела, й Брунгільда тим самим стриманим голосом поспитала:

— Чи, може, вже я-м не королева? Може, вже ти, зовице люба, стала-с володаркою терема сього?

Двадцятитрирічна Гримільда, сестра короля Гунтера, почервоніла й вибігла з кліті. Всі, хто супроводжував Брунгільду, стривожено Perezирнулись, а королева послала служницю, ту, яку допіру лаяла за поганську таріль, привести сюди Гримільду. Служниця побігла й незабаром вернулася:

— Не йде, королево...

— Як то «не йде»?

— Рече: коли... Брунгільда має хіть, то нехай... сама прийде до мене.

Служниця проказала се з якоюсь ніби зловтіхою, й королева зблідла. Вона мало не крикнула від злості, та втрималась і пішла оглядати свої хороми далі. Проте в неї вже не було ні бажання до сього, ні настрою, й вона по часі відпустила збентежених служниць і приятельок і таки подалась розшукати свавільну зовицю.

Але Гримільди вже ніде не було. Подумавши трохи, спашіла й розлютована, Брунгільда пішла на протилежний кінець двору, де стояв хоромець барона Сікурда. Гримільда мов чекала тих одвідин. Коли королева рипнулася до світлиці, та півлежала на встеленому ведмедном ослоні й навіть пальцем не ворухнула до високої гості. Брунгільда була аж червона від злості.

— Може, мені вклонитися? — тихо проказала вона.

— Пощо? — відповіла Гримільда. — То є лишнє. Ми смо з тобою вже виділися сього дні.

В її голосі було ще більше зневаги, ніж там, у хоромі, й Брунгільда не могла стриматися:

— Я-м королева й жона короля Бургундії!

— Коли я повідаю тобі щось, ти не говори-ймеш зо мною так.

— Що? — крикнула Брунгільда. — Що? Гримільда кинула кудись убік:

— Те, що Гано взяв тебе одуром. Одузив і тебе, й твого вітця.

Королева полегшено відітхнула, з пліч їй мов гора впала, та злість од того не меншала.

— Що-с викрила мені! — зневажливо всміхнулася вона до зовиці. — Те я й сама відаю, й усі відають. Зате Гунтер є король. Так, одуром, але ж отець мій не дав би мене за нього. Зате я-м тепер королева. А ти що єси? Хто є твій між Сікурд?

І повагом вийшла, бо ті Гримільдині новини не становили таємниці ні для кого, й дурне дівчисько марно зажило собі ворога.

Та на тому не відбулося. Вдома Брунгільда поскаржилась чоловікові, й король якось аж ніби здригнувся від тих слів.

— Сестра твоя... — ображено накопилила губу королева.

Гунтер пильно глянув їй у вічі й перепитав:

— Більшого... не рекла нічого?

— А що?

Король промовчав і, махнувши рукою, залишив жону саму. Брунгільду занепокоїла його поведінка. Зо два дні вона носилася з тією тривогою, тоді таки підстерегла зовицю в темних сінях свого терема:

— Що-с мала на оці?

В сінях нікого не було, й розмова лишалася віч-на-віч. Гримільда зумисне підвищила голос:

— А те, що не єси королевою за поконом!

— Як то не єсмь?

— А так: брат мій узяв тебе одуром. Роздяг тебе не він, а мій між Сікурд. І не вельми пишайся переді мною.

Брунгільда якийсь час мовчала, й тільки чути було, як важко дихає.

— Хто повідав тобі?

— Сам Сікурд! — голосно кинула Гримільда, й тепер уже вона, а не королева, гордовито випнувши груди, пішла перша з хорому. Брунгільда дивилася, як у світлі відчинених дверей блиснуло золоте огорля на зовичиній шиї, й пекуча згадка обпалила її всю. Перед очима промайнули давно забуті картини того весняного дня, й раптовий сумнів охопив королеву.

Тоді, коли вона лежала, вибита з сідла, їй здалося, що лицар, який розпанахав їй одежину на грудях, мав чорні очі, в Гунтера ж вони виявилися сині... В ту мить Брунгільда не надала сьому надто великої ваги — в такому стані може що завгодно привидітись, а тепер їй аж подих перехопило.

Вона притьмом ускочила до великої світлиці, й хоч там, крім короля Гунтера, був і його брат Гернот, спитала в короля, люто примруживши вічі:

— То хто ж роздягнув мене перший: ти чи Сікурд?

— Я... — не зразу й не дуже впевнено відповів король і перезирнувся з середульшим братом. — А що ти питаєш?

— Питаю, бо твоя сестра Гримільда рече, що-с не роздягнув мене перший ти, але її між Сікурд.

Гунтер із Герцогом заходилися спокоїти королеву, та їхні успокоювання ще дужче втвердили Брунгільду на думці, що їй кажуть неправду. Вона тільки повторила:

— Й Сікурд рече так.

І пішла геть, а король з братом, лишившись самі, довго мовчали. Нарешті мовчанку порушив Горват-Гернот:

— Чуєш, Гано, ти ймеш віри в Змія Горянина? Гано-Гунтер блимнув на середульшого брата й одвів погляд. Той говорив не по-готському, й се траплялося надзвичайно рідко, тим паче, назвав його давнім ім'ям Гано.

— Пощо питаєш?

— Питаю... — вхилився од відповіді середульший брат. — Речуть, буцімто Сікурд убив Змія Горянина... Віруєш у те?

Гано-Гунтер стенив плечима. Тепер він уже здогадувався, до чого хилить Горват-Гернот, але то було неможливо.

— В Сікурда є меч Вотана.

— Ти віруєш у те? — знову неприємно посміхнувся середульший, і та посмішка роздратувала короля. Вона завше дратувала його.

— Всі речуть так. І Сікурд рече.

— Сікурд, Сікурд... Хто видів його, той меч?

— Я-м видів, — уже не стримував роздратування король. — Чув єси, що мовить жона моя? Горват-Гернот зневажливо махнув рукою.

— Пощо махаєш?

Брат короля хотів щось відповісти, бо вже й посміхнувся так, як посміхається, коли має сказати щось небуденне, та в сей час до світлиці, вже сповитої сутінками зимового надвечір'я, ввійшов жупан лужанський Сватоплук. На ньому було товсте дорожнє корзно, фарбоване цибулею, й висока чорна бараняча шапка. Певно, Сватоплук допіру зліз із коня, бо й шапка, й корзно сивіли інеєм, і ніс йому геть почервонів од холодного вітру. Жупан стримано вклонився королеві Гунтеру, й король кивнув у відповідь.

— Із чим прийшов єси, герцоже? — спитав він готською мовою. Сватоплук відповів по-лужицькому, як говорив завжди:

— Маю вісника з возходу, — й потер померзлі щоки закоцюблою рукою. — З возходу, з Русі

— Що рече вісник?

— А що рече? — відповів Сватоплук. — Людність моя втікає до Русі, й у Сіврську україну, й у Деревську...

— Пощо-с не спинив їх?! — grimнув король. Сьогодні неприємності падали йому на голову, мов стиглі яблука, й тільки сього впертого жупана не вистачало.

— Гатила зустранився еси? — крикнув королів брат. — Їв еси попару його, тепер жахаєшся й тіні його?

— Й ти-с їв, Горвате, — настовбурчився жупан. — Усі смо їли його попару...

Він мав на увазі всіх тут присутніх, але не наважився сказати се й про короля.

— Великий князь київський Гатило пускає до себе на Луги, то людність і суне.

То був їхній спільний гріх — вони відкинулися свого часу од Гатила, хоч Сватоплук і цілував колись меч під городом Чернеговим. У півтемряві світлиці настала незручна тиша. Жупан, якого король називав герцогом, переступав з ноги на ногу біля дверей і не наважувався сісти. Щоб якось порятуватися від напруження, Горват-Гернот відкресав вогню й засвітив горілець на комині. Король махнув до Сватоплука:

— Сідай, коли...

Жупан сів од самих дверей.

Горват-Гернот обернув голову:

— Чув еси про золотий скіт Змія Горянина?

— Про Сікура речеш? — перепитав жупан Сватоплук, — Чув єсмь.

Вони й досі розмовляли так — брати по-готському, лужицький жупан по-своєму, й ся впертість Сватоплукова дратувала короля. Король сам розмовляв готською не дуже впевнено, й йому здавалося, що старий жупан посміхається з нього. Се завжди нервувало його, та зараз король Гунтер чекав, що скаже Сватоплук.

— Усяке речуть... — ухильно відповів жупан і засовався на дубовій лаві. Холод вийшов з нього, й тепер його побивав піт. — Усяке таке...

— Що ж речуть? — підохотив королів брат.

— Речуть, же скіт такий є, що його стачило б на...

— На що?

— На полк лугарів, — нарешті закінчив свою думку старий жупан.

Короля се вивело з себе.

— Й ти б найнявся, жупане, за той скіт? Він сказав те лужицькою мовою, й Сватоплук

неспокійно блимнув на нього. Якусь хвилю старий вагався, тоді вирішив не хибити душу:

— Лугарі служать тому, хто більше дає, княже. Так ведеться спокону.

Король презирнувся з братом, і середульший спитав:

— Пішов би-с і Гатилові за такий скіт у службу? Сватоплук зітхнув:

— Гатилові... До Гатила мені путь запалася.

— Чого б то так?

— Сам відаєш...

Про те й справді всі добре знали, й чи не найкраще — той-таки Горват. То ж він підбив Сватоплука, та й не тільки Сватоплука, зламати віру Гатилові й вийти з-під його руки. Тоді багато лужичан полишили відведені їм землі й сполчилися проти руського Великого князя, аби захопити городи в Сіврській Україні, на якій колись обкришили зуби. То було вже скільки тому літ, і Горват усе добре знав, а тепер, ще й перепитує.

— Сам відаєш, — повторив уже впевненіше Сватоплук. І без видимого зв'язку докинув: — А готи називають нас вен... вандалами. Перейняли тоту званку в латинців...

Гернот упіймав-таки його думку й завважив:

— Візьми на груди хрест — і не наричати-ймуть вас так.

— Прийняти на груди хрест і стати готами? — Сватоплук рішуче підвівся. — Парко мені. Піду.

Король махнув недбало рукою, й старий жупан вийшов. Гернот сказав, коли важкі кроки втихли за дверима світлиці:

— Рече: на полк лугарів. Король змовчав.

— Пощо сидиш, брате? — нервово засміявся Гернот. — Ждеш, поки все твоє крульство реготати почне?

Він знову перейшов на рідну мову, й король зітхнув, бо ті слова стосувалися його безпосередньо.

— А... сестра? — проказав він.

— Сестра? Грима ще молода.

— Молода... — повторив король, і незрозуміле було, чи він погоджується, чи заперечує.

— Ти... віруєш у Змія Горянина? Король знизав плечима. Гернот уже вдруге питав те саме.

— Не є то ніякий Змій Горянин, але валка купців-гречників.

— Хто рече? — сіпонувся король Гунтер.

— Хто? Всі речуть. І всі відають. І тільки ми з тобою мислимо якогось там Змія Горянина. Де б той Змій узявся тут, у полях? Він жиє в горах.

Се була вже нова, зовсім нова думка, й король почав обмірковувати її з усіх боків. Найгіршим було те, що сюди приплелася й Брунгільда, їй же не так сплюха затулиш рота. Брунгільда й Гримільда. Й коли щось потрапило на язик двом жінкам, його вже не втримаєш у темному кутку.

— Речи Сікурдові, нехай покаже той меч Вотана. Я переб'ю його своїм мечем, і ти побачиш, що лже Сікурд. Ти-с король — речи йому!

— А сестра? — знову спитав старший брат. Середульший нетерпляче махнув рукою:

— Знайде собі ліпшого!

— Кого?

Брати злякано повернули голови до дверей. У порозі стояла, горнучись у біле вовняне корзно, Гримільда.

— Така зима впала — такої, речуть, у сих краях давно не бачено. Кого знайду я собі?

— Нікого, — буркнув король і сердито блимнув на сестру. — Що маєш ректи?

— Щось мовили-сте про мене.

— А то забороняється? — нахабно вишкірився брат короля.

— Й про Сікурда сте мовили. Я відаю, я все-м чула.

— Що-с чула?

Сестра дивилася то на одного брата, то на другого й горнулася у своє корзно.

— У вас очі лихі, братове, — сказала вона по хвилині. — Вельми лихі. Щось недобре сте на думку взяли. Горват-Гернот підійшов і впритул подивився на сестру:

— Пощо-с дратувала королеву? Гримільда витримала його погляд і гордовито піднесла чоло.

— Нехай не пишається вельми. Вона є королева, я ж єсьм сестра королю. Й не підлого роду, а таки ж княжого, як і вона сама. Мушу наввипинки стояти перед нею?

— Перед королевою встати не хочеш, а свого брата змішала єси з...

Гернот ужив досить негарне слово, але Гримільду воно не вразило ніскілечки. Вона спитала, раптом дрібно засіпавшись:

— Що сте намислили? Що, що!?

В ЛІТО 444-е

Ходили біло-горватські, галицькі, червенські та інші руські князі за Дунай і воротилися з полоном великим, і многі русичі лишилися там орати землю, й осіли аж коло гір Гемських, і нічого не могли вдіяти їм греки, бо їхні роби й челядники не противилися руським ратникам, а єдналися із ними противу своїх стратигів та епархів.

В ЛІТО 445-е

Велій страх був у Константинополі, й оружив імператор городян, щоб могли боронити царгород, коли придуть руси-гуни, й зоружилися многі циркові бігуни, й колясники, й металъники сулиць і розділилися навпіл — прасини тягли руку за Хрисафія-євнуха й усіх єюпетських товстосумів; венети ж були супротиву їм і хотіли зверхності Константинополя та стольних вельможів.

І ратилися межі собою прасини й венети, й кров річками бігла, й многі діти полишалися сиротами, а жони вдовицями в сих межисобних прях.

В ЛІТО 446-е

Сів на столі патріаршому царгородському Флавіан, і був ворог і супротивник імператорові Теодосієві Другому та чільникові євнухів придворних Хрисафієві, та всіх олександрійців єюпетських. І мислив Хрисафія-євнух бодай многе золото й срібло взяти з Флавія, та новий патріарх прислав йому в дар просту хлібину, мовляв, то є тіло боже.

І став Хрисафія усемогутній ворогом йому явним, оскаженівши по такому дарункові, й повів рать невидиму супротиву патріархові Флавіану. Й мав Хрисафія друга щирого — Діоскора, який заступив померлого єпископа олександрійського Кирила. Й було їх троє — Хрисафія, Діоскор та імператор Теодосій Другий, а всемогутня сестра Теодосієва Пульхерія тягла руку за патріархом, бо Хрисафія висотував з константинопольських вельможів і простих городян усі гроші, щоб платити дань київському Великому князеві Аттілі.

В ЛІТО 447-е

Місяця березоля

Сього найменше сподівались при дворі косянтинопольського імператора. Гунський цар Аттіла воював десь далеко на півночі, біля Холодного моря. Воював, і візантійські послухи й вивідники пильно стежили за його кожним кроком. А тут раптом опинився на Істрі, прийшов сюди з незчисленною раттю й незліченними ладдями, перед сим уцент потрощивши грецькі тагми коло Херсонеса[12] Сарматського. За три сідмиці він одбив у Східної Римської імперії величезну область Сірмію, взяв приступом Нішаву, могутню Сердику й усі городи між Істром та Гемськими горами. Всю Фракію з Мізією разом.

При дворі басилевса знявсь переполох. Основні тагми були зайняті війною в Азії й Африці, й богоспасенний город царів Константинополь лишався геть беззахисним перед всемогутніми гунами. Було навіть дивно, що Аттіла став і не йде через перевали Гем-гори, яка відділяє Полуночну Фракію од Полудневої. Недобиті залоги городів причаїлися за Гемом і чекали своєї долі.

Але гунський цар не давав наказу йти до столиці столиць.

Так, імператор Теодосій і всі ромеї добре знали причину сієї навали. Її слід було сподіватися. Виснажена безконечними війнами державна скарбниця була геть порожня. В ній марно було шукати не тільки тих 2100 літрів золота, які Візантія тепер щороку платила гунам, а й третини

сього.

І все-таки Хрисафій та Теодосій не сподівались Аттіли саме зараз, у сей перший весняний місяць, і не могли стримати паніки, що гвалтовно зчинилась у стольному городі. Якихось п'ять день ходу — й ненависні гуни будуть коло мурів Константинополя.

А Гатило безліч разів питав себе, чи знають у дворі басилевса, що він, варварський цар, колись бував там, ратився з ворогами Східного Риму? Й щоразу махав рукою: хіба се має якесь значення? Головне для нього — що він знає не тільки, як воюють греки, а й чим дихають, бо дев'ять років служби в їхніх «варварських» тагмах — то таки дев'ять років, і хоч він тоді був ще зовсім молодий, зовсім юний, але ті. часи не могли проминути марно.

Богдан Гатило сидів у просторому наметі з цупкого червоною полотна й дивився поперед себе в продухвину. Внизу каламутився Дунай. Десь там за наметом гомонів багатотисячний люд. З Гатилом прийшла сюди незчисленна-таки рать, як кажуть греки, вся «велика Скіфія». Сей рівномірний гомін заколисував Гатила, й він намагався боротись із сном. Далася взнаки вчорашня важка ніч. Та й позавчорашня була не легшою. Протягом п'яти днів Веїкий князь подолав відстань од Гемських гір до Дунаю, ще й переправився на сей бік. Якби тут нагодився Борислав, спитав би Великого князя, чому вирішив чекати грецьких послів не там, на межі звойованої Полунічної Фракії, а тут, на лівому березі Дунаю.

Авжеж, усе правобережжя від Паннонії до Руського моря иачежить йому, Гатилові, належить разом із усіма селами, й городами, й вежами, зі всім живим і мертвим. Борислав запальний, не все часом розуміє. Нехай-но пихаті греки, їдучи сюди, побачать, що скоїлося з їхніми неприступними городами, а він сидітиме тут, посеред земель, які подолала руська сила й руський розум. І розум теж, бо самою сулицею могутніх грецьких городів не візьмеш.

Гатило чекав імператорських послів ще вчора, тому й квапився так на сей берег Дунаю. Відколи пішли гінці до царя-городу Константинополя, минуло вже рівно п'ятнадцять день. За п'ять гінці мали дістатися від Гему до грецької стольниці, двічі по стільки треба, щоб здолати шлях від Константинополя сюди. Вчора ввечері Гатило послав десятку молодих можів назустріч, аби перелякані греки недовго тинялись, його шукаючи. Але сонце вже хилилося на вечір, а слів не було.

Великий князь київський ліг на ведмедні, простеленому далі від уходу. Й тільки задрімав, як почулося стримане кахикання. Гатило розплющив очі. Над ним схилився Вишата.

— Що таке? — поспитав Гатило. Кремезна постать старого конюшого затуляла вхід, а його стрижене під макотер сиве волосся здавалось у непевному сяві червоної полотки мідяним. — Що є?

— Он! — махнув рукою Вишата.

Великий князь підвівся й вийшов. Знизу берегом ішла барвиста купка людей. Гатило відразу впізнав у них греків, бо ж борід, а ще таких довгих, ніхто з-поміж русинів не носив. Оддалік за греками йшло з десятку можів, і хоч облич їхніх і не можна було розрізнити, та Гатило знав, що се послані зучора вої.

Великокняжа полотка стояла на високому пагорбі, й послаи дибали вгору ледь-ледь, особливо часто спинявся передніший, досить дивна гладка людина. Богдан упіймав себе на тому, що дивиться тільки на гладкого, — й повернувся до намету.

— Речи їм, нехай ідуть борзій, — кинув князь Вишаті.

— Вхекаються, — засміявся старий конюший, проте кілька разів махнув до греків рукою.

— Хай ухекаються, — скривився Великий князь. — Ми смо більше ся вхекали, з дому йдучи.

Він сидів на ліжкові й дивився, як Вишата квапить послів, і думав, що скажуть зараз греки й що скаже їм він. Спершу спробував обдумати свої слова, тоді махнув рукою й востаннє позіхнув. Як скажеться, так і буде, й нехай ліпше греки виважують свої слова — що мовить Гатило, на тому й покладеться, й те вже всі, либонь, добре зятамили, не тільки греки.

Нарешті послаи дотяглися на верх пагорба й несміливо поставали біля червоної полотки. Богдан Гатило вийшов, і вони всі дружно вклонилися йому. Великий князь київський усміхнувся й стримано відповів на привітання. Послів було п'ятеро. Четверо з них носили довгі цупкі срібноткані хламиди, мали довгі чорні бороди й вуса, лиш п'ятий, якого ще здаля вирізнув Гатило, носив хламиду, проткану золотом, і не мав ні бороди, ні вус. Його баб'яче обличчя застигло в єлейній усмішці, чорні ж оченята в складках і зморшках бігали на всі боки.

— Імператор рومهїв, милістю святої трійці богопомазаний господар наш Теодосій Другий вітає свого брата царя гунів Аттілу й сле йому зичення довгих літ та скромні дари зі своєї скітници.

Вперед виступив трохи світліший грек і заходився перекладати слова євнуха.

— Як речешся? — спитав його Великий князь.

— Вікілла, господарю, — проказав тихшим голосом тлумач.

— Зодкуду знаєш по-русинському?

— Русин єсмь родом, господарю.

— Русин, — проказав Гатило й махнув рукою, аби відійшов убік. Тлумач слухняно виконав наказ, але очі його дуже не сподобалися князеві. Його раптом пойняло роздратування, й він кинув євнухові:

— Що ще рік твій господар?

Сказав се ромейською мовою, й усі здивовано заблимали на нього.

— Ще рік мій боголюбний господар перепитати міжнього скіфського царя, що він хоче від рومهїв.

— Прийшов єсмь довідатися, пощо твій богопомазаний господар не платить мені дань.

Гатилові пройшла злість, і він навіть не знав чому. Чи сама по собі, чи від того, що сей звалашений царедворець назвав його вже не гуном, а скіфом. Він уже не раз і не двічі дивувався, як то греки, такі писемні й солодкомовні, не знають часом найпростіших речей.

— Прийшов еси довідатися? — хитро прискалив замережані вічі євнух. — І забрав еси всю Паннонію, й Сірмію, й Фракію...

Богдан Гатило знову підвищив голос:

— Імператор не платить мені вже четверте літо!

— Богоподібний імператор рече: піди всп'ять у свою Скіфію, й він виконає всі свої обіцянки.

— Се вже-м чув скільки разів. А ти хто єси?

— Богорівного імператора келіот єсмь, господарю.

— То слухай, келіоте, що ректи-йму тобі, та перекажи своєму господареві: нехай відборгує всю дань за чотири літа й за літо наперед, нехай поверне всіх ускоків, що втекли з царства мого, бо то невірні роби мої, нехай відає, що відтепер торжества будуть не в Марці на Дунаї, а в Нішаві, яку ви нарікаєте Нісса...

— Як?.. — не втримався євнух.

— А так. Бо ще нехай забуде богопомазаний імператор, що сі землі належали йому: від Паннонії до моря Руського на п'ять день їзди по правому березі Дунаю, по-вашому, Істру, землі належати-ймуть Великому князеві київському, якого ви нарікаєте гунським царем Аттілою.

— Господарю! — писклявим голосом заволав євнух. — Богоподібний імператор зітне мені голову... То землі ромейські: й Паннонія, й Сірмія, й Фракія...

Гатило застеречно підніс руку, й гладкий євнух так і лишився з роззявленим ротом.

— А ще речі свому богопомазаному імператорові, нехай відтепер сле послів до мене не простих євнухів і не воїв-латників, а можів славних і в великій шані при дворі сущих.

Богдан Гатило махнув рукою й повернувся до послів спиною. Вишата широко всміхався. Коло намету стояло душ із десять великих і малих боляр, і Гатило теж усміхнувся своєму старому конюшому:

— Не забув єси по-грецькому, Вишато? Старий конюший протяг:

— Тро-о-охи...

— То я — так чи не так?

Вишата ще ширше й якось розважно всміхнувся. Гатило пошукав очима навколо й гукнув до котрогось із-поміж наймолодших боляр:

— Годоя приведи.

Юнак побіг, і незабаром Годечан був коло Богдана.

— Гукав єси... — понуро мовив Годой, бо Великий князь лінкуватого роздивлявся дарунки, що йому прислав ромейський імператор Теодосій Другий.

— Гукав єсмь, княже. Взавтра їдеш до царя-городу Константинополя.

— Я-а? — Годой мимовільно лапнувся за оселедець, який висів з-під сивої смушевої шапки. — Мене слеш? Гатило пильно глянув на луганського князя й зітхнув:

— Тебе.

Се не дуже в'язалося з усім тим, що останнім часом виникло між Великим князем київським і Годечаном. Вже понад рік між ними точилася суперечка. Сі незгоди ховались корінням у давні часи їхньої молодості, тепер же раптом спалахнули з новою силою. Годечан дуже запальна, мабуть, запальніше, ніж належало, переконував Великого князя в тому, що треба нарешті

пустити в Руську землю грецького єпископа. Цар-город відколи наполягає — Гатило ж нічого виразного ні старому патріархові, ні теперішньому Флавіану не відповів. Дійшло до того, що на вмовляння Годоя Великий князь витяг з піхов меч і замахнувся. Коли б і Годой витяг меча — невідомо, чим би все скінчилось.

— Підеш ти, княже.

Мовби між ними нічого й не сталося.

— Ти й... Орест. Якраз обоє рябоє. Вішайте на себе всі хрести, які лиш маєте, й гайда.

В останніх словах знову почувлися колючки, й Годой стримано посміхнувся. Правду речуть греки на нас: варвари, для яких нічого святого нема.

Богдан гукнув за полотку:

— Русичу!

Звідкись одгукнувся бас:

— Га-а...

Й незабаром прийшов ябедник[13] Русич.

— Пиши! — наказав Великий князь, і той дістав з княжої полотки тетрамен і пергамени й став навпочіпки коло Гатилового стільця.

— По-якому?

— По-грецькому. Пиши: «Я, великий цар Аттіла, володар усіх земель і язиків...»

Годой стояв і слухав, як Гатило перелічує свої землі, й йому було прикро, що саме він мусив узавтра їхати з сим до грецького імператора. Й водночас ніби й радісно, бо вперше побачить християнський світ і храми тому богові, в якого повірив ще хлоп'яком і якому офірував свою душу...

Й те, що він побачив у Візантії, вразило його, хоч відчуття роздвоєності не полишало ні на мить, скільки й їхали до Гему-гори, й за Гемом, і навіть у самому царі-городі Константинополі. Паннонського жупана ж Ореста все те не обходило, хоч він теж вірував тому самому богові й носив у пазусі хреста.

До імператора їх запросили наступного дня по приїзді, й то було досить дивно, бо правила двірцевого звичаю вимагали, щоб послі нудились в очікуванні й трепеті бодай кілька днів. Обличчя в імператора видалося Годоеві надзвичайно бліде й втомлене. Особливо зблідло воно після того, як Годой дав йому свою ябеду, писану на вовчій шкурі. Володар християнського світу нічого не сказав гунському слові, й від того було ще прикріше. Годой картав у душі й Гатила, який усе те понаписував, і себе, що згодився везти сюди й завдавати таких прикрощів сій гарній людині, геть укутаній у червоні та золоті полотна:

Прикро вражений, Годечан навіть не встиг до пуття розгледіти імператорові хороми. Та тут йому став у пригоді євнух, із яким їхав аж з Дунаю сюди. Він мав доступ скрізь і сам запропонував свої послуги. Годой широко вклонився йому — чуйній людині завжди радий, і даремно він так холодно тримався з сим приємним чоловіком усю дорогу.

Євнух так і сказав Годоеві:

— Не зміг єси й увидіти все ліпство хоромів нашого святого імператора, архонте?

— А так, — погодився Годой.

— То ходім, я тобі все покажу, архонте. Хто зна, чи мати-ймеш удруге таку путь до столиці світу...

Він водив його по царі-городі, вірніше, не водив, а їх носили в зручних ношах четверо чорних, як головешки, людей, і євнух усе показував і про все розповідав архонтові з далекої варварської країни.

— Вельми добрий єси, келіоте, — розчулено сказав йому князь Годой першого вечора, коли вони прощалися біля палацу, відведеного гунським послам. Євнух, скромно схиливши очі долу, відповів:

— Християни смо, архонте. Господь бог заповів нам бути з одверзтим серцем до ближнього.

Наступного дня євнух повів Годоя в палац святого Константина, й луганський князь був просто ошелешений красою й розкошами хорому. Він мовчав, але його хвилювання проступало незвичайною блідістю на його виду. Коли підійшли до величезного золотого іконостаса в одній з великих світлиць, Годой став і не міг зрушити з місця. Відусіль на нього дивилися суворі й лагідні водночас очі святих подвижників, і великомучеників, й архангелів, і Діви Марії, й самого Ісуса в усіх видах — і малятком на руках матері, й юнаком коло білих, мов сніг, овечат, і старшим отроком, який владно показує фарисеям та книжникам на вихід з божого храму, й у колі апостолів, і розп'яття, й воскресіння з мертвих. І все те в золоті й сріблі, в незвичайної краси мереживі, й усе сяє незліченними барвами самоцвітів. Найдужче ж потряс Годоя образ маленького Христосика. Таке крихітне, безпомічне, а в очах світиться недитяча мудрість. І надто ж оті пальчики, які стулилися в знакові святої трійці. Годечана так вразили ті ніжні й мудрі пальці, що його, людину, яка на своєму віку перебачила й вогонь, і воду, й тисячі смертей, і сама завдавала іншим людям смерть, і не десятьом, — його раптом пойняло приємним морозом, і з очей мимохіть побігли гарячі сльози. Сивий, бритоголовий носак, вождь косаків, стояв і плакав, і сам того не помічав навіть. І тихо проказував молитву, яка допіру народилася в його серці.

— Хвала тобі, боже, що я-м увірував у тебе... Хвала, що ти є на небі!.. Хвала тобі, що-с пустив мене в свій город, священний Константинополь...

Євнух погано розмовляв гунською мовою, але зрозумів слова палкої молитви дикого скіфа. Він проказав:

— Усе те міг би-с бачити щодня, архонте...

— Як? У нашій землі, келіоте, немає й храму путнього. Носимо бога в душі й боїмося перехреститися на людях — засміють...

— Дикість, архонте, велія дикість...

Вони пішли далі, й у якійсь іншій світлиці, де були виставлені різні золоті чаші та келихи, здоблені й смарагдом, і кривавцем, і всяким іншим камінням, євнух знову сказав:

— Таке багатство міг би-с мати й ти, архонте...

— Як? — повторив те саме Годой і сумно глянув у жовтавий жіночий вид євнуха. Той неспокійно відвів погляд і проказав:

— Для сього досить стати ромеєм...

— Що?

— Чув єси, архонте, — мовив євнух і вже не відвів погляду, витримав до кінця.

Того дня вони вже не промовили один одному й слова. Лише коли прощались увечері, Годой холодно й стримано нагадав:

— Як не личить слугі чужого мені господаря казати такі слова, так не личить і мені слухати їх.

Євнух почав з усіх сил заспокоювати Годоя й переконувати, що нічого в тому поганого немає, коли християнин прагне жити серед християн, а не між поганцями-язичниками, й що господь бог тільки вітає такі кроки... Ввечері Годой довго думав, розповісти про все Орестові чи ні. Але паннонський жупан смачно спав після ситої трапези, й Годой роздумав.

Наступного дня євнух знову прислав по нього чотирьох муринів з ношами, й луганський князь без особливої охоти дозволив їм нести себе до хоромів та божих соборів. І, як він і передбачав, євнух знайшов нагоду знову повернутися до вчорашньої розмови.

В одній невеликій церкві, зовсім порожній і напівтемній, Годечан нарешті спитав:

— А що для того треба, щоб стати... ромеєм?

Євнух уважно подивився на гостя й повільно підніс угору ліву руку. На пухкому мізинці в нього сяяв чималий золотий перстень із тьмяним— смарагдовим камінцем. Годой одразу здогадався, що то, й похмуро мовив:

— Я тямлю вбити людину тільки мечем і в одвертому герці.

Євнух нахилився до Годечана майже на саме вухо, й від нього запахло нудними парфумами:

— Подумай, архонте. Се не вбиває зразу. Воно діє тихо. Місяць і два... За сей час устигнеш далеко від'їхати... Аж до богоспасенного царя-городу... Я дам тобі сто літрів золота.

— Ні! — відрубав Годой і пішов до виходу. Йому раптом стало млосно в сьому божому домі.

Та від євнуха було вже не так просто відчепитися. Він усю дорогу торочив Годоеві те саме, нарешті сказав:

— Добре, коли не маєш хоті сам... Ми прислемо іншого. Згоден єси?

— Кого? — сіпнув луганський князь.

— Нашу людину. — Тоді подумав мить і додав: — Ти її знаєш. Вікілла, гунський тлумач наш.

Годечан так нестямно поглянув на нього, що той аж сахнувся в тісних критих ношах, які плавко гойдалися в руках чотирьох маврів. Євнух уже пошкодував, що відкрився дикому скіфові, та до вух йому долинуло зовсім несподіване:

— Зараз... ні.

«Зараз»? Євнух скосував на нього. Чи добре чув? Зараз? То виходить, пізніше?

— Коли ж? — спитав він спраглими вустами.

— Не раніш, як я сповню свою службу сла.

— Добре, архонте, добре, — прошепотів євнух і радо засовався на подушках сидіння.

Решту днів Годой уникав зустрічатися з ним, та й він не пнувся йому в вічі. Коли ж імператор Теодосій Другий дозволив посольству вертатися назад, євнух таки прийшов до Годечана, виманив його пальцем у сіни й зашептав:

— Осе є завдаток. Сто літрів золота. Як зробиться... — він передихнув, немов даючи Годоеві все втямити. — Як зробиться... тоді й ще двісті літрів.

Безвусий показував у куток, де спроти світла кіптявого лампіона можна було розгледіти чималий шкіряний міх.

— Сього не візьму, — твердо сказав Годой.

— Пощо?!

— Не візьму. Не люблю так. Нехай... як зробиться. Євнух умовляв його довго, але луганський князь наче відрубав:

— Нехай, як зробиться.

Уранці сли вирушили назад. Разом із ними їхали й греки: сол Максимін, між вельми достойний і знаний у царі-городі, консульського сану, його ритор, письменець Пріск — молодий, безбородий ще хлопець із жвавими очима; тлумач Вікілла-Викула і троє челядників, їхали гарно вимощеним Трояновим шляхом, що вів од Константинополя на полунічний захід до Залізних воріт при Дунаї. Пріск раз по раз розпитував Ореста про гнів, і про їхні звичаї, й про землю, й небалакучий жупан сяк-так відповідав йому через тлумача Викупу. Годой у ті розмови не встрявав. Одне, що Пріск не знав по-руському, а він по-грецькому, друге, що Викула уникав Годоя. Та й Годой неохоче розмовляв із погреченим русином. У голові робилося таке, що сам не відав, як дати раду й собі, й своїм думкам. Він не тямив, як тепер подивиться Гатилові в вічі й що йому скаже. Й головне — що відповідь Великий князь. А се мало першорядне значення в їхній двадцятип'ятилітній суперечці. Щоразу на думку спадали слова євнуха, й Годечан повторював їх собі не знати для чого... «Се не вбиває зразу. Воно діє тихо... Місяць і два... За сей час устигнеш...»

Євнух же, який приїздив до Гатила під чужим ім'ям, а потім у Константинополі підбивав на душогубство Годоя, був не хтось, як сам усемогутній препозит Хрисафій.

І саме тому Годоеві не хотілося поспішати. Дорога ж слалась під копитами рівна й дзвінка, й дні збігали швидше, ніж би Годой бажав того.

У перший день місяця квітного вони дісталися табору, де й досі чекав на них Великий князь.

Місяця квітного

Коли Годой закінчив розповідь про свою поїздку до царя-городу Константинополя, Богдан

Гатило якийсь час сидів, наче й не чув нічого, й луганський князь із острахом думав, що скаже зараз володар. А той раптом схопився на ноги й шарпнув за полотно намету:

— Речеш отак, га?.. Отак?!

Почувши його крик, прибіг Вишата, Богдан же просто шаленів од люті, та не приховував сього ні від Годоя, ні від старого конюшого. За полоткою, де досі було гамірно, теж утихло, всі дослухалися, що так розсердило Великого князя. Князь же то махав комусь кулаком у невідь, то сікався до Годечана:

— Й не зміг єси стягти йому безбороду голову! Жона єси по всьому, не між.

І врешті гаркнув до Вищати:

— Пощо й ти стоїш, наче-с прийшов на мій похорон? Ще-м не вмер і не так сплоха вмру. Ти чув єси? Йди речі отим-го, нехай забираються під три діди!

— Кому? — спитав старий конюший.

— Кому?! — гаркнув ще дужче Гатило. — Тамтим, слам! Слам хрестатим поганим!

Вишата тупцювавсь на місці, не наважуючись іти, бо те, що казав Великий князь, видавалося незвичним.

— Що... ректи? — протяг Вишата.

Годой наважився й собі втрутитись:

— Не ліпо мовиш, Великий княже... То сли й... Що ректи їм?

Гатило люто подивився на Годоя, немовби він в усьому був винний, і сказав трохи спокійніше старому конюшому:

— Речи: Великий князь уже все відає й так, без них, і нехай зразу ж збираються й сідлають.

— Проти... ночі?

— Йди!

Вишата розгублено пошкрібсь п'ятірнею по зарослій потилиці й неквапом пішов униз, під гору, де стояла полотка слів. Годой чекав — зараз Гатило мав сказати те, чого досі ще не зрік, бо все дотеперішнє, й усі слова, й усі лайки не йшли в ніяке порівняння з тим, що мало бути сказано й таки буде сказано. Та Великого князя київського немов на сон зморило. Він сидів на важкому дубовому стільці з бильцями, якого возив у всі походи, сидів, намотавши на кулак свого довгого шпакуватого оселедця й сперши голову на той кулак. У наметі вже майже смеркло, й Годоеві здавалося що Великий князь заснув. Але то тільки здавалось. Коли Богдан Гатило отак сидів нерухомо, накрутивши косу на кулак, усі знали, що зараз ні розмовляти, ні навіть ворухитися не можна. Перше слово має сказати він сам, і Годой боявся, що те слово почнеться приблизно так: «Осе ж видиш? Не я-м тобі рік? Не на моє хилиться?..» Й тоді вже вороття не буде.

Але Гатило промовив зовсім не те. Коли в світлій продухвині полотки з'явилася кремезна присадкувата постать Вищати, Гатило спитав:

— Рік єси?

Старий конюший кивнув.

— Що... єси рік?

Тепер самим киванням відбутись не можна було, й Вишата знайшов одне-єдине слово, яке б дало відповідь на князеве домагання.

— Взавтра.

Тобто Вишата на власний розсуд змінив наказ Великого князя. Гатило тільки мугукнув, і Годой не втямив до пуття, що той звук означає.

Вранці здивований украй консул Максимін квапливо лаштувався у дорогу. Він усю ніч не стулив ока. Як повернеться в Константинополь і що скаже йому євнух Хрисафій?

І вже вкрай розгубився старий Максимін, коли раптом прийшов учорашній мовчун, стрижений під калачик, і мовив йому одне лише слово каліченою грецькою мовою:

— Йди.

— Куди? Куди йти? Геть? — перепитав консул. Мовчун кивнув рукою в бік червоної полотки, що височіла на горбі.

— До Аттіли?

Мовчун нічого не відповів, але його мовчання могло означати тільки одне: гунський цар змінив свій незрозумілий гнів на ще менше зрозумілу ласку й погодився прийняти сла.

Максимінові з хвилювання тряслися руки й ноги, коли він давав наказ розсідлувати вже посідлані коні й розпаковувати імператорські дари. Навіть коли виголошував уставні слова привітання гунському цареві, вуста йому незвично шамкали. Великий князь сидів на дубовому стільці, як і належить володареві приймати вітання сла іншого володаря, й досить прихильно слухав, аж Годоеві не вірилося, що вчора ще він шалів і лаявся на цілий стан. Сивобородий консул, ударивши йому чолом, уручив імператорські харатії й побажав багато літ здоров'я й благоденства Аттілі й усьому царському сімейству.

Тлумач Викула швидко переклав слова консула, й Великий князь київський не спиняв його, як минулого місяця. Коли той скінчив тлуми. Гатило сказав:

— Статії замир'я оддавно зрішені. Але не суть сповнені. Ускоків греки повернули не всіх. Як же явили сте ся мені, не сповнивши всі статії замир'я?

Викула тут-таки, на власний розсуд, навіть не допитавшись консула Максиміна, почав заперечувати, що, мовляв, в імперії не лишилося жодного втікача з землі Скіфської.

— Всіх їх видано, господарю, — впевнено закінчив він. Гатило лагідно всміхнувся, від чого в Годоя по спині полізли мурашки, й майже весело завважив:

— За таку наглу лжу тобі, робе імператорів, належало б метнути камінь на в'язи й утопити тебе в осьому каламутному Дунаї.

Запала тиша, й у сій моторошній тиші несподівано гримнув могутній голос Великого князя:

— Та я шаную права сольства!

Викула зблід і страхливо позадкував до гурту, мало не збивши з ніг юного ритора Пріска. Максимін стояв і не знав, що йому робити, бо тлумач сам розмовляв із царем гунів, не перекладаючи своєї мови.

— Русичу! — гукнув удруге Богдан і, коли ябедник прибіг, наказав йому: — Дай-но сюди свої злічіння!

Ябедник дістав з широкого рукава товстий сувій і простяг Великому князеві. Та той наказав:

— Чети сам!

Русич заходився трохи гугнявим голосом виспівувати імена й чини тих ускоків, які зрадили свого господаря й утекли під руку грецького царя:

— Олаф, готський. воєвода з двадцятьма жожами й челядниками. Михаїл, руський болярин грецької віри з челядниками числом семеро. Харалампій, також воєвода й малий болярин землі Сіврської, а віри грецької, сам...

То були здебільша всі християни, які втекли до греків, і Русич читав довго й нудно, Викула ж мусив перекладати Максимінові. Й коли список вичерпався, Гатило, навіть не глянувши на Викупу, сказав до Вишати:

— Сього русина жени в потилицю, бо немає гірше, як змія в пазусі або ж перевертень у господі.

А до Максиміна звернувся сам грецькою мовою:

— Поїдеш зі мною. Й він теж, — кивнув на молодого ябедника Пріска. — Рушати-ймемо зараз. Мої харатії до грецького імператора мати-ймеш у стольному городі.

Й устав з дубового стільця й рушив у вировисько ратників, які вже сідали коні й перегукувалися між собою. Всі князі руські, й сіврські, й деревські, й усі велії та малі боляри, що були присутні на розмові зі слами, подалися за Великим князем. Гатило покликав велійого болярина турицького:

— Войславе!

— Речи, княже, — відгукнувся болярин. Се був могутній чорнявець Гатилових літ, убраний так, як належить туричеві: в білі вовняні ногавиці, мережані по боках чорним снуром і підперезані широким червоним опоясом, у білу вишивану сорочку й так само білу безрукаву гуньку, розстебнену на всі патички.

— Войславе, підеш у греки. Повезеш наші злічіння ускоків. Та пильнуй того вовкулаку. Чув єси?

— Чув єсмь, княже, — сказав той. — Коли речеш, то поїду.

Великий князь кивнув Годоеві:

— Який маємо день?

— Понеділок, — одказав Годой.

— Понеділок... — повторив князь. — Не личить. Вирушаємо взавтра...

Наступного ранку в таборі заспівали бойові труби, які кликали ратників у похід, у радісний похід додому, до рідних осель і кривих людей. Полки Великого князя київського Богдана Гатила поверталися. Й тільки залоги, міцні й відважні залоги новозвойованих веж і городів у Паннонії, Сірмії та Полунічній Фракії лишалися стерегти землю, яка відтепер ставала теж землею Руською. Серед залоги був і Гатилів брат Волод, і побратим Великого князя київського велій болярин Борислав, і ще багато інших князів, і жупанів, і боляр, і можів комонних та піших.

Богдан Гатило давно відвик од свого брата. Володар уже років із вісім сидів у Моравах, а тепер посаджений князем усієї Паннонії й Сірмії. Про нього Богдан згадував уряди-годи. Не вистачало йому зараз тільки Борислава, що лишивсь у новому руському городі Сердиці посадником Полунічної Фракії. Борислава ж він найбільше хотів би мати поряд. Особливо сьогодні. Великий князь повертався з переможного ополчення й дорогою до городу Києвого мав позлюбитися з Єркою, дочкою галицького князя Острога. Княгиня Русана перестала вже народжувати Гатилові синів, а неосяжній землі Руській потрібні були можі й вої. Русана знала про заміри Богданові й сприйняла їх досить спокійно. Тесть Воїбор, коли Богдан почав колись із ним розмову про се, теж не сперечався. Такий звичай землі Руської, щоб володар брав собі кількох жін. Більше того: старий князь вручицький Воїбор сам нараяв зятеві Остроєву доньку. Однаково першорід лишається за синами від першої жони Великого князя. Гатило ж мав од його Русани двох синів: Данка та молодшого Юрія.

Тільки Бориславові Гатило не звірився своїми думками. Просто боявсь його посміху. Тепер же шкодував. Як озветься на те давній друг і побратим?

І Гатило таки не витримав: наступного ж дня послав гінця по велійого болярина Борислава.

Місяця червця

«По від'їзді Вікілли ми простояли смо ще на тому самому місці один день, а наступного вирушили смо за Аттілою на полуніч країни. Здолавши разом із варварами довгу путь, ми за велінням тих скіфів, що були до нас приставлені, звернули смо на инчу дорогу. Аттіла ж мав у которомусь городі стати, щоб злюбитися з Єркою, дочкою князя, хоча вже мав многих жін, за поконом скіфським, іже допускає многожінство...»[14]

Так писав молодий ритор Пріск у передвечірні часи, коли їхній невеликий поїзд зупинявся після денної дороги. Пріск раз у раз звертався до тлумача, але Русич був племені волинського й погано знав і сі місця, й назви річок та вочищ. Пріск навіть сам одного разу, дослухаючись незрозумілої скіфської мови своїх попутників, спитався Русича:

— Чув єсмь, речете на царевого брата то так то сяк...

Тлумач відповів:

— Ми, русини, речемо Волод, а сіври всхідні речуть Владо. Й венеди такожже Владо.

Путь пролягала через великі судноплавні річки, й Пріск ледве встигав занотувати собі їхні назви. Се виходило погано — й пристави казали на них по-різному, та й спробуй-но записати грецькими літерами ті чудернацькі «скіфські» звуки ж, ч, ш, щ...

«Сі ріки переїздили смо човнами або ж на плотах. Дорогою видавали нам усім харчі. Але пшенишного хліба вмісто почали давати яшний, а вина вмісто — мед. Приставці наші мали такожже хліб та пиття з ячменю, іже тут наріцають квасом...»

Ще раніше, тобто понедільного ранку, коли Великий князь київський Богдан Гатило, змінивши гнів на ласку, прийняв імператорського сла Максиміна, а потому так само несподівано наказав тлумачеві Викупі повертатися до царя-городу, старий консул ходив мов у воду вмочений. Він підпитував навіть Пріска, чи не чув той чогось про причину Аттілиного гніву, ходячи поміж скіфів. Але Пріск знав про се стільки ж, як і Максимін, і сивий консул мучився сумлінням: що скаже Хрисафій за такий скандал?..

А коли й Викула поїхав додому, супроводжуваний руським вельможем Войславом, консул мовби заспокоївся. Ні, він не став ні балакучішим, ні ласкавішим до Пріска, свого юного ритор-ябедника, та в його поведінці з'явилося щось таке, що з'являється в людини, коли вона має перед себе певну мету.

А Пріска захоплювала подорож у досі не знані краї. Все тут було незвичне — й неозорі степи, й глибокі та широкі річки, геть не схожі ні на фракійські, які знав добре Пріск, ні на малоазіатські, які теж бачив. Дивними були й люди, що траплялися їм у дорозі й по селах та городищах. Дивно здавалось їхати отако й нізвідки не почути рідного й любого вухові грецького слова. Та, зрештою, людина звикає до всього. Невеличкий караван верхівців ішов і йшов на схід, а сій країні не було ні кінця ні краю, тільки степи, та пагори, та великі й малі річки.

«По довгій путі ми одного дня прибилися смо надвечір до якогось озера, що дає людям з крайбережного селища добру для пиття воду, й розбили смо свої полотки неподалік...»

То був мальовничий став біля городу Володаревого Балти, порослий очеретом і верболозом. Дехто дістав снасті й пішов упіймати для вечері свіжих окунів, челядники, що супроводжували слів і приставів, лаштували вогонь і варили страву, ябедник Русич грав на малесеньких гусях, які видобув з-за пояса, Максимін же сидів осторонь усіх у березі й щось розглядав на лівій руці — чи то каблучку, чи якусь іншу здобину. Нарешті повечеряли й полягали спати в просторих полотках.

Але мало хто звернув увагу на сонце, яке заходило їм у спину. Воно було жовте й тривожне й провіщало бурю. Лише один між довго дививсь на захід, потому взявся натягати мотузки полоток. І передчуття не підвело його.

«В нічну добу знялася страшна гроза, зірвала нашу полотку, порозкидала наші речі й шпурнула в озеро. Перестрахані, ми смо ся розбігли ськати спасу від дощу й поночі, перегукуючись один з одним, насилу смо ся дібрали до селища. Чувши наші крики, скіфи повибігали з хиж своїх, світячи собі факелами з очерету, який тут уживають для розпалу. На спросіння їхні, що ся приключило, наші пристави повідали їм причину тривоги наших. І ми смо радо привітані були в хижках їхніх, і нам розвели вогонь, аби ми ся згріли й висхли...»

Найдужче злякався консул Максимін. Старий опасистий царедворець вимок до рубця, як і всі, та здавалось, він боїться не так за своє тіло, як за рясні каблучки на пухких пальцях. Він раз по раз витирав їх і підставляв руки до вогню, мовби золото й коштовні камінці могли розкиснути на дощі. Лише «скіфи» весело реготали, навіть поскидали з голів смушеві шапки й підставляли свої нечесані кучми дощеві, бо дощ у червні місяці — то благодать, яку посилають їм їхні поганські кумири. Пріск дивився на сих варварів, і йому й самому ставало весело, бо він теж народився й виріс поміж хліборобів і знав, що для смерда, хай він буде грек чи варварин, означає такий дощ перед жнивами.

«Господарка селища, одна з жін Волода, прислала нам для гощення страву. Сю страву принесли суть нам дуже гарненькі жони. Се в скіфів є знаком пошанування. Ми подякували смо

за їхні страви, але від розмов з ними ухилили смо ся...»

Власне, ухилився тільки Максимін, а Пріск був радий поговорити з красунями, та сивий, до рубця змоклий і сердитий консул так люто й промовисто блимнув на свого ритора, що хлопець і собі мусив принишкнути. Він розумів консула — ляпнеш у балаканині щось таке недозволене — й пропала вся місія сольства, хоча й здавалося, які там таємниці можуть бути, коли всім уже все ясно.

Тлумач і Гатилів ябедник Русич розуміюче поплескав свого юного колегу й шепнув йому:

— Будеш консулом — і сам станеш такий. — І весело розреготався, бо Максимін наставляв вухо до їхнього перешіптування.

— Отакий гладкий, — уточнив Русич, і тепер уже й Пріск розреготався, за віщо консул Максимін нагородив його важким поглядом.

Нарешті, нагодовані, розімлілі від вогню та міцного меду, подорожні повдягалися спати, й смерди, господарі тих осель, де вони спинились, віддали їм і зручні поли, й цупкі теплі рядна. Буря ж надворі шаліла всю ніч і припинилася тільки під ранок.

«Наступного дня, посідлавши коні й позапрягавши вози свої, сольство рушило до господарки селища вклонитись їй та подяковати з гостину, а також піднести їй у дар три сребляні келихи, кілька скор червленого сап'яну, та ще індського перцю, та фініків, та різноличних овочів, котрих у сій землі немає й котрі вельми цінуються варварами. Вклонившись їй, ми смо подалися в путь...»

Дороги розвезло після тієї сірашної зливи, коні ледве тягли вози, сковзались під вершниками, й усі потомилися — й тварини, й люди, бо дощі пройшли не тільки в Балті, а й скрізь, де їхало сольство грецького імператора. Й що ближче під'їздили до стольного городу Скіфії, то понурішим ставав сол Максимін, і Пріск ніяк не міг уторопати, яка причина тому.

«По семи днях дороги пристави спинили нас, мовивши, що сольство мусить діждатися в сьому місці Аттілу й одтепер слідувати за ним.

Тут зустріли смо ся із слами Західньої імперії[15], котрі їхали до Атілли й такоже були суть спинені. Зустрітили смо ся з комітом Ромулом, примут-префектом Норіки, та воєначальником Романом.

З ними їхав і Констанцій, котрого Ецій послав до Аттіли для письмовства та ябедництва».

Констанцій був родом з Західньої Галичини — Вандалії, що за далекою річкою Райна. Він добре знав по-русинському й по-латині, а трохи й по-грецькому, тому Пріск одразу заприятелював із ним. Хоч Констанцій був і робрм Еція, та вдався веселий і дотепний, багато знав й охоче розповідав хлопцеві різні бувальщини й небувальщини й про римлян, і про «гунів-скіфів», і про готів, і Пріск так і лип до нього з розпитуванням.

— Зодкуду вмієш по-скіфському? — спитав його Пріск. — Єси ж бо християнин. Виджу святе знамено в тебе на шиї...

— Християнин єсмь, — відповів Констанцій, — але ж хреста може мати в пазусі не лишень грек чи латинець.

— То ти скіф єси?

— А так. Так речуть на нас греки й латинці. Хай буде скіф або й гун. Їхньої крові єсмь.

— То єси супротиву племінців своїх? — здивувався молодий грек.

На що Констанцій відповів із посміхом:

— Чув єси, щоби крив ставала водою?

— Ні.

— Тож і я-м такий. Мене мати кличе Кдстаном, а по-наськи означає міцний, як кістка.

Пріскові сподобалося таке порівняння, й він завважив:

— То й по-латині означає добре: Констанцій — сиріч між постійний і несхибний.

Відтоді вони й здружились.

«Діждавшись проїзду Аттіли, — писав Пріск уже в Києвому городі, — ми всі разом поїхали вслід йому. Й коли смо ся переправили через кілька річок, добули смо ся городу великого, де стоїть хором Аттіли. Велеліпству хорому того, як суть рікли нам, не було й немає рівних. Сей хором зістроєний з брусків та обаполів, вельми красно обтесаних, і зоточений дерев'яною ж стіною, але та стіна не є заборолом, а здобою.

Поблиз царського хорому стояв терем конюшого з такою самою загородою, але не здоблений вежами, як хором. На вельми поважній далині від забору виділася баня, котру конюшич, по цареві найбагатший, наймогутніший серед скіфів, зістроїв з каменю, привезеного з Паннонії. Бо варвари, котрі населяють сю частку країни, не мають ні каменю, ні доброго дерева, пощо й ліс, і всі стрійні матеріали вживають привізні з инчих місць. І зодчим на строїнні бані був полоненець, узятий у Сірмії...»

Все дивувало тут молодого грека, й він першого ж вечора, коли всі полягали спати, квапливо низав літеру до літери, вмочаючи писало в тетрамен:

«Нарік єсмь столицю Аттіли селом, — писав він, перечитавши якийсь абзац, — але се село схоже на величезний город. Хором таки дерев'яний, але зістроєний з брусків, так безщільно припасованих та блискучих, що насилу видно, де постулювані межі собою. Тут простор столові світлиці, портики, велекрасно розташовані Хоромна ж площа, обнесена забором, така велика, що сама її велич виказує царську оселю...

Коли Аттіла, вертаючись з походу, під'їжджав до городу стольного, його зустрів хор дів у довгих білих запиналах, і жони несли над ними полог. Діви співали цареві славу».

Під пологом ішло назустріч Гатиліві й усе його сімейство. Дівчата затягли давньої пісні, яких співають на стріті Великого князя:

Тяжко є голові кромі плечу,
Зло тілу кромі голови,
Руській землі без князя Великого.
Сонце світиться на небесі,
Князь Великий в Руській землі,
Дівиці піють на Дунаї,
В'ються голоси через море до Києва,

Князь іде на Зборичів.
Город радий, земля весела,
Півши пісню старому князеві,
А потому й молодим...

Коли Великий князь київський під'їздив до терема старого конюшого, Вишатина жона Радмила з великим почтом челядників і робів, мовби й не помічаючи свого мужа, піднесла Гатилові хліб-сіль на гарному рушникові й срібляній таці та чару доброго меду.

«Сей покон, — записав увечері Пріск, — є в скіфів знаком найвисочайшої шани. Цар випив чарку, скуштував хліба з сіллю й поїхав до хорому...»

Сольство ж грецького імператора та сольство імператора латинського за наказом Гатила лишилося в дирці старого конюшого. Й тільки коли Великий князь поминув ворота, боляриня конюша вклонилася своємулюбому можеві. Сивий, засмаглий на вітрах Вишата поглянув у вічі своїй жоні й зашарівся від раптово зринулих почуттів. Але в домі були гості, й господиня пішла вітати їх край свого вогнища. Вона сама пригощала їх обідом, і за довгим столом була вся родина старого конюшого та багато різних вельможів. Обід затягся до пізнього вечора, й потомлені дорогою, ситими стравами та міцними медами гості подалися спати до своїх полоток, розіп'ятих на просторому великокняжому дворі під деревами, які нашіптували про тишу й так довго сподіваний одпочинок після тривалої й виснажливої подорожі.

Й тільки консул Максимін, із яким Прісківі випало спати в одній полотці, довго вовтузився на м'якій постелі й ніяк не міг заснути. Пріск разів зо три прокидався, Максимін же сопів і перевертався із боку на бік, немов його поклали спати не на лебедячих перинах, а на міхах із голяками.

Місяця того самого

Наступного ранку Максимін ще вдосвіта збудив свого ритора й послав до старого конюшого Вишата Огнянича вручити йому дари сла грецького та заодно й довідатися, на коли Великий князь київський призначив звіщання. Пріск умився біля колодязя — просто з корита. Після вчорашнього «обіду» в конюшого страшенно хотілося спати — аж очі щеміли, та заперечувати консулові не випадало, й мусив підкоритись. У просторому дворі не видно було ні душі, тільки по той бік колодязного журавля сумирно лежав здоровенний собака. Пріск хотів поманити його, та пес мовби й не до нього. В курнику за стайнями нетерпляче басив півень, бо незабаром мало зійти сонце. Небо вже вияснилось, і тільки сулиць на три над широкою заплавою сяяла ранкова зоря.

Пріск повернувся до полотки. Поруч із їхньою стояли ще дві — Ромула з Романом та Констанція з їхнім робом. Хлопець позіхнув і, подумки кленучи старого консула, що збудив його перед курми, влз під широке корзно великий пакунок із дарунками й потягся з великокняжого двору. Максимін узайве нагадав йому:

— Й ні з ким ні про що!..

— Добре, кіріє консуле, — мовив Пріск і пішов. З двірця варта випустила його, але коли дійшов до Вишатиного двору, там брама ще стояла зачинена. Пріск подумав, чи погрюкати в дубові обаполи воріт, а чи ні, й таки не наважився. Що робитиме там, коли його навіть і впустять? Так чи так, доведеться стовбичити під вікнами того мовчазного вельможа.

Й він вирішив поблукати ранковим городом. У деяких дворах уже грюкали об цямрини колодязні відра — невсипущі попркидалися й, певно, напували худобу. Десь у протилежному кінці скавульнув собака, в іншому місці заляскав крильми й кукурікнув півень. Пріск ходив то в один бік вулиці, то в інший, не надто віддаляючись од Вишатиного двору, й роздивлявся на чепурні скіфські оселі, рівненько вишпарувані глиною, побілені й підведені в кого руденьким, у кого синім або ж зеленим. Стріхи були майже скрізь однакові — солом'яні, але траплялися й гонтові, й навіть черепичні.

«Прогулюючись коло терема, — писав потім Пріск, — я раптом почув слово, яке вразило мене. То було грецьке здоровлення: «Хайре!» («Радуйся!») Се мовив чоловік, проходячи мимо. Дивлячись на одіж його, я-м узяв того жожа за скіфа. Мене зчудувало, що скіфський вой рече по-грецькому. Складаючи полки з різноличних народів, вони переймають один в одного гунську, готську, а за частим зносінням з римлянами — й латинську мови. Грецька ж тут чується тільки між полоненцями, взятими у Фракії або ж на змор'ї Іллірії. Але їх зразу впізнаєш серед скіфів по рубищу й печальному виду. Той же, що мені вклонився, увидівсь мені скіфом, котрий жиє замож-но й розкішне. Він був одягнений у багату, ошатну одіж, його волосся було стрижене під кружечок. Очутилося ж, що то є грек, узятий полонем у Мізії, а тепер він живе тут...»

Се був Адаміс, який багато років тому врятував Гатила, коли той тонув у Дніпрі. Тепер він служив домажиричем у палатах цариці Русани. Адаміс щиро зрадів зустрічі з одноплемінцем, негайно повів його до свого дому, й добре пригостив, і все розпитував, як там на батьківщині, як живуть тепер люди й чим клопочуться.

— Вельми-м скучив за рідною домівкою, — визнав Адаміс, коли вони випили добрий дзбан розведеного, за грецьким звичаєм, водою вина. — Дуже-м скучив і за кривними, й за мовою своєю... Буває, як здушить серце — хоч плач або біжи пішки в Мізію...

— То пощо ж не біжиш? — спитав Пріск.

— Пощо... — повторив Адаміс. — Жону маю тут і п'ятеро дітей, і... добре тут жиється.

— Хіба то добре, коли серце купається в сльозах? Я не зміг би-м жити в чужій землі, Адамісе... Скільки-м пробув у сій Скіфії, а вже тягне додому.

Адаміс зітхнув, але заперечив:

— Я-м полюбив скіфський покон. Ми часто сполчаємось, то є так. Зате в мир насолоджуємося красним і велелюбим покоєм. І ніхто не тремтить, щоби в нього не відняли того, котре він має й шанує. В моїй старій вітчині, в Греції, волостять тирани, а малодушні роби не сміляться боронитись. Там немає правосуддя, ні рівності в податях. І сильні гнітять слабих...

— Ти любиш Скіфію дужче за рідну землю, — мовив Пріск, але в голосі його не було докору.

— Так є, — відповів Адаміс. — Ся земля є моєю другою вітчиною.

— І бороду голиш...

— Се велить покон скіфів.

— І волосся кружечком... Як ви се чините, що в усіх однакове!

— Вельми просто. Вдягаєш на голову судину таку, горнець великий, іже зветься тут макотер,

бо в ньому труть мак, і відтинаєш усе, що виглядає з макотера.

Але розмова перейшла на веселе, бо від зустрічі й випитого вина, хай і розведеного на воді, обоє вельми звеселилися. В такому стані й повів Адаміс свого молодого гостя й одноплемінця до поважного боярина. Вишата вже встиг устати й поснідати, його жона боярина Радмила, запнувшись для годиться прозорим полотком, пригощала юного ритора смачними стравами й добрим вином. Вишата запросив Максиміна разом із Пріском, а також слів од західного римського імператора, до себе на вечерю.

А наступного дня Вишата сам супроводив обидва сольства до цариці.

Жона Великого князя київського Русана мешкала в окремому хоромі. Пріск із непослабною цікавістю роздивлявся й усе запам'ятовував, щоб увечері записати свої враження.

«На двірці були многі тереми та кліті. Одні красно зістроєні з гладеньких колод, пов'язаних межи себе як вінки, й здіймаються на добру вись. Тут жила жона Аттіли. Зустрінутий у дверях варварами, я ввійшов до хорому й застав її на м'якому ложу. Підлога була встелена килимами, многі жони стояли окіл цариці. А діви сиділи навпроти неї долі й узорили різноличними нитками корзна, кої вдягають тут зверх одіжі. Вклонившись цариці, я підніс їй дари й вийшов...»

Повиходили й інші дяки та кляузники, лишились тільки обидва сли та ще римський воєначальник Роман, бо жона Великого князя київського — то таки цариця й простим людям не личить мулятися перед нею.

Пріск мав намір оглянути й інші будівлі великокняжого двору, та юрма, що тирлувалася коло ґанку головного хорому, заступила йому дорогу, й він не зміг проникнути всередину. Смерди, й можі, й різне боярство дрібного кшталту чекало виходу Гатила. Нарешті Великий князь київський з'явився на ґанку в супроводі мовчазного вельможа Вишати. Й кожен, хто мав до князя прохання, підходив по черзі, й Гатило творив свій суд.

«Не тільки гуни, а й инчі народи, їм підволосні, любили сього дивного можа за його велії цноти й за правосуддя. Многі греки й римляни добровільно служили йому...»

Скінчивши суд, Великий князь київський повернувся до хорому, де на нього вже з трепетом чекали сли від різних країн і народів.

Але ні римських, ні грецьких послів Гатило так і не прийняв ні того дня, ні наступного. Вишата ж, коли його про се питали, тільки всміхався й калічив грецьку мову:

— Гуляйте. Аттіла знає, коли...

Й сли обох імператорів, і їхні люди з учти цілі вечори просиджували за дошками табули[16], щоб якомсь та згяяти час. І щоразу розмовляли про Гатила, бо він був уже не тільки в сій варварській країні, а й у цілому світі. Й Пріск, уважно дослухаючись розмов, старанно відтворював їх на тонкій заячій скорі пергамену.

«Ромул, між, бувалий у многих сольствах, маючи мудрість у тому, рече, що щастя й могуття Аттіли такі велії, що він, пещений ними, вже не терпить нікоторого перечення, хоч яке справедливе воно. «Ніхто з дотеперішніх царів Скіфії, та й инчих земель, — рече далі Ромул, — не вчинив стількох великих діл, та ще за такі короткі літа, як Аттіла. Його волость простирається за острови на океані, й не тільки народи Скіфії, але й римляни та греки суть його данниками. Не доводячись і тим, він хоче розширити свою державу звоюванням Персії.

Мідія[17] ж не далеко від Скіфії. Гуни вже відають дорогу туди: ходили тією дорогою, коли в них шалів голод. І Західня, й Вхідня імперії не змогли суть стати супротиву йому, бо полчилися в инчих землях. Тоді Божко з Красноєм, котрі є з роду царів скіфських, сполчили велії полки й проникли в Мідію. Се ті самі, котрі пізніш були слами в Римі для укладання ладу з нами. Вони самі речуть, що, минувши в той похід степи й переправившись через озеро Меотиду, подолали гори Кавказькі й за п'ятнадцять днів досягли Мідії. Й тільки велії полки персів примучили їх вернутись у свою землю — инчою дорогою, понад берегом Каспійського моря».

«Так, — рече далі Ромул, — Аттілі неважко примучити собі Мідію, й Парфію, й усю Персію. Ратна сила його така, що ніхто супротиву їй стати не зможе. Ми молимо бога, щоб Аттіла повернув оружжя своє на персів».

«Але я вельми страшуся, — рече Максимін, — що, примучивши мідів, парфів і персів, Аттіла вернеться зодтуду володарем Риму, Вхіднього й Західнього. Зречеться достойності титулу стратиґа, коім ушанували його римляни, й звелить величати себе імператором. Він уже мовив колись у гніві своєму: «Полководці імператора вашого роби йому. А мої ж полководці такі самі царі, як і ваш імператор».

Лише на п'ятій по прибутті день Великий князь київський Богдан Гатило прийняв сла імператора Теодосія, а також Ромула, сла західньоримського імператора Валентинівна Третього. Ні Максимін, ані Ромул не мали підстави бути невдоволеними тривалим «звіщанням» і могли вважати свою місію вдало виконаною. На знак закінчення переговорів Гатило вшанував обох слів пишним обідом.

«У значений час разом із слами Західньої Римської імперії, — пише Пріск, — ми смо предстали Аттілі при вході до столової світлиці. Тут кравчі, за поконом землі сієї, піднесли нам чари, аби смо перед трапезою помолилися за здоров'я царя їхнього. Випивши, ми пішли смо на вречені нам місця коло столу. Ослони стояли обабоки світлиці. Посередині, за столом инчим, сидів Аттіла в кріслі. Позад нього, на звишніні в кілько приступок, було його царське місце — під пологом з різноличного цвіту ткання. Такі пологи над злюбним ложем вішають римляни й греки».

Первоповажні місця були за столом управоруч од царя. Ми смо сиділи з лівого боку. Вище за нас усівс'я Борич, найзнатніший серед скіфів. Конюший мостився на сідлиці вправурч царського місця. Навпроти нього повсідались обидва сини Аттіли. Однак ж старший син був поруч нього, на котрійсь розстані, трохи вище й сидів, шанобно потупивши зір перед вітцем».

Борислав, якого Пріск, назвавши Боричем, бачив уперше, бо той лише сього дні приїхав з далекої Мізії, з-за Дунаю, раз по раз підносив угору келиха й виголошував здоровниці за Великого князя, й за імператора Теодосія, й за другого імператора — Велентиніана. Велій болярин був дуже веселий, бо змолоду полюбляв пири, й Гатило мусив пригасити його запал:

— Борисе, — він називав його коротким іменням дуже рідко, але того дня сказав так навіть при гостях, немовби вернулася їхня буйна молодість і не було сиве волосся ні в князя, ні в його побратима. — Борисе! Боричу! Дай-но гостям попоїсти, бо впоїш голодних! Люди-бо заморські, п'ють вино з водою.

— Хай відають, коли пирували в князя нашого! — весело відгукнувся Борислав, але таки припинив спуювання.

Пріск писав потім:

«Одмінні страви подавалися всім на сребляних блюдах.

А перед Аттілою було поставлене просте. Він був умірним у всьому. Гостям підношено золоті й срібляні чари, а його чара була деревляна. Одіж на ньому була також не ошатна й нічим не різнилась од інших, може, тільки простотою. Ні висячий при боці меч, ні шнур'я варварських черевіїв, ні його комонна зброя не були здоблені золотом, камінцями чи абикотрими дорогоцінностями, яко в усіх інших скіфів, що сиділи у світлиці».

Й заморські гості, й численні вельможі київські й не київські багато їли, ще більше пили, й над столами з кожною випитою чаркою здіймався дедалі більший гамір. Кравчі та челядники ледве встигали носити страви пирувальникам та міняти порожні дзбани повними.

«З настанням вечора, коли були запалені свічі, прийшли суть два співці й почали виславляти подвиги Аттіли. Всі гості зворотили зори на них. Одні уподобляли пісні, інші були у захваті, пом'януючи вславлювані раті. Діди ж, виснажені берем'ям літ і вже змирені духом, проливали сльози. За співцями виступив наперед скоморох і різноманітними викрутасами покликав усепільний сміх.

Насамкінець появився Харя Мурий. Вельми дивен з виду й одіжжю, голосом і тілорухами, він мішав у казаннях своїх римську, гунську та готську мови й поморив усіх сміхом своїм...»

То був уже не молодий скоморох, якого Богдан Гатило, перенісши столицю з Витичева назад до городу Києвого, взяв із собою. Харя Мурин прийшов одягнений у пістряву свиту з різними рукавами, що сягали йому за коліна, в дивацькому клобукові з дзвоником і в чорній машкарі. Він, раз по раз накидаючи оком на Великого князя, розповідав про те, як його буцімто розлучили злі люди з коханою голубицею. Пріск, якому сп'янілий Костан перекладав через десяте в п'яте, не второпав змісту арлекінади. Він думав, що ся щемка пригода справді сталася з тим сивим чоловіком, і дуже дивувався, чому «скіфи» так весело регочуть з чужого лиха.

«Під час сього приставляння тільки Аттіла не звертав ні на кого зору свого. З усміхом утішним він дивився на свого молодшого сина, реченого Юрій, який стояв збіч нього, й ласкаво пестив його рукою по щоці».

Пир затягся до пізньої ночі, й Пріск теж упився. Вранці йому страшенно хотілося спати, та мусив розлучитися з м'яким ложем у консульській полотці під деревами садка. Обидва сли вирушили до старого конюшого проситися в зворотну путь.

«Конюший мав звіщання з іншими вельможами й складав харатії від ім'я Аттіли до імператорів. З ним були писці, й серед них — Рустичій родом з Верхньої Мізії. Його побрали полоном, але за велії цноти Аттіла взяв його до себе для складання писем...»

Того-таки дня цариця Русана наказала своєму домажиричеві Адамісові привітати гостей у себе. Й молодий грецький сол увечері записав до своїх пергаменів:

«Прийшли смо до нього вкупі з кількома скіфами й були смо вдостоєні благосклонного й привітного прийому, й нагощені добрими стравами. Всі, кої були на обіді, за поконом скіфським вітали нас, підводячись і підносячи нам повні чари, обнімаючи нас і чоломкаючи по чередно...»
Всі були задоволені — й гості, й господарі, бо переговори успішно завершилися. Лишавсь тільки прощальний пир у хоромі Великого князя київського. Й Пріскові здавалося дивним, чому старий консул не веселиться разом з іншими, коли навіть поважний Ромул, сол західнього імператора, й той пішов у танок серед гамірної світлиці.

Нарешті настав і прощальний пир — відпускний. Сли поприходили в найдорогшому одязі, русини теж убрались по-святковому. Всі обмінювалися здоровленнями, пили один до одного чару й зичили многі літа й великі звершення. Сього разу коло Гатила за столом сидів уже не

його старший син Данко, якого князь відіслав у далекі землі, а Богданів тесть, білий, як сметана, Воїбор з деревського городу Вручого. Сімдесятилітній жупан щось розважливо казав Гатиліві, й той лише зрідка кивав головою. Незважаючи на нове одруження, вони й надалі лишалися в доброму зиченні.

Через три дні посольства, багато обдаровані Гатилом, лаштувалися в далеку путь додому, й найдужче за всіх квапився чомусь консул Максимін. Пріск хотів був уже підійти до свого зверхника й розпитати, в чому причина. Та сталася подія, що завадила йому зробити се...

Місяця того-таки

Відколи зустрів у Києвому городі земляків своїх, Адамис перебував у якомусь піднесеному святковому настрої. З пам'яті виринали давно забуті події далекого дитинства та нещасливих юнацьких років, що принесли йому полон і робство. Переходячи з рук до рук, він урешті потрапив у двір малого Дарницького болярина Судка, який одзначався винятковою скарєдністю й був можем вельми грубим і жорстоким. І хто зна, як би склалася подальша доля молодого роба, коли б він того далекого морозовитого дня листопада літа 433-го не врятував молодого Київського князя.

Тоді Богдан купив його в свого болярча за великі гроші й одпустив на волю. Адамис не знав, що з нею робити, з тією волею. То була для нього цілковита несподіванка,, й він ходив кілька день мов приголомшений. Здійснилася його давня болюча мрія. Тепер він міг нарешті повернутись у рідну землю. Та непевні сили тримали його тут, мов на припоні.

Так він, зібравши добру торбину й одягши подаровану князем нову гуню, рушив у далеку путь. Пристав до гречників і мав намір із ними разом дістатися рідних країв. Але по тижні часу раптом знову з'явивсь у Києвому городі. Й не тільки чуття вдячності до дивакуватого князя київського привели його назад. За кільканадцять верст у чепурненькому Вишгородці жила гарна чорнявка Божана, що присушила його серце до сієї землі.

Раніше він не міг і мислити собі про неї. Божана була донька гордовитого вишгородського смерда Живка, йому ж, Адамисові, лишалося ще багато літ неволі. За сей час Божану видали б заміж і, звичайно, не робові в руки, такому, як він. Але тепер усе змінилось. Адамисові прийшла несподівана воля, й він ставав рівноправним чоловіком, незгірш за батька Божаниного.

Діва теж наполягла на своєму, й її не довелось навіть умикати проти вітцевого веління. Адамис із молодою жоничкою поселився на Боричевому Току під заборолом городу Києвого, де вже стояло кілька хиж, і зайнявся рибальством. Се йому вдалося, й він би й далі жив отак, але Борислав, кому належав Тік із діда й прадіда, вирішив зігнати посадців зі своєї землі й оселити їх під Ворожіллю.

Адамис пішов проситися челядником до київського князя. Богдан Гатило найняв його, наставив спершу рибальським чільником, тоді тивуном, а по п'яти роках і домажиричем до терема жони своєї Русани. Й за два наступних роки Адамис ізвів собі власний терем під заборолом княжого двору.

Справи його йшли на краще. Жона любила свого грека й мало не щоліта дарувала йому сина чи доньку. Адамис був задоволений життям своїм, і тільки туга за далекою вітчиною труїла йому дні. Часом серце Адамисове заливалося слізьми, й він ладен був пішки йти в ті краї, де народився й звідки привели його сюди в кайданах. Але щоденні клопоти й родинне щастя потроху тамували той смуток, й Адамис нікуди не йшов і лишався в своєму привітному теремі

коло княжого двірця. Він перейняв і мову, й звичаї людей, серед яких оселився, й незабаром уже нічим не відрізнявся од русинів-киян, хіба що був трохи смаглявіший.

Але зустріч із Пріском та іншими земляками розвердила стару його рану. Він не проминав нагоди, щоб побути з Пріском бодай трохи, бо Максиміна, поважного й непривітного консула, страхався й уникав; не минав щасливого випадку хоч кількома словами перекинутися з молодим одноплемінцем своєю рідною й вже трохи призабутою мовою. Й із тривогою та щемом у серці думав про той незабарний день, коли доведеться прощатися з привітним і щирим земляком. І ладен був садовити на воза й жону, й дрібних дітей і їхати світ за очі, туди, де народився й виріс і де ще мусили жити його батьки, брати та сестри, — туди, де жили греки.

Він і вблагав княгиню запросити слів уже не до неї, як перш, а до нього, Адаміса. Й вітав гостей, як і чим тільки був спроможний.

По тому дні серце ще дужче млоїлося в грудях, і він ходив мов хмара, бо час невблаганно спливав. І не відав, що робитиме, коли настане той неминучий день, який урешті мав-таки настати, бо єдине, що не повертається ніколи, то час. Коли Великий князь київський дав слам одпускний обід, Адаміс прийшов до свого нового друга з подарунками.

— Се для тебе, друже, — сказав він, даючи йому великого срібного келиха з широкими золотими вінцями. — Згадуй мене на нашій землі. А се для хорому божого. Нехай слуги Христові помоляться за грішну душу раба божого Адаміса, — й подав Пріскові кубок зі щирого золота. — Се ж... — Адаміс одвернувся, бо раптові сльози стиснули йому горлянку. — Се ж... Се відвези вітцеві моєму й мамі рідній моїй... Якщо вони в животі й здоров'ї...

Пріск, теж розчулений до сліз, підставив пригорщі, й Адаміс висипав у них кілька разків перлового намиста, огірлиць і золотих та срібних перснів.

У сей час до полотки ввійшов Максимін, й Адаміс квапливо попрощався.

— Се що є? — спитав консул, киваючи довгою бородою на коштовності. Пріск пояснив.

— Ладно чинить... ладно, — мовив старий грек, думаючи своє.

Пріска такі слова з вуст Максиміна просто вразили, бо консул уже давно, класне, від самого Дунаю, не говорив із ним прихильно. Максимін спитав:

— Як його кличуть?

— Адаміс, — відповів Пріск.

— Адаміс... Адаміс... Гарно кличуть. А як шанує його їхній Аттіла?

— Добре, кіріє консуле,

— Добре... Добре...

Більше консул нічого не сказав, і Пріск думав — той і забув про співвітчизника, що служить скіфському цареві. Та вийшло на інше. Ввечері, коли Пріск зібрався сісти за свої пергаменти, консул раптом згадав:

— Як, речеш, кличуть того грека?

— Адаміс, кіріє консуле.

— Адаміс, речеш? Адаміс... А чи не зміг би покликати його ще сюди?

— Коли?

— Зараз.

— Проти ночі?

— Дарма. Збігай кликни.

Пріск помулявсь, але мусив іти.

— Якщо кірос консул так рече...

В Адаміса в теремі ще не спали, й незабаром Пріск привів його до своєї полотки, де на них чекав консул. Максимін був дуже балакучий і незвично привітний, і київського грека се страшенно здивувало. Спочатку він сидів, мов на голках, але коли Максимін наказав Пріскові витягти зі скрині срібну амфору грецького вина й почав пригощати гостя, Адаміс аж розчулився. Максимін довго розпитував його, звідки він родом, чи є християнином, чи має на батьківщині кривих, у чому його служба й чи добре платить Аттіла за ту службу. Адаміс розповідав докладно й охоче.

— А хто прислужує Аттілі коло столу?

— Хто в хоромі є, той і прислужує, кіріє консуле.

— Хто частує його вином?

— Кравчі, кіріє консуле.

— Кравчі... А тобі довіри Аттіла не має. Так?

— Пощо ж! Як маю хіть, то й я частую.

— І ти?

Консул більше не розпитував. Лише розстебнув золоту фібулу свого хітона й почав собі махати руками:

— Задуже...

В полотці й справді було парко, тим більш по якійсь чарці вина, питого не за грецьким звичаєм, а по-скіфськи — не розведеним водою.

— Ходім, Адамісе, трохи надвір, бо тут немає чим дихати, — по довгій паузі обізвався Максимін.

— Та й Пріскові треба писати, й ми вадимо йому.

Вони повставали й вийшли, й Пріск довго дивився вслід їм. Такої щирої гостинності він ще не бачив з боку свого чільника. В голову бгалися різні думки й не давали зосередитись. Тетрамен сох на писалі, й Пріск знову й знов умочав його в каламар із чорною рідиною, але так і не написав ані рядка, поки Максимін і повернувся.

Консул сів на своєму ложу й утупив погляд в отвір полотки. Руки йому неспокійно терлись одна об одну, й він жодного разу навіть не блимнув у бік свого ритора.

Так сплигло два дні, й уранці третього дня обидва сольства почали збиратись у путь. Пріск допомагав ючити й запрягати коні в віз із царськими дарами й час від часу тайкома позирав на свого зверхника. Максимін, гладкий і неповороткий Максимін, хапливо бігав між челядниками й теж позирав у бік хорому та до воріт. І нарешті не втримався й поманив Пріска.

— Піди кликни... Адаміса.

Пріск тривожно глянув на консула, й старий заходився довго й квапливо пояснювати:

— Маю хіть попрощатися з Адамісом. Тут йому самотньо, а він же грек. Мабути, й він хтів би попрощатись, а не сміє. То й речі йому: йди до кіроса консула, бо, речі, має хіть попрощатися з тутешнім греком...

Пріск потяг ноги за браму великокняжого двору. Йому вельми не подобалось і се доручення, й уся поведінка консула. Він молився Богородиці, щоб Адаміса не виявилось удома, бо, коли Адаміс прийде з ним до Максиміна, станеться неодмінно щось таке, чого не мусить статись. Пріск зумисне повільно йшов до воріт, а коли вийшов з двору, звернув за гострокіл і сів на траву. Кожної миті міг прибігти сюди й сам консул, не діждавшись його з Адамісом, але Пріск сидів і сидів і не мав сили звестися. Й коли минуло досить часу, він устав і поплентав назад.

— Адаміса нема вдома, — сказав він, витримуючи пильний погляд Максиміна.

Старий раптом захапався й почав квапити челядників. Коні вже були запряжені й посідлані, й погоничі, а також руські можі, що мали супроводжувати невеликий поїзд до грецького кордону, рушили з великокняжого двору. Гостей проводжала юрма киян до самих Полудневих воріт, а дітлашня, штанна й голопупа, бігла обабіч поїзда до самого Соляного шляху. Максимін сердито зиркав на малечу, тоді, кивнувши Пріскові, сказав:

— Дістань з возу жменю родзинок. Пріск дістав і подав консулові. Старий узяв і кинув поза себе дітлахам просто в пилюку:

— Натє!

Діти й справді відчепились, але ласощів з долу не брали. Тільки один замурзаний малюк підняв родзинку й поклав у рот, але котрийсь старший підійшов і ляснув його по губах.

— Плюнь!

Малюк виплюнув, а Максимін, який спостерігав ту сценку, все зрозумів без тлумача й лише буркнув:

— Варвари були завше варварами, хоч і малі.

Тоді вперше глянув у бік городу Києвого й штовхнув коня п'ятами попід ребра...

Пріск випадково вгадав. Адаміса й справді не було вдома. Власне, він не був у своєму теремі вже два дні — від того вечора, коли консул Максимін запросив його до своєї полотки, а потім гукнув прогулятися надворі. Адаміс не міг заснути тієї ночі, й жона його Божана теж не спала й мовчки дослухалась Адамісових зітхань і глухих стогонів. Але вдавала, що спить. Уранці, сподівалася, між сам розповість їй про все, що його так хвилювало. Та вранці Адаміс раптом запряг коня в двокілку й нарікся буцімто їде на княжі бортниці.

Повернувся аж на третій день під полудне й. хрипким голосом запитав жону:

— Поїхали?

— Хто? — не зрозуміла тілиста кароока Божана.

— Греки.

— Ого, вже давно! Ще зрання побрались. І глянула на свого чоловіка. Він був марний і чорний, як діл. Божані спершу майнула в голові неприємна думка. До Бортничів, де була пасіка Великого князя, дорога пролягала через Дарницю. Там же колись жив Адаміс... Але чоловік був такий марний, що Божана відкинула свої дурні побоювання й спитала турботливо:

— Чи-с не занедужав, Адаме? Та він тільки полегшено відітхнув і подався з хати. Адаміс добре знав свій норів, знав і те, що розповідь про все Гатилові, та не думав, що се станеться так швидко. Він уникав зустрічатися з Великим князем і ходив такими стежками й такими дверима, кудю той і не подумав би ходити. Й у найнесподіванішому місці раптом почув собі в спину:

— Що се ти крадешся, яко тать полунічний, га?

— Хто єси? — сіпнувсь Адаміс і зопалу впустив додолу дзбан із бурштиновим медом. Дзбан глухо хряснув об долівку медуші й розлізся.

Гатило стояв у прочинених дверях і реготав:

— Таки ж тать єси! Он як єси ся злякав!

Адаміс і справді перелякано дивився на Гатилову постать, що вимальовувалась у світлій рамі дверей медуші чорним привидом. Рука домажирича сама полізла під широке червоне опоясо й дістала звідтам щось маленьке й лискуче. Гатило взяв простягнену йому річ і подивився:

— Що то є? Звідкуду маєш?

То був товстий золотий перстень із тьмяним камінцем смарагда.

— На дорозі-м його зналіз, — глухим голосом відповів Адаміс і нахилив очі додолу.

— На дорозі? — перепитав Гатило. — В поросі? Грек спробував угадати, чи Великий князь глумиться, чи каже се просто так, але на яскравому тлі виднівся тільки темний обрис, і годі було вловити вираз Гатилових очей.

— Розгріб єси порох, коли дивишся — перстень із каменем. Такс є?

Адаміс і досі мовчав. Князь підійшов, ухопив його правицею за барки й заглянув йому впритул у вічі:

— Так є, га?

Й трусонув ним, аж голова грекові хитнулася назад.

Але грек твердо глянув на князя й тихо проказав:

— Не страхай мене, княже. Чуй, що ректи-йму тобі. Колись я-м урятував тобі живота. Я зараз повідаю тобі все, лишень закланися, що не зробиш нічого лиховажного.

— Може, й землю примучиш мене їсти? — просичав Гатило, та грек заперечив:

— Ні, землю не треба. Дай лише слово.

— Добре.

Гатило відпустив Адаміса. Сивий оселедець на лискучій простоволосій голові впав князеві межі очі, та Богдан не помічав того.

— Все відаю, можеш і не казати.

Адаміс перелякано скинув на князя очі.

— Сей перстень дав тобі гість мій. І в сьому персні є отрова. Тако речу?

Домажирич не обзивався.

— Мовчиш. Зри тоді...

Гатило натиснув перстень указівним пальцем з одного боку, камінчик одтуливсь, і на долоню висипалася пучечка білого пороху. Князь трохи здивовано хмикнув.

— Вельми мало для такого можа, як я, — сказав він.

Адаміс глухо промовив:

— Я-м дав трохи Шаркові.

— Якому? Хто є то?

— Пес...

Князь пристояв, тоді повернувся й вийшов, й Адаміс поплентав услід йому, знаючи напевно, куди той іде. Гатило спинився тільки біля терему домажиричевого.

— Клич.

Адаміс подививсь докруз. Пса в дворіщі не було ніде, й він подався до низенької кліті, де стояла собача буда. Коло буди, відкидавши ноги, лежав здоровезний рудий пес із обрубаними для лютості вухами. Адаміс поторкав його ногою. Тварина була нежива, хоч і не встигла ще залякнутися.

— Коли дав йому-с отрови?

— Тому два дні, — прохрипів грек. — Сього дні рано ще бігав...

Адаміс тупо дивився на рудого собаку. Консул Максимін того вечора запевняв, що Аттіла не вмре від порошку в персні, лише по якомусь часі заслабне й стане згідливіший у переговорах, а се так необхідно для Греції...

Богдан Гатило розтулив долоню й спробував витрусити порох, який і досі тримав на долоні, але порох прилип у спітнілій жмені. Князь обернувся й пішов до колодязя змити отрову, а змивши, мовчки вийшов з Адамісового двору. За півгодини в супроводі Борислава, Вишати та п'ятьох комонників о коп'ях він проминув Полудневі ворота й одразу погнав коня вскач. Адаміс усе те бачив, і серце йому млоїлось од передчуття неминучого лиха, причиною якого став сам.

Богдан Гатило наздогнав грецьке сольство аж підве-чір — мало не коло городу Витичева. Поїзд уже лаштувався ставати на ночівлю, коли ззаду залопотіли копитами коні. Між Воротило, який виступав попереду, враз упізнав Великого князя та його вельможів і напинив поїзд. Богдан осадив коня біля самого консула.

Старий Максимін сидів на вороному інохідцеві блідий і впрілий. Спи́на йому згорбилася, мов неповний міх. Він не дививсь на Гатила, хоч бачив і відчував кожен його рух і порух. Сталося те, чого всі ці дні найдужче боявся консул. Він ще вчора підозрював, що той продажний одноплемінець зрадив його, а вранці остаточно пересвідчивсь у тому, хоч несмілива надія, мов притрушена попелом жаринка, й досі не згасала в його переляканому серці, старому й стомленому роками серці. Тепер же й та жаринка згасла. Скіфський володар сидів перед ним на сірому яблукатому коні живий і незвереджений, і зараз станеться те, чого й слід було сподіватися. В усьому винний той хрещений варварин Вікілла, й найбільше — голощокий Хрисафій, євнух, вічний лис і холодний отруйник...

Гатило потяг коневі вуди — аж той торкнувся собі мордою грудей, і крижаним, хрипкуватим од утоми, рипучим голосом проказав грецькою мовою:

— Речи володареві своєму, робе: «Теодосій висок поро́дою, знаменит родом. Аттіла є не менш висок і знатен родом своїм. Але Аттіла, внащадивши монархію від отця свого, уповні схоронив достойність. А Теодосій згубив сю достойність, унащаджену не токмо через те, що, взгодившись платити дань Аттілі, став робом його, але ще більш через те, що, яко роб невірний і лихоїмний, замислив чинити кови господареві своєму, котрий поставлен над ним небом і судьбою».

Потому зострожив свого жеребця, й тільки курява за ним устала, й усі незрушно стовбичили на місці, мов кам'яні ідоли на давніх могилах у степу; всі, хто зрозумів річі Великого князя київського й хто не зрозумів.

Не швидко стямився консул Максимін. Він рушив з місця тільки тоді, коли чільник руської учти махнув рукою їхати далі. Разом з Великим князем київським додому повернувся старий конюший Вишата й ще один комонник. Велій же болярин Борислав та решта можів о коп'ях поїхали з консулом далі. Гатило відряджав свого вельможа до Константинополя нарочитим слом. Він і розповів Пріскові все, що лаштувалось останнім часом проти самодержця всії Русі, й Пріск потім чесно записав се до своєї книги.

Місяця вересня

Відтоді минуло тринадцять сідмиць, і в Київ город прийшла золотава осінь. Було ще політньому тепло, тільки берести за Хрещатим Яром пойнялися першою сивиною та жилаві дуби в Діброві ронили на землю рясне жолуддя. Гот Інгельд, колишній роб, якого Богдан кілька років тому наставив тивуном у своєму селі Можі Ловчі, казав, що в лісі над Либіддю-рікою розвелося багато вепрів-дикунів. Вони перерили все довкола, вередуючи навіть жолудями, й не вадило б трохи поганяти їх. Але Великому князеві пропала хіть до вловів. Та й не до того було. В неосяжній землі його почалися великі рухи. Цілі племена лишали насиджені місця своїх пращурів і йшли шукати долі в нових країнах, що належали тепер до столу Великого київського князя. Добра половина сіврів, які жили між Дінцем Сіврським і городом Прилукою, кинула свою землю й подалася на нові, за Дунай, до тих сіврів, що поселилися там ще за часів Данка та Рогволода.

По сіврах туди-таки посунула й частина горватів, бо під горами Горватськими вже було надто людно. Ввесь час окремими поїздами, з жонами та дітьми вкупі, йшли через Русь на полудень і полунічні племена дреговичів, і смоляків з довгими рудими бородами та ільменських словін, перемішаних із чуддю, мурою й іншими уграми. Їх теж вабили нові землі руського князя в далекій Мізії, якою правив тепер велій болярин Борислав.

Нарочиті можі Гатила доносили, що смоличі геть оголили свої поконні землі, й у їхніх весях тепер мало не вовки виють. До пересельців з полуночі, крім уже згаданих горватів, лучилося й багато інших полян, особливо тиврівців, улучичів та божан. Се, з одного боку, було добре — нехай греки забудуть про свої колишні володіння. З іншого боку, таке гвалтовне переселення могло послабити не тільки околиці землі, а й саму Русь. Богдан уже збирався припинити той рух, бо й коло Дунаю, й за Дунаєм вистачало свого люду, а треба було подбати й про головні землі. Й тут до речі попросилися на звільнені креси два племені ляських полян. З Ляхії прийшли два брати — Радзім і Вятко — й ударили чолом Великому князеві київському:

— Ми речемо се поляками. Й ви есте поляни. Пусти нас, зацни ксьондзе, до свей жемі. Вельми гунсто жиєми на Віслє, й готські фрягі не даюнт жиччя.

Особливо велике було плем'я князя ляського Вятка. Його брат Радзім обіцяв теж привести, хоча й не багато. Гатило й віддав їм вільні краї: Радзіма посадовив на річці Сожу, Вятка ще далі на полуніч, аж до земель смоляків.

Од Борислава надходили тривожні вісті. Греки невдоволені таким масовим заселенням своєї колишньої провінції Мізії. Та й сіври з горватами не вдовольнилися лише так званою Сірмією, а йшли далі на полудень, просочуючись у надра Греції до самого Пелопоннесу. Між ними раз по раз вибухали криваві сутички, й се могло призвести до чого завгодно. Нова війна ж з греками не входила до задуму Великого князя.

Він послав до своїх намісників у Сірмію та Мізію нарочитих можів, аби навести лад серед пересельців, бо й ляські поляни, й моравці, й інші вєнедські племена теж почали сунути великими гуртами за Дунай.

Раз у раз посилаючи в усі кінці землі своєї нарочитих можів та боляр, Гатило де наказом, де обіцянками, а де й хитрістю, ніким не підозрюваною, намагався дати бодай якийсь лад тому бродінню, що панувало скрізь. Він знав: держава мусить керуватися з одних рук, і всілякими способами саджав на волості й україни відданих людей. Тамтешніх володарів або брав до себе у двір, ваблячи багатством та новими землями, або ж доручав їм важливі й довготривалі сольства й намісництва.

В сих турботах та в змаганні зі слами різних україн і минали його дні. Так тривало віддавна, з того самого літа, коли на горбі над сивим Дніпром ліг у землю брат його діда Рогволод, і всі звиклися до думки, що так і мусить бути, бо Великий князь київський, перед яким тремтів увесь світ, мав тверду руку й крутий норів.

Серед місяця вересня, коли за полудневим заборолом та на Боричевому Току мірно гупали ціпи й кияни звозили зерно та солом у кліті й на гумна, до Великого князя київського завітало незвичне сольство. Не заморське й не чужоземне, бо таких у княжому хоромі та в теремах вельможів стольних було майже щодня цілими метками, а таки незвичне, й се просто схвилювало Богдана.

Перед ним, високо тримаючи бриту голову з білим оселедцем коси, стояв старий Шумило, косяцький готаман з Лугів. Гатило дивився на нього й порівнював із ним себе. Скільки ж то літ

минуло відтоді, як сей лугар десь отам понад Соляним шляхом співав йому пісню про ведмедя-русина? Мабуть, і пригадати було б годі, коли б усі не пам'ятали, що того літа помер Великий князь руський Данко. Тридцять п'ять літ, і то була правда, хоч як сумно зізнатися собі самому, що й ти постарів на тридцять п'ять літ, і зим, і весен...

— А міцний єси ще вельми, — сказав Богдан, і те саме подумав про себе.

— Дуб у болоті не гниє, Гатиле.

Се була теж істина, й Богданові стало надзвичайно приємно, що старий готаман назвав його не князем і не Богданом, а тим іменем, яке сам йому колись причепив.

— Пощо чолом б'єш, готамане? — запитав Гатило й раптом схаменувся, бо косак і досі стояв перед ним наввипинки. — Ти сидь, у ногах правди не є...

— Спаси Біг. А то-м помислив, що й мене маєш хіть морити, як останнього сла грецького наче. Звик єси, що всі стеляться перед очі твої?

Гатило похмуро всміхнувся. Те нагадування не дуже прийшлося йому до смаку, проте знову спитав, коли старий усівся:

— Пощо б'єш чолом? Виджу, не прийшов єси для так.

У кутку сидів, поклавши довгого меча поряд на лавицю, княжич Данко, старший Богданів син. Він був чорнявий і широкобровий, схожий на матір, але всім іншим удався в батька — й зростом, і кремезними плечима, й навіть дивився так, як і Гатило, з-під брів.

— Забрав єси Годоя, князя нашого кошового, — нарешті обізвався Шумило.

— То й що є? Хіба вольниця косацька так вельми князя хче?

Шумило вправив оселедець за вухо й пригладив білі вуса.

— Хче не хче, а вирій без матки не може. Кіш мене сле до тебе таки чолом бити...

— Пощо? Годоя вам усп'ять?

Старий знову погладив вуса, певно, ховав лукаву посмішку.

— Ні, Гатиле. Відаю й я, й інші відають, що не даси нам узворот Годоя.

— За чим же слють тебе?

Шумило блимнув у куток, де мовчки сидів Данко, тоді подививсь на Богдана й сказав:

— Пустити нам княжича.

— Княжича?

Богдан теж узявся за свій шпакуватий оселедець і накрутив його вузлом на руку. Тоді глянув назад

! кивнув синові, щоб вийшов з хати, бо розмова набувала надто несподіваного повороту. Княжич устав і перевальцем пішов до дверей, несучи меч під пахвою.

— Княжича, речеш, — аж обізвався Гатило. — Хіба ж не відаєш ти, що я-м нарік його на стіл великокняжий, у себе місто?

Косак засовався на лаві й підібрав поли безрукавої гуньки, що розхристалася на грудях.

— Бо не за нього ж б'ю, — сказав він. — Б'ю за меншого твого, Юрка.

З-під гуні старому знову визирнув червоний шовковий опояс на чималому череві.

— Малий ще.

— Малий? А згадай-но, Гатиле, який був єси ти, коли...

Богдан махнув рукою, бо знав, що скаже косар, і страхався розчулитись. Коли людина робить щось на самголова, то одне, навіть якщо мала, коли ж її примучувати, — стережися дати помилу. Він так і сказав Шумилові, й вони ще довго сперечалися. Тивун приніс їм холодної браги з зимнику, вони випили всю й так ні до чого й не домовились. Не міг же Богдан узяти та й бовкнути: люблю Юра свого й не маю сил одпустити вдалеч од себе! Хто й зна, як сприйме се старий косар, а князеві, Великому князеві, треба дбати й про те, як за нього думатимуть і як говоритимуть люди.

Коли вони виходили зі світлиці, стояв пізній обід. Можна було й пополуднувати, й Гатило саме се збирався сказати Шумилові, та не знав як, аби дурним словом не зобидити старого лугаря. Й тут підійшов Данко. Широкі чорні брови його були стулені в суцільну пряму смугу, й очі з-під них дивилися твердо, навіть твердіше, ніж звично. Княжич проказав до батька низьким голосом:

— Посадіть мене.

— Куди?

— До косарів.

— Уречен сси столу великокняжому, — сердито відрубав Гатило й пішов геть.

— Я скидаюсь! — навздогінці гукнув йому син, і Великий князь обернувся й здивовано глянув на нього. Тоді взяв старого косаря за плечі й мовчки потяг у столову світлицю. Данко, певно, був увесь час поблизу й слухав їхню розмову. Він уже давно спідлоба дивився на батька — ще відтоді, як Гатило заборонив йому злюбитися з донькою Дарницького малого болярина Судка.

Тоді Богдан сказав йому: «Великий князь не належиться до себе, але до великокнязівського столу». Данко, звичайно, не зрозумів його, бо в двадцять з невеликим літ між думає зовсім не так, як у його сорок сім. Гатило бачив се й не знав, що робити. Він наказав тоді боляринові негайно віддати свою доньку заміж, але тим справи не порятував. Данко став як чужий, і се страшенно боліло Богдана.

Він чекав, що казатиме на те Шумило, та старий лугар мов і не чув його розмови з сином. Богдан у думці подякував готаманові, а по обіді, коли гості розійшлися, спитав:

— А що: взяв би-с і Данка?

— Взяв би-м! — охоче пристав на те Шумило. — Але то є не для мене самого, а для коша.

— Відаю, — мовив Гатило. — Відаю. Посаджу вам Данка. Тільки... ходи роті до мене.

— Якій роті? Об чім? — скинув білі брови Шумило.

— Ходи роті, що прийдеш навчителем моєму молодшому, Юркові.

Се вже було щось геть інше, таке, що старий лугар і не думав досі про нього. Він так і не відповів нічого, лише вранці прийшов до Гатила й сказав, привітавшись піднятою рукою, як то робили косаки:

— Речу без роти: прийду до сина твого, якщо такий старий дідуган може навчити Гатилового сина чогось путнього. Відвезу Данка й прийду... Чи маю й землю їсти?

Шумило хитро посміхнувся, й Богдан лише рукою махнув.

— Мав Юрко навчителя доброго, та...

— Головою наклав? Богдан кивнув:

— У Мізії.

— Чув єсмь... Щаслива то смерть, Гатиле. Дай Біг кожному в раті лягти, а не за піччю. Найдужче-м боявся, що й ти таку смерть мені зичиш, а тепер виджу, шануєш покон вітців своїх.

На тому вони й розійшлися. Того-таки дня Данко постав перед вітцем у новому вигляді. Від його буйного чорного волосся на голові лишився тільки лискучий оселедець коси, й тім'я сяяло проти сонця біле й не-засмагале й здавалося химерною габрійською ярмулкою в порівнянні з брунатним обвітраним лицем. Данко вклонився батькові до землі, й Гатило дав йому на нову дорогу свій важкий і довгий меч. Княжич торкнувся вустами леза коло вруччя й з тієї миті перестав бути княжичем.

— А там, у Лугах, і землю їсти-ймеш, — хитро примружився Шумило й провів долонею по вусах, аби стерти посмішку.

Того ж дня вони з Данком побралися на Луги, й Гатило довго думав про них обох. Як добре було б Данкові мати поряд себе такого Шумила... Але ж і з Юрка треба людину зробити. Надто він ласкавий і ніжний, а се не личить синові Богдана Гатила. Чомусь пригадалися події сього літа, й Викула, й Максимін, і золотий перстень із тьмяним камінцем смарагда, ідо й досі десь лежав у княжій опочивальні, й Богдан уголос повторив:

— Не личить синові Гатила...

Й раптом заболіло серце. Заболіло вперше в житті. Перед очима пропливли картини давно забутої юності, й виразно, дуже виразно, мов навсправжки, він побачив затуманене обличчя русявої чорноокої жінки, майже дівчини, яку кохав колись і якої не дала йому доля. Він зашилив руку в пазуху собі й потер долонею те місце, де щойно озвалося серце, й тер доти, доки біль ущух. Було шкода сина, старшого сина Данка, й теж, мабуть, уперше в житті.

Богдан сумно всміхнувся й устав. Доки серце не кольне, людина й не згадує, що воно в неї є в грудях. А таки ж є... Він підніс угору ту руку, якою допіру тер серце, й гаряче проказав:

— Дай йому. Боже, тверду дісницю й холодний розум. Я-м завинив проти нього — хай ліпше на мені окошиться...

Й озирнувся, відчувши, що хтось мовчки стоїть у дверях. То був старий конюший Вишата.

Князева молитва вразила його, й було трохи незручно, що став свідком тих сокровенних слів.

— Там... — сказав Вишата. — Хладівой. — І махнув рукою за глуху стіну світлиці.

Гатило вийшов услід по ньому, хоч личило б сидіти й чекати гостя тут, у теремі. На княжому дворі було душ із півсотні можів, убраних у куці жупанчики та вузькі, об нозі, гачі, й Богдан би й так упізнав, що то венди, навіть коли б Вишата й не казав йому. Можі були при повнім оружжі, закурені й стомлені. З гурту виступив молодий між у розшитій золотим галуном кацавейці й підійшов до Богдана:

— Чест Вельому ксьондзові Гатілі!

Й легко вклонився.

То був, напевно, Хладівой, син жупана з верхнього Дунаю, й Гатило кивнув йому.

— З такою раттю прийшов еси брати город Київ? — пожартував він, і юнак знітився.

— Не, пане ксьондзе! Неї Пришед есмь о помоц волати.

— Що є стало?

— Ойтец муй помрл ест.

— Жупан Хладівой?

— Так, пане ксьондзе, муй ойтец...

Юнак був русявий, дуже русявий, аж Богданові здавалося, ніби волосся в нього, що спадало аж до пліч, вигоріло на сонці. Але руки мав великі й міцні, певно, такі руки вміють тримати меч.

Він повів хлопця до хорому, Вишаті ж наказав розмістити можів Хладівоевих на спочин. За вечерею жупанич оповідав йому свої пригоди. Сиділи тільки втрюх — вони двоє та Вишата. Старий конюший за весь час не промовив і слова, хоч і слухав дуже пильно й пив разом із ними.

На верхньому Дунаї, власне, між витокami сієї річки та річки Райни, де починається земля латинців, коїлося недобре. Конунг Теодорік, володар готів, намислив чинити кови. Коли раптово помер зверхник тієї землі жупан Хладівой, Теодорік посіяв ворожнечу між його двома синами: Хладівоем та Міровоем. Стіл мав обійняти старший, а готський конунг підслав якогось райтера, й той нашептав молодшому братові Міровоеві: «Якщо ти не забереш столу вітцевого, твій брат Хладівой уб'є тебе. Він просив конунга Теодоріка о поміч проти тебе, щоб забрати твою частку вітчизни, а тебе звести».

Нерозважливий Міровой негайно обложив брата в батьківському домі й тримав облогу сім день, аж поки люди почали падати від спраги, бо колодязя в дворищі жупановому не було. Хладівой ледве врятувавсь утечею з вірними людьми й ще дві сідмиці блукав горами та лісами. Міровой же переслідував його по п'ятах. А коли дісталися Нового Лугу, який там називають Нови Лунг, а готи кажуть Нівлунг, або ж Бургундія, то стало відомо, що Міровой уже сидить на вітцевому столі сам.

— І страхає мене, Велій ксьондзе, же якби-м я вернувся, стяв би мені голову. Проше о помоц, пане ксьондзе!

Богдан мовчав і тільки дивився на миготливий язичок товстої свічі на заставленому тарілями столі. Звичайно, Теодорік — старий і лукавий лис, і се Богданові давно відомо. Готський конунг сьогодні скаже одне, а взавтра зовсім інше, й клястиметься, що то суцця правда, й спробуй-но впіймати його на шпаркому. Але Гатило ще не вирішив, як йому чинити в сьому випадку й що сказати молодому жупаничеві, який прийшов до нього зі скаргою на конунга та на свого рідного брата.

— Сидіти-ймеш тут, у мене, поки що. Там видно стане, — відповів невизначено Гатило й заходився розпитувати про все, що чув і що бачив Хладівой, блукаючи світами. Жупанич видався балакучий і довірливий, і Гатило подумав, що се саме ті риси, яких не повинен мати володар, але змовчав. Хто ще зна, який той другий брат, молодший, Міровой.

Хладівой розповідав про римлян, чиї сли дуже часто проходять через його вітчину, не інакше, як замислили нові кови з Теодоріком, і Богдан узяв се собі на карб. Доведеться вирядити латинам у гості ще кількох послухів, ті, що є там, не впоруються. Згадував жупанич про якогось Змія Горянина, який мав незліченні скарби, тоді їх утратив і сам наклав усіма своїми головами, а голів було троє. Гатило слухав тих теревень і думав про своє, аж раптом нашорошився й потер спітніле чоло. Хладівой удруге за сей вечір згадав про Новий Луг Бургундський.

— Відаєш, пане ксьондзе, хто там крулем єст?

Богдан кивнув.

— Так має той круль Гунтер сестру вельми лепу, ктора зовеся Гримільда. Бардзо єст лепа! Такей жони єще-м не видів. — Жупанич намагався вживати й русинські слова, які знав, і виходило в нього «не бардзо лепо». — Не чув сси такей Гримільди? Так ото єї монж, між, убив тего Змія Горянина й забрав єго злото, й стрebro, й вшистка. А тоді й єго, тего Сікурда, альбо ж Сікура по-нашому, такеже хтось убив. І тепер тота кобета, жона тота лепшайша, ходи в черному. Вдова! Але ж яка лепа, яка красна! Видів єси, пане ксьондзе, таку?

Та Гатило вже нічого не чув і не слухав. Йому раптом знову привиділась ота молода чорнобрива русявка, кращої за яку не бачив, одколи й живе. Відтоді минуло дев'ять років, як вона пішла на добровільну смерть — у жертву кумирам за гріхи дітей своїх. Як то буває дивно в житті! Сьогодні вдень, щойно йому згадалася княгиня Ясновида, земля їй пухом, як Вишата повідомив: Хладівой. Між сими двома людьми ніби й нема ніякого зв'язку, та руські кумири все знають і все відають...

— І коли?

— Цо, пане ксьондзе?

— Речу: коли завдовілася та княжна?

— Гримільда? Тому літ уже три або чтери. Її по-нашому звут Гріма, Грімніца. Бардзо лепа жона є, пане ксьондзе, бардзо лепа. Лепшайша!

Більше Гатило нічого не розпитував. Поряд мостився Вишата, який усе знав і все відав, хоч і, як завжди, мовчав, і не хотілося при ньому розпитувати. Але й усю решту вечора, й цілу ніч Великий князь київський думав за ту далеку землю, в якій ніколи не був, і за короля Гунтера, якого не бачив, але про якого чимало знав; і за його братів, і за ту теж небачену сестру їхню, яка могла бути б йому дочкою.

А вранці він послав нарочитого з п'ятьма жожами до свого рідного брата Волода в Паннонію з наказом і проханням негайно прибути. Нарочитий повернувся в кінці жовтня. Разом із ним приїхав не брат Великого князя Володар, а його старший син, двадцятидворічний довготелесий Остой. У Волода всі діти від першої жони були такі цибаті, схожі на свою маму, яку Богдан бачив усього раз.

— Отець недужий. Має в раті з далматинами перебиту руку, — сказав Остой. — Прислав мене себе вмісто.

Гатило подумав днів зо два, що робити, та й послав Остоя в далекий Новий Луг коло великої річки Райни, в Західній Галичині, сватати вдову Гримільду за Великого князя київського. Разом з Остоєм поїхали велій болярин турицький Войслав, малий болярин з Дарниці Судко, домажирич грек Адаміс та двадцяттеро можів учти. Поперед себе свати гнали десятеро коней, вантажних дарами на викуп.

Крім Вишати, Гатило нікому не казав про своє нове одруження. По закінченні грецького походу він узяв собі в Галичі другу жону. Але Єрка лишилася там, на заході землі полянської, в городищі Знятині, яке князь галицький Острій дав за нею. Гатило пробув з молодою жоною всього три доби й відтоді не бачив її. Спершу думав привчити до тієї думки й себе, й свою першу, Русану, й усіх киян, але той крок Великого князя в стольному городі сприйняли дуже спокійно, з Русаною його стосунки не погіршали й не покращали, бо ніколи не були близькими й щирими, й така всезагальна байдужість призвела до того, що й сам Богдан мовби забув про своє одруження. Та він і не покладав на нього чогось іншого, особливого. В сорок сім років можа більше цікавлять справи державні та ратні, аніж ті, якими опікується вічно молода Лада. Великий князь передусім є Великим князем, решта все саме собою відходить убік. Так воно й мусить бути, так міркував Богдан і тоді, коли слав сватів до володаря Нового Лугу, незважаючи на серце, яке раптом замлоїлося йому в грудях, незважаючи на юнацькі спогади й усе інше, що з ними пов'язане.

Місяця листопада

Свати прибули в Бургундію, коли почалось нудне осіннє дощів'я, дерева скинули з себе яскраві шати, й почорніли, й притихли, чекаючи холодів. Повновода навіть у сьому місці, каламутна від осінніх вод, річка Райна повільно несла свої хвилі кудись у ті краї, де ще ніколи не заглядало сонце. Так казали про неї слов'яни-венеди, що жили на її берегах, бо Райна — це ж і є райська, в раю ж ніхто ніколи не бував, і сонця там теж немає. Готи ж, оселившись тут, по-своєму називають сю річку, адже ж Райн — і є райн, а їхньою мовою те слово означає «чистий».

Увесь сватівський поїзд був схожий на караван гостей-купців. їх дорогою й брали за торговців, і часом доводилося просто вибіхуватись або й утікати від настирливих моравців, і лужицьких сербів, й інших вендських племен, чиїми землями їхали. Були випадки, що й можі витягали меч, та й самі свати бралися до оружжя, бо ліси й гори тут клекотіли від татей та різного непевного люду. Й тепер Адаміс сам себе питав, чи така вона вже й чиста, ся Райна. Після пригоди, яка сталася в стольному городі Києвому й до якої було втягнуто й його, Адаміс мовби зістарився десятьма роками, й усе, що бачив і що чув, здавалося йому тепер не таким простим і зрозумілим, як здається на перший погляд. В усьому він убачав прихований зміст і намагався розгадати в ньому саме се, що сокрите від простого ока за облудою слів і машкарою щирих усмішок.

Головний сват, небіж Великого князя київського Остой, нетерпляче смикав стомленого коня, бо переправа могла затягтися до ночі, йому ж кортіло якомога швидше прибути до городу, що здіймався на високому лівому березі.

Адаміса не дивувала та нетерплячка, бо молодість завжди квапиться, хоч і не завжди знає куди. Більше дивував його Судко. Ся людина здавен не була байдужа грекові. Малий Дарницький болярин був колись господарем того вже призабутого хлоп'яка з кучерявим лобом і палахкими чорними очима. Відколи Богдан Гатило викупив Адаміса в Судка, минуло півтора десятка літ, а старий сивий болярин і досі поводитьсь з ним, наче зі своїм робом, хоч Адаміс давно вже вільна людина, та й влади має більше за сього чоловіка. Протягом усього місяця їхньої дороги Судко тільки зо п'ять разів і обізався до Адаміса, й сі слова були «Речи, хай запрягають» або ж: «Пощо й досі каша кипить?»

Адаміс міг би повторити всі ті слова, бо їх було зовсім не багато. Зате Судко надзвичайно балакучий із Остоєм, бо то не лише син Володарів, а й небіж самого Гатила. Се й дивувало Адаміса. Та він не сердився. За своє життя нележке й несолодке, й надто ж за сей останній рік він навчився й дивуватися людям, і дарувати їм їхні дрібні провини...

Коні, змерзлі на холодній мряці, форкали й тріпали головами, загорнені в руді вовняні корзна можі теж із нетерпінням чекали переправи. Сьогодні обідали на поході, не спиняючись, аби встигнути завидна до місця, й од надмірного напруження сили людські були на межі.

— Пливуть, — нарешті озався Судко, який погано бачив зблизька, зате добре вдалину. — Дві лодді й пліт по собі тягнуть. Усі сядемо, княжичу, — звертався він тільки до Остоя.

— Чи дадуть оті клятї готи хоч по дзбину меду? — озався котрийсь між, а другий поправив його:

— Не готи вони, лиш такі самі, як і ми.

— Та відаю, — протяг перший. — Але ж віра їхня готська.

— А меду не варять, лиш брагу та пиво, — не став заперечувати другий, однак і погоджуватися не хотілось, бо коли людині холодно, й голодно, й кортить бодай спину випростати, її починають дідьки попід ребра штрикати.

За півгодини човни притягли пліт, нарочиті сли Великого київського князя поставляли туди коней, в'ючних і верхових, поставали й самі, й ті, що були в човні, десятеро небалакучих можів, потягли плота на той бік. Тиха вода, одначе ж, несла добре, зносила й зносила вниз, і веслувальники попопріли, поки нарешті причалили під високою рудою кручею.

— Стежка — гора! — показав їм дорогу один з веслярів коверканою русинською мовою, й мандрівники знову посідали верхи. Город, який здавався таким близьким з того берега, виявився досить далеко, й люди дісталися його вже перед самісіньким смерком...

Гримільда сиділа в невеликій світлиці й пряла вовну, коли їй сказали збиратися, бо кличе король. Се була новина — брат уже не цікавився нею років півтора чи й два, відколи поселив її в сьому сільці на добрий день дороги від городу стольного.

— Чого ради? — сердито глянула вона до дверей, де стояла королевина служниця Мілада, лужичанка, яку при дворі звали на готський кшталт Мільда.

— Не вем, не вем, жупаніце... — зацокотіла вона своєю рідною мовою, бо в Брунгільдиному хоромі лужицька була заборонена.

— Відаєш, — одповіла Гримільда. — Відаєш, та мовчиш.

— Пан король заповідав привезти тебе, жупаніце. Тут і троє кінників...

Се Гримільда й сама бачила в вікно. Вона так і сказала:

— Виділа-м. А ти справжня готиня єси стала. Й ле-жеш, як готиня.

— Уй, пані жупаніце... Вреклася-м не мовити, але... Свати приїхали.

— Свати? До кого?

— Тебе сватають, жупаніце!

— Удовицю? — Гримільда похмуро засміялася й устала. — Хто ж то є?

— Уй, пані...

— Хто, речи?

— Король руський...

— Гатіло?

— Он...

— І сам є тут?

— Не, пані жупаніце. Прислав братового чада, княжича... Остоя. Остоя з товариші.

Гримільда засміялася ще лихіше, ніж допіру, й відповіла;

— Повідай королеві сьому, що-м уреклася замонж.

Вона відвернулася і більше не глянула на Міладу, хоч скільки та благала й вмовляла її, скільки квиліла змилосердитися, бо що скаже їй пан король і пані корольова...

Через день до Гримільди з'явилися нові гості — сього разу молодший брат Огнян-Гагні.

— Збирайся, сестро, — сказав він. — Сам Бугдан Гатіла прислав по тебе. Шана тобі велія буде...

Гримільда примружилася на брата:

— Одного монжа мого сте вбили, тепер хчете другого мати?

— Не мов такого, сестро.

— Лжу-м повідала? Речи: лжу?

— Ти, сестро, мені таке речеш...

Гримільда знала, що несправедлива до Огняна, що він у тому непричетний, але не могла себе стримати й знову крикнула:

— Всі сте однакові! Всі геть до єдиного: що ти, що тамті братте!

Огнян-Гагні жалібно поглянув на неї й відповів:

— З ним були-смо приятелі.

Він справді товаришував із Сікурдом, і Гримільда розплакалася. Та швидко втерла сльози й майже прогнала брата:

— Речи старійшому, — вона мала на оці брата Гана-Гунтера, короля, — речи му, нехай перше поверне мені те, що згріб по Сікурдові! Йди й речи, коли-с невинний!

Брат Огнян пристояв, хотів підійти до сестри й торкнутися рукою її гладенько зачесаного чорного волосся, та Гримільда так чужо дивилася на нього, що він не здобувсь на силі.

Коли Огнян-Гагні поїхав, Гримільда дала волю сльозам, тоді ввійшла свекруха Ойда й заходилася розпитувати, в чім річ. Почувши, сердито хряпнула дверима й вийшла на свою половину теремця. Вона не приходила до невістки ні того дня, ні наступного, ввечері ж увійшла й, потупцявшись коло лежанки, раптом сказала:

— Йди...

— Докуд? — стрепенулася Гримільда.

— За Гатілу. Мислила-м і перемислила-м... Іди-таки.

— Се речеш мені ти?

— Йди.

— Мати Сікурдова?

— Сікура венце не буде...

Вона втерла сльозу, але очі в неї були сухі й червоні.

— За того нехрестя? Поганця?

— Йди, Гримо.

— Не буде тогої Я-м християнка й за поганина не піду. Вреклася-м вірнити Сікурдові.

— Сікура немає...

— Гатіла ж має сто жіні

— То є лжа. Має двох.

— Двох!.. — буркнула Гримільда. — Однаково поганин. Так вони перекидалися словами до пізньої ночі, замовкали тільки тоді, коли ввіходила їхня челядниця, стара Лана. Гримільда була страшенно лиха на свекруху. Вона ладна була зробити їй хто зна й що. Як може Сікурдова мати мовити таке? Як?

Але Ойда, сива й зморшкувата Ойда, знову й знову правила своєї, попри всі на світі закони честі й крові.

— Йди.

Гримільда почала підозрювати свою свекруху — не інакше, як її підкупив брат Гано. Але ж вона мати, й се не в'язалося ні в які вузли.

Наступного дня прибув цілий поїзд — і сватовець Великого князя київського Остой, і малий болярин Судко, й домажирич грек Адамис, і єпископ землі Бургундської Ратарій, і молодший брат Гримільди Гагні, й середульший Горват-Гернот, і слуги та челядники.

— Я-м християнка, — гордовито відповіла Гримільда на заказ княжича Остоя. — Хіба ж личить мені йти по язичникові?

— Русини родичі лужицьким сербам, — відповів Остой. — Ми смо кореню їдного й крові єдиної.

Гримільда не відповідала. Звичайно, то так, але їй сама думка про грізного володаря русів була неприємна. Втрутився єпископ Ратарій:

— В землі Гатіли многі християни, дочко. Многі витязі віри нашої там. На тобі залежить — зверне Гатіла очі свої до Христа чи не зверне. Есфір стала жоною царя Артаксеркса, щоб урятувати Мардохая й увесь єврейський рід від злого Аммана. Так речено в святому письмі, дочко. Стань же й ти новою Есфір'ю й порятуй свій народ.

Гримільду прорвало. Тепер вона вже знала, в чім річ і чому її так старанно випихають за того «злого Аммана». Вона крикнула не до єпископа, а в вічі своєму середульшому братові, правій руці короля.

— Он що вам треба! Заткнути мною пашу лютого лева, якому колись наступили сте на хвіст! Тепер я вже відаю! Все відаю! Й не вмовляйте мене — не буде сього ніколи!

Вона втекла на другу половину терема — до свекрухи, впала на лежанку й зайшлася лютим плачем, а стара сиділа й нічого не казала їй, навіть не ворухнулася коло свого кужеля. Гримільда голосила й тіпалась у лихоманці, коли ж сльози ссякли й на неї напала болісна гикавка, стара Ойда взяла зі столу мідяну кварту й піднесла невістці. Гримільда, цокнувши зубами по червоних вінцях, випила все й злякано підвела очі на свекруху:

— Що дала-с мені випити?

В горлі їй гіркотіло й пекло, але й гикавка, й тіпаниця враз урвались. Ойда мовчала.

— Що було в кварти, речу? — підвищила голос Гримільда.

Стара повільно, по складах проказала глухим і мовби не своїм голосом:

— Одворот-зілля й приворот-зілля, й будеш йому жоною.

Молода жінка, не кліпаючи, дивилася на неї.

— Пощо зробила-с таке?

Стара нахилилася над нею, чорна й лиховісна проти світла віконечок, і тільки розпатлане сиве волосся їй мовби сяяло навколо голови. Гримільді здалося, що в свекрушиних очах майнула зелена відьомська іскрина. Вона аж підвелася, щоб упевнитись, чи то правда, чи тільки привидилось, але так нічого й не побачила. Свекруха відповіла:

— Кров Сікура б'ється в моє серце. Але я-м стара, мої руки вже не годні ні до чого. Тепер його кров битиме й у твоє серце. А ти ж єси молода й дужа й маєш багато літ попереду.

То було справді страшно, те, що казала Ойда, й невістка дивилася на неї, мов приворожена, зовсім упритул, і не могла відвести погляду від її очей.

І коли трохи згодом рипнули двері й увійшов єпископ Ратарій, вона й його слова сприйняла так само. Вбраний у довгу фіалкову сутану й фіалкову шапчинку на голові, опасистий єпископ сказав:

— «Хто піде за Христом, той не має ні вітця, ні матері, ні братів, ні сестер», — так рече в посланні своєму апостол Лука.

Гримільда ж думала своє. Хто сказав ці слова вустами Ратарія? Брат Гано? Чи свекруха? Вона почергово глянула на єпископа, тоді на стару Ойду й тремко зітхнула в голові їй усе переплуталося, й не могла нічого ні втямити, ні розібрати. Й на думку спало схоплене колись у божому хоромі, чому вона тоді не надала ніякого значення. «Й чути стало плач у городі Рама — плакала Рахіль і ніяк не могла втішитися...» Вона не знала, що то за Рахіль, не знала й городу такого, та се було з того ж таки Святого письма й стосувалося воно її, тільки її.

Гримільда, розтуливши уста, гарячкове дивилася поперед себе й нікого не бачила.

Вранці вона дала себе взяти й везти до королєвого хорому, де відбулося сватання за руським, та готським, та лужицьким звичаями, а коли над землею її дитинства впав перший сніг, вона була вже в стольному городі Кия. Вуста Гримільди, які стулилися того дня в далекому сільському теремці, й очі її, які висохли того ж дня, так і лишалися всю дорогу, й вона їхала, мов заціплена, й настирливі слова морозили їй схололе серце: «Й чути стало плач у городі Рама — плакала Рахіль і ніяк не могла втішитися...»

Таку й побачив її Великий князь київський Гатило. Перед ним стояла не Гримільда, а та, колишня, Ясновида-княжна, що на все життя запала йому в душу...

В ЛІТО 448-е

— Не мав Христос плоті, яко плоть людська, злилось-бо воєдино в ньому тілесне та божественне.

Так сказав Єutihій, архімандрит царгородського монастиря, й оголосився супротиву патріархові всієї церкви християнської Флавіана, й мав друзів у лиці веліміжного Хрисафія-євнуха та самого імператора.

Й скликав патріарх Флавіан собор малолюдний, і нарекли Єutihія єретиком, але вбити не могли, прислав-бо Хрисафій на спомогу йому ратників. І став на бік Єutihія Діоскор, архієпископ олександрійський, і вбоявся засилля кліру єюпетського папа Лев, і потяг руку за патріархом Флавієм.

Була-бо то рать не за бога нашого Ісуса Христа, але змагання за вольсть: хто візьме гору — константинопольська чи ж єюпетська знать веліміжна.

В ЛІТО 449-е

Й знову писав ябеду Лев, папа римський, імператорові Теодосієві Другому, й паче ж Пульхерії

всеміжній, знавши про її зненависть до євнуха Хрисафія. Й скликав імператор новий собор в Ефесі місяця серпня в 8 день, і прозвали люди собор той татським.

І зібрався в Ефесі ввесь клір верховий і всі єпископи — й грецькі, й латинські, й єюпетські, й кричали сторонці Діоскора та Єутихія:

— Навпіл рубайте тих, котрі речуть: «Христос має два єства!»

Й удерлися мнихи числом тисяча, й вів їх чернець Варсума, й почали бити сторонців патріарших Флавіанових, і ховалися єпископи під столи, й витягали їх, і знову били, нотаріям же єпископським переламували пальці. Й повержений був Флавіан, і сам Діоскор топтав його черевіями своїми. На сторожі ж стояла рать Хрисафієва. Й зріклися всі єпископи слів своїх, і прокляли Флавіана й заслали його в країни дальні, й замучили там.

І сів на столі патріаршому паки єюптянин, ім'ям Анатолій, і сидів літ 9.

У те ж літо видав конунг візиготський Теодорік дочку свою за сина велійого жупана вендського Гейза, й стало замир'я межі готами й венедрами.

В те ж літо, місяця сніжного в 28-е, перемогла Пульхерія ворога свого первійшого Хрисафія й узяла всю волость у руки свої. Й то був удар по товстосумах єюпетських, і правити стали товстосуми константинопольські.

Пульхерія ж, убоявшись людності царгородської, яка надто запально змагалася в битвах божих, розпустила партії циркові. Й прикликала знову готів-аріан стерегти лад у Константиновому городі, бо чернь царгородська, раніш зоружена, стала небезпечною. Й здружилася Пульхерія з вождем готським Аспаром, мав-бо під рукою многих готів та инчих варварів, а також грецьких можів та воевод.

В ЛІТО 450-е

Минула зима, минула й ще одна, й коли втретє над заборолами городу Києвого знову закружляли метелики першого снігу, перед очі всії Русі самодержця Богдана Гатила стало нове сольство. То були велії можі Гейза, що правив Іспанією й Африкою.

— Готи, Велій ксьондзе, — сказали сли, — стали купою з Римом і хочуть ковтнути нас.

Гатило довго розмовляв зі слами Гейза, довго обмірковував усі сторони справи. Ся справа останніми десятиріччями сплуталася в такий тугий ковтун, що його можна було тільки відрубати.

Колись венди, яких остроготи звать вендлами, римляни ж вандалами, а також племена свевів, тобто славів, та галинів, знаних іноземцями як алани, жили обабіч Райни. Готи, прийшовши з полунічних Скандінавських земель, прогнали їх і частково підкорили. Ті, що не хотіли миритися, перейшли через Райну до своїх родичів галлів, раніше ще звойованих римлянами, а пізніш подались на той бік Піренеїв — до Іспанії. «Там, — писав про них готський історик Йордан, — згадували вони все те зло, яке їм заподіяв король Геберік, прогнавши з рідної землі. Так розповідали їм батьки їхні». Великим жупаном сих слов'янських народів був тоді Радогость. Римлянам пощастило за допомогою готів розбити Радогостя й узяти його в полон, але роком пізніше, в літо 407, слов'яни подолали Піренеї й засіли в Іспанії. Все складалося на краще, місцеві жителі з обіймами зустрічали їх, бо рабство римське, холодне й бездушне, не давало

людям жити.

Тоді Рим нацькував на них інших варварів — візіготів, щоб їхніми руками повернути собі іспанську провінцію. Але імператор Гонорій 411 року накликав тих готів на свою голову. Варвари, слов'яни та готи не перегризли одне одному горлянки, як того сподівався імператор. Валларій, конунг візіготів, і досі вагався, з ким вести війну, хоч уже чотири роки сидів в Аквітанії. По тому минуло ще чотири роки, й нарешті Валларієві пощастило пересварити слов'янських володарів Галиції, Турингії та Вендії. В одній сутичці між ними готи викрали жупана Предівоя й відіслали його в Рим імператорові Гонорію. Але на тому й кінчилася та рать. Валларій помер, і на його стіл був обраний конунгом Теодорік, між дужий і нестрашимий.

Коли велій жупан слов'янський Годо переправився з великим військом через Гібралтар в Африку, щоб звоювати ще землі для свого народу, римляни домовилися з новим конунгом візіготів Теодоріком ударити на Іспанію. Слов'яни, боронячись, ледве дочекалися свого володаря. Годо повернувся й розбив нападників.

Після смерті Года батьків стіл посів Гейзо. Йордан так змальовував сього «вандальського короля»: «Він був середнього зросту й кульгав на одну ногу, бо колись упав з коня. Глибокий у своїх задумах, він говорив мало, ненавидів розкоші, був страшний у гніві своєму й ненаситний у завоюваннях; далекоглядний у зносинах із народами, він умів, де треба, посіяти зерно незгоди, вмів і гасити зненависть до себе. Таким він уступив і в Африку, закликаний Воніфатієм (римським полководцем), де, як мовлять, прийнявши волею божою владу, довго царствував і перед смертю скликав синів своїх і заповів їм: живіть у мирі й любові, наслідуйте царство по ряду й черзі старійшого».

Але то вже було пізніше. Тим часом готський конунг Теодорік і сам був не від того, щоб розширити область свою за рахунок слов'ян чи римлян. Та зброя не брала, на руках же Теодоріка малося дві доньки, й він мусив подбати про їхнє майбуття. На трухлявий Рим не було чого й дивитися, в слов'янській же державі жило безліч княжичів. Одну дочку Теодорік і видав за галльського князя. Другу ж узяв Ян, син великого жупана Іспанії та Африки Гейза.

Візіготській княжні чимось не припав до вподоби свекор, і вона хотіла отруїти його. Нестримний у своїй люті жупан наказав позначити невістку тавром злодійства: їй вирвали ніздрі, повідтинали вуха й вирядили до батька.

Се сталося напровесні минулого року. Ображений Теодорік вирішив помститися, й Богдан Гатило знав, що то тільки привід до раті, яка назрівала між вендськими слов'янами та готами довгі десятиліття.

— Маємо знаннє, — сказав Гатилові сол, — що готський конунг послав велії дари імператорові римському Валентиніанові.

— Шукає дружби? — сказав Гатило й зітхнув.

— Так, пане Велій ксьондзе, шука, — відповів сол. Се був уже немолодий, десь, мабуть, Гатилових років між із довгим сивим волоссям, важким носом, і червонястим, добре подзьобаним віспою лицем. Жупан Гра-димир, володар чималої жупи між річками Туром і Тугою. Говорив жупан тихо й хрипкувато й уважно дивився в вічі Великому князеві.

— Й що маєте чинити? — спитав Гатило.

— Буде валка вельми кервава, — відповів Градимир. — Якщо готи здолають нас, то повернуть копія свої й на Русь. То було зайве вмовляння, проте Богдан кивнув:

— Давня істина. Але я відаю її. Скільки раті сполчити може Гейзо?

Граднмир замислився. Такі серйозні речі можна торкати лише двом володарям, але Гейзо казав йому й се, та й сам Градмир добре знав, на що здатна й на віщо не здатна його земля.

Поки жупан думав. Гатило вийшов у сіни й сказав можеві, що стояв там на чатах:

— Вишату сюди. — Потому примовчав і додав: — Шу-мила такоже.

Вой подавсь виконувати наказ Великого князя, й Гатило знову сів до столу, де сутулився жупан Градмир і його два молодші товариші. Й коли завітали Вишата з косаком Шумилом, рада протяглася до пізньої ночі...

Вже майже два роки Гатило був на якомусь піднесенні. Кремезні, трохи зсутулені плечі його розпросталися, хода стала пружніша, й навіть сивини в оселедцеві, що в'юнився з тім'я поза вухо, мовби вбавилось. Поряд була кохана жона, й йому здавалося досить навіть і того, що вона живе, ходить і дихає, що вона є на світі. Гримільда, яку він і всі в Києвому городі називали тепер Гримою, теж не була схожа на ту замкнену жінку з виразом приреченої жертви, якою з'явилася вона сюди. Страшний Гатило, що сіяв у серцях жах, виявився м'яким і згідливим. Се спершу здивувало молоду жінку, й вона не вірила своїм очам. Тоді зрозуміла, що Гатило ставав таким тільки коло неї, що Гримільда потрібна сій могутній і всевладній, а по суті самотній людині, що в неї князь шукає не просто жону, а істоту, яка б дала йому спочинок і забуття від непосильних турбот і щоденних хвилювань.

Се розтопило її скривавілу душу й розтопило так, що вона й сама не помітила, коли те сталося.

Гримільда могла б уважати себе щасливою. По першому ж році вона подарувала Гатилові княжича Яролюба, й самого лише того було досить, аби відчути себе господинею сього великого хорому й сього городу, тим більше, що й почувалася тут краще, ніж будь-де: в убогому теремці своєї нещасної матері, котра, не знати з яких причин, так дивно закінчила життя, чи в повному непевних тіней і нещирих людей хоромі брата Гана-Гунтера, котрий у власному королівстві озирався, перш ніж сказати слово рідній сестрі рідною мовою. Останні ж кілька років Гримільда взагалі боялася згадувати, бо то були роки жахів і привидів.

Гримільда сиділа на широкому ліжку в малій світлиці роздягнена до сорочки, сиділа, звисивши ноги додолу, на пухке ведмедно, розплітала чорну косу й чекала на Богдана. Гатило завжди приходив у різний час і щоразу заставляв жону свою третю отак. Неначе вона щойно роздяглася й тільки чекала сієї миті. Але Гримільда не лягла навіть тоді, коли поряд випростався Гатило. Щось непокоїло жінку, й Богдан чекав її слова. Проте Грима мовчала, й він спитав:

— Чи добре чується мій син Яролюб?

— Нівроку, — відповіла княгиня.

— То що ж стало?

— Ніц...

Ніц — то таки нічого, але щось та мало трапитись, і Богдан заходився пригадувати, як минув сьогодні день. Домажирич Адамис пообіді казав, що старійша княгиня, Русана, знову лялася з молодою суперницею. Колись він уже попереджав її — Русана була присмирніла. Тепер же знову розпустила язика й навіть погрожувала Грими, й се могла бути правда, грек не став би брехати.

Так і не дочекавшись, коли жона ляже поряд, Гатило на тих невеселих думках і заснув, бо в князевій голові були не тільки жоночі которання, а вся земля Руська — півсвіту. Та вранці, несподівано для всіх, він наказав старійшій жоні своїй лаштуватись у дорогу. Навантаживши речами добру валку возів, Гатило всадовив розплакану княгиню Русану й велів одвезти її в свій городець Вишгород.

Гримільда стала повновладною господинею в цілому великокняжому дворі, ввечері, лежачи поряд Богдана, вона сухо дякувала йому за таку ласку, проте лишалася незрозуміле холодною й неприступною.

Гатило не міг дотямити, в чому причина. Таке траплялося вже не вперше. Гримільда кілька разів замикалась у собі, й тоді очі її переставали бачити, вуха не чули нічого, вона мовби дослухалась якогось голосу всеред себе. Потім усе поступово миналося, й нова жона князева знову ставала ласкавою й уважною до нього, либонь, ще ласкавішою.

Богдан спробував сам здогадатися, в чім причина, але марно. Сього разу він усе накинув старійшій жоні, та, виявилось, не вгадав.

Так спливали дні за днями, надійшли й прошуміли Колядні свята з їхнім співом та галасом, у хоромі й досі жив сол великого жупана західнього Градимир, і Богдан ще не відпускав його з вістями додому. Коли він скаже своє слово, його вже не повернеш, бо слово — мов горобець. Налезало все зважити й вирішити, належало дочекатись відповіді й од конунга Теодоріка. Голова йшла обертом, і Гримільдина поведінка не давала йому зосередитися й відпочити навіть у власному ліжку.

— Послав я-м слів до братів твоїх, — сказав у середу ввечері Гатило, коли Гримільда, потроху збувшись отієї незрозумілої замкнутості, розповідала йому про малого Яролюба, який зробив сьогодні свій перший крок. Вона ж раптом дико глянула на нього й аж рукою відмахнулася:

— Не!..

Тоді винувато схилила голову й засоромилась, але вже не сказала йому й слова — ні про сина, ні про те, що її так збентежило й налякало. Богдан спитав:

— Пощо єси зла така до братів своїх? Вона відповіла не зразу, коли ж і мовила, то наче позиченим голосом:

— Бо не дали по мені.

Богдан ображено почав доводити їй, що в нього й золота, й срібла, й іншого добра повні скитниці й що не Треба йому ніякого приданого, та жона більше не обзивалася.

Се тривало теж кілька день, і Гатило почав здогадуватись, яка тому причина. Гримільда мовби втрачала розум, коли він згадував при ній за її рідних братів.

Гримільда теж знала, про що він здогадується, й нічого не могла вдіяти з собою. Все єство її неначе бралось каменем, у вухах і десь аж ніби в голові, під черепом, лунали тягучкі слова: «Й чути стало плач у городі Рама — плакала Рахіль і ніяк не могла втішитися...»

Великий князь наказав міцнити стольний город. Він нарешті відпустив Гейзового сла Градимира додому, й того ж дня пішов оглядати свою твердь. Востаннє Гатило робив се, може, років із двадцять вісім тому, коли повернувся після довгих мандрів до вітчого вогнища. Тоді в порівнянні з грецькими та іншими городами, яких набачився за дев'ять літ блукання, Київ

город здався йому сміховинне маленьким і нікчемним: таку твердь могла коп'єм узяти півсотня гоплітів. Тепер він дивився на свій стольний город, який нітрохи не змінивсь, але думки були вже інші.

Півсотнею гоплітів городу Києвого не візьмеш. І хоча б через те, що захищатимуть його люди, добре обізнані не тільки з тим, як треба боронитись, а й з тим, хто та як у світі робить облоги.

Досі Гатилові лише раз довелося сидіти в обложеному городі, та й то всього якихось три дні, поки надійшло підкріплення. То було в Сірмії. Греки тоді легко здали твердь і порозбігалися хто куди. Й коли Гатило наказав воям своїм іти їм услід, греки раптом з'явилися коло стін Сірмія й хотіли силою взяти її. Богдан бився разом із усіма. Йому було якось весело й щемко на душі, бо ніколи ще круг нього не бувало так трохи раті. Три стріли тоді вп'ялись йому в кольчугу, одна, важка, пробила бороню й уп'ялася в тіло. Богдан витяг її, й зневажливо потрощив, і ратився мечем своїм на заборолі стіни, аж поки греки стомились і пролунав їхній ріжок до відходу. Лише тоді Гатило сам собі промив рану окропом кінської сечі, приклав до неї подорожника й заліпив житньою опарою. За сідмицю рана взялася плівкою.

Великий князь виходив увесь город і дав купу велінь можам своїм, які слідували за ним і все брали до пам'яті. З першими теплими днями мали початися роботи на зміцнення старої київської тверді. Роби й челядники разом із можами копатимуть новий, глибший рів, підсипатимуть вали, особливо коло незахищених природою західнього та полудневого заборол. Інші мають замінити весь гострокіл — для сього вже лежали привезені з самої Паннонії дубові колоди, завтовшки в два обхвати й удовжки по п'ять-шість сажнів, їх возили два літа й навесні завезуть решту.

Гатило мав намір поміняти весь гострокіл понад Боричевим Током, навпроти Хоревиці та Дитинки. Полудневу ж та західню стіну князь вирішив зробити геть по-новому: спершу глибокий рів, тоді вал, а над валом двома чи й трьома повершнями — дубові кліті, затрамбовані глиною. Така стіна мала бути міцніша навіть за муровану кам'яну — камінь кришиться й рониться під ударами грецьких таранів та інших стінобийних машин, а сю стіну хай-но спробує хтось угризти: залізні та мідні баранячі голови одскакуватимуть від них, як од подушки. Сі зруби київські теслі вже в'язали вінцями. З настанням весни вони піднімуть їх на новий вал, і тоді город Київ стане по-справжньому неприступний.

— Вишато, — сказав Великий князь, — то скільки грабарів копати-ймуть рів та сипати-ймуть вали? Старий вельміж одповів, як завше, стисло:

— По п'ятдесят із кожної України, а з Русі — триста.

Вишата був простоволосий, його гріла густа кучма сивого чуба, стриженого під макотер. Але на собі він мав добру баранячу гуню, по подолі, на рукавах та ковнірі торочену чорною кунню — першою даниною лісових вятичів.

— А буде?

Звичайно ж, вистачить, і Вишата лише всміхнувся на знак згоди.

Вони всі стояли на помості заборола. Київ город жив звичайними буднями. З коминів тягся в морозяне повітря кошлатий дим, усе було закидане снігом. Де-не-де погавкували пси, в крайньому від Полудневих воріт обійсті безпорадно мукало телятко, певно, днями знайшлося, й ніщо не вістувало небезпеки. Може, війна сюди й не докотиться. Київ город уже давно не знав супостатів, але князь не мусив спокоїти себе. Хоч би що, а стольниця має лишатися твердою, як людське серце.

Навесні з царя-городу Константинополя надійшли тривожні вісті. В імператорському дворі сталися великі зміни. Було усунуто від влади справжнього правителя імперії препозита Хрисафія. Хоч Гатило й був лихий на нього за спробу замаху 447 року, та все ж таємно підтримував через своїх людей при дворі лукавого євнуха. Хрисафій був у царі-городі ставленцем єюпетських товстосумів і таким чином послаблював силу стольної аристократії. Під його дудку грав сам імператор Теодосій Другий. Тепер же Хрисафія скинено, й ще ніхто не знав, куди поверне кермо підступна Пульхерія.

Й доки Гатило міркував, що має робити; надійшла нова звістка: імператор Теодосій загинув. Поїхав на полювання й приїхав ногами вперед. І таке трапляється, бо ніхто з-поміж смертних не знає, де здожене його коса Морани: в ратному вирі, на лову чи за бражним столом.

На братове місце сіла його старша сестра Пульхерія, хоч вона й раніше правила державою замість слабовільного Теодосія. Синкліт обрав імператрицею Пульхерію, бо ж брат її не лишив по собі можейської надії. Але нова імператриця мусила взяти собі можа в суправителі. Пульхерія, якій минуло п'ятдесят друге літо, на пораду нового улюбленця придвірної кліки гота Аспара, взяла собі можем майже неписьменного Аспарового воєводу Маркіана. Але, буди святошею, попросила Маркіана пощадити її дівочу непорочність.

На бік нової правительки, зрадивши своїх друзів-єгиптян, перейшов і патріарх Анатолій. Таким чином Пульхерія, Маркіан, Анатолій і всемогутній чільник варварських тагм Аспар укупі з кліром та придвірною знаттю діяли заодно. Се ж не провіщало нічого доброго землі Руській.

Великий князь київський негайно надіслав до царя-городу Константинополя слів із вимогою новому імператорові Маркіанові поновити договір, складений три роки тому з його попередником Теодосієм. Але Маркіан, скориставшись зі свого міцного становища й з війни, яка мала спалахнути між Аттілою та Гейзом, з одного боку, та Римом і готами — з другого, не квапився втверджувати ганебних договорів із «гунами». Тим більше, що йому стало відомо й про зраду «вандальського» князя Міровоя, якого на батьків стіл незаконно посадовив готський конунг Теодорік. Основні ж сили Гейза, великого жупана Іспанії та Мавританії, теж були в Африці.

Гатило на знак узгоди зі слов'янами Заходу порвав стосунки з Римом. Але написав листа імператорові Валентиніанові, аби той не втручався в його розправу над візготами, як утікачами з-під його влади й руського підданства. Теодорікові ж одіслав іншого листа: «Не май сподівань на союз із Римом проти мене та брата мого Гейза».

В ЛІТО 451-е

Місяця березоля

Головна рать Великого київського князя рушила з городу стольного ще за зими. Гатило розраховував на несподіваність удару. Якби він потяг із дому першими весняними дорогами, перечекавши розпуття й повені, був би на берегах Райни за сорок день, тобто в середині п'ятого місяця року — квітного. Вирушивши ж. снігом, у стичні, він до весни здолав Русь, і Дерева, й Червенські землі, й україну моравців і став на берегах Лаби. Позаду в нього здіймалися ще вкриті зимовою попоною верхи Сніжки-гори, попереду видніли Клиновець, із полудневого боку вже зелений, та похилі Рудні гори. Весна почалася ще на Одрі, й сей відтинок до Лаби ополчення брало вже з останніх сил. Річки, маленькі й великі, поскресали, навіть лісові дороги стали важкі й підступні. Коні провалювалися в мокрий, ніздрявий сніг, вози

та гарби з сіном і зерном для худоби стали в'язнути по ступиці, воли схудли й виснажились, і Гатило наказав зупинити ополчення, ледве переправивши задні полки та валки на лівий берег Лаби.

За Великим київським князем пішла раттю не сама тільки Русь із її численними групами племен волині дулібської, галичі, білих і чорних горватів, бойків, лемків, карпів, букачів, божичів, тиврівців, улучичів та подолян. Великого князя київського підтримала вся земля, підвладна йому: Луг разом із усім кошем косарським, на чолі з молодим князем Данком Богдановичем, уся Україна і Сіверська під прапором старого чернегівського князя Божівоя, й Дерева під проводом Гатилового шуряка Ратибора Білгородського. Своїх воїв надіслали й кривичі, й смоляки, й нові піддані радимичі та в'ятичі, й деякі інші племена, що населяли полунічні краї Руської держави, й булгари, що сиділи по той бік Дону, й киргизи та обри, й саки з ясичами степовими.

Не було поряд лише Борислава. Та він, об'єднавши в ополчення всю рать задунайську й придунайську, разом з полками семигородськими йшов на захід іншим шляхом. Нарочиті можі донесли Гатилові, що Борислав уже з'єднався з воями великокняжого брата Володаря й чекає дальших наказів у Добречині.

Гатило послав кількох можів на чолі з десятником Воротилом і сувору ябеду до Борислава та Володаря:

Володареві стояти на місці, Бориславові ж якомога швидше рухатись на полудень до моря. Латинського й річки Сави в Сірмії й стерегти там тил головної раті руської від греків.

Богдан же Гатило зі своїм військом розташувався у відногах Рудної гори на лівому березі Лаби. Коли чотири роки тому він дивився на рать, яка лягла станом над Дунай-річкою, бачив чотири горби й чотири табори на них. Тоді греки панічно втікали від нього й, неспроможні стати йому супротиву, вирішили вбити його зміїним жалом безбородого євнуха. Тепер назустріч Гатилові йшла рать не тільки Риму та всіх підвладних йому язиків, а й хоробрі вої візіготів, і всі народи, що схилилися перед ним. Такої раті світ ще не бачив. Зате не бачив і Гатило стільки можів під своєю рукою.

Скрізь, куди сягало Гатилове око, було чорно від людей, і від худоби та возів, і від коней, і від гостроверхих наметів — скрізь, на всіх схилах і пагорбах, у всіх долинах і видолках курілися вогні, й та чорно-ряба маса можів і тварин, яка звідси здавалася йому лісовим мурашником, не мала ні кінця ні краю. Гатило ж сидів, як і належалось Великому князеві й самодержцю всієї неосяжної держави, на високому версі, найвищому з-поміж околишніх пагорів.

Він спитав старого конюшого, першої після себе людини в сьому безконечному ворушкому світі:

— Скільки є воїв моїх?

Вишата пильно подивився на один бік, тоді на другий, немов лічив оружних пішаків і комонників, і дуже поважно відповів:

— Безліч!

Така відповідь зовсім не влаштовувала Великого князя київського, та він подумав, що ніхто й не втямить сказати йому точнішого числа, й заспокоївся: Подібного ополчення він і справді ще ніколи не збирав під свої прапори, хоч уже дванадцять літ правив Руссю.

Полотка Великого князя була вогненно-червона, як і завше в поході, й над нею маяв блакитний трикутний прапорець із золотом вишитим ведмедиком на ньому. Ведмедик устав на задні лапи

й сердито роззявив пащу.

Богдан тільки тепер завважив, що ведмідь повернувся очима на захід, а ще вчора дивився кудись у бік полунічний.

Гатилові по спині побігли мурашки від здогаду. Та се ж подають йому знак кумири руські!

Ввечері він скликав у полотці своїй раду велію й наказав із сонцем рушати. Коли ж усі розійшлися, він покликав до себе старого конюшого.

— Мовив єси, що маєш волхва.

Вишата кивнув: так, є відун у нього.

— То приведи.

Вишата довго гаявся й нарешті прийшов із гладким підстаркуватим чоловіком без вус і без бороди. Коли дід скинув перед ним капловуху лисячу шапку, на голові йому засвітився пучок ріденького сивого волосся. Й та сивина, що не клеїлася до товстощогокого рожевого обличчя, й косі очі з капшуками раптом одбили в Гатила будь-яку хіть питати в духів своєї долі. Він підійшов до вилицюватого азійця:

— Ти хто єси?

— Ургуй, — відповів той.

— Хто єси, питаю. Роду-породу.

— Калмак.

У ворожбита була гарна молодеча усмішка, та волхвувати Гатилові вже так і не схотілось. Він махнув калмакові йти, Вишата, помулявшись, і собі пішов, а Гатило заліз до полотки. Авжеж, якого дідька! Руські кумири вказали йому сьогодні путь, а він шукає у калмацьких загонах свого сина Данка.

Гатило ліг узголів'ям до продухвини й задивився на небо. Воно було геть усіяне синіми, білими й жовтими зірками. Й через усе небо з полунічних країв тягся широкий і безконечний Райський Шлях[18]. Він ішов споконвіку в ті краї неба, лишивши праворуч Велику й Малу Ведмедицю, й казав русинам напрямом, усіяний зорями-очима, й не було йому ні початку, ні кінця, як не має їх і життя на землі. Під ним русини проклали собі путь у греки. Тепер же він показував туди, де чекала на князя київського велика слава чи незмірна ганьба. Й то було ще одним знаком Дажбога, а може, й Перуна та всепобідника Юра, новою лічбою, яку давало йому небо та руські кумири.

Й уранці, не тримаючись більше низів та долин, Гатило вказав ополченню своєму іншу путь — на полудневий захід, через Рудницю, до витоків Дунай-річки та Райни в Чорногорі Західній.

Гатило повів свої добірні комонні полки лівим краєм. Решту воїв розподілив чотирма поїздами, й вони теж сунули вперед широким віялом, чимраз дужче віддаляючись один від одного й змітаючи все на своєму шляху. Першим праворуч од Великого князя йшов зі своїм військом Вишата. За ним на такій самій розстані гонь у триста-чотириста рівнобіжне виступав Гатилів старший син Данко з косарями, потому князь Ратибор із деревлянами, крайнім же був Божівой чернегівський, повівши сіврів, і радимичів, і в'ятичів, і крив, і смолян.

І в уречений день, у середу сідмиці, травного місяця в сьоме, літа 451-го всі полки руського володаря напилися шоломами води з річки Райни. Полишивши ліворуч себе озеро, з якого вибігав Дунай, Гатило ривком здолав хребет Чорногори й перейшов Райну вбрід, мілку й нешироку в сьому місці між двома пасмами високих полонин, але досить швидко й підступно.

Стара римська фортеця Бауракорум, яку греки звали Базилісом, а навколишні смерди Базелем, оточена високими, зчорнілими від часу кам'яними стінами, впала за три дні. Римська залога з добірних пішаків та комонників віддалася Гатилові на його ласку й волю. І через кожні нові тричотири доби до Бауракорума, в головну ставку Гатила, надходили вісті з інших полків, що переправлялися через Райну низами. Болярин Орест, нарочитець од Вишати, привіз вістку першим: у руках старого конюшого опинилась твердь латинська Аргентіарія з місцевою назвою Стребрениця[19]. Потім прислав гінця старший Гатилів син. Данкові косаки без бою взяли Вормацію, тобто Ворницю, стольний город бургундського короля Гана-Гунтера. Гримільдин брат здав синові свого зятя Гатила всю землю Нови Лунг і перейшов на бік руського війська. Лише його барон, жупан лужицький Сватоплек, відійшов із своїм полком на Захід, де сподівався зустрітись із римськими легіонами. Жупан пам'ятав давнішу провину перед Гатилом і не наважився чекати його ласки в Новому Лузі.

Богдан, почувши таке, негайно вирядив до жупана Сватоплука нарочитого сла велішого болярина турицького Войслава з таємною ябедою, про яку знав лише він та Великий князь.

Годой, що заступив недужого Ратибора Білгородського, взяв у кривавій, але швидкій січі город Могонціакум[20], а Божівой чернегівський — Агриппіну[21]. Таким чином, майже весь західний рубіж Галлії був у руках Великого князя київського Богдана Гатила.

З сією, останньою, звісткою прибув од Вишати вдруге болярин Орест. Разом із ним була сотня комонних можів. На двох кобилах їхали якась жона в довгому чорному полотті та маленький хлопчик, прив'язаний до сідла за ніжки. Орест уклонився Гатилові, торкнувшись рукою мармурової підлоги світлиці, де чекав на нього Великий князь:

— Од конюшого Вишати... — й кивнув головою за вікно.

Гатило виглянув:

— Що за жона там?

— Міровоєва, — проказав Орест. — І син його мал.

— А Міровой де?

— Вскочив, княже, — винувато потупив зір болярин.

— Ускочив? Куди?

— Мабути, на захід...

— «Мабути», — передражнив його князь, та не став сваритися. — Гукни сюди.

— Жону? — перепитав Орест, але Гатило повторювати не любив.

Незабаром жона жупана Міровоя, що так підступно зігнав з вітчого столу свого старшого брата Хладівоя й злигався з готами, стала перед очі князеві. Вона була бліда й стомлена й тримала на руках малого сина. Гатило сподівався, що жупаниця зараз упаде навколішки й заходиться

повзати й просити о милість, але молода жона в чорному полотті лише стримано кивнула головою. Богдан раптом крикнув на неї:

— Пощо не плазуєш у ноги мені?!

Жупаниця ще дужче зблідла, й очі їй застигли, але вона стояла й стояла, мов кам'яний слуп на степовій могилі. Тільки коли хлоп'як, злякавшись могутнього крику Га-тилового, заплакав, жона стрепенулась і погладила його по русявій голівці. Малюк заспокоївся, й Гатило вдруге спитав, уже тихіше:

— Пощо не плазуєш, речу?

— То нема толку, — ледь чутно мовила молодиця.

— Пощо?

Вона відповіла запитанням:

— Хиба не веш, чия жона єсьмь?

— Відаю, — проказав Гатило. — Єси жона Міровоева.

— Пото й млчу, — сказала жупаниця. — Нема толку. Єсьмь жона татя, й сама тать єсьмь, і син муй тать єст. І зараз ізречеш, аби мене вбити й сина мого, бо він є мстец за ойца свого!

Сі слова молода жупаниця мовила з останніх сил, далєбі, крикнула в вічі руському князеві. Гатило махнув на неї рукою, й можі, що віддалік стояли за дверима, схопили її й потягли надвір. Жупаниця ледь упиралась, і не тому, що хотіла зошадити ще хвилю життя, а через те, що мала на собі вузьке й довге, майже до п'ят полоття, яке спутувало їй ноги й не давало широко ступати. Й жоні зрадника, й нащадкові його, й усьому родові до четвертого коліна, як того вимагав закон руський, належала смерть, і всі те знали, й жупаниця теж, і ні в кого воно не викликало сумніву й вагання, й ніхто не припускав якоїсь іншої думки.

Гатило виглянув у вікно. Се мало статися не тут, у захопленому римському городі, а десь ген за високими мурами, й троє можів уже виводили жупаницю розвідним мостом у чільні ворота.

Князь крикнув Орестові:

— Біжи напини!

Болярин здивовано блимнув на свого володаря й потрюхикав у двері. Гатило ж, коли в світлиці не лишилося нікого, тихо зашептав:

— Даруй мені, Боже, й ти, Дажбоже, й ти, Морано-меснице. Заради Яролюба переступив єсьмь покон ваш...

Увечері до лойової свічки Гатило сидів і переказував двом ябедникам своїм — Костанові й Русичеві — ябеди до воєводи латинського Еція та до готського конунга Теодоріка. Дяки-ябедники сиділи кожен за окремим писалищем і тримали по розгорненому листі пергамену поперед себе.

— Костане, — сказав Гатило, — пиши римськими письменами: «Непереміжний Аттіла, небом поставлений над землею своєю цар і повелитель усіх людей її, а такожє греків, і римлян, і готів, і бургундів, і франків, і даціян, і всіх язик, що суть під небом, речу до конунга візіготського,

роба свого ускоклого. Речу тобі: був єси робом моїм і тако буде. Якщо ж допоможеш робові Міровоєві вскочити від мене в землю свою, такоже робові невірному Сватоплукові, звелю припнути погане падло тіла твого до хвоста коня мого й тягати степом». Начертав єси?

— Готово є! — відповів Костан.

— Тепер уп'ять римськими письменами.

Костан умочив писало в тетрамен і підвів очі на Великого князя. Гатило заходився переказувати той самий початок і, коли злічив усі свої титули й достоїнності, сказав:

— «Міжному ратеводцю Ецію Аттіла рече: «Якщо ти споможеш роба мого Теодоріка-конунга воями, чи кіньми, чи оружно, чи ще як, то бути голові твоїй крім плечу». Написав єси?

— Ще... — відповів ябедник, не встигаючи за князем, і почав повторювати вголос те, що писав: «...чи ще як... то бути голові твоїй крім... крім плечу...»

— Тепер сам начерти до царя латинського, по тому прочетеш мені.

Костан сипнув на вогкий пергамен жменю дрібного піску, струсив додолу й пошкріб писалом у рідкому сивому волоссі. Такі уроки Гатило давав йому не вперше, однак же вельми нелегка то річ догодити Великому князеві. Костан раптом уявив собі обличчя пихатого воєначальника Еція, в якого колись слугував за письмовця. Римлянин обов'язково порве сей згорток цупкого пергамену, як робив завше, коли йому не до смаку виявлялася чиясь ябеда.

Він кілька разів умочав писало в каламарик, і тетрамен щоразу висихав. Нарешті Костан вималював перше слово. «Аттіла», й усе пішло швидко й плавно.

Тим часом Гатило почав наказувати Русичеві ябеду до Борислава, свого намісника всієї Мізії, й Дакії, й Сірмії:

— Пиши: «Гатило, Великий князь київський...»

— Яким письмом? — перепитав ябедник. Гатило подумав.

— Пиши руськими четними різами. Якщо трапить до рук татських, аби не розчитали суть... «Гатило, Великий князь київський, і всієї Русі самодержець, україни Сіврської, й Дерев...»

Закінчивши ябеди, Гатило наказав трьом слам збиратись удосвіта в далеку путь трьома поїздами. Й уранці, щойно сли рушили, як до світлиці Гатилової вбіг між приворітний:

— Княже, готи!

Гатило спершу подумав, що готи зненацька з'явилися під стінами городу Бауракорума, та між сказав:

— Сли готські моляться видіти тебе. Князь посміхнувсь:

— Уводь.

По хвилі двоє кремезних і ще досить молодих русявців з рудими й геть однаковими довгими бородами вклонилися Гатилові до землі. Один з них, певно, сол, щось мовив, і Гатило тільки тоді здогадався, що не покликав перекладача.

— Костана сюди! — гукнув він у прочинені двері. Й коли ябедник увійшов, кивнув до гота, щоб казав свої віншування. Той самий рудобородий почав заповіщатися:

— Герцог фон Дітліб! — і вдарив себе п'ястуком у груди. Тоді вдарив товариша по плечі й сказав: — Райтер Отокар Бітерольф. Христом богом конунг візготів Теодорік Рудобородий шле братові своєму зичення довгих літ і двадесять жеребців скакової породи.

Гатило мимоволі засміявся на такі зичення й подумав, що всі готи, певно, рудобороді. Але то не мало стосунку до справи, й він заходився пильно слухати готських слів. А діждавшись кінця, кивнув можеві, що заглядав у двері, й щось шепнув йому на вухо, коли той підійшов. Між поволи видибав у сїни, а далі загурило чобітьми по мармурових сходинах.

Увечері слам було влаштовано пир, як і належить за руським локоном, бо сол завжди лишається слом, хоч би які вісті він приніс у пазусі. Пирувальники зібралися на відкритій терасі колишнього комітського дому, на колонах та під арками горіли яскраві римські смолоскипи, які майже не кіптюжили, за столом лилися вина й меди, їлись прості й вишукані страви, мовилися здоровиці. На городських же стінах також ні на мить не згасали вогні. Між визубнями кам'яних мурів полискували бронзові, залізні та скоряні шломи й різниці сторожі. Під стінами ж ізсередини городу та поза городом миготіли вогні руського стану й заливали непевним сяйвом усю долину до самого лісу на горі.

Місяця травного

У римському стані панувало напруження. Старий, увінчаний лаврами багатьох перемог воєвода Ецій знав, що настала його пора: або він здолає нарешті Аттілу, або ж Західня Римська імперія, зшита з багатьох клаптів і чужорідних тіл, перестане існувати. Третього рішення не було й вороття — теж. Під оружжя стало все здатне до бою ополчення римське, полки всіх підвладних і залежних язиків. Разом із військом імператора Валентинівна були войовничі готи, й се теж багато важило.

Головне полягало в тому, щоб не дати Аттілі з'єднатися з військами вандальського короля Гейза. Сполучені полки римлян і візготів ударять спершу по головних силах Аттіли, що встиг захопити всю Північно-Східну Галлію. Тоді з тилу гунів припруть залізні тагми константинопольського імператора Маркіана, й якщо ласка Георгія Побідоносця та святого Димитрія Побідника буде на боці християн, культурній Європі судилось існувати й надалі: підвалини сторіччями будованої цивілізації лишаться непохитними во славу істинного бога римських та грецьких патриціїв. І тоді вже нічого не варто буде знищити, змолоти вандалів, які захопили споконвічні римські колонії в Європі й Африці, й повернути їх одвічним володарям.

Римські легіони суворим ладом просувалися трьома колонами. Ті, що були вже в Савої, ввібрали в себе розбиті залоги втрачених міст і фортець полунічних і поспішали на полуніч долиною Родани та Сони. Друге ополчення йшло слідом за ними з П'ємонту. Третя група легіонів, сформувавшись у Медіоланумі[22], побралась понад берегом Середземного моря на захід, щоб з'єднатися з головним осередком готського війська. Сими легіонами правив інший воєначальник римський — Літорій.

Головний воєвода вимагав рішучих і швидких дій від Літорія, й той не давав спочину ні пішакам, ні комонцям. Та коли долинами Тарну й Гаронни Літорій нарешті дістався готських Ландів на березі Біскайської затоки, ні конунга Теодоріка, ні його полків там не було. Літорій негайно розіслав меркуріїв шукати Теодорікове ополчення, та вони один за одним поверталися

з нічим. Лише на десятий день приїхав ледве живий від втоми гонець, заморивши десятох коней.

— Готи аж коло городу Тура на Луарі, — повідомив він.

— Що рече Теодорік? — нетерпляче спитав Літорій.

— До конунга мене не пустили, високий начальнику.

Отже, все відбувається так, як те й передбачив Літорій. Він ще раніше казав про се головному воєводі Ецієві: на готів сподівання малі. Ецій не послухав його, й Валентиніан підтримав головного воєначальника. Тепер побоювання справдилися.

— Що мовлять готи? — спитав він удруге, й гонець відповів:

— Мовлять, що не брались воювати з Аттілою, а тільки з вандалами Гейзерика, високий легате.

Й се теж можна було передбачити. Літорій наказав негайно слати гінця до Еція...

Ецій сам поїхав у стан конунга Теодоріка, й Теодорік сього разу не наваживсь ухилитись від розмови з головнокомандувачем римського полку. Та відповідь його була та сама.

— Нехай велеміжний воєвода не сердиться на мене, — сказав Теодорік, неспокійно посмикуючи край сивуватої рудої бороди, — але цілували смо ікону пресвятої Богородиці воювати з римлянами проти вандальського володаря Гейзерика. Про Аттілу не ходили смо роті, велеміжний і славний воєводо...

Він говорив тихо й улесливо, та Ецієві однаково не пощастило зламати його чемної впертості. По двох днях марної розмови, благань і залякувань Ецій повернувся до свого війська, що тим часом устигло просунутись у злучину між річками Йоною та Армансоном. На відстані кількох стадій за його полками рухалися п'ємонтські легіони під проводом коміта Ромула, що колись особисто відвідав столицю гунського царя Аттіли. Ромул узагалі не вірив у щасливий край затіяної кампанії й не дуже поспішав наздоганяти Еція.

Проте наздоганяти мусив, бо Ецій далі злучини не пішов і став у межиріччі табором. Того ж таки вечора він покликав Ромула на ратну раду. Легати, квестори й військові трибуни сперечалися до пізньої ночі, кожен пропонував чекати тут підходу Аттіли, Ецій же не погоджувався приставати на таку пораду.

— Тут ми смо в доброму захисті, — сказав начальник першого легіону легат Віргіній. — Якщо Аттіла навіть перейде грузькі заплави Армансону, то ми зможемо відступити за річку Серен і тут знищити його.

Ромул, який досі не втручавсь у розмову, сього разу не витримав і схопився на ноги, незважаючи на свій сан і поважні роки.

— То хто йому вкаже брід саме через Армансон? Ти?

А якщо він не послухає тебе й зайде нам у тил? Чи зможемо спинити його на твердих берегах Йони, яку можна перебрести конем, не замочивши сандалій?

Запала мертва тиша, бо всі стратегічні плани сього вечора чомусь передбачали саме те, що Аттіла прийме тільки римлянами накинені умови бою. Нарешті Ецій спитав:

— Ти був еси в Аттілі, знаєш його й воїв гунських; що повідаєш сьогодні ти, коміте Ромуле?

Ромул нахилив низько стрижену сиву голову. Що б він міг порадити?

— Треба примовляти Теодоріка, — відповів Ромул.

Се знали всі, але як його примовити? Й раптом Ромулові спало на думку щось геть нове. Він недовго обмірковував:

— Знаєте всі сенатора Мецілія. Літорій уже примовляв Теодоріка. Ецій — такеже, й такеже марно. Мусимо спробувати щасливу зорю Мецілія. Теодорік вельми вірує старому сенаторові — те я добре відаю.

Те відали й усі тут присутні, й Ецій сам собі дивувався, як то він забув про старого сенатора. Він пильно поглянув на кожного, й у всіх у вічу була надія...

Через двадцять днів білий, як сметана, й досить опасистий сенатор Мецілій, який уже давно відійшов од державних справ і насолоджувався тихим спокоєм у своєму галльському маєтку на березі мальовничого озера, звідки видно було гострий конус давно згаслого вулкана Канталум, постав перед очі велеміжного Еція. Не давши сенаторові спочити після важкої дороги через увесь Центральний гірський масив Галії, воєвода римський виклав сутність його місії.

Мецілій загалом знав, про що йтиметься в розмові, й не дуже охоче їхав сюди. Але він і сам був зацікавленою особою в сій війні, й не вельми впирався на вмовляння.

Вони сиділи в ясно-синій полотці головнокомандувача тільки вдвох, і лише кроків за десять стовбичили, незворушно розставивши голі ноги, обплутані ремінцями сандалій, два вої в гривастих шоломах. Один тримав шуйцю на руків'ї короткого меча, інший був озброєний сулицею з широким сталевим овершям. Ецій сказав:

— Готи здрять усе твоїми очима, сенаторе, й чують твоїми вухами. Літа 439-го вказав еси готам мир — і вони пристали на твою раду. Вкажи їм зараз на меч.

Сенатор мовчав і думав про те, чи згадає Ецій про його маєток. І воєначальник таки не проминув кинути свій головний козир:

— Твоя земля лежить у підніжжі гори Канталум, високий сенаторе. Якщо ми не втримаємо гунів тут, Аттіла поведе їх на полудень, щоб злучитись із головними силами вандалів...

Мецілій посміхнувся. Ецій міг і не підкреслювати сього. Але се була суцця правда. На березі чудового озера в нього прекрасна вілла, й квітучі поля, й ні з чим не зрівнянна теплиця. Коли гунам не перетяти шлях, вони обов'язково, йдучи до Іспанії, натраплять на його маєток і вщент зруйнують його. Та й самого Мецілія навряд чи пожаліють — відомого царедвірця й сенатора, який чимало шкоди завдав гунам у не так давно минулі часи. Але Мецілій був досвідчений оратор і політик, він не міг просто так узяти й погодитись, не витягши з того бодай найменшої користі. Вдавано безпорадно розвівши руки, він схилив долу очі.

— Коли такий високий між молить мене о поміч, я не потраплю відрікти йому.

Й хоч хитрість вийшла не дуже глибока, та Ецій якомога міцніше потиснув сенаторові його білу руку, що, здається, ніколи не знала ні меча, ні сулиці.

Наступного ж ранку старий сенатор, морщачись од болю в суглобах, бо надворі йшов дрібний і

майже осінній холодний дощ, побрався верхи на захід шукати табір невловного Теодоріка. Ецій же, переконаний в успішному завершенні його місії, наказав своїм і Ромуловим легіонам просуватися в тому ж керунку — назустріч готам.

Конунг Теодорік і справді не зміг відмовити своєму давньому другові Мецілієві. Сенатор сказав йому головне:

— Якщо гуни здобудуть гору в раті сій, вони зметуть і тебе, й твій народ. І доведеться готам знову шукати притулку собі на островах або ж у пустелях Африки. Се речу тобі я. Ти ж відаєш, я здавен маю любов до готів. Чи не досить їм тинятися по світах? Рим одвів їм Ланди — найкращу землю між Піренеями та Гаронною. Коли станеш під прапор великого Риму, імператор дасть тобі й землі за Гаронною — до самої Луари... Коли ж ні — сам знаєш Аттілу. Та й Гейзерика з вандалами — такеже.

Конунг Теодорік Рудобородий міркував і зважував два дні, третього ж уранці наказав своїм герцогам, графам та баронам згортати полотки. Готська рать пішла вгору понад лівим берегом Луари. Подолавши її притоки В'єнну, Ендр та Шер, вони заглибились у лабіринти ста озер, що мали назву, дану їм галлами, Солонь. Вода в озерах була й справді мало придатна для пиття, зате сюди навряд чи наважилася б ступити кінна рать Аттіли.

Тут із Теодоріком і зустрілися легіони Еція та Ромула. Незабаром привів своє ополчення й Літорій.

У середині п'ятого місяця травного сполучені сили римлян і готів, маючи в собі численні слов'янські полки, підвладні Римові, були на місці. Прийшли й полки жупана Сватоплука та вже раз битого русинами жупана Міровоя, якому пощастило уникнути полону, хоч при сьому утратив і жону, й малого сина свого, й безліч можів ратних.

У сей час полки старого конюшого Вишати Огнянича тримали в облозі могутню римську фортецю Генабум[23] Вишата робив се на власний розсуд. Лишивши в Стреберній, тобто в Аргентіарії, міцну залозу на чолі з досвідченим воєводою витичівським Стоїменом, він вирішив просунутися далі на захід, щоб, коли настане день рішучої раті, а той день швидко близився, руське воїнство мало міцний правий бік.

Вишата копієм вийняв дві фортеці: Скалон на березі річки Марни й Мелену над повноводою Сеною. Потому звернув майже на полудень і схопив міцною підковою Генабум, що здіймався чорними кам'яними стінами над неосяжною рівниною високого правого берега Луари.

Про те, щоб узяти копієм і сю твердь, не могло бути й мови. Побившись об стіни півтора дня, Вишата відтяг воїв на сотню сажень і наказав обкласти Генабум за всіма правилами облоги. З обозів було підкочено до стін громохкі тарани та інші стінобитні вежі, розкарячені кидуни метали через мури каміння й важкі стріли, схожі на велетенські сулиці з конопляними хвостами: міцний лук кидуна натягало п'ятеро й шестеро можів, на лук ставили стрілу, підпалювали прядиво й пускали. Стріла з ревінням неслася через городські мури, тягнучи по собі довгий і чорний хвіст полум'я та диму, й викликала в городі гвалт і пожежі.

Коло трьох воріт городу стояли захищені цупким панциром з волячих скор тарани з важкими баранячими головами на кінцях колод. Вони лунко били в дубові, ковані міддю ворота й поступово розхитували їх, дарма що по той бік захисники весь час підпирали ворота сохами й кам'яними брилами.

З-поміж визубнів заборолу городської стіни стріляли з луків простими й важчими стрілами, й хоча се не дошкуляло тим, що підковою стояли круж городу, але заважало воям коло таранів

та веж.

З ними боролися тими-таки стрілами: зумисні вежі, які могли вищати й нижчати, піднімалися на рівень стінного зуб'я, й з отворів на латинських воїв сипався град стріл. Але такі вежі часто займалися. Латинці обливали їх смолою й підпалювали. Тоді палажка потвора з рипом одкочувалася назад і на її місце ставала нова чи полагоджена й укрита свіжозмоченими волячими скорами.

Вздовж усієї стіни, крім тієї, що висла над крутим берегом Луари, то тут, то там русичі ставили височенні драбини й починали дертись угору. Тоді в сих місцях збиралося багато латинян. Інші ж ділянки ослаблювалися, і там можна було вдарити краще. Скрізь лилася кип'яча смола, літало каміння, свистіли стріли на той і на той бік. І в таборі, й надто ж у міс ті горіли пожежі, валував дим, роз'їдаючи очі оборонцям і нападникам, і стояв такий галас, що на сто сажнів довкола не можна було нічого почути.

Так тривало сідмицю. Вранці місяця червця в чотирнадцятий день сонце зійшло з-за хмари. Вишата Огнянич, убачивши в тому добрий знак, повів сам полки свої на приступ. Усі тарани, приведені вночі до ладу, стали дружно бити лобами в кам'яну твердь. І коли сонце підібралося на добрих дві сулиці вгору, він раптом одкотив тарани від стіни всхідньої й поставив їх усі під стіну західню.

— Се було би зупершу... — сказав він боляринові Орестові, та той у гаморі не почув слова вельможа.

Вишата наказав тягти всі драбини, скільки їх було в таборі, до вільної стіни з боку всхіднього й крикнув так, що передужив клекіт запеклого бою:

— Сла-ва-а!

Можі дружно побігли вперед, і кожна десятка несла свою драбину. Зі стін сипалося каміння, хлюпав вар і шкварчала смола, тут і там падали й несамовито кричали поранені й попечені, та драбини вже міцно вп'ялись між визубнями кам'яного заборолла стіни, й можі, тулячись під щитами, лізли й лізли на п'ятнадцяти-саженну висоту. Латиняни дружно боронилися і теж кричали до хрипу. Кілька драбин полетіло вниз, турнуті довгими баграми зі стін, і можі падали разом з драбинами, схожими на химерно виліплені живі грона. Та на їхнє місце надходили інші й інші, й подекуди бій зав'язувався вже й між визубнями стін і навіть по той бік заборолла. Однак обложені боронилися міжно, й русичам не щастило пройти далі від заборол.

Орест, сам того не помічаючи, весь час горланив, а Вишата стояв і лише п'ястуки йому збіліли від напруги, бо ж обіруч стискав червоні, поцяцьковані золотом піхва меча свого.

— Вишато! — крикнув до нього болярин Орест. — Ворота-а!..

Старий конюший чимдуж побіг туди, де найбільший баран бив залізним лобом у ковану браму. Русичам нарешті пощастило зірвати її з завісів, але вона не падала. Виявилося, латинці вночі або ще й раніше підсипали ворота камінням і землею.

Вишата крикнув до можів, що мірно розгойдували колоду тарана:

— Коти всп'ять!

Його не зразу второпали, нарешті здоровезна вежа почала з рипом котитися назад, бо така була воля міжного Вишати, в битві ж слово зверхника є закон, і покон, і Боже веління.

— Під західню!

Таран, розвернувшись, поповз у той бік, куди показував старий конюший і по якомусь часі протиснувся й собі до інших таранів, що стояли щільно один коло одного й лупали мур.

Тепер тут було легше. За увесь час не спалахнув жоден таран, бо захисників коло сієї стіни лишилося мало, всі боронили ту, всхідню, куди без упину дерлися й дерлися руські можі.

— Піди гопкай! — сказав конюший Орестові, й болярин одразу зрозумів його. Він проскочив під дах одного тарана, хоч докруз свистіли й упиналися в землю жалами десятки й сотні стріл, і почав щосили кричати:

— Гоп-ки!.. Гоп-ки!.. Гоп-ки!..

Й високо вимахував руками вгору й униз. Потроху тарани підкорилися його наказові й почали бити, всі разом:

— Гоп-ки!..

Можі й собі заходились підтягати Орестові, й за кожним таким дружним ударом західня стіна аж гула. Се Вишата знав ще з тих років, коли доводилось виймати твердині для грецького імператора, й тепер уся його увага була прикута до сієї стіни. Потомлені можі відходили на перепочинок, і їхнє місце займали біля колод інші, спочилі, й тарани гупали й гупали, згори на них лилася смола, падало каміння, та не так рясно, як учора й усі попередні дні.

Вишата немов боявсь одійти від сього місця біля наріжної башти. Навіть коли підбіг нарочитець і сказав, що з боку всхіднього нічого не виходить, старий конюший, тримаючи над головою щит, не зрушив і лише крикнув можеві:

— Лізьте, й годі!

Так тривало цілий день, і навіть обідали вої під дашками таранів. Тривало гупання й пообіді, й лише на схилку дня Вишата домігся свого. Західня стіна між наріжною вежею та ворітьми раптом дала тріщину. За годину та тріщина почала викришуватись, і хоч сюди збіглося безліч латинян, але зробити вони вже нічого не могли. Втворилась велика пробоїна, куди Вишата негайно кинув кілька свіжих сотень київських і галицьких. І коли нарешті першим можа пощастило проникнути в дірку й сутичка зав'язалась усередині городу Генабума, над заборолами знявся дивний сигнал. Два гудці, тримаючи довгі труби, давали не сигнал до відступу, а клич до бою, врочистий і дзвінкий клич.

Вишату мов окропом ошпарило. Він озирнувся назад і в косих променях сонця, далеко на заході побачив густі лави римлян, які раз по раз виблискували крицею шоломів та золотом бойових орлів, а також вузькі корогви на довгих списах, що в вечірньому мареві здавались кривавими. То були готи, й старий конюший добре се бачив.

На якусь мить галас бою ввірвався, та згодом вибухнув з новою силою. Римська залога мовби набула нової сили й люто виштовхувала з пробоїни тих можів, які вже були всередині. Налезало кинути туди свіжі сотні воїв, щоб до приходу римлян і готів здобути фортецю. Та Вишата зорив і зорив на захід, звідки повільно наближалася підмога неприятелів.

Махнувши до молодого можа, який стояв оддалік і пильно дивився на свого зверхника, він крикнув:

— Гуди!

Отрок одразу зрозумів, чого від нього вимагає Вишата, й повітря розтяв мідний згук труби. Звідусюди прибігли сотники й тисяцькі, й Вишата наказав:

— У сп'ять!

Можі почали відриватись од латинян, які насідали, збуджені появою своїх легіонів, і незабаром пролунала воля Вишати, повторена багатьма вустами:

— Пали!

Зайнявся спершу один, а потім усі тарани й вежі, руська рать відходила за східну стіну Генабума. Й доки настала темрява й до городу підійшли перші центурії римлян і готські комонники, русичі були вже за добрих п'ятдесят гонь од так і не взятої тверді. Можі похмуро мовчали, мовчав і Вишата, їдучи позаду на волохатому жеребці, й думав про те, що скаже Гатилові й що відповідь йому той.

Так невдало закінчилась облога Генабума місяця червця в чотирнадцяте.

Місяця того ж таки

За два дні Вишата, відірвавшись од римлян і готів, які переслідували його, був у раніше захопленій фортеці Мелені, та тут на нього чекав нарочитий від Гатила, й старий конюший, зруйнувавши стіни городу, пішов далі на полунічний схід у напрямку Скалонума на річці Марні. Великий князь київський був уже там, і, коли по двох днях прибув зі своїм військом молодий князь Данко Богданич, а також Годечан і Божівою зі своїми, Гатило наказав іти в тому напрямку, звідки повернеться допіру конюший Вишата Огнянич.

Вишаті він тоді не сказав і слова, й той полегшено відітхнув — сподівався на гірше.

Городу Скалона Богдан Гатило чіпати не велів.

— Потрощимо заборолу — а як згодяться й нам?

Вишата довгим поглядом подивився на свого володаря, питати ж нічого не став. За сей час, відколи не бачилися, Гатило мовби всох з лица й почорнів. Але то було не од вітру та сонця, бо Вишата добре знав Богдана — з дитячих літ, коли разом бавилися на дні Хрещатого Яру в гилки й гупаря.

Гатило поспішав. Ополчення мусило переправитися через Марну й стати на горах між її двома притоками. Виявляється, князь уже встиг побувати й там і вибрати зручне місце для зустрічі з ворогом.

Коли останні сотні Божівоєвих полків ще тільки виходили з брам городу Скалона, Гатило на чолі передових комонних сотень уже стояв на довгому пагорі, під яким в'юнилася мілка притока Марни. Попереду здіймався ще один пагір, менший і круглястий, і Гатило наказав розіп'яти полотку саме тут. Можі й челядники заходились коло повстяного намету, Великий же князь, гукнувши бояр, тисяцьких і сотницьких, зійшов до річки.

— А дай-но броду, — сказав він до свого старшого сина, косатого князя Данка, й той,

приостроживши гнідого коня, забрів у річку.

Вода сягнула коневі черева, далі ж було міліш і міліш. Данко повернувся й спішивсь. Гнідий форкав і тупав передніми ногами, збиваючи воду, що лоскотала йому черево. Десь там, на залуччі притоки та другої річечки, що лишилася позаду за горбами, сідало сонце, велике й криваве. Гатило довго дивився, поки воно сіло за невидимою звідси Марною, потому наказав вислати вперед стежів і дозірців комонних.

Вишата метнувся виконати княжу волю. Гатило ж потяг коня за лівий повід і заходився підніматись на пагорб, де вже стояла його велика повстяна полотка, крита зверху червленим шовком.

Молодий жеребець, що його Богдан об'їздив не так давно сам, теж був сірий і яблукатий, як і всі коні Великого князя київського. Піднявшись на горб, не дуже стрімкий, але досить високий, сажнів сорок або й п'ятдесят увишки, Гатило віддав коня отрокові й увійшов до полотки. Посередині на величезному перському килимі стояв незмінний князів дерев'яний стілець. Гатило стомлено сів. Потому зняв гостроверху шапку з чорного ягнячого смушку, провів рукою по вже колючому, з позавчора неголеному тім'ї й, накрутивши темно-сивого оселедця на кулак, утупився поглядом у білу квітку килима й застиг.

Усі, хто ввійшов до княжої полотки, боялися ворухнутись, бо Гатило думав нелегку думу. Тишу порушив перший між землі Руської Вишата Огнянич.

— Вивідники, — сказав він, і Гатило мовби прокинувся.

— Речи, хай ідуть сюди.

Вишата привів двох можів, у брудних зеленкуватих корзнях.

— Речи, — кивнув до старішого з них Великий князь.

Між, якого звали Лоськом, ступив крок уперед і торкнувся рукою м'якого килима:

— Римляни йдуть сюди, княже. Завтра будуть підвечір або ж пообіді.

— Скільки їх є?

— Рать Еція, рать Літорія й рать Ромула, княже.

— Значить, усі укупилися, — мовив Гатило байдужим голосом, бо в тому не було нічого дивного й нового. Та раптом аж схопився. Між Лосько сказав:

— Із ними готи Теодорікові.

— Хто?!

Лосько незворушно повторив:

— Готи західні, княже.

— То лжа є! — гукнув князь. Тоді глянув на Вишату й розлютовано кивнув йому в вічі: — Кого послав еси на вивіди? Теодорік мені клявся, що внизує меч у піхва.

Вишата розгублено мовив одне слово:

— Готи.

Він, буди окремо від Гатила, не знав про його переговори з Теодоріком і не сказав князеві, повернувшись з облоги Генабума, що разом із римлянами бачив там готів. А се виявилось несподіванкою для князя.

Гатило страшенно розлютився. Він повиганяв надвір усіх вельможів своїх і ходив по полотці, мов у нього заболіли зуби. Вельможі стояли, стирлувавшись оддалік Гатилового намету, й пошепки обговорювали новину. Всі спідлоба позинали на Велімира, Тодомира й Видимира й на володаря численної дружини гепідів Ардаріка. Хоч вони були східними готами й досі вірно служили Гатилові, та готи в усі часи лишалися готами, й Теодорікова зрада була яскравим свідченням того. Ще не відомо, як поведуться вони, змушені воювати проти своїх кривих родичів візіготів.

Остроготські князі теж переживали, особливо ж Велімир й Ардарік, Гатилові улюбленці, до яких руські князі та боляри ревнували свого володаря. Велімира Гатило любив за його вірність, Ардаріка ж за відданість і живий розум...

Цілу ніч прибувало на гору ополчення руського князя, й тільки на світанку до Гатилової полотки ввійшов Божівой.

— Усі смо, Великий княже, — сказав чернегівський князь.

Богдан Гатило, який цілу ніч не спав і лише вдосвіта стулив повіки, втомлено потер обличчя й нічого не відповів.

Зі сходом сонця Вишата наказав укріплювати табір. Усі вози та мажари обозу було розіставлено величезним колом на горі й позчіплювано ланцюгами за колеса. Внизу ж, у підшві довкола гори, можі заходилися рити суцільний глибокий окіп. Робота тривала цілий день, і коли надвечір прибули дозорці й повідомили, що римляни та візіготи наближаються, табір ополчення руського був схожий на неприступну твердь.

Гатило стояв коло своєї полотки з трикутним голубим прапорцем і ведмедем на ньому, що саяв і тріпотів у відблисках великого вогнища збоку, й дивився на той бік річечки. Він уже знав, що римляни звуть її Мауріакум. Горб на тому боці займався тисячами багать. Ецієві, певно, доповіли вивідці, що гуни стоять навпроти через річку, та він і не ховався. Мабуть, вирішив, що пропонувані йому гунами позиції цілком сприятливі для нього. Неширока мілка річка, обабіч два досущ однакові горби гонь по п'ятнадцять у перетині, й навіть відстань до річки між ними однакова — по п'ять гонь. Єдина різниця полягала в тому, що за горбом, на якому розташувався табором Гатило, здіймався ще один, довгий і вигнутий підковою до річки, оточуючи менший горб із трьох боків. Але його навряд чи можна було розцінювати як перевагу, й Гатило зумисне обрав се місце, щоб Ецієві не спало на думку відкидати пропонуване поле бороні. Й хоч на захід від довгої гори здіймалася ще одна, маленька, така сама, як і горб, де стояв Гатило, й між ними на вигині річечки Мауріакуму пролягла драговина, звідки лунало голосне квакання жаб і крєкит нічного птаства, — зате ж і в римлян було на випадок скрути ще два горби: на всхід од першого витягався понад річкою один, а далі, вже руба до Мауріакуму, другий, удвічі більший. І за римським станом, як і за табором Гатила, теж протікала річка — заслін на випадок відступу.

Ецій мусив оцінити таку великодушність із боку гунів.

Гатило дивився на їхній осяяний вогнями табір і намагавсь уявити свого супротивника, якого знав ще молодим отроком. Тоді, літ тому сорок, Ецій був талем при дворі діда його Великого

князя Данка в старій стільниці Витичеві. Невже й він тепер постарів і посивів? Тоді се був хитрий і в'юнкий іллірієць, а тепер став римлянином і римським патрицієм, якому сам імператор Валентинівн змовчував. І то мусило бути правда, бо ж Ецієва слава непереможного водія легіонів бучала ще тоді, коли Богдан Гатило був молодий і навіть геть юний.

— Палять, — сказав, підійшовши до Великого князя київського, Вишата й кинув у той бік, де мерехтів багаттям римський табір.

Гатило тільки кивнув, і старому конюшому було досить і того скупого поруху. Отже, князь уже не злостився на нього, а се головне. Вишата подавсь перевірити, як несуть сторожу вої руські на березі Мауриакуму та на всіх вартах навколо табору. Гатило ж увійшов до своєї полотки, опустив завісу й дмухнув на поставець, підвішений до середньої сохи. Він заснув одразу, щойно ліг і вкрився легким полотном свого корзна, хоч голова кололась од болю — далася взнаки вчорашня безсонна ніч і цілоденна біганина.

Вранці, ще Дажбог і на світ не благословляв, руське ополчення було готове до бою. Гатило кивнув своєму гудочникові, й той заграв сигнал готовності. В усьому величезному таборі, оточеному возами та глибоким ровом під горою, заграли труби й роги. З-від римського стану їм відповіли бойовими кличами, але вони не кликали вперед. І коли на сході вдарило списами перше сонячне проміння, з-за річки прибуло троє латинян у скоряних панцирах, обкутих мідними бляшками, але без мечів і сулиць. Латиняни попросилися до царя гунів Аттіли.

Богдан сказав упустити їх.

— Патрицій Ецій, вождь усього римського та готського ополчення, зичить здоров'я тобі й твоїм воєводам, царю! — сказав молодший чорнявий латинець, певно, високого звання.

— Хай вернуться його зичення на нього ж, — відповів Гатило через тлумача Костана. — Й о що молисть патрицій?

— Рече битися взавтра, царю, — мовив той самий чорнявець.

— Пощо?

— Бо римські й готські вої цілу ніч не спали, й буде нечесно, коли цар гунів Аттіла скористає собі їхню муку.

Гатило довго думав, тоді сказав Костанові:

— Речи їм, хай перекажуть своєму вождєві: руси ніколи не б'ють безоружного!

Й відпустив нарочитих од римського полководця. Він передбачав се. Заставши русів у вже готовому й міцному таборі, латини обов'язково намагатимуться відкласти день великої раті, щоб і собі добре зготуватися. Й передбачення справдились.

Можам руським і всім їхнім з'юзникам було дозволено ходити вільно, але бути приоружно й коней не розсідлувати. Вишаті Гатило сказав:

— За малою гіркою по той бік болота постав заслін. Конюший негайно передав наказ Великого князя, й у густих очеретах понад болотом причаїлося чотири сотні пішців і комонників. Гатило ще раз перевірів укріплення — мав побачити востаннє все на власні очі — й довго стояв коло свого червоного намету з голубим прапорцем. Табір вирував. Понад окопом смажили в'ялене м'ясо пішці з усіх земель. Вони поскидали з себе зайву одіж, але мечі тримали на пасах через

плечі, їх було так багато, що з гори Гатилові здавалося, ніби то одне живе й ворушке тіло, яке зайняло всю смугу між окопом та возами. За кільцем возів гуртувалася кіннота, й там було ще тісніше, хоч круг мав щонайменше п'ять гонь упоперек. Над табором стояв сизий дим од вогнів, усе клекотало й вирувало так, що людям доводилося кричати, аби їх почули навіть найближчі товариші. Між конов'язами ходили можі, вдягнені й напівголі, в самих ногавицях та смушевих шапках, то тут, то там майоріли барвисті корзна воєвод і боляр, і прозорими вежами стояли позв'язувані десятками довгі списи.

Перед обідом до великокняжої полотки прийшов Ардарік. Вождь численних полків остроготської Гепіди був похмурий, його світлі, майже білі брови звелись на перенісці.

— Йду не лише від себе, Великий княже, а й від Велімира, Тодомира та Видимира...

— Відаю, про що ректи-ймеш, — перебив його Богдан Гатило, та кремезний острогот не втішився його словами.

— Ти відаєш, і всі відають, а твої князі, та боляри, та великі воєводи здрять на нас вовком. Ми смо готи...

— Я-м сполчився не проти всіх готів, а супротиву Теодорікових. Теодорік зламав слово своє. Він є ускоком з-під волості городу Києвого, й я покараю свого роба невірного. В східні ж готи вірні слову своєму, й ти, Ардаріку, речі друзям своїм і моїм приятелям Видимирові, Велімирові та Тодомирові, що Великий князь київський однаково любить усі язики, котрі шанують у ньому вождя.

Ардарік мовчки, не перебиваючи, слухав Гатила й сказав щось тільки тоді, коли той закінчив:

— Так речеш ти... А вельможі твої мислять другояко...

— Всі відають, що ти був єси й лишаєшся міжним вождем під моєю рукою.

Готський князь, одначе, не збирався йти, й видать було, що має казати Гатилові не тільки се. Богдан терпляче ждав, і нарешті Ардарік промовив:

— Там однокровні наші. Західні готи, але таки готи, і я. Великий княже...

Гатило збагнув, що непокоїть остроготського князя.

Він сказав:

— Я поставлю твоїх, і Видимирових, і Велімирових, і Тодомирових готів там, де стояти-ймуть не західні готи, а римляни. Я вже-м думав про се.

Ардарікове обличчя просвітліло, й досі зведені докупі брови розійшлись. Він стримано, але шанобливо вклонився Гатилові й пішов. А Богдан лишився знову сам на сам зі своїми думками. Найдужче непокоїло його те, що великий жупан іспанський та мавританський Гейзо й досі не прийшов зі своїм військом. Не прислав навіть можа нарочитого сказати, де він є й що собі думає. Та й Гатилові нарочитці, яких Вишата послав одного за одним на полудень, мов у воді тонули.

Коли сонце, окресливши дуту над станом, схилилося за невидиму звідси річку Марну, до полотки несміливо заглянув Вишата. Після своєї невдалої облоги Генабума він і досі почувався винний перед Богданом. Гатило, мов тільки й чекав старого конюшого, спитався:

— Де той твій... калмак?

— Шаман?

— Шаман.

Вишата махнув рукою в полунічний бік.

— Приведи.

Перший вельміж землі Руської вийшов і за півгодини повернувся із калмаком. Шаман радо всміхався до Гатила на всі свої зуби, задоволений, що той прислав по нього.

— Ворожи! — наказав Гатило.

— Кого ворожи? — перепитав шаман і нахилив голову до Великого князя.

— Кого, кого! Ворожи, який день дадуть нам узавтра кумири.

— Руські кумири? Калмацькі кумири?

— Ворожи, до кого вмієш.

Вишата сказав:

— Ардарік має юдея.

— Ворожбита?

Вельміж кивнув.

— Нехай калмак ворожить.

Шаман скинув додолу двогорбий міх, який висів йому через плече, й заходився розкладати на килимі своє причандалля: велику картату хустку, темну мідну кулю, в якій щось торохтіло, коротеньку дудку з розширеним краєм, якесь коріння та зілля, троє маленьких череп'яних горняток, затканих і зав'язаних брудною ганчіркою, й сказав:

— Треба вогонь.

Вишата гукнув до когось надвір, і незабаром челядник уніс і поставив серед полотки велику мідну жарівницю на високому тринозі. В полотці, де було й так задушно, пахнуло розпеченим повітрям.

— Треба сідай у куток, — сказав шаман Гатилові й Вишаті, й вони виконали його волю. Шаман дмухнув на червоний жар і кинув туди кілька бадилінок. Полотка виповнилася їдким димом. Тоді ворожбит узяв свою мідну кулю й заходився тупцяти навколо жарівниці й торохтіти кулею. Він бігав, тельняк і щось незрозуміле виспівував, а Гатило з Вишатою пильно стежили за кожним його рухом.

По якомусь часі шаман сів коло жарівниці, підібгавши обидві ноги, взяв до рук дудку, кинув на жар кілька корінчиків, линув туди з кожного горняти по кілька крапель якоїсь рідини — аж засичало, й узявся вигравати на писклявій дудці, водночас пильнуючи жарівницю. Звідти підіймались угору тонкі рожеві дасма диму, й клубочились, і розвіювалися під повстаним

шатром намету. Й звуки теж немов то припадали до самого килима, то здіймались угору, де стояла вже густа смердюча хмарка.

Тоді шаман урвав той писк і впав долілиць на килим, аж його біла повстяна шапка, заторочена чорними смужками, впала під жарівницю.

— Що є? — стурбовано схопився Гатило. Шаман, не наважуючись підвести голову, промимрив плаксивим голосом:

— Погана-погана, княз...

Богдан здавленим горлом наказав:

— Речи!

— Вбивай буде шаман княз...

— Речи! — повторив так само Гатило.

— Погана речи...

— Пощо?

— Дим іде вгору, а тоді падай... Погано речи дим... Заплутай дим і зав'язай дим... Нема побіда Гатило.

— Лжа є! — гаркнув Богдан і насилу втримався, щоб не копнути шамана носакком. Шаман, пильно стежачи за його чобітьми, поволі задкував до виходу й приказував:

— Калмак не лжа, дим не лжа... Дим правда речи... Коли він схопився на ноги й пірнув у ніч, пошматовану вогнями. Гатило розметав усе ворожбитове причандалля, повикидав його з полотки геть, а тоді буркнув до Вишати:

— Давай сюди твого юдея.

Незабаром юдея привели, несучи за ним велику й важку мармурову плиту. На плиті було намальоване коло, поділене через середину, й у кількох місцях рябіли якісь різи, пофарбовані в синє та червоне. Юдей поклав плиту на килим і сів, схрестивши ноги.

— Мовиш по-руському? — спитав Гатило.

— Й по-руському, й по-готському, й по-латинському, й по-грецькому, й по... '

— Ректи-ймеш по-руському, — перебив його князь. — Аби-м чув усе сам.

— Добре, добре, як волисть Великий князь! — покивав довгим носом юдей. — Але нехай князь сяде навпроти. То так треба, щоб князь сидів навпроти, Великий княже.

Гатило сів на килимі. Юдей перекрутив плиту:

— Князева познака є «Г»? чи «Б»?

— «Г», сиріч Гатило.

— Тоді перекрутимо камінь отак.

Ворожбит налаштував плиту різною «Г» до Богдана, всипав у кухлик жменю різнобарвних камінчиків, поторохтів ними, як допіру й калмацький шаман, і вивернув на плиту. Камінчики покотилися, деякі впали на килим, інші лягли біля кола та його знаків. Юдей подивився, вайкнув і сказав:

— Перекину завдруге.

— Пощо? — звів брови князь.

— Недобре стали знаки, Великий княже. Але можна до трьох разів...

Юдей знову сипонув кольоровими камінчиками й, подивившись, удруге, згріб їх до кухлика:

— Ще раз...

По третій же спробі він злякано блимнув на Гатила й узявся за голову:

— Ва-ай!.. Пощо перекидав єсьмь! Пощо-м перекидав? Було б з першого разу, було б з першого. Вай-вай... Нехай Великий князь ліпше вижене мене, ніж я прорікати-йму йому таку долю...

— Я звелю повісити тебе, якщо не повідаєш мені правди, — тихо сказав Гатило.

— Вай, бідна голова моя...

— Речи! — гримнув Гатило.

— Вай... Коло твого знаку... Осе є «Г» по-юдейському... Коло нього зліворуч лежить синій шол, а справоруч — зелений... Якби було супротивно, о, якби було супротивно!..

— Що жде мене взавтра? — тихо спитав князь.

— Вельми недобре, вельми. Але якщо ти хочеш повісити вбогого юдея, то я ліпше тобі все... Не гнівайся, світлий... Якби тут лежав червоний шол, якби ж червоний... Римляни завтра мати-ймуть гору... Вай-вай... Убога моя голова після сього... Ліпше було б за першим разом віщувати, вай-вай...

Але що зроблено, того не переробиш. Богдан вийшов з полотки й подивився на ворожий стан за річкою. Може, юдей і мав правду, бо на горбі з протилежного боку Мауріакуму горіло стільки вогнів, скільки Богданові ще не доводилося бачити в усіх ворожих таборах разом.

Коли Гатило зайшов до полотки, ні юдея, ні Вишати там уже не було, тільки в паркому повітрі й досі смерділо їдким чадом калмакового зілля, викликаючи в Гатиловій голові неприємні думки. Що ж сталося з Гейзом і де його рать? Адже по суті се заради них, своїх західних єдинокревців, прийшли сюди руси, не задля Юсти-Грати Гонорії... Але ні Гейза, ні навіть вістей од нього не було. Гатило не боявся за свою голову — нею він ніколи не дорожив. Та що буде, коли римляни й справді візьмуть над ним гору? Як подивиться на його поразку Русь?..

Він гукнув челядників й послав зібрати всіх відьмаків, які тільки є серед раті.

— Русинських! — нагадав він. — І Вишаті речи, хай прийде.

Вишати челядник не знайшов, але відунів прийшло аж п'ятеро. Всі були старі й сивобороді, мов

поважні чільники родів. І Гатилові чомусь почало здаватися, що сі відьмаки мусять порадувати його чи бодай утішити. Один з дідів, наймолодший, тримав за роги торішнього барана. Гатило кивнув їм до полотки, та найстаріший відун сказав:

— Чинити-ймемо потребу тут, надворі. До вогнища. Двоє з них повалили барана, третій перерізав йому горлянку широким ножем. Баран схопився на ноги, кілька разів метнувся в різні боки й упав.

— То є добре, — сказав старійший відун. — Лежить головою до річки. Там латини.

Коли з барана стягли скору, старійший розстелив її на землі й почав уважно вивчати. Але нічого не сказав, тільки бородою повів убік. Докруж зібралось чимало можів, які боялись навіть голосно дихати. Гатило спитав старійшого:

— Що повідала скоро?

Відьмак обтер ніж об навої постолів:

— Не все на віку радіти, княже. Й почав розтинати білу тушу. Витягши печінку, він подивився до вогню й grimнув на можів:

— Не застуйте світла!

Можі розступилися, й старий сивобородий відьмак сказав:

— Печіння добре. Втішишся, княже.

— Що буде взавтра? Як утішусь?

— Те відають, сливінь, Бог, та Дажбог, та Перун Громовержець. Чи мало тобі є того, що-м повідав? Гляньмо на серце.

Він дістав ще теплий круглий м'яз, і серце теж уселяло надію.

— Де варила?

Челядники принесли два великі й закіптюжені мідні казани й налляли їх водою. Відьмаки почали гуртом членувати барана й кидати м'ясо великими шматками в воду. Казани приставили до вогню, й усі відійшли, бо м'ясо вариться не так швидко, як би хотілося.

Під опівніч, коли Велика Ведмедиця напилася води в Полунічному морі й лягла набік, старійший відун наказав зливати юшку. Вона приємно пахла домашнім варивом, і декому від того свербіло в горлі, та ніхто й не подумав осквернити святу потребу. Всі, хто знову посходився до княжої полотки, сиділи на охололій землі й пильно стежили за рухами відьмаків.

Давши м'ясові прохолонуту, старійший склав його в одне варило, тоді всі п'ятеро всілися коло нього й почали відділяти м'ясо од кісток. Розімліла баранина була піддатлива, й найстаріший відун заходився ворожити по кістках. Богдан стояв над варилами й жадібно ловив кожне слово й кожен рух дідових вус і брів. Старійший відун промовляв, і Гатило то хмурнів з виду, то полегшено зітхав, то скреготав зубами, то знову зітхав, бо начувся багато й утішних, і прикрих, і радісних, і сумних слів.

Місяця того-таки в наступний день

Удосвіта увесь руський табір уже був на ногах і, коли з-за лісу на довгому горбі зійшло сонце. Великий князь київський Богдан Гатило чинив потребу перед раттю. Йому подали трьох білих півнів, і він одтяв їм голови: двом з першого разу, третьому ж тільки з другого. То теж було знамення, й Гатило підніс угору скривавлений меч:

— Боже, й ти, Дажбоже, й ти, Дано, й ти, Перуне Громовержцю, й ти, Юре Побіднику, вам урікаю сю кров, і хай буде так, як схочете ви, кому треба і вітці, й діди, й прадіди наші в землі Руській. Хай буде воля ваша!

Його слова було чути далеко, й можі стояли, слухали князевих слів і чекали зову. Нарешті загула довга мідна труба Великого князя, по ній озвалися труби інших князів та боляр. Гатило сів на свого сірого яблукатого й поправував униз. Сієї миті почувися труби та роги в римсько-готському стані. Ворог приймав виклик. Гатило минув шерegu возів, дійшов до рову, якусь мить постояв, удивляючись туди, де височів наїжачений списами ворожий табір, і простяг руку назад.

Вишата подав йому куцу й тонку сулицю з блискучим сталевим площиком на кінці, Гатило піднявся на стременах і далеко метнув її в бік ворога.

— Князь уже почав! — щосили гукнув до ратників старий конюший Вишата. — Потягнім, дружино, по князі!

Повітря знову розтяли ляскітливі мідні згуки, переростаючи в могутню бойову пісню, від якої в можів стискалися щелепи й зводились на переніссі широкі густі брови. Повільним кроком сходили вони стежками, що лишались поміж окопами глибокого й широкого рову. Спершу йшли піщці й ставали кожен під бунчук свого зверхника чи князя. Й коли рів проминули останні можі, за ним густою хмарою посунули комонники. Збуджені загальним галасом і підсвідомим чуттям, коні залиристо іржали й ставали дибки. Передні косували більмами на глибокий рів, але йшли й ішли, покірні волі вершників.

На тому боці відбувалося те саме. Римляни й готи також залишили табір на горі й сходили вниз. І звідти линули тонкі виляски мідних труб і рогів, а можі руські сторожко вдивлялися в ту веремію й чекали миті, коли вдруге загудуть їхні труби.

Пославши вивідців до самої річки, Гатило вже знав, яким ладом битиметься ворог.

— По ліву руку латини, по праву готи, а посередині всі инчі, — сказавдесяцький.

Гатило розіставив свої полки так: по праву руку, навпроти римських легіонів, — східні готи Видимира, Велімира, Тодомира й Ардаріка; всі вони підкорялись князеві Ардарікові. Посередині став з руськими полками сам. Проти русів були ті, що вивідця їх назвав «усі инчі», тобто підвладні римлянам слов'янські дружини. На лівому краї Гатило поставив сіврів, і деревлян, і лугарів, і полки неслов'янських язиків під бунчук князя Годоя.

— Ти-с боявся стати супротиву кривних своїх, — сказав він вождеві готів Ардарікові. — Я ж іду й не боюся.

Ардарік схилив очі додолу. Та він не почував себе винним. Гатило мав свої плани щодо потойбічних слов'ян, а то вже зовсім різні речі.

Великий князь київський наказав знову густу, але римляни чомусь не відповіли на виклик.

Незабаром з-од їхніх лав прискакали до самого берега на конях двоє нарочитців. Богдан упізнав учорашнього молодого сла. Другий був новий — ще молодший за сього.

— Патрицій Ецій кличе Аттілу перейти на наш бік. Якщо ми стояти-ймемо так, то не зможемо стрітися. Між нами річка, світлий царю.

Богдан відповів через тлумача Костана:

— Речи велеміжному Ецієві, що Аттіла просить його на свій бік. Учора ми смо вже вволили мольбу Еція, хай таки він уволить нашу.

Нарочитці повернули назад, а Гатило подумав, що міг би таки й уволити волю Еція. Вишата сказав:

— Мілко є. Він не відає.

То була істина, Ецій і справді не встиг виміряти глибину річці й тепер боїться: пустить свої легіони на той бік, і гуни переб'ють їх ще в воді.

З сього можна було б скористатись. І коли римські нарочитці з'явилися на протилежному березі вдруге, Богдан відповів, що згоден переправитися через річку, хай лишень римляни та готи відійдуть аж до свого стану. Незабаром латини прискакали й повідомили волю зверхника:

— Патрицій Ецій згоджується!

У ворожому таборі заграла сурма. Гатило скликав своїх князів та боляр і звелів пропустити комонників уперед. Усе робилося швидко: списоносці та мечники розступилися, в проходи ринула кіннота й умить переправилася на той бік Мауріакуму, за нею бігцем подалися пішці. Й доки римляни та готи перешикувалися, комонники полетіли на них. Такого блискавичного кидка ніхто в римському таборі не сподівався. Руська кіннота раптом ударила в середину, в ту саму середину, якій Ецій найменш довіряв і яку й поставив туди, щоб мати її під пильним оком лівого та правого крила.

Тут мало хто й чинив опір. Гатило завчасно посилав до вождя гальських аланів, бана Санка, ябеду, й Санко відповів дуже прихильно. Так само було вчинено й із жупаном Сватоплуком, який двічі спробував гостроти руського меча й не хотів утретє, й з вождями поморських вендів-слов'ян. Тепер уся середина ворожих полків змішалась і завирувала, й доки лівий римський та правий готський краї спам'яталися й повернули свої коп'я туди, надійшли пішаки руської раті. Вони не давали римлянам і готам зімкнутись водно. Підвладні Гатилові готи Ардаріка скліщилися з першими лавами римських легіонів, готи мусили битись окремо проти численної раті деревлян, сіврів, лугарів та всіх інших, кого вів уперед п'ятдесятишестирічний князь Годой.

Комонники Гатила відтиснули назад, аж під саму гору, де тепер стояв порожній римський табір, воїв бана Санка, Сватоплука та решти слов'янських князів і жупанів і поволі гнали їх поза готськими лавами конунга Теодоріка до берега. Одні хапали їхнє оружжя, інші скидали вершників з коней, і вої, що допіру становили середину ворожої лави, тепер уже мало нагадували військо. Тільки молодий жупан Міровой, що так підступно повівся з рідним братом Хладівоєм, кричав до своїх воєвод і сотників не піддаватися проклятим русам і стояти на смерть. Але одна вдало кинена палиця вибила його з сідла, строщивши руку.

Міровой, ухопивши меч здоровою лівицею, спробував ударити в спину бана Санка, що нагодився під удар, однак Санко ще міг упоратись із людиною без правиці. Міровая, накинувши

йому зашморг на шию, потягли до берега.

Римляни під проводом самого Еція билися спокійно й розважливо, як і належить уславленим легіонам уславленого полководця. Ардарік із Велімиром, Видимиром і Тодомиром щосили тиснули на закуті в цупку скору та залізо римські лави, але дістати середини, звідки керував Ецій та його помічники Літорій і Ромул, так і не могли.

Один за одним падали під ударами коротких римських мечів лави білобрових остроготів. Їхні місця займали задніші, але тісні шерехи легіонерів стояли щит у щит, і хоч поранили та вбитих було багато й серед них, однак Ардарікові не щастило пробити в щільно стулених щитах бодай одну продухвину. Трохи далі в ліву руч тялися довгими коп'ями його комонники з комонниками римськими, та й там кумири не схиляли вагів своїх ні в один, ні в другий бік.

Помалу середина спорожніла. Багатьох русини вже переганяли на той бік, до свого табору, зятяті прихильники Риму лишилися лежати на полі борони або ж перебігли туди, де билися з русами готи чи латинці. Декотрі ж повернули списи проти своїх довчорашніх господарів.

Гатило тепер носився від одного краю до другого через усе ратне поле. Скрізь лунали болісні зойки поранилих, рать до хрипу кричала всіма мовами Європи, в повітрі дзижчали стріли, пущені не знати й чиєю рукою, й Гатило продирався між них, цілий і невшкоджений. Готи Теодоріка билися в металевих та цупких, мов підшова, скоряних латах. Русини, як і завше в бою, незважаючи на страшену спеку, були в овечих, вивернених навиворіт, гунях. Ворожі мечі й сулиці сковзали по довгій вовні й відскакували незгірш, як од готських лат. Лише хто не хто з-поміж русів мав на собі скоряну різницю або кольчугу з тонкого дроту. Хтось крикнув:

— Пильнуйся, княже!

Богдан підсвідоме нахилився, і над самою головою йому прошелестіла в повітрі важка палиця, обкута залізом, улучила в якогось можа-русина й вибила його з сідла. Богдан лише глянув і зострожив коня, бо в раті всіх не пережалієш і всім не допоможеш, а він доконче мусив гнати на свій правий край, де тепер поряд із остроготами Ардаріка, Велімира, Видимира й Тодомира вступили в січу з римськими легіонами й русичі.

Богдан прибув дуже вчасно. Три комонники в шоломах із кінськими гривами опосіли Ардаріка, й той ледве змагав одбиватись. Великий князь відчепив од сідла свою важезну палицю, власне, гатило, розмахнувся й посадовив одного коня на зад, перебивши йому хребець коло крупа. Кінь страшно закричав, спинаючись на передні ноги, й доки легіонер намагався встати, Богдан поклав і його коло коня. Другому вершникові Гатило перебив широколезу рогатину, позбавивши зброї, третього вже доконав Ардарік.

— Видів єси, що на середині? — гукнув Великий князь, перекрикуючи людський гамір та ляскіт оружжя.

— Слава тобі! — вигукнув Ардарік, обтираючи піт із виду й лаштуючись устряти в нову січу.

На витолоченій траві лежали й судомилися в передсмертних муках тисячі й тисячі можів і в латах, і в гунях, і в кольчугах. Живі топталися ногами по живих і мертвих, кони чавили копитами тих, хто впав і силкувався звестись, докуч лунали зойки й прокльони, й дві стіни до зубів зоружених людей намагалися попхнути одна одну назад.

Бойовище було в розпалі, й Гатило з млістю в серці думав, чиї ж кумири переможуть сьогодні — римські чи таки руські.

З лівого краю прискакав нарочитець:

— Князь Годой рече, аби-с дав трохи комонників!

Комонників вільних не було, й Гатило помчався сам до полків Годоя. Десь там рубався поперед своїх чубатих косаків і його син Данко. Богданові раптом защеміло в грудях, мов од жалючої стріли. Він уп'явся острогами в змилені боки жеребця. Старий Годой, утравивши в січі шапку, бився з готами простоволосий. Сивий оселедець метлявся по голеному тім'ї й ліз у вічі. Гатило пристроївся поруч і, коли під ударом його важезної палиці впало двоє «латаних», крикнув косацькому князеві:

— Не виджу Данка!!! Де є?!!

Старий Годой, не припиняючи рубати мечем, у проміжку між двома вдарами кивнув назад:

— Та-ам!

Гатило завернув коня й мало не зіштовхнувся з гнідим волохатим жеребчиком Вишати.

— Данка! — крикнув Вишата за своєю звичкою тільки одне слово. Гатилові стислося серце.

— Живий?!

Вишата кивнув і докинув:

— Нога!

Поранена в січі нога — то ще й повезло Данкові, й Гатило подумки молився Перунові та Юрові Побіднику, щоб се було одне з тих прикрощів, які йому наворожили вчора ввечері. Він знову повернувся до Годоя й вимахував там своїм гатилом добру годину. Готська, пущена здалеку стріла вп'ялась йому в груди, прорвала двоє колець кольчуги й застрягла в м'язі. Гатило хотів висмикнути, та наверх відломилася й не давало змоги махати рукою. Він одскакав сажнів на п'ятдесят і заходився скидати з себе кольчугу. Площик стріли впинався в груди й викликав біль. Гатило силою рвонув кольчугу й стяг із себе, лишившись в одній сорочці. Він лапнувся — пазуха була в крові — й насилу витяг бронзове жало, слизьке й невловне. Й у цю мить на нього ринулося душ із п'ятеро закутих у панцири латинян.

Гатило насилу прикрив себе щитом од улучно кинутої сулиці. Про кольчугу не було часу думати. Вона впала додолу разом із шоломом. Гатило вихопив меч і пригнувся до холки жеребця. Розпашіла в бою тварина, могутня, як і її вершник, грудьми збила переднього коня напасників. Князь розвернувся й, уникнувши нової сулиці, вдарив мечем латинця, що кидав її. Удар виявився такий страшний, що лезо меча, мов шматок вогкої глини, перетяло латинця надвічі від шиї до пояса. Тоді зліва, саме в ту мить, коли Гатило вже замахнувся, підскочив третій легіонер і вибив йому з руки меч.

Усі троє надали переможний крик. Гатило не відав, чи вони впізнали його, чи ні, але йому здалося, що збираються ловити знеоруженого русина, голого й безпорадного, в самій сорочці, навіть без шолома чи шапки, з довгим сивуватим пасмом оселедця на чисто виголеному тім'ї. Він теж закричав своїм страшним голосом і, відчепивши з луки сідла величезну дубиняку на три лікті, ковану залізними та мідними смугами й булавицями, зострожив коня.

Впав один «безсмертний» з розчавленим панциром, другого Богдан здогнав коло самої січі. Сталеві лати хрипко дзенькнули, й римлянин повис в одному стремені з перебитим хребтом. Останнього Богдан уже й не бачив, куди той утік.

Повернувши коня до того місця, де на нього допіру напали, Великий князь, не злязючи, підібрав свою кольчугу, знайшов і меч, аж тоді до нього прискакало троє руських бояр і троє можів.

Гатило, важко сапаючи, натягав металеву кольчугу.

— Вишату сюди! — крикнув він, і всі шестеро погнали коней на правий край січі, де разом зі своїми комонниками рубався перший вельміж землі Руської, якщо не прийняв у груди широке лезо римського меча або ядучу стрілу візигота.

Але конюший досить швидко пригнав свого коня. Гатило не встиг вимовити й слова, як Вишата крикнув:

— Комонних на правий!

Князь подивився туди, де гримотіло залізо об залізо між супротивними лавами римлян і русичів, і махнув рукою в протилежний бік:

— Усіх готів Ардаріка, й Видимира, й Велімира, й Тодомира — на лівий край!

— К-куди? — не зрозумів Вишата. Він прийшов просити підмоги, а Великий князь велить забрати від нього й тих, хто ще тримається. — Не встоїмо! — крикнув він в обличчя Гатилові, та той сердито махнув мечем знову-таки на лівий край і сам погнав коня в той бік.

Візиготи рубалися як шалені, й полки князя Годоя ледве стримували їхній натиск. Між плескатими, схожими на полумиски, бронзовими шоломами візиготів то тут, то там мигтів шолом із короткими ріжками. То конунг візиготів Теодорік надихав своїх райтерів.

— Готи! — кричав він хрипким, але дужим голосом. — Сини божого народу! Не зганьте меча дідів своїх, які не відали поразки!.. Готи! Нам бог послав міжніх супротивників! Хай се надихне вас на славу побіду! Готи!.. Сини божого народу! Супротиву нас б'ються тигри! Будьте ж левими, готи, сини народу, обраного богом![24]

Гатило здалеку бачив Теодоріка й упізнавав його й по рогах на круглому шоломі, й по довгій рудій бороді, та туди годі було протиснутись крізь завали вбитих і поранених, між якими дзвеніло залізо, лунали крики, зойки, прокльони та нестримна лайка багатьма мовами. Гатило не носився подібно до готського конунга між лавами своїх воїв, а встрявав до бійки там, де лава починала вгинатися. Можі, запалені прикладом і силою свого вождя, наче забували про люту втому, хоч рубалися від самого ранку, а вже сонце схилилось до лісу на західньому боці широкого поля, й мечі їхні підіймалися вище, й з грудей вихоплювались дужчі крики й дошкульніші Слова супротиву двоожильних візиготів.

Незабаром примчалася кіннота Ардаріка, Тодомира, Видимира й Велімира. Остроготи стали пліч-о-пліч із русинами, й деревлянами, й сіврами, й чубатими косаками, й візиготи конунга Теодоріка негайно відчули се на собі.

Ардарік, здибивши свого розпашілого чорного коня перед Гатилом, крикнув, махнувши на захід:

— Там погано, княже!

Але Гатило мовби й не почув його застереження. Що наворожили вчора відуні, те мало статися, та не можна стояти склавши руки, бо Юр Побідник, і Перун, і Дажбог не мають милості до тих, хто ховає груди свої від ворожого меча.

Гатило поторкав груди. Ранка від проклятої стріли ще дужче боліла. Належало б її перев'язати, та бракло часу, він погнав на правий кінець поля боронного. Ледве знайшовши там свого першого помічника, він майже силою відтяг його назад. У Вишати була розрубана ліва щока й кров збігала на кольчугу й за ковнір. Він раз у раз обтирав її лівою рукою й стріпував.

— Коли попруть, іти-ймете попід отим лісом. Не забув єси?

Вишата знову провів долонею по щоці, витер кров об волохату гриву свого гнідого жеребчика й нічого не відповів.

— Не ймеш мені віри! — сказав Гатило й з осудом подививсь у вічі своєму побратимові. — Так треба, Огняничу!

Се звертання мовби додало Вишаті сил, і він тільки й сказав:

— Вельми...

Вельми важко було стримувати вдвічі меншою силою закуті в залізо легіони римлян, се Гатило бачив і знав, але щастя ратне дається не тільки тому, хто дужчий, а й хто вміє вирвати його в січі...

— Коли попруть — пришли нарочитого! — сказав Гатило й помчався знову туди, звідки щойно прибув. Сонце було просто в спину князеві, й він гнав коня на свою власну тінь, довгу й стрибучу. Між двома ратями — римською й готською — пролягло вільне поле, зрідка всіяне трупами. Теодорікові готи валчилися тепер очима до сонця, й Гатило в думці подякував Юрові Побідникові, що підказав йому перегнати сюди полки Ардаріка та інших остроготських князів. Але як буде там, на тому краї луків, на римському кінці?

Дві стріли водночас уп'ялися князеві в бік і в руку, й він лівицею висмикнув їх, строцив у жмені й шпурнув додолу. Повз нього скакав на буланій кобилі молодий між, і Гатило спинив його:

— Куди?

— Від князя Годоя до Вишати!

Гатило, не розпитуючи, з чим послав його князь Годой, крикнув, передуючи клекіт бою:

— Видж там, де є... — він запнувся, тоді таки доказав: — Де є княжич Юрко!

Нарочитець погнав далі, та на підході до римського бойовища його вразила в ліву скроню дика стріла. Богдан же сікся насупроти двох здоровенних молодих візіготів. Йому ніяк не щастило вибити своїм києм меч бодай в одного. Тоді другий або розкриється, або ж одступить убік і теж знайде свою смерть. Нарешті-таки впорався з обома. Вищий зачепив мечем товариша й не зміг нанести точного вдару. Гатило махнув києм — тільки ребра в гота хряснули. Другий загаявсь і теж дав руському князеві змогу замахнутися, й то була його остання в житті помилка, бо в раті, в кривавій січі не можна роззиратися на всі боки й дивитись, де хто й коли та як віддає кумирам душу.

Сонце вже торкнулося найвищих дерев за Марною. Руські, й луганські, й сіврські, й

остроготські князі знали, що надходять останні хвилини їхньої переваги над візіготами, що перемога лишиться тому, хто зможе скористатися з цих останніх хвилин, і напірали з решти сил на негнучкі лави супротивника. Бо коли насупиться ніч, усі знову стануть рівними, й готи більше не страждатимуть від помилки, якої далися, дозволивши розвернути себе очима проти сонця.

Теодорік теж добре се розумів і ще з більшим запалом гасав на цибатому змиленому жеребці й закликав синів божого народу сміливіше бити й гунів, і їхніх проклятих робів, зрадників Ардаріка, Тодомира, Видимира та Велімира.

Кілька сотень Ардарікових стояло підковою навколо тих, що смертно вчепилися один в одного, й закидало готів стрілами. Готи з-од задніх лав відповідали лучникам, і над головами в ратників носилися хмари стріл. Богдан одійшов убік. Тут стояти було просто безглуздо, кожної миті могла влучити дика стріла, він же мусив подивитись, що діється там, на протилежному, західному краї боронного поля, коло римлян.

Сонце вже скотилося за дерева, над полем повисли сутінки, й Гатило не міг нічого розгледіти. Він зострожив коня в той бік, де стояв гурт князів та воєвод, що керували боєм. Звідси було видно весь правий край готів. Трохи збоку від князів, сажнів за двадцять, стояв якийсь немолодий між і кидав у готів каміння порощею. Гатило під'їхав туди й упізнав старого Шумила, навчителя молодшого сина Юрка.

— Де він є?! — крикнув Шумилові Богдан, але дев'яносторічний дід мовби й не чув. Він поволі брав з купи поперед себе важенький круглий голяк, уможав його в скоряну петлю порощі, розмахував над головою й пускав. Каменюка, хуркнувши, падала між готи. Й коли щастило влучити, гот хапався за перебіту руку чи ногу або й геть падав мертвий додолу.

— Де є?! — вдруге крикнув Гатило, та старий тільки скосував на нього чорними очима з-під білих кошлатих брів. Шапка його лежала на камінні, й оселедець, довгий та білий, сіпався й падав дідуганові в обличчя за кожним кидком порощі.

— Йди, княже Гатиле, бо зачеплю, — похмуро мовив старий косак, і Гатилові стислося серце від лихого передчуття. Він штрикнув жеребця острогами попід ребра, аж той сердито заіржав, і подався туди, де, на його думку, міг бути син Юрій. Але коло гурту князів його спинив Годой. Луганський князь вимахував од хвилювання закривавленим мечем, мовби погрожував Гатилові:

— Вишата пішов усп'ять!!

Над боронним полем починало смеркатись, і Богдан напружено взирався туди, звідки лунали крики далекого бою.

— Ардаріку — гукнув він до вождя остроготів, той почув його й примчав. — Веди своїх по мені!

— А тут?! — здивувався германець.

— Веди, речу! А ти, — Гатило звернувся до Годоя, — вдержуй, допоки моці матиймеш. А потому — через річку всп'ять поза отим гаєм! — він показав мечем туди, де валчилися руси з римлянами Флавія Еція. — Поза тванню між великою й меншою горою. Я буду там!

І погнав у сутінках до далекого гаю, куди зникле римські легіони, переслідуючи русів.

Коли Богдан прискакав, легіони вже встигли бродом перейти річечку й між чорними очеретами болота й малим пагорком наступали Вишатиним полкам на п'яти. Русичі, певно, не чинили

опору, бо не чути було ні ляскоту мечів, ні звичних для бою криків. Богдан почекав, доки підйдуть Ардарікові дружини, й разом із ним перебрів на той бік річки.

— Пішаків виведи на гору, комонні нехай стоять тут, у долині під драговищем, — наказав Гатило германському ватажкові.

— Що єси замислив? — збентеживсь Ардарік.

— Видіти-ймеш, — одповів Гатило.

Ардарік переказав його веління котромусь воєводі, й той побіг до ратників. Гатило знав, про що зараз думає Ардарік, але в сю мить було не до балачок. Почулися крики, бойові крики «Сла-а-а-ва-а-а!..» Чи вдасться ж Богданові його план, яким він хотів спростувати віщування вчорашніх ворожбитів? Над пагорбом уже було майже поночі, болото ж унизу здавалося чорною плямою, та Гатило знав усе, що там діється. В болоті, повирізвавши для дихання рурки з очерету, сиділо кілька піших сотень чернегівського князя Божівоя. Коли римляни, переслідуючи Вишату, проминули їх, вони повилазили з води й вдарили римлян зодзаду.

Узявши з собою Ардаріка, Гатило майнув туди. Там творилося неймовірне. Розгублені легіони втратили лад і змішалися з руськими ратниками, а се було найгірше, чого міг сподіватись навіть такий досвідчений, третій-перетертый, битий-перебитий у боях між, як вождь римських залізних легіонів Флавій Ецій.

Валка точилася тепер на всій десятигонній долині між двома горбами, й Ецій не міг ні зібрати розсіпані легіони, ні навіть скликати легатів та квесторів, бо й сурмач кудись пропав — чи ліг, підтятий гунською сулицею, чи, може, й утік.

Ецій бився куцим мечем поряд з десятком ветеранів своєї преторської когорти й помалу прокладав собі дорогу вперед, хоч і не знав до пуття, куди має йти й що робити. Легіони лишилися без вождя, й се вже промовляло само за себе. Вихопившись із кільця, в яке його взяли були ворожі мечники, він повів п'ятох, уже тільки п'ятох, туди, де стояв найдужчий гамір. Але червнева ніч видалася така темна, що не можна було збагнути, де свої, а де чужі. Ецій дослухався мови — се лишалось єдиним дороговказом, а римські легіонери віддавен одзначалися красномовством у брутальній лайці. Він спробував передолати їх голосом, та його вже ніхто не чув або й не слухав. Старому полководцеві огидно тремтіли коліна. Він дозволяв ветеранам захищати його своїми щитами, бо коли тобі п'ятдесят шість і ти цілий день витримав отаку боронь, то рука вже відмовляється тримати меч, хоч ти будь не те що Флавій Ецій, а навіть Флавій Валентинівн.

Цілу ніч вождь римських легіонів проблукав із одним ветераном, бо решту перебили, тинявся широким полем між горбами, річками та драговинням, і тільки по других півнях прибивсь у табір своїх союзників-візіготів, та й то випадково. В готському ж стані теж панував цілковитий безлад.

Коли Гатило наказав Ардарікові забрати свої дружини, візіготи зразу ж одчули полегкість. Руських воїв стало рідше, й вони потроху відступали назад. У посмерках ще дужче заметалося червоне корзно готського конунга. Теодорік підохочував своїх райтерів і кнехтів зробити ще один, останній удар, щоб перекинути русів у річку, бо зрадники-остроготи вже накивали п'ятами.

Й потомлені райтери додали тиску, бо й русичі стомилися за довгий червцевий день і ледь вимахували мечами.

Й раптом білий жеребець Теодоріка (проти ночі він пересів на найбільшого) спіткнувся й на всьому скаку впав. Райтери бачили, як у повітрі майнуло червоне корзно конунга, та сподівалися, що він устане й йому дадуть нового коня: сьогодні таке траплялося вже вчетверте. Але конунг Теодорік лежав і не підводився. Коли кілька райтерів нахилилось над ним, він хрипів, і з рота й з носа йому бігла чорна кров. Теодорік намагався підвестися й щось сказати, та кров цебеніла ще дужче. Затуляючи себе довгими щитами, райтери обмацали свого конунга. Кілька ребер з лівого боку було переламано — певно, це зробив кінь копитами. В горлі ж стриміла, глибоко вп'явшись, чорнопера стріла. Коли вона здогнала конунга — чи ще на коні, чи під час падіння, — того ніхто не помітив. А кров цебеніла й цебеніла, й руда борода конунга готів Теодоріка стала від крові чорна.

Коли готи, піддавшись на хитрість луганського князя Годоя, почали тиснути на руські лави й перти їх до річки, Теодорік, сіпнувшись усім своїм важким тілом, віддав богові душу. Готи, розлючені смертю свого вождя, гнали русичів, мов оскаженілі леви, гнали до річки, гнали бродом понад чорною драговиною, керовані сином Теодоріка герцогом Торісмундом. І на тому боці річки, вже в долині, готам західнім раптом ударили в спину готи всхідні, й усе пішло шкереберть. Руські полки, які досі втікали чи вдавали, ніби втікають, тепер повернулися лицем до них і теж ударили. Й доки Ецій на протилежному кінці долини марно намагався зібрати розтрощені й розсіпані легіони до купи, новий вождь візіготів герцог Торісмунд робив те саме край чорних очеретів болота.

Громогучно лящала й дзенькала зброя, звідусіль долинали люті й розпачливі крики, й у темряві плавали тільки невиразні тіні ратників.

— Готи-и! — вигукнув Торісмунд, вигукнув так само, як цілий день сьогодні вигукував його батько. — Бийте шолудивих псів Ардаріка!.. Бийте зрадників!.. Усі до річки!..

Та його, як нещодавно й Еція, ніхто не чув. Торісмундові слова передавалися тільки від сусіди до сусіди. Райтери були спробували пробитися назад, понад драговиною до річки, та остроготи вищитинилися довгими списами й не пропускали їх. А тоді зненацька, й цього разу збоку, з-за гори вихопилася незліченна кіннота Тодомира та Божівоя й розсіпала готів по всій долині. Комонники ганялися за ними й, почувши готську мову й лайку, накидали їм зашморги й вели в полон. Такий зашморг стиснув в'язи й герцогові Торісмундові, та хтось із товаришів перерубав мотузку мечем. Торісмунд зострожив коня й пустив повіддя — куди виведе. Кінь довго кружляв між темними постатями ратників, невідомо й чиїх, і нарешті привів Торісмунда до чималого скописька людей. Хтось голосно лаяв по-готському й Христа, й Одіна, й усіх на світі кумирів і натужно зойкував, певно, поранений. З гурту гукнули:

— Хто йде?!

Один з райтерів, що не відставали од герцога, відповів:

— Свої! Син конунга Торісмунд!

— А-а! — закричали в гурті. — Торісмунд!!!

Кілька постатей метнулося до прибульців, один ухопив герцогового коня за повід, але Торісмунд ударив його мечем і повалив. Тоді хтось кинув сулицю й улучив герцога в голову. Торісмунд упав з коня. Знялася веремія. Доки інші билися з остроготами (бо Торісмунд потрапив саме до їхнього табору), один з-поміж райтерів ухопив ураженого Торісмунда за пояс, підважив собі на сідло й утік разом із ним.

Рештки розбитих готських дружин збіглися до купи незадовго перед тим, як на них натрапив

Ецій. То було далеко на захід, гонь за п'ятдесят од укріпленого табору Гатила, й доки готи приводили до тямь свого нового конунга, Флавій Ецій сидів, захищений двома десятками легіонерів, які виявилися серед готів. Страшенно хотілося їсти, й спати, але їжі ні в кого з-поміж легіонерів не було, думки про сон старий полководець і не припускав, а в таборі панувала тиша і темрява, бо вогні палити не наважувались. І тільки коні, негодовані й непокрені коні, форкали, виказуючи схованку людей, які зазнали страшної прикрості.

Вранці начальник римських легіонів подався шукати своїх. Він знайшов легіони на старому таборищі, але з кожної когорти залишилася жалюгідна жменька. Поле ж унизу було всіяне тисячами й тисячами людських і кінських трупів. Інший, буди Ецієм, давно б уже кинувся на вістря власного меча, Флавій же відмовивсь од цієї думки ще вночі, сидячи між кованими щитами своїх двадцяти латників у готському таборі. Коли він себе погубить, Рим пропаде. Той, інший Флавій, імператор Валентиніан, — людина обдарована більше гонором, аніж талантом полководця й політика. Се була загальна думка всіх патриціїв і всіх вільних громадян Риму, й Флавій Ецій рішуче відкинув гадку про таку дешеву спокуту провини.

Та й чи ж така то вже провина — його вчорашня поразка? Він не зміг подолати гунів. А хто їх коли-небудь долав? Хто викличеться взяти в нього з рук жезл полководця?

Охочі, може, й знайдуться, й напевно-таки, знайдуться. Та хто вони? Флавій Ецій знав їх усіх до єдиного.

Зі сходом сонця вої вишикувалися в таборі, ще вчора такому тісному, сьогодні ж просторому й сумному. Ецій пройшовся разом з Літорієм та вцілілими легатами (Ромул загинув од ворожої сулиці) вздовж коротеньких лав, але в жодному вічу не прочитав собі осуду. Й се зайве переконало його, що прийняте рішення слушне. Хоч хай там що — а слушне.

З ворожого табору на тому боці річки пролунав оклик бойових сурм. Ецій гірко зітхнув. Тепер він не мав уже сили й сміливості відповідати на той гук своїми бойовими сурмами. Зачувся громовий ляскіт оружжя й стукання мечами в щити, й Ецій закусив губу. Він зайшов до намету, щоб якимось порятувати себе від того гуркоту. Аттіла викликав його знову на рать, а він почувався — мов лев із перебитим хребтом: живий, а на ноги зіп'ястись не може. Ецій спробував звернутися до давніх кумирів землі Римської, бо, як і багато хто з римлян, не прийняв християнства ні душею, ні розумом. Але й кумири не хотіли вертатися в його серце, певно, й вони відштовхували Еція, згадавши про те, що він не родовитий римлянин, а зайда тут, самозванець з далекої Іллірії.

Гуркіт у супротивному таборі стих, а йому й досі вчувалися ті страшні згуки. Й він одітхнув тільки тоді, коли до намету ввійшов Літорій. Не дивлячись Ецієві в вічі, він спитав:

— Що мовити готам?

— А що?

— Прийшли од Торісмунда, нового конунга.

— Хто?

— Між його сестри граф Аквітанський та герцог Ангулемський.

— Речи, нехай вертаються... в свої Ланди.

— Я-м також се помислив.

— От і добре. Преси в Аттілі дозволу поховати згиблих.

Він так і сказав: дозволу, й Літорія те слово різонуло по серці, та він змовчав і вийшов.

— Готуй гінців до Рима! — сказав навздогін йому Ецій, але Літорій не відгукнувся.

По трьох днях, узявши в готів тая — сина сестри нового конунга Торісмунда та графа Еммеріка Аквітанського юного Валтарія, Гатило наказав зніматися, й ніхто не знав, куди проляже дальша путь царя гунів. Того-таки дня прибули нарешті сли від великого жупана Іспанії й Мавританії Гейза. В нього трапилося непередбачене: цілий місяць над просторами Середземного моря вигравали шторми. Військо ж було майже все на тому боці, в Мавританії. Лише тепер пощастило переправити його в Європу. Але пізно.

— Тепер готи вже вас не займуть, — сказав слам князь Годой, бо Гатило ходив як ніч. В учорашньому бою важко поранено княжича Данка. Молодший же син, ударений мечем у груди, лежить при смерті, й хто зна, чи топтатиме він ще ряст.

А Вишати вже ніхто не міг повернути. Його знайшли на полі боронному лише сьогодні вранці. Старий конюший, перший вельміж землі Руської, щирий мовчун Вишата Огнянич лежав на боці, прихиливши сиву голову, стрижену під макотер, до шиї вбитого коня, мовби заснув після важкої січі. Одна щока в нього була розітнута, але не від неї, а від глибокої рани сулицею крізь кольчугу загинув Вишата. Й тепер Богдан ходив аж чорний, певно, відчував якусь провину до свого старого друга й побратима.

Місяця липня

Гатило повів свою рать на захід, руйнуючи по собі всі тверді, які був узяв навесні: поки римляни їх відбудують, мине чимало років, а доти можна бути спокійним. Ецієві споглядачі й вивідники йшли слідом за його величезним обозом. Напрямок Гатилового руху свідчив про те, що грізний гун вирішив нарешті дати їм спокій і повертався додому. Зупинившись у Бургундському королівстві на сідмицю, він підтяг обози, взяв у Гана-Гунтера тая — його рідного брата наймолодшого, Гагні, князя Троцького, й переправився на правий берег річки Райни, де вже починалася його неосяжна імперія.

То було дивно, зовсім дивно, й Ецій, не знав, що й думати. Головні римські сили, його легіони, більше не являли собою серйозної армади. Кожен, перемігши в сій страшній битві, пішов би на незахищений, безпорадний Рим і здобув би його. Аттіла ж спокійно переправляв свої незліченні полки на східний берег Райни...

Й раптом прибув черговий меркурій. Перший полководець Рима взявся за голову. Аттіла несподівано звернув на полудень і долиною Райни, між Вогезами та Чорногорою[25] попрямував до головного перевалу, через Альпи...

Двох думок бути не могло. Якщо гуни подолають найвищу європейську гору, вони опиняться в Італії. Незначний загін римського війська в долині річки Пад не спинить їх, дарма що туди поїхав другий талановитий полководець імперії Літорій. Ецій також не зможе нічого вдіяти з тилу. Одне, що лишився далеко позаду гунів, у Полунічній Галлії, а друге — хіба можна завдати якогось відчутного удару такій силі недобитками легіонів, коли навіть готи повернулись додому, в Аквітанію?

Так і сталося. Гуни, здолавши перевал, сніговою лавиною посунули вниз. Головну твердь усієї

Полунічної Італії, могутній город Медіоланум було взято, й то стало ключем до Риму.

В столиці Західньої Римської імперії знявся переляк. Ніхто з-поміж полководців, навіть легат Літорій не брався захищати город на Тібрі. Імператор Валентиніан Третій, якого двадцять шість років тому цар-город Константинополь посадив на престол, тепер звернувся, вже вдруге, до своїх протектантів — нового східнього імператора Маркіана та його міжноволодної жони Пульхерії.

Досвідчений у ратній справі Маркіан не вірив можливості спинити гунів, бо, крім полків, що валчилися й перемогли римлян та візіготів у Галлії, Аттіла мав ще й свіжі, незаймані, в Мізії та Паннонії понад Дунаєм. Але Пульхерія наполягла на своєму, бо, власне, вона, а не її напівписьменний між, була імператором Всхідньої Римської імперії. Константинополь, казала вона, не може собі дозволити, щоб гуни зайняли Рим. Якщо Аттіла се зробить, його наступний удар буде по священній стольниці Костянтина.

Грецьким тагмам, розташованим у Фракії й Іллірії, було наказано йти на допомогу Римові. Та в долині річки Сави тагми мусили зупинитись. Аттіла ще раніше передбачив усе й наказав великому боляринові Бориславу та своєму братові молодшому Володареві бути наготові. Грецькі тагми, складені переважно з фракійців, волохів, готів та іллірів, не могли нічого заподіяти свіжим силам гунського царя. Та вони й не хотіли сього, бо дужче горнулися до гунів, аніж до Риму й Константинополя, й свідок тому — численні гунські — набіги через Дунай і Гемський хребет, у яких активну участь брали ті самі готи, й ілліри, й волохи, й фраки...

Богдан Гатило розташувався станом не в Медіоланумі, тісній кам'яній тверді, що пашіла в сю липневу пору, мов розпечений черінь, а на зеленому лузі край річки Мінціум. У його червоній полотці лежав важко поранений син Юрій. Римський меч так понівечив його, що він добру сідмицю був на грані життя й смерті. Але молодість і цілюще зілля руських відьмаків урятували його. Юрко ще не вставав на ноги, проте щоки юнака вже взялися живим червцем і в очах спалахували вогники, коли до намету заходив отець його, суворий володар землі від Райни до Ітиль-ріки й від Полунічного океану до моря Латинського та Гемських гір.

Спершу Юрій, оклигавши й згадавши свою останню рать, соромився, що дав себе здурити римському латникові. Тоді, помітивши у вітцевих очах іскринки теплоти й любові, сміливішав, юнацька кров брала в ньому гору, й він починав хвалитися:

— Кди-би не кінь мій ковзнув копитом по щиті залізному, я би-м не дався тому латинові вдарити мене, отче!

— Скільки поклав єси? — спитав Гатило, й син розчепірів пальці.

— П'ятьох, отче!

З отрока мав вирости добрий князь, і Гатило тепер уже не шкодував, що дозволив старшому, Данкові, взяти булаву князя косарського. Певно, така воля кумирів, щоб молодший, супроти поконові руському, сів на вітчий стіл у городі Києвім.

Данко за місяць, який провів на возі, зовсім одужав, нога йому, потята готином, згоїлась, він ще кульгав, але вже міг сидіти верхи й подався до свого коша на полунічному березі річки По за Медіоланумом.

Юрків навчитель ні на крок не відходив од свого печеного. Він теж був у тій раті з княжичем і тепер карався думкою, що не зміг охистити Юрка, коли того посіло двоє латників. Старий косар і думки собі не давав, що розміняв десятий десяток і рука його вже не та, як була літ

тому хоча б із п'ятнадцять.

— Знайди Юркові ліпшого навчителя, — жалібно дивився Гатиліві в вічі Шумило. — Я-м не годен зучити його пуття.

Але Гатило вже міг усміхатися. Тепер, коли Морана з її гострою косою поминула його синів, князь думав, що то й ліпше, коли між уже в отроцькій порі здобуває собі руби на полі боронному. Кращого, ніж старий косак Шумило, ніде не знайдеш.

Гатило спав в одній полотці з недужим сином і його пестуном, але князів та боляр приймав у посиротілому наметі Вишатиному. Тут усе ще жило й дихало його героїчним побратимом, і хоч старий конюший лишився спати вічним сном у землі Галльській, Гатило знав, що дух його тут, у полотці, й лишав йому на ніч страви та питва, щоб Вишата міг тішитися земними radoщами. Й пекуча думка, що сам оддав побратима в жертву всесильному й примхливому Юрові Побіднику, потроху тупилася й холола в серці тихим смутком неминучості. Й лише раз по раз перед очима виникали сумні очі Вишати й у вухах, мов живе, лунало його останнє слово, просте й не всім зрозуміле слово «Вельми...», яке він мовив своєму князеві, йдучи на певну загибель в ім'я Русі та її ратного кумира...

На п'ятий день після взяття Медіоланума, коли воїнство чекало, що скаже його улюблений вождь і куди махне мечем своїм, Богдан Гатило зібрав князів, боляр, воєвод і тисяцьких і довго розпитував кожного, які втрати в полках, скільки поранених, скільки коней добрих і скільки харчів та полону везе кожен чільник. І ніхто не наважився сказати Великому князеві, що ополчення, зокрилене перемогами, прагне вперед, що на два дні легкої путі стоїть беззахисний Рим, стольниця стольниць.

Богдан розпустив усіх, у Вишатиній полотці лишився тільки сивовусий чубатий князь Годой, котрий єдиний з-поміж наближених умів розмовляти з Гатилом. А Гатило знову чекав, що луганський князь поведе мову про талів. Годой уже кілька разів казав йому про них, особливо за молодшого брата короля Бургундії — Гагні, князя Троцького. — «То ж є твій шуряк, Гатиле. Чи личить нам зобиджати родичів?» Богдан мовчав і нічого не відповідав на ті закиди.

Сього разу Годой спитав інше: власне, те, що непокоїло всіх воїв.

— Допоки сидіти-ймемо тут, Гатиле? Речи й покажи нам мечем своїм — і вся рать злине туди, куди каже меч твій. Ти ж сам се відаєш.

— Відаю, — відповів задумано Гатило. — Відаю, та...

Він збиравсь одкрити Годоеві свої думки й подуми, може, вперше після тієї лютої січі на далеких Каталаунських полях, і Годой боявся дихнути, бо знав, що зараз почує найсокровенніше. Та в сю мить зайшов до полотки велій болярин турицький Войслав.

— Княже, — сказав він, — чолом тобі латинці...

— Де вони? — спокійно, мов те його мало обходило, спитав Гатило.

— Тутки, край річки. Такі латинці, що я-м і не видів досі. Клобук у старійшого золотий, у камінні...

Годой схопився, незважаючи на свої п'ятдесят шість літ, і вибіг з намету. Гатило неспіхом послідував за ним. У березі коло човнів і лодь стояла барвиста купа римських слів — душ із двадцять. Гатиліві навіть здалося, що він бачить серед них і жону. Та то було невірогідно, на

такій відстані важко щось вирізнити, а ще серед римлян у їхній довгій одежі мало не до п'ят.

Він знову зайшов до полотки й сказав Войславові:

— Пришибіть слів у городі. А коли не хочуть — то тут, у полотках.

Велій болярин Войслав, убраний по-турицькому в білі, мережані по боках чорними снурками ногавиці, підперезаний червленим широким опоясом, у білій безрукавій гуньці, з-під якої виглядала вишивана сорочка, з дорогим мечем при боці, чемно вклонився Великому князеві, якому був рівний у літах, і швиденько почимчикував униз виконувати його волю. Войслав уже не раз і сам бував Гатиловим слом у різноличні язики й приймав у себе не одних та знався на прийманнях незгірше за самого Великого князя, й Гатило останнім часом подумував, чи не зробити Войслава старим конюшим або кравчим[26]'. А в його місце, звичайно, посадити посадника з-поміж київських боляр. Войслав був би втішений, і держава б зміцнилася міццю Великого князя. Богдан робив такі перестановки вже не раз і не десять, і його двір у городі стольному був повний урядцями з далеких і ще дальших волостей.

Войслав добре тямився на новому ділі. Він запропонував слові римського імператора відсісти в затишних мармурових хоробах у городі Медіоланумі, що високо здіймався над річку тесаними кам'яними мурами. Й до кожного приставив двох служок. Служки знали на латинській мові, але дехто з них мав удавати, ніби нічого не розуміє. Й увечері того самого дня він розпитував їх, що вони чули й що бачили в дорогих гостей...

Сол володаря світу, римського імператора, сидів на прохолодній кам'яній лавиці в хоромі колишнього коміта Медіоланума Юнія й думав тяжку думу. Він здавався старішим за свої п'ятдесят п'ять років, глибокі зморшки зорали йому високе чоло й залягли двома борознами коло вуст. Сірі стомлені очі дивилися на розпис межі вікнами світлиці й нічого не бачили, бо слові випала найважча в його житті місія, подібної він ще не знав. Навіть позаторішня «рать» на вселенському соборі в Ефесі здавалася проти сього справжньою забавкою, хоч там фанатичні монахи ламали своїм супротивникам кістки, а Діоскор топтався Флавіанові чобітьми по животі. На нього зараз, мов на святого Петра, дивився цілий Рим, уся імперія, сол же не бачив ні виходу, ні порятунку. Завтрашній день може стати першим днем великого суду й останнім днем Риму. Й історики напишуть відверто й безжально, що того суду не міг запобігти він, посланий сюди імператором і всіма вільними громадянами столиці світу.

Се був намісник святого Петра на землі, пастир усієї християнської церкви папа римський Лев, якому Валентиніан Третій доручив схилитися в ноги перед страшним завойовником Аттілою.

Папа висидів у порожній світлиці, не встаючи з мармурової лави, до другої варти. Та коли й пішов спати в розкішне ложе з шовковими простиралами, заснути не міг. Щойно стуляв повіки, й перед очима вставав небачений, а тим ще більш загадковий і таємничий гун. Він увиждався папі Левові низеньким і присадкуватим, довгоруким і кривоногим калмиком із вузенькими й розкосими вічками й жовтим обличчям. То було щось на межі сну й марення, вранці голова в папи розколювалась од болю, й він, покликавши до себе одного зі служок, приставлених Войславом, спитав:

— Пощо цісаря твого звать усі... Бичем Божим?

Служка вільно розмовляв латинською мовою, бо сам був походженням авзонець[27]. Але він не одразу второпав, що вимагає папа.

Лев заходився допитуватись:

— Як тебе кличуть?

— Мене? П'єтро.

— А «петрос» по-грецькому є камінь. А вітця твого?

— Віталій.

— Віталій по-латині означає живий, жвавий.

— А-а! — здогадався П'єтро. — То руські имена такоже мають значіння. Богдан — се є той, кого дав Бог руський.

— Для чого речеш Богдан? Цісаря твого кличуть Аттіла.

— Гатило, — поправив його молодий служник. — По-їхньому Гатило.

Лев Перший спробував повторити ім'я грізного гуна так, як його вимовляв авzoneць П'єтро, але в нього не виходило нічого путнього.

— Се ймено важко дається латинцеві, — сказав він. — А що воно значить?

— То не є ймено, а прізвисько. Значить по-латинському флагеллум[28].

Папа Лев аж якось полегшено відітхнув. Усе ніби стало на свої місця, й те дивне ймення гунського цісаря дане йому самим богом на кару світові за тяжкі гріхи. Отже ж, Флагеллум Деї[29]... Богом дане гатило...

Сю розмову з папою римським П'єтро дуже докладно переказав Войславові, й велій болярин турицький щиро сміявся з Левової цікавості.

— Нагнав страху Гатило всьому світові. Ач, узялися копати, пощо так названо князя нашого.

Він сказав про се Богданові, але той байдуже махнув рукою:

— Чув єсмь. Нехай речуть.

Його думки були зайняті іншим, такі жарти, може б, розважили його раніш, але зараз він сказав:

— Прийму слів римських по третьому дні.

Войслав за тим, власне, й прийшов і тепер подався сповістити сла про волю Гатила.

Три дні тяглися для папи Лева, мов три роки, й він прийшов реченого дня на довгосподівану авдієнцію марний і виснажений, мов після важкої хворості. Разом із ним було три біскупи в сніжно-білих туніках і червоних наметалах, які мали означати чистоту Христової віри та ясну кров Сина Божого, що він пролив її для порятунку людства. За біскупами виступали три сановники світських консульського чину, всі в яскравому вбранні, що мало звеселити око варвара-переможця й зробити його прихильнішим. Позаду йшло п'ятеро патриціїв старійших римського двору імператорського. Шоста з ними була ще молода й дуже вродлива жінка. Гатилів погляд раз по раз падав на неї, й князь нічого не міг удіяти з собою. Вислухавши звичні сольські вітання, він спитав сла:

— Хто ж несе мені сі слова від імператора західнього?

— Намісник святого Петра, зверхник усієї церкви християнської папа римський Леон Прімум[30], твоя величносте, — тихо відрекомендувався сол і низько, до самої землі вклонивсь Гатилові, хоч сан не дозволяв йому кланятися навіть імператорові. — Зі мною консул неапольський Константус Гракхус, три біскупи...

Гатило байдуже перебив папу Лева:

— Чия та жона, котру-м видів ще першого дні, як сте прибули до мене?

Ябедник Костан чітко перекладав кожне слово свого володаря й кожну відповідь Лева Першого.

— То Гонорія, твоя цісарська величносте. Юста-Грата Гонорія.

Гатило здивовано блимнув на римлянку, й та знітилась і схилила зір долу під цупким поглядом варварського цісаря. Та того погляду йому стачило ненадовго. Він одчув, як серце йому холоне й пальці рук також холонуть, і спробував дати собі раду. Й папа Лев, і римські патриції, і руські князі та боляри мовчки дивилися на нього, й та мовчанка, певно, зтяглася надто довго. Нарешті Великий князь узяв себе в руки й знову зосередивсь на головному слові Риму. Той для врочистості був у високій і круглій, мов тричі вершена копиця сіна, золотій папській тіарі на голові, й се трохи розважило Богдана. Почалась ділова частина переговорів. Леон махнув назад рукою, крайній консул, речений Константус Гракхус, передав його знак ще далі, й небавом з-поза полоток виринула група робів і латників. Кожен ніс поперед себе золоту або срібну вазу, чи скоряний, помережений золотою прошвою, міх, чи важкий лар. Їх було душ із двадцятєро, вони один за одним ставили дари перед Великим князем київським, що сидів на своєму дубовому сідлищі в простому ратному вбранні. Навколо юрмилися князі, боляри, воєводи земель та тисяцькі від руських і неруських городів. Роби й латники низько вклонялися Гатилові й, так само нахилєні, відступали задки вбік, даючи путь іншим.

Гатило й не дивився на ті дари. Коли перед ним виросла сяйна купа золотих, і срібних, і скоряних містилиц із коштовностями, папа Лев Перший проказав:

— Імператор, твій римський брат Валентиніан Третій сле сі дари на знак своєї дружби й любові до великого цісаря гунського Аттіли, що речеться Флагеллум Деї.

Богдан лише тепер засміявсь — весело й щиро, й звернувся до папи римського:

— Не питаю тебе, хто повідав тобі слова такі. Але чи має брат мій Валентиніан римський силу вийти насупротиву мені?

Лев Перший мовчав.

— Повідь мені, чи не тому сле мені твій господар такі щедрі дари, щоб одворотити мене всп'ять од Рима?

Папа знову нічого не відповів. Усі на світі слова й докази не зможуть одвернути бича божого, якщо він має впасти на голову стольниці світу... Він стояв і вперто дивився собі в ноги, наставивши на Гатила триярусову золоту тіару.

— Мовчиш? А спитаймо тоді осих можів моїх — що повідають вони? — Гатило глянув ліворуч, де стояли князі та велії боляри. — Войславе!

Болярин виступив уперед.

— Речи мені, Войславе: скільки разів одкуплявся цар-город Константинополь, коли смобряжчали оружжям під стінами його?

Войслав гордовито відповів:

— Числа немає!

— Чув єси? — спитав Гатило папу римського.

Папський тлумач пошепки перекладав кожне Гатилове слово. Папа ж слухав, але з його вуст не зрилося жодне слово. Гатило всміхнувсь і знову повернув очі до Войслава.

— Й скільки разів ходили нам роті[31] не прати слова свого?

— Усі рази, Великий княже.

— Чув єси, сле Валентиніанів? Усі рази! Грецький імператор, низький роб мій Теодосій, хотів отруїти мене. Та за мною держать руку кумири вітців і правітців землі моєї! — Гатило знову глянув на Войслава. — Чи так речу, велій болярине?

— Так! Теодосій та його сестра Пульхерія хтіли отруїти тебе, княже.

— То чи ж вірити нині клятві західнього імператора?

Сі слова були вже звернені до Лева, й папа римський нарешті проказав те, що мав казати в крайньому випадку:

— Візьми, цісарю гунський, дань з Рима, скільки хоті маєш, а город пожалій. У городі тому суть многи хороми давні, й многа мудрість зібрана книжна в хоромех, і многи пам'яті безцінні з давніх-давен, од Цесаря Юлія й давніші... Не зорюй з землею священний город сей, бо мати-ймеш гріх великий на душу... Змилосождься, Бичу Божий Аттіло, й господь бог наш Христос воздасть тобі.

— Я не маю хреста в пазусі! — відповів Гатило.

Папа Леон і далі молив грізного царя:

— Сі дарунки — то є лише привітниця від імператора й патриціїв Рима. О Аттіло, зміни гнів свій на любов, зм'якши серце своє до римлян, і вони дадуть тобі стільки золота, й срібла, й каміння базцінного, скільки ти й не бачив єси!..

Гатило, вдаючи, ніби вагається, спитав знову болярина турицького:

— Що повідаєш на се, Войславе?

Турицький богатир у білому вбранні випнувся вперед. Його вельми втішала князева увага.

— Покажи, Великий княже, мечем своїм, у якому боці світу стоїть той город Рим, — і ми візьмемо його сулицею харалужною!

— А що ректи-ймуть лугарі-косаки? — спитав Богдан.

Уперед виступив його старший син і, спираючись на довгий меч, пробасив:

— Кивни, отче-княже, й косацька Волинь піде по тобі!

— А ти, хане кутругурський Круме?

Вождь болгарського племені кутругурів, скинувши волохатий клобук, блиснув проти сонця голеним тім'ям і гупнув клобуком об землю, що виказувало найбільшу рішучість:

— Великий Тангра, небесний отець наш возвеличить тебе, руський Ювігі-хане, якщо ти дозволиш нам пощербити шаблі свої об шоломи римські. Й кутругури, й оно-гундури, й усі племена болгарські не діждуться того дня, коли ти вкажеш їм путь на Рим!

Гатило тихо проказав Левові:

— Й се єси чув. І почуєш від кожного князя, й од кожного можа старого й дитського. Поглянь! — Він широким рухом обвів рівне поле Ломбардії, мов грибами, всіяне чорними, й білими, й жовтими, й синіми полотками, оповите димом тисяч вогнів, витолочене людьми й кіньми. — Видиш осю рать?

Папа мовчки вклонився.

— Тепер поглянь отуди!

Гатило вказав рукою на полудень. Лев і собі подивився в той бік і здивовано звів брови.

— Що видиш там, доле?

— Нічого не виджу, цісарю.

— Я такоже, — погодився Гатило. — Виджу тільки путь рівну, що веде прямо до Рима. Й ніхто не спинить мене, бо римські легіони zostалися там, у Галлії Полунічній, і сюди вже не прийдуть. Рим лежить у ногах моїх, і я маю ключ од його воріт. Ось він є! — Гатило помахав своїм довгим і важким мечем. — Якщо літ тому сорок і їдне готи суть здобували вже Рим ваш, то я здобуду його й поготів, бо я-м господар готам, а вони роби мої. Так і перекажи імператорові.

Гатило глянув на геть розгубленого Лева Першого. Папа не здобувся й на слові, щоб відповісти бодай що-небудь, лише дивився на нього страдницькими очима. Тоді Богдан устав, і погляд його зустрівся з поглядом Юсти-Грати Гонорії. Повіки в неї майже не блимали, вуста напіврозтулились, наче вона збиралася щось повідати Гатилові, та раптом забула, що саме. Гатило встав і рішучим кроком подався до своєї полотки, слідуваний усіма князями та вельможами. Годой уже в полотці спитав:

— Що діяти з ними, княже? Прогнати, чи хай сидять?

— А нічого, — відповів Гатило. — Сподобають у стані моєму — хай сидять, а ні — дорога їм проста.

Годой пішов до папи римського, який і досі стояв, не знавши, куди йти й що діяти.

Войслав питався Гатила про інше:

— Не повідав єси, що чинити з отимо, — він кивну крізь стіну полотки, мавши на оці римські

дарунки. Гатило сказав:

— Хай забирають усп'ять.

— Що?!

— Те, що-с чув.

Повернення імператорових дарунків зовсім осмутило папу Лева Першого. Се могло означати тільки те, що воно й означало, й сол Валентинівна втратив рештки надії. Аттіла вирішив добити Рим, і тут уже ніяка сила неспроможна була спинити грізного цісаря гунів, проти якого навіть Александр Македонський видавався зеленим отроком.

Гатило знав, що зараз діється в душах латинських, і не робив жодної спроби, щоб не те що втішити, а бодай якимись лукавими словесами розважити їх. І його не дуже здивувало, коли Войслав з'явився в його полотці з новиною:

— Придубав той Лев...

— Для чого?

— Не рече...

Гатило подумав, але врешті вирішив прийняти римського сла.

— До... Вишати, — мовив князь і, востаннє глянувши на сина Юрка, який тихо сопів носом, подався в той бік, де стояв намет загиблого побратима.

Намет був багато кращий за його власний: з гарного товстого сукна, біленого сіркою, обтягнений знадвору блакитним шовком. Долівку встріляв чудовий мараканд-ський килим, який увібрав у себе всі барви райдуги. З одного боку стояло м'яке вузеньке ложе, вкрите золотавою паволокою, навпроти ще одне — цупке, для сидіння, зі срібнотканої коприни[32]. Навпроти входу здіймалося на бронзовому тринозі невелике писалище, де ябедники за життя Вишати склали ябеди в усі кінці Руської імперії та цілого світу.

Гатило сів на твердому сиднику, й у сей час увійшов папа. Леон Перший був уже без тіари й золотих різ, і се підкреслювало самочинність його відвідин. Великий князь київський недбало вказав йому на ліжку під протилежною стіною шатра, й глава християнської церкви, спершу глибоко вклонившись, несміливо сів. Тепер між ними був тільки гладенько виструганий стовпець, приздоблений бронзовими та срібними квітами, й на кілочку того стовпа, що зсередини підтримував шатро, висіла ратна справа старого конюшого. Богдан Гатило подивився на сумний вид папи римського й приготувавсь вислухувати довгі й докучливі моління.

— Хайре! — сказав Гатило зумисно грецькою мовою, бо Лев прийшов без тлумача, викликати ж Костана просто не хотілося. — Калімера[33].

— Хайре, кіріє базилеє[34]... — відповів здивовано папа, й се означало, що він теж знає грецьку. — Ти мовиш по-еллінському? Зодкуду?

— Давня пригода є то, — відповів з неохотою Гатило, бо коли розмова переходить на таку колію, має затягтися до півночі. Він же почував себе не дуже добре, й хотілося побути самому.

— Не від себе прийшов єсмь, — почав Лев Перший, і в тому не було нічого дивного, бо він і раніше виступав од імені Валентиніана.

Гатило сказав:

— Відаю.

Папа допитливо глянув на нього з-поза Вишатиного шолома та щита з різницею й мечем. Гатило теж дивився на нього й думав, що смерть його друга весь час стоятиме між ни і сим сивим латинином.

— Не від себе, а від сестри імператорової. Се вже було геть несподіване, й Гатило перестав крутити на кулаці свій довгий цупкий оселедець.

— Яку хіть має високорідна сестра імператора римського?

По-грецькому в Гатила виходило не дуже вправно, та він мало й уваги звертав на се — стільки літ минуло відтоді й стільки зим, і весен, й осеней...

— Порфіророджена Юста... — папа римський насилу вимовив те, що мав сказати, — ...простягає тобі руку свою.

— Тож як? — пойнявся здогадом Гатило.

Лев Перший уточнив, бо головне було нарешті сказане:

— Руку свою й серце.

Великий князь київський засміявсь, але не так, як сьогодні вдень, а зневажливо, не дбаючи про те, образить се римського сла чи не образить.

— Я-м читав колись вашу книгу християнську, — сказав він, раптом посерйознішавши. — Там є така діва Есфір, яку віддали перському цісареві, щоб не зайняв люд ізраїльський.

— Читав єси книги святі?! — мовив уражено Лев.

— Читав єсмь, але-м не взяв хреста собі в пазуху. Нічого з того не буде, — відповів Гатило. — Бо в тому вашому писанні сказано й инче: «Горе тобі, Вавілоне. городе кріпкий!» Видиш, як запам'ятав єсмь оте ваше юдейське письмо. — Й додав удруге: — Нічого не вийде, Леоне. Так і речи сестрі тій імператоровій Валентиніановій.

— Кіріє базилеє! — Лев Перший аж устав з ложа. — Але в письмі святому речено й не таке. В своєму посланні самарянам апостол Павел мовить: «Хочу п'ять слів рікти розумом своїм, аніж цілу копу — язиком». Не сердься, кіріє...

— Кало[35], — відповів Гатило. — Та не сердься й ти, Леоне. Не згадаю, котрий то апостол ваш мовить, але мовить таке: «Перст божий указав Лотові на загибель Содома й Гоморри». А потому ще про Бене Ізраеля:

«Всі, хто біг за ним, наздоганяли його в тіснині гір...»

— Не зрівнюй, кіріє, Рима з Гоморрою та Содомом.

— Пощо ж то?

— На ті городи впав гнів божий.

— А на Рим упав Бич Божий. Гатило знову реготнув, а папа сів на постелю, бо ноги не тримали його.

— Я-м загнав Бене Ізраеля в тіснину, й тепер ваш Бене Ізраель сле мені доньку свою, щоби врятувати його від злого Аммана.

Ввійшов у якійсь невідкладній справі старий кравчий князь Годой, і Гатило вирішив кінчати марну розмову. Він устав, і папа Лев теж підвівся, зрозумівши його натяк.

— Артаксеркса не буде, — сказав Гатило папі й уже русинською мовою кивнув до Годоя: — Покажи йому, кудю йти до городу.

Уранці Гатило прокинувся від незвичного галасу. Хтось кричав і просився пустити його до Великого князя київського, сторожа ж сварилася й не пускала. Тоді чийсь незнайомий Гатилові голос кликнув:

— Княже!.. Княже Богдане!..

Гатило спав одягнений і негайно виглянув. Оддалік стояло двоє можів. Один був у скоряному шоломі воя руського. Богдан запам'ятав його ще з битви Каталаунської. Тоді хтось гукнув: «Стережися, княже!..», й він підсвідоме нахилив голову, важка кована дубиняка прохурчала над ним і влучила в сього воя, певно, русича-земляка. Другий був о тих самих літах, зовні несхожий на воя, а скоріш на смерда. Його похмуре збуджене лице когось нагадувало Богданові, та він не знав, де бачив і звідки знає його, й спитав ратного можа:

— Яку надобу маєш?

Сторожа, бачивши таке, розняла списи й пропустила обох можів до Великого князя київського. Можі підійшли й уклонилися, торкнувшись витолоченого морогу. Одна рука ратного була й досі на перев'язу. Другий спитав:

— Не признаєш, княже?

Й тільки тоді Гатило раптом упізнав його похмурий погляд. Се був смерд з Городища під Білгородом.

— Упізнав єсьмь, — відповів князь — Кличешся Людотою. Добре пам'яття маю.

— Я також маю, — відповів Людота. — їв бо-м тобі землю, роті ходивши.

Він розв'язав довгий згорток ганчірки, який тримав під пахвою, глухо брязнуло залізом об залізо, й писнуло срібне руків'я меча.

— Візьми, княже Гатиле, сей меч і вдар ним камінь дикий.

Гатило взяв і покрутив його в руках:

— Для чого?

— Вдар!

— Намислив єси чари якісь?

— Ні.

— То для чого ж?

— Удар! Осе тобі й камінь.

Людота, вже мало схожий на того безвусого ковальчука, якого вперше й востаннє бачив Гатило літ тому з двадцять п'ять, приніс важезну каменяку, що вросла була в землю неподалік Гатилової полотки, й гупнув нею перед самі ноги князеві:

— Вдар!

Здогад кольнув Гатила по серці, й він подивився на меч у своїй руці. Довге лезо мало посередині гарний рівний хребець і лищало проти вранішнього сонця ясними гранями. Залізне вруччя було виздоблене кованим сріблом із золотими посмугами. На булавиці горів полум'ям ясний камінь-кривавець.

— Удар! — сказав знову Людота. Тоді зозирнувсь. Навколо посходилося душ із двадцять боляр і можів, які з бісиками в очах стежили за незвичайною пригодою. Коваль раптом сказав: — Або ж ні, не вдаряй! Дай котромусь можеві, хай ударить.

Він недбало забрав меч із Гатилової руки й дав його Войславові.

— На зуперша ти, боляринеї Вдар сей дикий камінь.

— А як зламлю? — засміявся велій болярин Войслав.

— Ударяй!

Турицький вельміж блимнув на Гатила, тоді на зібраних і простяг руку.

— Ліпий меч... Вельми ліпий... Але ж йой!

Він зважив його на дісниці й задумливо похитав головою. Тоді підняв мечило й гахнув ним об гранітний кругляк — тільки іскри зашкварчали.

— Вдар ще, — сказав Людота-коваль. Войслав розчепірів ноги, підняв меч обома руками й аж хекнув.

— Ану, ти, — мовив Людота, подаючи важку оружину здоровезному воєві.

Той двічі вдарив мечем, і за другим разом сталеве лезо мало не випорснуло йому з рук.

Людота подав Гатилові:

— Вдар, княже, тепер ти.

Гатило, звеселівши, поплював на руку, замахнувся й кресонув раз і вдруге. Іскри сипонули з дикого каменя джмелями. Людота гукнув:

— Розійдіться!

Люди позадкували, Гатило вдарив утретє, й почувся жалібний дзвін. Півмеча відбилось і загрузло кінцем у землю. Князь Богдан потримав уруччя й кинув його додолу, зневажливо

блмнвши на коваля.

— Пожди, княже Гатиле, — стримано мовив Людота, бо той уже зробив крок до своєї полотки з прапорцем на версі. — Тепер ось осей.

Він дістав з ганчірки інший меч і підніс Гатилові, тримаючи обома руками.

Великий князь київський узяв оружжя. То був меч зовсім непоказний, як перший, чорне вруччя хрестом мало старі мідяні колодочки. Навіть булавиці не мав. Єдине — був довший і ще важчий за того. Темне лезо меча відливало взорочними доріжками, які крутились, і закручувались бубликом, і знову розпліталися по всьому полотні металу.

— Вдар, — сказав Людота.

Гатило подивився на невищерблене лезо, махнув рукою й ударив. Меч відскочив од каменя набік. Богдан узяв його міцніше й знову вдарив. Сердиті джмелі гранітних іскор полетіли вусібіч, а князь рубав і рубав дикий валун. Люди помалу сходилися колом і стежили з затамованим подихом.

Гатило спинивсь і здивовано роздивився меч. На лезі не було жодної щербини. Камінь же, дикий камінь білів порубинами.

— Що правиш за нього? — спитав Гатило, втерши піт, який виступив йому на чолі від раптового хвилювання. Людота-коваль тихо відповів:

— Нічого.

— Речи, що правиш! — у нестямі вигукнув князь. Але Людота відповів так само тихо:

— Нічого. Маємо з тобою давні вири.

— То дурне, — мовив Гатило. — Речи — й я дам тобі золота, й сребла, й камінців-кривавців, скільки здужаєш підняти.

— Людський живіт[36] важить більше за все твоє золото, княже Гатиле. Забув еси? Ходив есмь роті тобі, землю-м святу їв.

Гатило якось по-страдницькому глянув на коваля й, зітхнувши, сів на порубаний дикий камінь, тримаючи між коліними однобокий старий меч.

— Де здобув еси його?

Людота відступив на крок і глухо проказав:

— Пощо питаєш, княже? Ходив есмь пасти корову, й наступила ратицею, бо стирчав із землі. — Людота похмуро засміявся, тоді дивним поглядом виважив князя. — Се є той меч, о котрім я землю-м тобі їв. А було те літ тому двадесять і шість.

Натовп окіл князя та коваля ріс і ріс, але стояла така тиша, що чути було, як важко сопе Гатило, поринувши в думки. Людота-коваль натяг смушеву шапку на самі вічі, підібрав обидва вламки перебитого меча, загорнув їх у свою ганчірку й пішов. Його земляк Лосько, княжий між із рукою на перев'язу, мовчки подався за ним, і люди розступились перед ними, як не розступалися навіть веліім болярам. І тільки чути було захоплений шепіт: «Коваль з Городища під городом Києвим... Юрів меч... Юрів меч...»

А Людота зійшов у берег, одв'язав маленьку лоддю й відштовхнувся. Вода підхопила його й понесла вниз.

Той меч дався Людоті нелегко. За нього він узяв велій гріх на душу, який чи й подарують йому коли-небудь Бог, і Дажбог, і Дана, й Перун, і Морана, й інші кумири, яким чинять потребу русини. Хіба що заступиться Юр Усепобідник...

Людота викував за сі двадцять шість літ одинадцять мечів. Йому допомагав і коваль Стоян, поки живий був. Перший меч вищербився ще на ковадлі, другий теж дав ледь помітну тріщину, й Людота пошпурив його в залізччя за міхами. Третій пощербився на твердому тисовому дереві, четвертий на дикім камені...

Той камінь став спробою для Людоти. Загартувавши хижу крицю, він спершу рубав нею, тисову колоду під ковачницею. Всі інші мечі, після третього, гризли твердий тис, але кришились об каменюку, вкопану в землю не знати ким і коли.

Так спливали роки за роками, Людота купував у гречників найкращі харалуги й кував з них мечі, щоб скришити їх на дикому камені. Смерди сміялися з нього, бо хто ж рубає, мечем каміння, та коваль кував і кував, майже зошалівши від невдач. Він їв землю й мусив дотримати тієї клятви.

Десятий меч скришився тільки по сьомому чи восьмому ударі, тоді-таки перервався навпіл. Одинадцятого Людота не встиг спробувати. Сталася подія, що змусила його забути й свої мечі, й жону з дітьми, й рідну хату.

Людотина думка, власне, боліла тільки жону його. Ковалиха Славка добре пам'ятала свою молодість, і ту купальську ніч, коли її вмикнув Людота, й той день, що дав їй волю. Вона, як уміла, допомагала своєму ладові й страждала від Людотиних мук не менш за нього самого. Він їв князеві київському землю, й сей тягар тиснув їй на душу всі літа.

Й якийсь випадково Славка довідалася від бабів, що старці київські, й білогородські, й городиські, й з багатьох сіл і городів руських засперечалися. Було те, коли вмер старійший старець витичівський Пошогод, проживши на сім світі літ сто й одне. Й людьми пішла чутка, ніби старці зібралися переховувати якийсь оворожений меч, бо досі його зберігав Пошогод.

Славка зібрала все своє жіноче вміння й дізналась од родаків городиського старійшого старця діда Славути, буцім дідо кудись учащає — чи то в Діброву, чи в Берестя за городом Києвим. Вона повідала се можеві своєму. Людота наче сказився. Він кинув хату, й жону, й кузню й почав стежити за Славутою. Дідо виявився страшенно хитрим старцем. Він так непомітно вислизав з Городища, так скрадався нічними стежками, коли мав кудись іти, що Людота тільки кусав собі губи від безсилої люті.

Одного разу він пішов до Славути й просто розповів йому все — й про ходіння роті князеві київському, й про свої мечі, й про чутки, які поповзли по смерті Пошогодовій. Дідо спочатку занепокоєно слухав, а коли Людота почав просити: «Вороти меч Гатиллові», — раптом ска-цапів:

— Де я його маю! Не маю нікотрого меча!.. Хочеш стати челядником? Робом Гатиллові? Хочеш, щоб усі ми стали смо челяддю князеві київському? Всі — й поляни, й деревляни, й сівер, і всі!.. Не маю нікотрого меча! Йди з одсюду, аби тебе й не виділи віча мої! Не твоє то діло! Йди геть!

Людота поплентав до сліпого відьмака Сміла. Півторастилітній дідо, білий, як мара, вислухав смерда, але нічого й він порадити не зміг. Лише сказав:

— Чую, завовтузилися старці наші старійші, а що то є — не повім... Щось та є...

Коваль, не заходячи додому, переліз на той бік гостроколого заборолу, здалеку обійшов Городище й засів у ліщиннику край битого шляху, що вів спершу до Білгорода, а потім до городу Києвого. Він просидів там цілий день і зібрався чатувати й до ранку, бо дідо Славута, коли то правда про Юрів меч, мав щось робити.

Й не помилився. По перших півнях, серед глибокої ночі ворота городиські заскавулили, й звідти виїхав комонник. Було чути, як зачинаються ворота й глухо б'є копитами вогкий після дощу шлях самотній кінь. Висидівши цілий вечір і півночі в ліщиннику, Людота тремтів од холоду й голоду, бо ж не взяв із дому й крайця хліба.

Коли комонник у темній гуні проминув його й подався клусом у бік Білгорода, Людота й собі потрюхикав за ним. Так він біг аж до самої Либідь-ріки, насилу переводячи подих, тоді лише дідо Славута, чи хто там, притримав коня за повід, і Людота зміг оклигати після виснажливої біганини.

Довкола було морочно й страшно, якісь тіні раз по раз шугали в нього перед носом, але сорокадворічний коваль; переконуючи себе, що то йому тільки ввижається, плював через ліве плече й рячивсь у темряву, де їхав ступою комонник.

А той звернув у берег і почав долати повноводу річку бродом. Людота, недовго думавши, подався й собі слідком, хоч стояла тільки половина місяця квітного й вода була різучо-холодна. Перепливши на той берег, коваль скинув із себе мокру потерту гуню, трохи викрутив її й, наслухаючи, поплентав далі.

Комонник тримався берега недовго. Там, де Либідь-ріка вигиналась коліном навколо княжого села Можі Ловчі, він звернув уліворуч і пошарудів лісом. Людота насилу встигав за ним, бо ліс видався густий і темний, хоч в око стріль. Та за годину чи скільки дерева порідшали, почався дубняк. Отже, дійшли-таки до Діброви. Якщо люди гомонять, то так воно й мусить бути, марно язиками не плескатимуть.

Коло глибокого яру кінь раптом перестав гупати, й Людота здогадався, що дідо зсів із коня. Довелось йти обережно, надзвичайно пильнувати. Й Людота скрадався, мов тать розбійний. Єдиним знаком у пільмі було форкання — кінь здимав із трави росу, й коваль ішов на ті згуки, тримаючись трохи обіч.

І раптом мало не крикнув од переляку. Зовсім поряд обіззався чийсь голос:

— Стяти голову такому!

— Кревний мені, — заперечив інший, і Людота впізнав діда городиського Славуту.

— То коли кревний? Маємо ж однаково щось діяти. Людота знав, що говорять про нього, й лякався одного — щоб старці не вчули його. Виходить, тут їхня схованка. Як же діждатися ранку? Й чи той другий так і стерегтиме тут і день, і ніч?

Але згодом у темряві зашаруділо, хтось кречав, підводячись. Людота пождав, поки шарудіння втихне. Наважився ступити крок тільки тоді, коли в лісі почулося гупання двох коней. Він почав обережно скрадатися до того місця, де, на його думку, допіру сиділи старці. Руки наткнулися на товстезний стовбур дуба. Людота помацки обійшов його. Десь тут має бути схорон. Але де? Дупло або ще щось.

Дуб видавався неосяжним, і кожний дотик відлунювався у Людоті морозом поза спиною. Але на висоті випростаної руки він і справді налапав дірку, дупло. Серце шалено закалатало. Людота спробував засилити в дупло руку, та не міг дотягтись.

Він почав облапувати шерхку стовбуряку, — може, сук де є, чи гілка, чи каменяка під ногами. Й тільки знайшов собі виступень, як мара посіла його ззаду й накинула на голову щось волохате й тепле. Людота зопалу крикнув, мов несамовитий, бо то міг бути тільки лісовик, а він забув, не мав часу створити йому потребу, входячи в його володіння. Та почувся хрипкий старечий голос, і коваль упізнав діда Славуту:

— Ах ти, невіголосо!..

Обійми в діда були цупкі. Може, іншим разом Людота й випручався б, напевно-таки б випручавсь, але зараз на нього напала дивна слабкість. Голова й плечі в нього були заповиті м'якою довгополою гунею. Людота чув, як дідо сповиває йому руки круг тулуба цупким мотузом, і нічого не міг зробити, щоб якимось відтрити старого. Він знав, що то силу йому випив лісовик, і тільки винив себе, й ганив за необачність, і майже добровільно давав себе скручувати. Й коли верва[37] міцно сповила гуню на голові його й на руках і дідо заходився крутити її далі, до ніг і під коліна, Людота, лежачи на землі, раптом почав задихатись. Він засіпався в смертельному жаху, засудомивсь од браку повітря, ноги зігнулись у колінах і щосили випростались.

Людота метався й качався по траві, сапаючи й задихаючись, і хрипко стогнав. І навіть не помітив, коли верва розмоталася, бо вже був майже непритомний.

Очумався від гострого, сливінь лютого повітря, що підступило йому до серця. Все тіло сіпалося й колотилось, а груди працювали, мов продерті ковальські міхи, й у голові стугоніло, наче великим молотом били в порожнє куваadlo.

Нарешті Людота звівся на лікті й нестямно роззирнувся. Докруги було темно, й тільки під чорним стовбуром дуба ледь вирізнялася світліша пляма. Коваль звівся на неслухняні ноги й пішов туди. Дідо Славута лежав нерухомо. Певно, Людота, сіпнувшись у передсмертній тіпаниці, так штовхнув його, що той одлетів аж до дерева. Голова дідова й справді була вся в слизькій крові.

Простоявши над ним, Людота раптом кинувся втікати. Невидима в темряві гілка пружно відкинула його назад, і він боляче забив праву руку, відлетівши майже до лежачого. Тоді коваль нахилився і притулив йому до грудей вухо. Серце не билось.

Людота встав і почав обмацувати залізний стовбур дуба. Він обійшов лісового велета раз, і вдруге, й утретє й насилу знайшов той круглий отвір. Але дупло здавалося ще вище, ніж тоді, й коваль довго й уперто ліз на гілляку. Нарешті здерся й зашилив руку в дупло. Зашилив глибоко, й ледве дістав рукою те, що мав там дістати. Він і не подивився на довгий важкий предмет, загорнений у цупку полотнину. Скоса блимнувши на сіру пляму нава, Людота чимдуж дременував геть. Біг довго, роздираючи обличчя й руки гострим гіллям. І тільки на взліссі став. Ноги самі привели його в берег. А може, й страх, бо Людота знав, що за ним женуться всі лісові чорти й перевертні, й дідова ще тепла душа лопотить у молодому весняному листі...

Коли дістався Городища, ворота вже були відчинені. Людота, не дивлячись на приворітника, дерев'яними ногами пройшов усередину й подався до своєї хижі. Славка стурбовано звела на нього чорні брови. Певно, чатувала коло хвіртки цілу ніч, але коваль, нічого не сказавши їй, подався до хати, взяв під полом свій останній меч, загорнув і його разом із щойно добутим і

вийшов, одтрутивши Славку. Тоді таки глянув їй у вічі. Певно, мав досить страшний вигляд, бо жона дивилася на нього, наче на мерця. Він потер брудною долонею обличчя, вернувся до хижі, взяв у пазуху чималий окраєць хліба сірого й знову ступив до дверей.

— Здобув єси?..

Людота кивнув і лише промимрив:

— Я... не жди...

Після сього майже два місяці, день крізь день, ішов у тому напрямку, де заходило сонце, проминув багато країн і чужих язиків, побував у Галлії й на тих ланах, де сталася велика битва, й нарешті, після багатьох поневірянь, здогнав рать князя київського Богдана Гатила аж у землі авзонській. І скільки лиха людського, й скільки голоду й холоду зазнав у дорозі, й скільки разів мусив діставати з ганчірки свій любовно поцяцькований, загартований у рижівій олії меч, аби здобути шматок хліба чи оборонити себе від ворога о двох та чотирьох ногах, — про се знав тільки він сам...

Двома днями потому, як меч Юрів таким несподіваним чином опинився в його дісниці. Гатило, скликав своїх ратеvodів й оголосив їм, що вранці вирушають у путь. Серед князів та боляр запанувало радісне пожвавлення. Нарешті Гатило відмовивсь од незрозумілої впертості Все воїнство знало про меч, бо такої новини до княжої полотки не припнеш навіть за найбільшого бажання. Отже, попереду стольниця городів стольних, і кожен уже бачив себе в Римі, й кожен мріяв про нього й нетерпляче виглядав того далекого ранку, до якого були ще цілий вечір і ціла ніч.

Тоді Гатило звелів покликати собі високого сла римського й несподівано для всіх сказав Левові Першому:

— Я йду на Русь усп'ять.

То було страшенною несподіванкою не тільки для русичів, а й для папи Лева, й він не зміг навіть слова мовити на таку заяву, лише стояв і кліпав старечими очима.

— Бич Божий оминає Вавілон, — сказав Гатило. — Я не хочу брати його. Я не зрину до основ хороми ваші, й лінгваріуми[38], й марморяні пам'яті цісарям вашим, і відунам, і ратеvодам. Хай се чинять инчі. Рим-город має доволі ворогів, і ти, соле, сам відаєш, хто то є. Вони брали вже вас, а я не піду. Але стережіться мене! — Голос його здійнявсь угору, й аж наче полотка Вишатина хитнулась: — Речу: стережіться. В моїй дісниці тепер лежить меч Юра Всепоbідника, якого ви кличете Ареєм. Пильнуйте, бо я знову можу вернутись усп'ять — і тоді не буде Вавілонові спасу від меча того. Де ступить нога коня мого, там трава не рости-йме!

Гатило вийшов з намету сам, а в наметі ще довго панувала тиша.

Сонце схилилося над верхами Альпів, порослими буком і полудневими борами. На лівому ложі великокняжої полотки сидів княжич Юрко. Син сьогодні вперше сів, і то було добрим знаком і полічбою. Гатило підійшов до Юрка й ласкаво лягнув його по зарожевілій щоці, тоді зробив п'ять кроків і стомлено ліг на свою постелю. Навкруги гомонів табір, а тут, поблизу, люди розмовляли пошепки. Новина приголомшила всіх. Богдан, уявивши собі вираз облич їхніх, усміхнувся, й важкий сон так і здолав його з тим усміхом...

— Княже!.. Та княже ж, речу!..

Гатило ледве розплющив обважнілі повіки. В наметі було поночі, та він таки впізнав старого кравчого князя Годоя.

— Що є стало?

— Ось вийди...

Гатило здивовано підвівся. Годой не хотів казати чогось такого, що бентежило його, й Великий князь київський скосував на хворого сина. Той, певно, не спав.

Уже надворі Годой пошепки звірився:

— Жона...

— Яка?

— Ота латинка. Сидить у Вишатиній полотці. Речу їй: князь опочиває, але вона й не слухається...

Богдан Гатило, стенивши плечима, подався туди, де чорнів гострий верх Вишатиної полотки. Там світилося двоє горілець. На м'якому ложі сиділа римлянка, імператорова сестра Юста-Грата Гонорія.

Гатило вперше почув про доньку західнього римського імператора, нині вже небіжчика Констанція, давно — ще коли князь Годой ходив слом до Теодосія, а безвусий Хрисафій намовляв київського сла отруїти свого володаря. Юста-Грата Гонорія змалку жила в царі-городі Константинополі разом із братом, а коли брат водінням Пульхерії сів на стіл у Римі, то забрав із собою й сестру Юсту.

Та стіл римський вельми хиткий, і, щоб усидіти на ньому, треба мати неабияку спритність, а Юста росла й гарнішала з кожним літом. Коли її виповнилося шістнадцять, імператорів двірець на Палатині став скописьком жонихів. Чи мала собі Юста любого між них — те Валентиніана зовсім не обходило, в родині імператорів злюб — справа інша. Та кожен, кому дісталася б рука доньки імператора Констанція й рідної сестри імператора Валентиніана Третього, став би в Римі другою людиною, а друга людина завжди має хіть стати першою.

Звичайно, все було в волі Валентиніановій, і він міг би старанно добрати можа своїй сестрі. Недолугих і геть дурненьких патриціїв у Римі жило багато, навіть серед громадян найвищого титулу. Таких суперників молодий імператор не боявся, але де гаранція, що Юста не народить йому небожат можеської плоті? А діти ростуть вельми швидко. Та хіба ж не бувало, що й немовлят саджано на стіл? Скільки завгодно, й у сьому сам Валентиніан був уже свідком, коли в Константинополі став імператором його двоюрідний брат Теодосій Другий, який тоді ще ледве спинався на ніжки, а на золотий стіл його підсаджувала лисиця Пульхерія.

Так минали місяці й літа, Валентиніан усяко зволікав із сестриним заміжжям, але привид ще не народженого небожа-суперника дедалі наполегливіше переслідував його й снівсь уночі. Вбити сестру Валентиніан не міг — він любив її, по-своєму, але любив, їх зблизило важке спільне дитинство. Й Валентиніан одваживсь на інше. Коли Юсті сповнилося двадцять, вона раптом зачинилась од усього світу в своєму хоромі. Для Рима то було громовицею з ясного неба: Юста-

Грата Гонорія дала обітню дівства?! Та палка й жагуча Юста, в яку молоді патриції залюбувались із одного погляду, Юста, з якої аж променилася любов!

Але імператорова сестра сама заявила про свою обітницю, й лише Валентиніан знав, як йому пощастило сього домогтись.

Так минуло три літа, й Рим почав забувати про Юсту, та в літо четверте вона зненацька втекла. Втекла, бо жила в хоромі вільно й мала достатньо срібла і золота, її впіймали дуже швидко — не встигла дістатися й Сіцилії. Тоді брат просто замкнув Юсту. Відтепер вона замешкала в хоромі з десятьма євнухами й не могла виходити за поріг, бо й порогів не було: Валентиніан оточив її хором високими мурами й поставив неприступну сторожу з євнухів-ефіопів. І знову потяглися літа за літами, й усі спроби Юсти-Грати Гонорії вирватися на волю лишались марними.

Гатило знав про долю сестри західного імператора — він мусив знати все про всіх значних володарів. Минулого ж літа до городу Києвого прибився гонець. Він мав лише двох супровідників і жодної учти, але назвався слом від Риму. Гатило наказав котромусь незначному бояринові прийняти його, та сол, безвусий євнух, домагався до «гунського імператора» й передав йому важкий золотий перстень із дванадцятьма камінцями-кривавцями.

То була печатка Валентиніанової сестри. Словами ж євнух переказав таке:

— Світла царівна Юста-Грата Гонорія сле тобі сей перстень і свою мольбу визволити її й узяти собі жоною. А віно вона принесе тобі добре: всю провінцію Галлію вкупі з готами аквітанськими й усіма язиками, що в Галлії сидять віддавен і віднедавен.

Перстень Богдан Гатило лишив, але слова жодного не велів переказувати Валентиніановій сестрі. Тепер же вона сама прийшла до нього, й сиділа в його полотці, й розгублено зорила на нього...

— Яку маєш надобу? — непривітно спитав Гатило, й царівна встала. Вона з твердим латинським виголосом проказала грецькою мовою, бо грецькою звернувся до неї й він:

— Прийшла-м до тебе...

— Виджу. Пощо?

— Заженись на мені.

Гатило ще не встиг до пуття стрясти з себе лишки важкого сну й тільки хмикнув, стоячи в отворі входу. Та вона чекала відповіді, й князь мусив щось одповісти. Він сказав перше-ліпше, що спало йому на думку, й то були слова давно колись читаної грецької книги, званої Святим письмом:

— Есфір стала жоною цісаря Артаксеркса, щоб порятувати Мордохая?

Юста заворушилася, й він докинув:

— Пощо віддаєш себе в жертву? Артаксеркс повертає меч свій у другий бік. Чи не відаєш того?

— Чого?..

— Я не піду на твій Рим, діво. Марно прийшла єси. Артаксерксові непотрібна жертва ся.

Вона говорила схвильовано, але твердо, певно, давно вже обдумала те, що казала:

— Поведи мене в город свій.

— Маю жону собі... Й не їдну.

— Дарма.

— Але ж ти єси християнка!

— Дарма. Заженися на мені. Я давно тебе думаю. Слала-м тобі й перстень, і серце дарувала...

— Перстень... — Гатило навіть не відав, де той перстень зараз. — То Валентиніан опростив тебе? Дав тобі волю?

Очі в Юсти спалахнули хижим чорним блиском, і Гатило подивувався: невже можна так ненавидіти рідного родака? Їй же від згадки про брата мов заціпило, й вона лише руку підняла. Рука випорснула з просторої одежини, й Богдан тільки тепер помітив, яка ся діва гарна й випещена.

— Ти втекла-с від нього?

Юста-Грата Гонорія проказала:

— Коли Рим облягають варвари, він одпускає своїх робів на волю.

Гатило приступив до неї ближче й спробував побачити в очах, що вона думає. Вічі тепер дивилися просто, великі й виразисті, й раптове почуття заповонило його, й він ледве стримався, щоб не торкнутися сієї діви руками. Зіниці в неї аж горіли, й він одвів погляд убік. Юста підійшла ближче й заговорила, повільно добираючи важкі грецькі слова:

— Тоді присилала-м до тебе євнуха свого, а тепер папу Леона, й ти рік єси папі, що Рим хоче відкупитись од тебе. Тепер ти вертаєшся всп'ять од Рима, й Есфір може спокійно сидіти вдома. Але я-м прийшла сама, доброхить. Про тебе піють пісні в Римі, що єси звір і душогуб, що поруйнував єси многі городи римські, й грецькі, й скрізь, де минаєш, палахкотять вогні...

Гатило слухав і думав, що цісарівна каже не те, бо він і руйнував, і палив, і вбивав лише там, де палили й розпинали на хрестах його воїв і його людей, так вимагає покон руський, зуб за зуб й око за вийняте ворогом око, та стояв і слухав, і дивився кудись убік, де від липневого вітру тихо ворухилося сукно полотки.

— Тепер я-м увиділа тебе, й почула мови твоєї, й можів твоїх увиділа-м і... — Вона загнула й спробувала заглянути Гатилові в обличчя. Князь подивився на Юсту. Римлянка майже крикнула: — Якщо жона приходить до твоєї полотки сама, мусиш бути можем! А чи боїшся мене? Я відаю, греки мали жадання зотруїти тебе... Мислиш, і я також?.. Боїшся? Візьми мене — повези з собою, а там як хочеш. Я-м собі мислила, що єси схожий на китайця, бо так усі речуть у Римі про тебе. — Вона млосно засміялась. — Але тепер сама-м увиділа... Боїшся? Буду жоною, робою, наліжницею — чим хочеш! Не вертай мене всп'ять! Не вертай...

Гатило від часу заратіння з Римом і готами не знав ані жодної жони, бо то теж, був покон землі Руської й раті руської, й тепер таки боявся, та не її, а себе, й зробив останнє зусилля, щоб не торкнутися сієї жони. Він одступив крок до виходу, але цісарівна, теж утративши рештки волі, підбігла й пригорнула його за всіма вітрами печену шию. Гатила всього сповили тонкі пахощі її

молодого, натертого всхідніми оліями тіла й узяло йому розум. І тільки в останню мить він люто схопив її в обійми, й кинув на м'яке шовкове ложе, й вибіг з полотки, мов утікаючи від самої чуми.

В ЛІТО 452-е

Місяця стичня

Великий князь київський Богдан Гатило вже давно не виїздив зі свого стольного городу Києвого, якщо не вважати полювання в ближніх землях Деревській та Сіврській по жовтому падолисті та по першому молодому снігу. Все йшло чудово, й він почувався так добре, як, може, не почував себе ніколи досі. Його могутня, найбільша в світі держава простяглася від островів у Полунічнім океані до моря Хвалинського, й моря Руського Понтійського, й до високих між ними гір Гурартських, і до гір Гемських по той бік Дунаю-річки, й до моря Латинського, й до гір Альпових, і до другої річки — Райни. Готи всхідні Ардарікові, й Видимирові, Велімирові та Тодомирові в Паннонії й Сіврському півострові, званому Ютланд, були робами його слухняними, всі землі по той бік Райни схилилися перед ним, усі землі за горами Піренеями, й в Африці, й на островах, що під рукою великого жупана Гейза, дякували київському князеві за воспоміч братню та порятунок, гордий Рим і могутній цар-город Константинополь були данниками його, тобто теж робами, й влада Гатилова не мала ні краю ні межі.

Навіть стольний город Київ став тепер не той, яким був донедавна. Тепер його зусібіч оточували глибокі рови й високі стрімкі вали за ровами. Над валом же здіймалися небачені в сих землях, ані в Римі, ані в Константинополі-городі стіни з міцних, мов залізо, дубових клітей, натрамбованих жовтою глиною. Крім двох давнішніх воріт, Полудневих та Палунічних, з'явилися й треті — Всхідні, що виводили на верхні токи й до Хрещатого Яру.

На головній вулиці, що вела з Полудневих воріт до Полунічних, розділяючи Київ город на дві нерівні частини, перед княжим двором, який зайняв усю гору з боку Дитинки, на невисокому пагорбі[39] стояли руські кумири. Бог, і Дана, й Дажбог, і Перун, і Волос, і Юр Побідник стояли, як і споконвіку, лицем до східсонця, але нові й світлі, мов умиті росюю.

В княжому дворі теж сталися зміни. Біля самих воріт виріс новий хором княжий — з підклітями, повершим та «горою». Він був удвічі більший за старий, вздовж усього хорому тяглися відкриті сіни, над «горою» ж здіймалися дві високі чотиристінні вежі, гарно рублені з тесаних обаполів і ще краще вирізьблені київськими теслярами. В порівнянні з ним старий хором тепер здавався кліттю, й там замешкали тивуни Великого князя. Між ним і новим хоромом Гатило звелів закласти чималий садок, і весь двір набув зовсім святкового вигляду.

Навпроти хоромів рівеньким рядом вирости чотири будівлі, де сиділи постійно можі Гатилові. В трьох інших біля воріт мешкали сотники й десяцькі, а також ночували нарочиті можі та незначні сли, яких у дворі Великого князя київського бувало щодня багато. Додалося й стаєнь, і волівниць, і кошар на вівці та кози, й клітей та зимників для зростлого господарства. Й серед просторого вільного дворища заглядав у глибочезний і широкий колодязь із суцільним зрубом одноногий журавель.

Усім тут повелівав, як і раніше, княжий домажирич грек Адаміс на чолі двох молодших домажиричів, огнищан, півтора десятка тивунів та мало не трьох сотень челядників різноличних.

Гатило пильно стежив за справами міжськими свого двору. Жоночими ж відала Гримільда, бо

стара княгиня Рада померла минулого літа, коли Богдан воював з римлянами й готами.

Гримільда вся поринула в своє велике господарство. Вранці, щойно благословлялось на світ, вона збирала в себе домажиричів, й огнищан, і тивунів, скликала ключниць і давала наказ, що, й як, і де сьогодні робити в дворі, й у полі, й у зимниках, і се займало в неї не тільки ранок, а й пообід, а ввечері вона була стомлена й радісна й до самих облягань бавилася зі своїм сином Яролюбом, Яренем. Чотирирічний хлоп'як був міцним, удавшись у батька, й не розлучався з маленьким бурим ведмежам, яке йому привіз Гатило з осіннього полювання в Деревах.

Княгиня Гримільда стежила, як двоє малюків борюкаються на слизькій дощатій підлозі й щиро сміялася.

— Яреню! Вкусе!

— Не вку-уше, — запевняв хлоп'як і нахвалявся: — Ошь я його шам кушну!..

Він і справді кусав ведмедика за вухо чи за чорний поросячий писок, ображений Бурко скавулів і ховався під широке ложе. Ярень ліз і туди, й вони вже вдвох викочувалися з-під ложа, примирені й однаково ненаситні до ігор, і Гримільда ще дужче реготала з них.

Тоді княгиня вклала Яреня спати й ішла теж в опочивальну світлицю, й з нетерпінням коханої й закоханої жони чекала на свого жога.

Та зненацька наставав ранок, коли вона прокидалася з підпухлими від несну повіками й тупим болем у голові. Той біль не проходив ні до вечора, ні наступного дня, й Гримільда ставала зосім інша. Вона знала причину того й ховалася з ним, як могла, та Гатило теж усе помічав, і між ними зависала невидима й холодна тінь.

Се тривало вже шостий рік, і Гримільда помалу привчилася тамувати себе, але ні біль у голові, ні безсонні ночі не зникали, й у душі застигав твердий камінь, який ріс і ріс і якого вона не могла позбутися.

В кінці стичня місяця, коли Богдан після втомливої поїздки до Витичева вже випростався в ложу, Гримільда, дивлячись на світлий чотирикутник вікна, сказала:

— Вже-м шесту зиму тут, у Києвому гроді.

Гатило прислухавсь.

— А не спитав єси ані раз, як жиється мені тутки.

Князь не відповідав. Знову якісь жіночі вереди, отже, вляжеться. Він думав про ту розмову вчорашнього вечора з витичівським посадником. Велій болярин Ждан, якому вже минуло сімдесят, повернувся допіру з далекого князівства Гурарту. Князь гарменів просить о поміч руського князя супротиву персів. Гатило з Витичева таки послав до нього ще одного нарочитця. Ті землі межували із волостю його старшого сина Давка, й лишати сю справу так не можна було, бо хто володітиме горами Гурартськими, той матиме гору й над усіма язиками, що населяють степи між Хвалинським та Руським морями, й над широкою річкою Ітиль, де сидять зараз войовничі племена булгар. Вони визнають руку свого зверхника князя косарського Данка, та коли в горах Гурартських з'явиться підступний перський цар, невідомо, як поведуть себе булгарські хани й чи не зоголять всхідні гряди землі Руської або й відложаться, перескочать до персів. Хан Крум, якого булгари визнають поміж себе старійшим, клявся Гатилові на священних псах, але береженого й кумири бережуть, і се стара істина.

Гатило знову прислухався до того, що казала жона. Гримільда впівголосу провадила:

— Соромно мені жити в городі твоєму, ніби я-м безрідна сирота. То мама таки вмерла, вітця ж я-м і не виділа ніколи, але ж... братів маю. Брата мого молодшого Огняна взяв єси талем та й завіз аж у козарську волость...

— То яку хіть маєш? — спитав Гатило.

— Посли гінця до братів моїх.

— Пощо?

— Хтіла би-м видіти їх. Маю сина твого, Яромира, нехай же й внуки побачать небожа свого. Засумувала-м тут.

Гатило. відвернувся і мовив:

— Зараз ніколи мені... Маю клопоти нагальніші...

Та Гримільда не скінчила розмову. Наступного вечора вона вдруге нагадала:

— Тобі добре тутки... Маєш усіх родаків кривних, а я-м неначе роба якась... Пощо не заслеш гінця чи гайдаря в Новий Луг до братів?

І Гатило подумав: а чому й справді не гукнути шуряків до городу Києвого? Й Гримільді буде приємно. Чи не ся гризота сушить їй душу вже стільки літ і не дає впокоїтися?

Він сказав:

— Речи Войславові, нехай сле гайдарів. До річки Райни за холоду можна дістатись, а назад повернуться вже навесні.

Гримільда не відповіла жодним словом, немов заснула, хоч Гатило знав, що не спить. Він лежав і думав про свою жону. Стільки літ і зим одтоді минуло, як привіз її сюди, в свій город вічний і в свій дім, а так до краю й не зміг зрозуміти сієї жони.

Рано-вранці Гримільда, доручивши всі справи Адамісові, послала старого тивуна гота Інгельда до веліого боярина Войслава, який замешкав у всхідньому куті городу Києвого, збудувавши собі добрий терем і перевізши сюди всю свою родину з краю турицького. Тепер, по смерті Вишати Огнянича, Гатило зробив його старим конюшим, пославши в бояринову волость свого посадника малого боярина дарницького Судка.

Войслав не забарився, й Гримільда наказала йому:

— Сли сюди ябедника.

— Нащо?

— Писати-ймемо ябеду братам моїм — Ганові й Горватові.

— Костана в Києвому городі нема, — подумавши, сказав старий конюший.

— Сли котрогось инчого.

— Ті по-готському не знають.

— Давай абиякого. Мої брати читати не знають ні по якому.

— Русич є.

Княгиня махнула рукою. Русич — то й Русич. Вона була збуджена й квапилась, ніби Гатило міг роздумати й зламати своє слово.

Ябедник і тлумач Русич прийшов із усім причандаллям: в одній руці ніс високе писалище на бронзових ніжках, у другій — згорнений трубочкою рівно вирізаний шмат вовчої сириці. Каламар же з добре заткненою шийкою та тонким очеретяним писалом висіли йому на жовтім опоясі.

Він прилаштувався коло вікна, потер писальце об скошену дошку писалища й умочив у тетрамен. Гримільда не знала, як йому підказувати, й Русич попросив княгиню розповісти, що вона хоче. Гримільда довго пояснювала йому, нарешті ябедник спитав:

— По-грецькому чи по-руському?

Вона подумала.

— Черти по-руському.

Коли ябедник закінчив короткого листа, в якому Гримільда запрошувала старших братів у гості від свого й Гатилового ймення, Русич помахав пергаментом, доки висохне шкіра, змережена кучерявими четними різамми, й глянув на княгиню:

— А печать яку?

Гримільда, повагавшись, зняла з руки свій, ще матір'ю подарований, золотий перстень із голубим камінцем і простягла ябедникові. Русич загорнув перстень у пергамен і скрутив його сирового ниткою хрест-навхрест.

Вість можна було послати й узавтра, бо ж понеділок день важкий, але княгиня квапилася й вирядила двох гайдарів негайно, давши їм на дорогу по коневі й по жмені грецьких срібних нумизм на харч.

— Як вернетесь, дам ще, — сказала вона. — Чим швидше — тим більше.

Гайдарі були в нових баранячих гунях і не лякалися морозу, від якого аж ніздрі липли. Й тільки важкий день понеділок трохи бентежив їх. Вони сіли верхи, закинули свої гайди за спину й рушили з княжого двору в далеку путь.

Гатило, довідавшись од Войслава, що княгиня послала гайдарів так несподівано швидко, теж здивувався:

— В понеділок?

Але інші клопоти відвернули його, й він одразу ж забув ту прикрість. Гатило гукнув старого челядника Мааса, схожого на вирячкуватого цигана.

— В гридницях приворітних сидить Людота, городиський коваль. Знаєш його?

— Зна-аю, — лінкуватим голосом протяг Маас.

— Біжи й речі, хай прийде до мене.

— Біжу-у... — промовив так само челядник і спроквола потягся до дверей. Він усе робив повільно, як і говорив, і те тягучке ім'я цілком відповідало його лінкуватій вдачі: Ма-ас... Богдана завше дратувала Маасова неквапливість, але він чомусь любив сього добродушного чоловіка ще з дитинства, коли той був робом батька його.

Людота прийшов нескоро, й Гатило сидів коло вікна й дививсь у каламутну прозорінь слюдяних шибочок, убільшки з дитячу долоню. За слюдою, що, мов бджолиний стільник, хистила світлицю від надвірної студіні, все розпливалось і втрачало свої риси. Люди були схожі на цибатих примар, а коні незграбно переставляли ноги й теж здавалися несправжніми, й Гатилові подумалось, що й у житті буває таке: робиш одне, а глянеш на нього збоку, — ніби чужими очима, — й бачиш геть інше... Невже ж і жона його Гримільда довідалася про ту вродливу латинку, що приходила до нього серед ночі? Мав би розповісти їй все те, але тоді не розповів, а тепер уже не знаходив приводу.

Богдан Гатило вирішив одвернутись від тих дурних думок і почав обмірковувати, що скаже ковалеві. Коли б він погодився взяти з нього найдорожчу виру за меч, князь би не катувався отак його долею, а тепер не міг і знову й знову сушив собі голову, як допомогти ковалеві.

Про нього розповіли йому гончар Велко та між Лосько, новий десятник у приворітніх гридницях і тепер Гатило знав усі Людотині поневіряння.

Віддавши тоді Гатилові меч у таборі під стінами городу кам'яного Медіоланума, що ще тому літ кількадесят був стольницею Західньої імперії, Людота переплив човником на той берег річки Мінціуму й долиною глибокого Паду пішов на схід. Ішов швидко, його весь час підганяло тривожне передчуття, яке й справдилось. Додому Людота прибився на цілих дві сідмиці раніше від раті Гатилової. Й нікого не застав у хижі своїй. Вона стояла пустою, й коли Людота ввійшов усередину, звідти притьмом, мало не в обличчя йому, вискочило троє здичавілих котів. Речей теж не було, й ковалеві болісно стислося серце. Він подався до воріт. Старий сусіда, який куняв там і не помітив спершу Людоти, тепер схопився, мов ужалений змією, й замахав на нього руками:

— Тікай, ковалику! Тікай, бо Славутині сини й онуки зживуть!..

— А де мої? Славка, діти...

— Славка... Шукай її в вітця, в стольному городі. Втікай, речу, бо... Не дай мені гріха взяти на душу. Я-м у третьому коліні роду Славутиного.

Людота поплентав дорогою в бік городу Києвого. На рудому току смерди городиські верекли жито чи пшеницю. Вгледівши здаля самотнього путця, вони покидали ціпи й заходились дивитися, приставляючи руки до брів. Коваль кілька разів озирнувся на них і ввійшов у густий ліщинник.

Колишній роб Гатилів, а його тесть Велко, був уже старий, мешкав на Горнчарному кутку, що починався од Полунічних воріт і попід новою високою стіною тягся до самого повороту, де було тепер дворище старого конюшого Войслава. Тесть займався горнчарством і мав коло хижі невелику піч. Городець його за хатою був маленький, на кілька грядок, як і в більшості киян, і Людота знайшов свою жону на вгородчику з рискалем. Вона обкопувала єдину батькову яблуньку, а найменший син Людоти Ясько ловив за роги припнуту до пакола дідову рябу козу й

намагався посмоктати її за дійку. Тварина тяглася й тріпала рогами, але малюка не біла, й він знову починав ловити її за вим'я.

Славка перелякано втупилась у можа свого й повела до батька в горнчарню. Старий Велко сказав:

— Ховайся, бо вже двічі приходили дідові онуки правити тобі помсту.

Людота байдуже махнув рукою й лишився ночувати в тестя. Але по других півнях насилу здолав перелізти в чужі завгороди, бо Славутині кривні, бачивши його, коли він минав Рудий тік під Городищем, не забарились прийти. Наступного вечора все повторилося, певно, сторожа вільно пропускала городищан у стільницю, бо кривна мста — річ серйозна й законна. Тоді старий горнчар Велко, дивлячись на доччині сльози, наважився піти до Великого князя й розповів йому все. Гатило негайно дав Людоті гарну хижу в своєму просторому дворі й вирішив наставити його старим ковалем. То не була вира[40] за Юрів меч, а чесна робота, й коваль погодивсь. Але третьої ж ночі месники з'явилися знову, Людота, відбиваючись од них, котрогось убив, і все ще дужче вскладнилося. Тепер помста мала відбутися подвійна.

Гатило наказав соцькому своєї стільної дружини Воротилові стерегти Людоту в дворі. Та чи ж довго могло так тривати?..

Нарешті Маас привів Людоту в княжий терем. Коваль став коло дверей, мнучи в руках сиву смушеву шапку. Волосся його, теж пойняте сивиною, давно не бачило ножиць і кошлатіло круг макотера довгими баранцями. Він був худезний і чорний, і Гатило знав, що то не з доброго дива й не від доброго життя. Ся людина зробила йому стільки, скільки не робив ніхто, вири ж не брала, й не було надії, що будь-коли візьме. Людота не погодився б і старим, ба навіть молодим ковалем сісти в княжому дворі, коли б не його страхи за жону та найменшого сина.

— Невільний єсмь нічого зробити месникам твоїм, Людото. Руський закон так велить... — сказав Гатило, й Людота тільки похмуро дивився в заслуджене вікно. Навіть не на князя, а в вікно, та се не ображало господаря. Він був у боргу перед ковалем і мусив щось учинити для нього.

З Людотиних постолів збігла додолу чорна калюжка розталого снігу. Князь мовив:

— Увечері сідай на мажару й їдь у Володарів город, брата мого молодшого вітчину. Забирай жону й отрока свого, й месники вляжуться.

Людота вперше глянув на Гатила. Думка полишити рідні краї була прикра, та ліпшого навряд чи хто здатний вигадати.

— По сімох же літах вертайся, коли мати-ймеш хіть.

Кривна помста після семи років утрачала вагу, й Людота се теж знав. Переступивши з ноги на ногу й розтоптавши калюжку постоломи, він кинув:

— Поїду.

Й смерком, коли над Києвим городом кружляла завірюха й усе зціпила студінь, самотня мажара, поставлена вдень на полозки й запряжена парою княжих коней, у супроводі двох вершників стільної дружини подалася на полудень, щоб, діставшись Родня-городу, звернути понад лівим берегом річки Росі круто на захід. У мажарі сиділо четверо — погонич і городиський коваль із жоною та сином, а в задку лежало два міхи з житом і пшеницею для Людотиної родини та міх із вівсом для коней.

Місяця травного

Коли гайдарі прибули до Ворниці[41], городу стольного в Новому Лузі, реченому Нови Лунг, або ж Бургундія, почали танути сніги. Король новолунгський Гунтер узяв од них увосьмеро складений пергамен, почав розмотувати зав'язку й ніяк не міг розв'язати.

— Дай сюди, — сказав середульший брат Горват-Гернот. Потому кивнув до руських гайдарів, яких прислала їхня сестра Гримільда: — Йдіть у столову світлицю, вас там нагодують.

І коли гайдарі, вклонившись, вийшли, Горват сказав:

— Не до вподоби мені те, що ябеду склали, мов ганчірку, а не згорнули дудою. А де ж печать?

Печаті не було. Коли Горват розплутав зав'язку, з пергамену випав золотий перстень.

Король Гано підняв його й подивився до світла:

— Матері нашої перстень виджу, брате. Впізнаєш?

— Упізнаю, — відповів Горват.

Вони розгорнули шкіряний аркуш. Пергамен був увесь ізмережаний чорними письменами, не схожими ні на латину, ні на грецький скоропис. Горват покликав свого ябедника, та старий розвів руками:

— Не втямлю прочитати письма сього. То суть руські четні різі.

Іншого ябедника в королевому дворі не було, бо Гано мав справу тільки з римлянами та готами, які теж послуговувалися латиною, й король та брат його не знали, як прочитати сестриноного листа. Неясна тривога зогортала Горвата, коли він дивився на химерні різки та кружальця, й він урешті сказав:

— А може, ті гінці втямлять письмен руських?

Він одразу ж послав челядника по них. Незабаром прийшов старіший — сивовусий гайдар.

— Я тямлю письмен руських, — сказав він і заходився четати послання княгині Гримільди.

В листі нічого страшного не було, тільки побажання довгих літ життя й запросини відвідати стольний город Київ, і брати впокоїлись.

Король сів на дубовій лавиці під вікном і знову зітхнув.

Горват спитав його:

— Що-с намислив робити?

— Не зле навідати сестру нашу, й Огняна...

— Гагні не є в городі Києвому. Його послано в далеку землю козарську, до короля Данка.

— Тоді хоч сестру. Мусимо держати руку Гатилову, бо... Торісмунд.

Ім'я нового конунга візиготського Торісмунда нагадало Горватові про те, що належить озиратися й на той бік, і в темній світлиці запала тиша. Й вже згодом, коли роба внесла свічку й поставила серед довгого столу, середульший брат озвався:

— Ти не забув. Гано, куди смо вирядили Сікурда?

Король насупив брови.

— Се колись, — вів далі Горват, — міг нагадати нам Сватоплек, але тепер його немає, спить на Каталаунах, у Галлії Полунічній.

— І що? — не втямив король.

— А те, що в усій Київській землі є лиш одна людина, яка може нам нагадати се. Й та людина — сестра наша.

Гано довго мовчав, тоді махнув рукою:

— Рідна сестра?

— Авжеж.

По довгому часі, зиркнувши, чи в дверях нікого немає, король Гано пошепки сказав:

— Дурниці. Сікурд — одне, а ми смо инче. Ми смо їй рідні братове.

— Братове... — глузливо повторив Горват.

— А й кривна мста вже вмерла... Дев'ять літ одтоді, й ніхто не схоче проливати кров, коли минули сім літ. А вже дев'ять...

Се якось переконало Горвата, й він потроху заспокоївся. Навіть спитав:

— Давай попоїмо?

Двоє челядників принесли їм вечерю просто сюди, й вони, запиваючи міцним пивом, говорили про геть сторонні речі, мов і не було ні сестри, ні Сікурда, ні сього послання з далекого Київ-городу. Й вже коли сиділи й мирно колупались у зубах, бо яловичина була старенька, Горват раптом ляснув себе по лобі й схопив пергамен, який лежав на ріжку столу.

Він довго роздивлявся його до світла й навіть нюхав. Тоді гукнув у сіни:

— Ще дві свічі!

Й коли служниця Мілада принесла те, що він вимагав, і в світлиці стало добре видно, Горват простяг шкіряного листа братові. Король уже давно дивився на Горвата й трохи вагливо взяв пергамен до рук.

— Що то є?

— Де?

— У руках твоїх.

— Скора, — відповів Гано.

— Яка? Чия скорра?

Король подивився на нього й присунув собі свічник.

— Мабути, вовча...

— Вовча й є! — гукнув середульший брат і блимнув на двері. Тоді пішов причинив їх і, повернувшись до брата, сказав:

— Сестра не хоче правити мсту нам. Але ж дивись... Вовча скорра, а в ній усередині отой перстень. Нашої матерії Перстень у вовчій скорі, ябеда не руркою, як по всіх людях, а жужма. Вовк хоче ковтнути нас, бо то наш перстень! А ще й поперецьязувано мотузом... Коли ми приїдемо, нас позв'язують, а тоді Гатило ковтне обох. Тепер мені ясно, що хтіла ректи сими письменами сестра наша.

Горват ходив по кімнаті й чіплявся то за лави, то за стіл і люто блимав кудись на всхід, наче Гатило міг побачити його.

— Й руськими письменами написала нам свою ябеду, щоб ми не могли прочетати. Бо то написано тільки про людське око — Гатило сам писав, а вона вклала в скору вовчу перстень свій!

Король Гано-Гунтер був ладен погодитися з братом, та коли вранці зустрілись у столовій світлиці, думка здавалася нікчемною й дурною, й навіть Горват погодився з сим.

Король Гано-Гунтер сказав:

— Поїдемо до Києвого?

Але в Горвата ще не зовсім випарувалися вчорашні підозри, й він завважив:

— Тільки мусимо взяти воїв добру дружину.

Се була цілком прийнятна думка. Король у супроводі великої учти важить більше, ніж сам-один. Навіть господар буде радий побачити свого шурика з таким ваговитим супроводом і лагідніше розмовлятиме з володарем но-волунгським. А поговорити Гано-Гунтер мав про що з Гатилом. Хоча б таки про того Торісмунда...

По трьох сідмицях, коли геть зійшла крига з Райни-ріки й сніг лишився тільки на найвищих верхах, на протилежному, вже Гатиловому березі, Гано-Гунтер повів дружину комонників у гості до своєї сестри та могутнього зятя. Тисячу дружинників брати з собою він odmовився — то таки дурощі Горватові, але дві сотні взяв.

У Ворниці лишився намісником його старший син та жона Брунгільда, й Гано їхав зі спокійним серцем: королева триматиме весь двір у залізних рукавицях ревної готки, син же не раз виявляв себе в боях і сутичках сміливим можем. За місяць добре вкоченим Залозним шляхом вони дісталися серця землі Руської — городу Києвого.

Княгиня Гримільда вже сідмицю виряджала на високі гостроверхі вежі біля Полудневих та Полунічних воріт трьох робів, і роби, затулившись од сонця, виглядали з-за Глибочиці, де схрещувалися два давні шляхи — Соляний і Залозний, давно сподіваних гостей. А їх не було й

не було.

Восьмого дня вона сама зібралася на вежу над Полунічними ворітьми. Стояла довго, не відчуваючи втоми, лише підсвідомий острах млоїв її змучене серце — бува побоятися й не приїдуть. По обіді вирішила трохи спочити, та тільки злізла стрімкою драбиною додолу, як роб Лул закричав:

— Княгине-е! Їдуть!

Гримільда з завмиранням у серці побралася знову вгору.

— Осе! — гукнув Лул, показуючи рукою вдалину.

Княгиня вчепилась у дубове забороло, де стояв на сторожі сутулий між. З-поза стрімкої Щекавиці аж до крислатого дуба Залозною путтю розтяглася довга верва комонників, прямуючи до мосту через Глибочицю. Бороня та шоломи на комонниках ясно блищали проти високого весняного сонця, з-під копит валувала курява, та її відносив пружний полудневий вітер.

— Їдуть, — сказав і сторожець. — Оно поначищали бороню свою...

— А мені болять і досі рани Сікурдові, — тихо проказала Гримільда й схаменулася, чи не почув хто її мимовільного слова.

Вона помалу, сторожко мацаючи ногою кожен щабель драбини, зійшла додолу й попід високим заборолом повернулася в княжий двір.

На дворі було завізно. Три дні тому приїхав Гатиловий брат Волод. З далекої Паннонії його привели сюди справи родинні: Волод жонив сина Остоя з донькою чернегів-ського князя Божівоя, що мав під рукою всю землю Сіврську від річки Сожу до Дінця. Волод зробив се на волю своєму старшому братові, але й сам був не від того, щоб зродитися з могутнім і впливовим князем сіврів. Поїзд весільний зупинився в городі Києвому й незабаром мав рушати далі на Полуніч, понад правим берегом Десни-ріки. Разом із Володом та Остоєм їхали вози, повні віна[42], та сотня молодшої й старшої дружини під проводом чорнобривого сотника Яреня.

Всі три дні не всихали келихи та братниці в Гатиловому хоромі. Великий князь був веселий і пив більше за всіх, лишаючись найтверезішим. Гримільда вбігла до красної світлиці й од дверей поманила можа свого. Богдан вийшов.

— Приїхали шуряки мої? — спитав він, одгадавши з виразу жониного лица, що сталось.

Княгиня схвильовано кивнула, й Гатило гукнув у перетоптану весільниками світлицю:

— Маю ще гостей! Братове княгинині!

Світлиця затряслась від радісного збудження.

— Де вони? — вихопився вперед великокняжий брат Волод, і Гримільда, ховаючись поза одвірком, бо жоні сором бути на можівському брагуванні й чаркуванні, відповіла діверові:

— Щекавицю хіба проминають.

— Щекавицю! Вже ж у Діброві! — загорлав підпилий Волод, метляючи довгим оселедцем на всі

боки. — Виходьте, підемо зустріч гостям!

Весільники завибіралися з красної світлиці, раді й розпашілі від медів та пива, й Гримільда насилу протиснулася між ними, запнувшись хусткою по самі віча, й пішла на «гору».

Протилежні чуття роздирали їй душу, й вона не тямилася, куди себе подіти. Ладна була втекти світ за очі, щоб не видіти ні сих п'яних людей, ні братів своїх. Вона ковтала сльози й думала про Гана, й про Горвата, й про наймолодшого Огняна, якого торік бачила всього раз. І не знала, що робити, й куди йти, а чи, може, сидіти в своїй світлиці, як належить жоні могутнього Богдана Гатила, й вітати гостей там.

А потім починала важко дихати, щось немов підпирало їй груди, й вона сама собі повторювала те, що проходилося було допіру на високій вежі над Полудневими ворітьми: «Болять мені рани Сікурдові... Свята Богородице, й ти, боже Ісусе, що мені робити?..»

Вона таки дочекалася гостей у своїй багато прибраній жоночій світлиці з іконкою Марії в кутку. Й коли вони ввійшли, супроводжувані Гатилом, Войславом, Володом та ще кількома болярами, Гримільда спаленіла й потупила очі. Гано так радо дивився на неї, що їй стало соромно, й з очей їй бризнули сльози.

— Насилу дочекалася, — мовив Гатило, пускаючи хмільні бісики то на жону свою то на шуряків. Йому було дуже приємно й дуже весело, що Гримільда нарешті успокоїться й перестане гризтися душею. Й ніхто більше не колотиме їй вічі тим, що вона, жона самого Богдана Гатила, — безрідна сирота.

Короля бургундського новолунгського та його міжнього брата разом з усіма їхніми болярами потягли до столу в красній світлиці, й пиво, й меду, й вина червоні, та білі, та золоті лилися до пізньої ночі. Коли ж Гатило хитаючись не так від хмелю, як од веселого збудження, прийшов до спочивальні, Гримільда сиділа на широкому м'якому ложі, звисивши додолу босі ноги, майже по п'яти затулені мережаною сорочкою.

Князь роздягся й почав, мов отрок, бавитися з жоною, та вона холодно відтрутила руку його.

— П'яний єси.

— То й що? Гатило не часто жонить небожів. І не часто чаркує з шуряками своїми... А твій брат середульший — ліпий між є! — раптом почав хвалити князь. — Бився на мечох з Остоєм, сином Володовим, і не піддався княжичеві, хоч десятьма літами поступається йому.

Гримільда перебила його:

— Що привезли тобі братове мої? Багато золота й сребла?

— Ніякого золота й сребла. Гатило має й свого доволі, не те що Валентиніан або Маркіан константинопольський. Зате привезли мені сідло новолузьке сермяне й оружжя ратне з Ховарезми: перський меч гнучий о золотому руків'ї, золочений шолом і добрий калантир[43] із харалужною лускою, такеже золоченою. Та ще... лук перський з турячих ріг.

Богдан запнувся, бо мало хто знав, що лука він не носить, та й стріляти з нього давно розівчився.

— Велю взавтра повісити оружжя се отут, — він махнув рукою на гладенько вистругані стіни світлиці й раптом підвівся на лікті. Гримільда мовчки плакала, й плечі їй судомно

пересіпувались: — Для чого плачеш?

Княгиня подавила в собі трем і холодним низьким голосом поспитала:

— А чи відаєш ти, що по моєму першому можеві Сікурдові лишилися незчисленні багатства?

Гатило зневажливо махнув рукою. Якщо причина тільки в сьому, то не варто й говорити. Він одвернувся до стіни й умить заснув.

Уранці, коли гості, перегулявши на вчорашньому пиру, ще міцно спали, Гримільда послала роба свого Лула гукнути Тодоріка, князя Бернського. Тодорік, утікши від гніву візиготського конунга Торісмунда, який одібрав у нього волость, прибивсь аж у город Київ, сподіваючись умовити Гатила, щоб той гримнув на Торісмунда.

Княгиня розповіла йому про смерть Сікурда й сказала:

— Местися за мене, княже. Я кину слово Гатилові, й він пособить тобі.

Тодорік Бернський відмовився:

— Коли Великий князь київський не захоче, то ніхто не зможе вмовити його.

— Добре! — встала Гримільда. — Я дам тобі стільки золота й сребла, що ти сам зможеш набрати собі воїв і відбити вітчину в Торісмунда! Згоден?

Залітний князь похитав головою:

— Ні. Проти друзів, княгине, я руки не підніму. А братове твої мені приятелі.

Й скільки вмовляла його Гримільда, він був непорушний. Княгиня знала, що Тодорік боїться Гатила, що тут усі його жахаються, й, певно, через отой меч, якого він привіз із походу. Треба шукати когось менше страхітливого. Тільки ж кого?

Довго думавши, вона сама пішла в світлицю, де замешкали Гатилів брат рідний Волод із сином Остоєм.

— Княже, — мовила вона, — коли Волод упустив її до себе. — Маю щось повідати, але самому...
— Й виразно подивилася на Гатилового небожа. Остой скривився й прокволом вийшов за двері.

Отець ніколи не відстороняв його, й се неприємно вразило хлопця. Та тут господинею була Гримільда, й не можна сперечатися з дядиною.

Коли Гримільда сказала йому те, що мала сказати, Волод почав крутити довгий оселедець на кулаці — точнісінько, як се робив у хвилини задуми його старший брат Гатило. Й то була прикмета, що не провіщала жодних надій. Волод так і сказав:

— Супротиву братових гостей не піду.

Й з відразою глянув на невістку. Той погляд одбив їй усяке бажання продовжувати розмову, й вона, хряпнувши дверима, вийшла, мало не зіткнувшись у сінях з Остоєм. . Вона бігла до своєї жіночої світлиці, найдужче боячися зустріти зараз своїх братів.

До самого вечора Гримільда не виходила на люди й навіть не їла цілий день, а ввечері перейшла до спочивальні, й Гатило застав її.

— Рекла жона Вишати́на Радми́ла, що ти занедужала-с...

— Усі речуть, а нікому до мене діла нема, — сердито відповіла Гримільда.

— А що хіба стало?

Вона раптом зірвалася:

— Болять мені рани Сікурдові! Печуть у серці, й не можу вгамувати їх!

Княгиня впала на подушки й зайшлася голосом. Гати́ло не знав, що діється, й про що вона мовить, і що означають оті її натяки та недоказування. Почекавши, поки виплачеться, він мовив суворим голосом:

— Речи.

Його теж розбирала лють, і він у душі поклявся, що рука його буде міцною й не затремтить.

Гримільда, дохлипаючи, розповіла йому все, що знала про смерть свого першого чоловіка. Й укінці мовила:

— Сікурда забили вони: Горват і Гано. Я-м сама чула, як нахвалялися. Не відаю тільки де.

Й оскільки Гати́ло мовчав, княгиня тремтячим од хвилювання, зовсім незрозумілим йому голосом примолилася:

— Будь за мене месником, княже!

Гати́ло сидів край ліжка, низько схиливши голову. Гримільда не вгавала:

— Сікурд мав велії багатства. Ти того-с не відав.

Гати́ло нарешті проказав:

— Чув єсмь за тоті багатства. Гомонять, наче Сікурд убив Змія Горянина...

— Бач, правда є! — похопилася Гримільда. — Відбери ти ті багатства. Відбери собі й Новий Лунг. Будь за мене месником. Потаму́й рани в мому серці!

Великий князь київський устав і ще суворіше, ніж допіру, мовив:

— Хай я не чую про те жодного слова більше. Закон вітчий і дідень не дасть мені переступити рід і кров рідну. Коли русинові приходить гість, русин послідню жменю пшона віддасть йому. Братове твої в моєму вогнищі, й ніхто не зможе, ні ти, ні хтось инчий, намовити мене супротиву їх.

Він, стомлено сутулячись, вийшов, а Гримільда лишилася сама в спочивальні, сама на цілу ніч, нездатна ні заснути, ні позбутися тієї настирливої думки, що гризла її зсередини й пекла пекучим вогнем. І десь аж удосвіта їй сяйнуло в голові: Ярень! Отой чорнобривий молодий сотник Володової дружини. За сі дні, відколи поселились у її дворі, сотник не проминав нагоди, щоб не здибати Гримільду десь в окремішньому кутку чи бодай здалеку позирити на неї. Ярень! Ярень і тільки він. Остання надія й остання спроба. Що буде, те й буде, й коли знову нічого, значить, так вирішило небо, значить, руський закон і тут виявився всесильним і нездоланим. Дев'ять років... Хіба ж вона в тому винна, що минуло цілих дев'ять?..

Ярень погодився. Вона пообіцяла йому щит, кований золотом, і ще одне, чого не могла зробити жодна русинка: належати йому, хоч би її після сього й живцем на конопляній костриці спалили, як перевітницю.

Наступного вечора відбувався одпускний пир. Із сонцем Волод мав вести весільний поїзд на той бік Дніпра, в город Чернегів. Разом з ним збиралися їхати й король ново-лунгський та його брат. Гатило вмовив Гана-Гунтера просити за сина свого руки другої доньки Божівоя, знаючи, що князь чернегівський не відмовить володареві всієї Русі, а державі з того буде тільки користь.

Година стояла добра, коли зайшло сонце, над заплавами за Дніпром піднявся повний місяць, і Гатило наказав повиносити столи перед хороми. Й оскільки се був не ратний пир чи святкування Юра Побідника, то в молодий садок запросили всіх — і князів та бояр, і можів, і дружинників Гатилових та новолунгських, і всіх жінок вельміжних.

Десь під опівніч, коли за столами стояв переплутаний хмільний гамір, княгиня підморгнула через широкий стіл Яреневі. Сотник для годиться помулявся, тоді глянув на місяць і сказав королеві братові Горватові:

— Піду гляну... Треба навідати сторожу свою.

Горват-Гернот підозріливе зіщулив очі, але не зрушив із місця. Він увесь вечір сидів похмурий. Учора Тодорік Бернський натякнув йому, що княгиня Гримільда мислить їм зле. На сестру він уникав дивитись, але в бік Гатила позирав частіше, ніж би й самому хотілось, і щоразу на думку спадали старі домашні підозри. Що ж має означати той знак із перснем у вовчій шкурі? Гатило теж мовчав і був зовсім несхожий на того щирого хлібосільника, яким видавався минулі дні. То хто ж із них двох — він чи сестра?

Горват-Гернот намагався презирнутись із братом, але король новолунгський жваво гомонів із хитрим вельможем Войславом і навіть не дивився в бік брата свого.

Тільки Гатилів брат Волод інколи кидав погляд у бік нього та княгині, й Горват не міг уторопати, що знакують оті його зиркання. Тупа неприязнь ізбурювалася в Горватовій душі на Волода, й він не знав, як себе повести.

Захоплений болісними здогадами, Горват і незчувся, як за столами порідшало. Він обмацав пирувальників очима й так і не второпав, де зникло стільки люду, й коли, й хто то такі. Тепер найбільше здавалося новолунгів, і се трохи заспокоїло королевого брата. Що б то не сталось, але коли поряд свої, якось та буде. Сестра теж бавилася зі своїм Яренем. Горват-Гернот дивився на небожа й не міг угадати, в кого той удався: в сестру Гримільду чи таки в Гатила.

Малий Ярень побіг до вітця свого, зліз йому на коліна, посидів хвилю й пересів до старшого брата, княжича Юрка. В обох княжичів — і великого, й малого, були однакові чорні брови й довге, до пліч, теж чорне волосся. Брати, певно, посварилися, бо малий Яролюб гайнув до матері. Гримільда взяла його в пелену й почала щось шептати на вухо. Хлопчик слухав і зиркав на свого незнайомого дядька через стіл навкоси, й Горват-Гернот не міг позбутися набридливої думки, що Гримільда говорить малюкові саме про нього.

Княгиня й справді шептала княжичеві:

— Того мовчуна видиш?

— Виджу.

— Хто то є?

— Вуйко мій.

— А ти його любиш?

— Ні.

— Пощо?

— Бо сердитий.

— А страхаєшся його?

Шестирічний опецьок випнув груденята:

— Я нікого не страхаюся, бо мій отець найдужчий за всіх!

— Коли не страхаєшся, то піди й дай ляпаса тому мовчунові...

Малюк завагався. Вихвалання — одне, а дати ляпаса рідному вуйкові — зовсім інша річ.

— Таки страхаєшся, — глузливо докинула мати. Шестирічний княжич випорснув їй з рук, оббіг довгий стіл і став за материним братом.

— Ей, — сказав він йому. — Анум нахилися!

Горват-Гернот здивовано нахилився до небожа, малий замахнувся і щосили вдарив його кулачиськом по носі. Якусь мить обоє дивились одне на одного, однаково розгублені й злякані. Горватові з роз'юшеного носа цибонула кров, заливаючи бороду й дорогу одіж. Він раптом схаменувся й ухопив малого небожа за довге волосся. Над столами повисла мертва тиша.

— Се вигадка твоєї матері, недоноску! — закричав Горват-Гернот, вихопив меч із піхов й одним ударом відтяв княжичеві голову — аж теліпнулась у його руці на довгому чорному волоссі. — В сьому домі вино дороге, платиться кров'ю! Плачу свою виру сестрі!

Він гойднув і кинув хлопчикову голову Гримільді через стіл навскіс, але не докинув. За столами знявся неймовірний гвалт. Княгиня ж сиділа й широко розплющеними очима дивилася під ноги, де лежала, заплутавшись у довгому скривавленому волоссі, голова її сина.

Горват-Гернот, переделавши гамір, крикнув:

— Я-м відав, що нас приманили в пастку! Я-м казав!.. Новолунги!.. Виймайте мечі й щербіть їх об голови руські!

Новолунги похапалися, в кількох місцях спалахнули сутички. Русинів було мало, принаймні менше, й можі короля Гана-Гунтера посіли їх зусібіч. Дехто люто лаявся, кілька впало між столами, й новолунги наседали. Гатило, який у сей час був у хоромі, вискочив і взявся за голову. Гості, що їх він привітав у своєму вогнищі, повелися, мов останні таті. Він прогрімів голосиськом:

— Поляни! Русичі!..

І в сю мить з-від будівель налетіли можі сотника Яреня. Якщо в кожного новолунга був меч, то

Ярениві можі кинулися в бій повністю зоружені: в калантирях і кольчугах, у шоломах і при червлених щитах. І покотилися голови новолунгські, й повітря раз у раз протинали крики вмираючих.

— Я-м рік учора Горватові! — крикнув до Гана-Гунтера Тодорік Бернський.

Король ошалів:

— Рік єси, та не дорік! Тепер я відаю, який з тебе друг. Охищайся!

Він витяг меч і схрестив його з Мечем Тодоріковим, який змушений був боронитися.

Горват-Гернот, вихопившись на стіл, просто між посудом побіг до Гатилового брата Волода, який ще не знав, битися йому чи закликати до розуму. Новолунгський же князь напосідав, мов шалений лев, і незабаром протнув Володові груди. Гейзо, молодий жупан з-за Райни, бився з Ратибором, князем Білгородським. Ратибор тиснув і заганяв супротивника між столи, та раптом наступив на чийсь труп, і нога звихнулася, й рука йому теж схибила.

Гейзо ж скористав з того й відтяв Ратиборові голову з відвалом.[44]

Та не встиг зрадіти своїй перемозі, як навстріч йому виступив старий кравчий, князь луганський Годой — простоволосий, із довгим сивим оселедцем на тім'ї. Й молодому жупанові довелося відступити. Годой меч дістав йому горлянки саме між столами, де лежав перетятий Ратибор.

Поляни тисли й тисли новолунгів, оточивши їх з трьох боків. Тепер січа велася далеко від весільних столів, закиданих трупами.

Тодорік Бернський поранив Гана-Гунтера в живіт і там і лишив лежати, сам же зчепився з Горватом-Гернотом.

— Казав єси, що-с ти наш друг! — між ударами меча гукав королевий брат.

— Казав єсмь, але не я-м почав, а ти! І тебе я також протну, як і твого брата, хоч ти й друг мені!

— Лише словом не паскудь! — лютився Горват-Гернот і рубав, і підрізав, і робив несподівані випадки вперед, щоб дістати в'юнкого й дужого бернця кінчиком двосічного меча.

Обоє знали один одного, й оружжя один одного теж знали, й тому герцеві, здавалося, не буде ні краю ні впину.

Русичі тисли й тисли з усіх боків, новолунги йшли всп'ять. Та, підкоряючись голосові Горвата-Гернота, вони спромоглися продертись до воріт, і вибігли в окольний город, і тепер відступали назад, стримуючи полян. Одначе, коли збігли з гірки й почали задкувати головною вулицею до городської Полудневої брами, з Перунового пагорка їх ударили нові можі.

Новолунги, рятуючись, повернули назад до княжого двору й засіли в будівлі приворітній, і тільки окремі пари й досі змагалися серед просторого двору, й ніхто не втручався в сі поєдинки.

— Паліть будівлі! — кричав хтось, але ніхто не палив, і всі знову насідали в двері та вікна, й січа буяла й на ганках, і всередині. Подвір'ям бігали нажахані молодиці й дівчата й кричали дужче

за самих можів, які билися й помирали на їхніх очах. Котрась тонко голосила, тримаючи на колінах закривавлену голову, ще одна здерла з себе полоток і рвала волосся. Гатило ж стояв на ганку з оголеним мечем і тільки дививсь. Й аж коли новолунгів загнали до будівлі, він мов прокинувся.

Князь і досі не знав, що ж викликало сю несподівану бійку. То мало бути справою рук його жони Гримільди, але княгиня стояла обіч і тільки в розпачі заламувала руки. Невже вона-таки?

Дворищем бігали, вигукуючи нестямні слова, можі з кривавими смолоскипами в руках, тут і там лежали поранені та вбиті, Гатило ж не знаходив у собі сили підняти меч. То було якимось насланням, і в голові йому маяли окремі слова, перекошені від болю та люті обличчя й невпинний ляскіт оружжя.

Тодорік Бернський нарешті здолав охопленого шалом і люттю Горвата-Гернота. Він ударив його під праве нижнє ребро, коли той спробував досягти його краєм меча й поточивсь уперед, не зустрівши супротивника, якому пощастило вхилитись од страшного випадку. Горват-Гернот став на одне коліно, тоді сперся на меч і спробував підвестись. Але була вражена печінка, й він знав, що то вже край. Узявшись обома руками за довге вруччя, він так і стояв, поклавши знесилену голову на хрестовину. Тоді зімлілі руки сковзанули вниз, і, забагривши блискуче лезо свіжою червоною кров'ю, він упав набік, не випускаючи лезо з скривавлених долонь.

Тодорік Бернський, важко сапаючи, подався до воїнської. Русини вже пробилися всередину, й тепер бойові крики чулися приглушені й мов несправжні. Гримільда прочнулась. Піднявши з землі голову свого малого сина, вона здерев'янілими ногами попростувала туди, де ще точився бій, обережно переступала через трупи й ішла. Повз неї пробігав молодий між зі смолоскипом. Княгиня раптом кинула синову голову й учепилась обома руками в смолоскип. Між оддав і побіг далі, Гри-мільда ж нахилилася й стала навколішки. Біля неї лежав, одкидавши руки, Горват-Гернот. Вона приклала вухо йому до грудей. Брат ще дихав, і серце билось в грудях.

Княгиня піднесла йому запалений смолоскип до розплющених очей. В очах була зненависть і біль. Вона заходилася повільно засмолювати йому киплячою смолою й очі, й рот, і ніс. Горват судомивсь і пручався, та незабаром утих. Княгиня встала, повернулася до святкових столів і заходилась освітлювати трупи смолоскипом, який тріщав і порскав жагучими краплями. Знайшовши свого старшого брата, вона заварила й йому вуста. Але Гано-Гунтер і не ворухнувся. Він був мертвий.

— Гатиле! Дивися! — пролунало в неї. за спиною. — Глянь, як жона твоя мучить своїх братів!

То був Тодорік Бернський. На його поклик прибіг Великий князь і ще кілька вільних од бою можів.

— То є демон! — кричав Тодорік. — Перевітниця! Вона згубилія стількох витязів, щоб упитися їхньою кров'ю!

— Перевітниця!.. — залунало зусібіч.

Тодорік підійшов до Гримільди, яка й досі стояла навколішки над своїм старшим братом, й одним махом розтяв її навпіл.

Гатило раптом замахнувся мечем, та рука його так і впала додолу. Тодорік проказав:

— Аби-с убив тую перевітницю зразу, живі були б усі оті можі...

Великій князь київський, упустивши меч, згорбився й повільним хитким кроком подався через двір до хорому. В усьому дворі була моторозна тиша — й у дворі, й у воїнській, де добили останнього новолунга.

Й тільки собаки в городі вили, відчувши кров, якої тут давно не чути було, вили протягло й тоскно, втупившись мордами в ясний повний місяць, який сідав за Щекавицею, набачившись такого жаху.

В ЛІТО 453-е

Місяця травного

Й знову настала пора весняного буяння, й знову вдяглись у молоденьке липуче листячко берести за Хрещатим Яром, вівтарі вивели з княжих кошар овець на першу зелену пашку, й кияни, загнані холодом у хижі, виходили на повітрі й задирали голови: з-поза Либідь-ріки на Оболонь летіли сірі гуси, білі лебеді та журавлі, летіли з країв ірійських, де ніколи не буває холодів, і в усі пори цвітуть квіти й дерева, й у всі дні сяє сонце. Так повторялося щовесни, й у тому був правічний закон Землі, бо в травному місяці душі померлих згадують родичів живих і шлють їм тепло, й квіти, й трави. Люди раділи, дивлячись, як оживає природа навколо, й самі мов оживали, й перероджувались і молоділи: весна!..

Й тільки в душі однієї людини було порожньо й холодно, й весняний вітер не будив у ній ні жаги, ні любові, ні нетерплячого поривання скоріше сідлати коней і їхати в степ. За сей рік Богдан Гатило зсутулився й геть посивів, хоч йому ще було небагато, коли подумати — зовсім небагато літ.

Той день, що забрав у нього разом, одним ударом, стільки рідних та близьких людей, — і сина малого Яромира, й кривого брата Володаря, й друзів та соратників без числа, й жону, кохану жону Гриму, наче підітнув йому жили, вбив у ньому віру в себе й у людей, і тепер Богдан Гатило жив, як уві сні, й ходив, як уві сні, й усе здавалося йому сірим і позбавленим будь-якого товку сном.

Позавчора кияни поминали своїх можів, що полягли в тому безглуздому бою. Гатило навіть не пішов на поминання. Рік тому Гримільду спалили на вогнищі, й під нею горіли не дуби й не берести та сосни, а сипуче сміття конопляної костриці, бо всі казали, що то не жона, але перевітниця, й Богдан нічого не міг мовити супротиву їм.

Він тепер не знав, де вона й похована, бо спалили тіло її на Чортовому береміщі, в Чорторії, й у те нечисте місце русин з доброї волі ніколи не ступить ногою. Та й попіл розвіяли на всі вітри, щоб не перевернулася її хижка душа вдруге й не почала ссати кров з немовлят і з дорослих. Бо коли упиря й перевітника просто вбити, він знайде спосіб покропитися спершу мертвою, тоді живою водою й ожити завдруге — на те він і перевітник-упир.

Богдан і вірив, і не вірив у ті слова, бо він кохав Гримільду по-справжньому й переживав її смерть ще болісніше, ніж смерть сина та брата. Він уже рік майже не виходив з опочивальної світлиці — тут і спав, тут і їв, коли йому приносили, тут його шукали в нагальних справах і вельможі, хоч йому все остогидло й державні клопоти викликали в душі тупу відразу. Всі, кого любив і хто любив його, тепер були далеко. Одні пішли в ірій до прадідів, інші лишалися за дев'ятьма горами й десятьма лісами. Й тільки молодший син Юрко був поряд і зв'язував його з сим життям.

Богдан знав, що мусить жити, поки Юрко бодай трохи розуму набереться, щоб передати в руки йому важку булаву й ще важчий меч Юра Побідника. Знав і ще дужче карався, бо не мав ні бажання, ні сил працювати й показувати майбутньому Великому князеві приклад мудрості й звитяги. Та й син останнім роком почав уникати вітця свого.

В хвилину розпачу Гатило наказав старому конюшому писати ябеду до Борислава. Він одчував, що, коли сюди не приїде хоча б ся людина, з якою прожив вiку, все піде шкереберть — і держава, й рать, і всі їхні спільні мрії.

Борислав Борич лишив Задунайські землі посадникові Дію й приїхав. І тільки з сим другом дитинства Гатило на мить забував про все й ніби молодів. Але згодом і Борислав уже не міг розвіювати княжого смутку.

Гатило сидів край вікна й зазимкувато горнувся у баранячу гуню. На стінах спочивальні висіло різне оружжя, але воно теж не надихало Великого князя на подвиги й не будило в душі того щему й жаги, як раніше. Богдан знав тут кожну річ до найменшої дрібнички й уже навіть не бачив нічого. Помічав тільки золочені доспіхи, які привезли йому були шуряки з Нового Лугу: калантир із шоломом, та меч, та перський лук, зроблений з крутих турячих ріг і напнений турячою жилою.

Всі речі, які належали Гримільді, челядники попалили, бо перевітниця могла вселитися в будь-яку з них. Се ж оружжя не належало їй, і Гатило сам порозвішував його в спочивальні: воно хоч нагадувало про неї й про ті далекі й майже забуті часи, коли він був щасливою людиною. Богдан дививсь на зброю й подумки розмовляв із людьми, яких давно не було на світі й ніколи більше не буде. Й се тепер лишалося єдиним його заняттям в усі довгі дні й ще довші, майже нескінченні ночі.

Він устав і, тягнучи по підлозі поли гуні, почав ходити від однієї стіни до іншої, й ходив довго, поки йому не помліли ноги, й у спочивальні було тихо, мов у труні, тільки жалібно порипували дошки. Й аж коли почало сутеніти, в двері хтось пошкрябав пальцем. Богдан знав наперед, хто то може бути. Ввійшла Іладіка, яка останніх кілька місяців приносила Великому князеві страву. Се була надзвичайно вродлива чорнобривка літ вісімнадцяти. Її позаторік привіз Данко талем від князя Ілії Херсонського, бо дійшли чутки, нібито Ілія змовляється поза спиною в Данка й самого Богдана з булгарами й саками.

Іладіка, вдягнена в довгу грецьку сукню, пропливла через опочивальню з двома полумисками на випнутих уперед руках і зупинилася коло Гатила.

— Куди поставити, князе?

За сі роки в Києвому городі Іладіка перейняла мову й говорила майже як русинка, й тільки «ж» та «ш» вимовляла не завжди, особливо, коли хвилювалася.

Богдан мовчки кивнув на підвіконня, бо стіл був до краю заставлений усіляким посудом.

Княжна Іладіка зробила, як він сказав, тоді пропливла до столу й тихо йойкнула:

— Все стоїть незайняте!

Князь нічого не відповів їй, чекаючи, коли вона вийде, щоб знову поринути в забуття. Та княжна вклякла біля столу й дивилася на Гатила такими широко розплющеними карими очима, що він аж засовався.

— Чого стоїш?

— А що? Зору, поки попоїси.

— Йди.

Дівчина грайливо забликала:

— Не підуй, поки не попоїси. Бити-ймеш? Усі в дворі рецуть, що то я тебе так зле годую...

— То й що тобі є?

— Мені боляче... — серйозно проказала грекиня й довірливо спитала: — Мозе, хай хтось инчий носе тобі страву?

Гатило махнув рукою й відвернувся. Йому було зовсім-таки байдуже, хто носитиме ті полумиски й чи носитиме їх узагалі. Він сидів так, обличчям до вікна, поки Іладіка й вийшла. Власне, він і не чув, коли дівчина зникла, а як поглянув назад, у спочивальні не було нікого.

Смерком Гатило в тій самій гуні вийшов у садок, який починав братися дрібним листям. На лавці хтось бухикав і совавсь. Князь хотів був повернутися, тоді роздумав і собі сів поряд, навіть не глянувши, хто то є.

— Зирю на тебе, Гатиле, та й згадую...

Князь упізнав косака Шумила. Старий уже кілька разів намагався розважувати його своїми спогадами. То було одне й те саме: як зустрів його під Витичевом, як нарік ім'я йому, як потім...

— Тоді я-м був ще молодий.

Отже, не вгадав. Дідо почав говорити про себе. Гатило спробував здумати, скільки ж йому літ, але, так і не здумавши, сидів і не обзивався. Шумило ж неначе знав, про що мислить Великий князь.

— А з русальської неділі на дев'яносто четверте літо зверне мені.

Шумило вже сидів удома — Юрко вийшов з того віку, коли мав надобу в ньому. Гатило дав старому готаманові маленьку хижку в самому кутку двору, під вежею Полунічних воріт, і Шумило цілі дні висиджував із сторожами на вежі й удивлявся побляклими очима в далеч, на перехрестя Залозного й Соляного шляхів, яке без ліку топтав копитами своїх коней.

— А се-м намислив помирати абощо... Не доведи, Боже.

Гатило аж обернувся до діда. Не думав, що Шумило так боїться смерті. Він глухим голосом спитав:

— Страхітне?

Дідо відповів не зразу. Спершу побухикав, тоді зітхнув і мовив:

— Ніт, не страхітне. Я-м смерті не боявсь аніколи. Й сам добре відаєш. — І раптом нахилився до князя й довірливо забубонів: — Але страхаюся вмерти в запечі! Не личить косакові. В Лузі на глум стану... — Він знову бухикнув й аж тоді спитав: — Гатиле, чи немає де раті в землі твоїй?

— Нема, — байдуже відповів князь і встав, махнувши рукою Шумилові...

Борислав Борич був тепер першою людиною в усьому царстві Руському. Він щоразу повідомляв Великого князя про свої дії, але то було для годиться, бо ж обидва добре знали се. Вранці наступного дня Борислав прийшов по обіді.

— Слю в греки Годоя, — сказав він.

— Для чого?

— Дань.

— А-а...

Данину Всхідня Римська імперія сплачувала в Мізії в городі кам'яностінному Сердіці. Сплачувала чинно, та виникли суперечки: частину боргу імператор Маркіан хотів гасити товарами. Богдан торік погодивсь, але сього року виявилось, що товари такі русинам непотрібні й вони можуть купувати їх дешевше на всхідних марках — у Персії чи деінде.

— Добре робиш, Боричу, — сказав Гатило, бо без побратима не знав би, що й діяти з такою державою.

Перший болярин більше нічого не казав, але Гатило час від часу зиркав у його бік. Щось має повідати ще Борислав, а мовчить і тільки задумано шкребе полисіле тім'я. Нарешті почав здалеку:

Чуєш, Гатиле... Я-м багато слухався тебе... Тепер послухай мене маломудрого.

— Речи, — сказав Гатило.

— Видимир, князь готський, послав гудця Ардарікові, що-с ти охабився землі Руської.

— Нехай, — кволо кинув князь, бо йому й справді було байдуже, хто та як про нього мислить і що каже.

— Але то ще не все...

— Речи...

— Ардарік одповів Видимирові, що Аттіла... зворожений.

— Ким?

— Перевітницею, — не зразу відповів болярин. — Зворожений і не може ні на коня сісти, ні з хорому вийти — ноги відняло.

Гатило тільки зітхнув. Десь-то так воно й є, бо вже рік він і справді не виходив за стіни городу Києвого.

— Мушиш, Гатиле...

— Що?

— Мушиш, речу, показати їм... готам і всім, хто не діждеться смерті твоєї, що живий єси й у сідлі

тримаєшся.

Великий князь мовчав, і київський болярин шукав дошкульного слова.

— Мусиш се зробити для землі Руської.

Богдан Гатило довго зітхав і довго крутив оселедця на руку, й побратим Гатилів терпляче сидів поряд і думав, що має сказати йому ще, аби вивести з байдужості. Та надій лишалося менше й менше, й се приводило Борислава до розпачу. Й зовсім несподіваним було для нього Богданове слово:

— Чини, як знаєш.

Борислав ще не йняв віри вухам своїм і дуже несміливо, щоб не напсувати справі, промовив:

— Поїдьмо в Західню Русь.

Гатило злякано блимнув на нього й перестав крутити оселедця. Борислав дивився на нього так благальне, брови його так жалібно звелися на переніссі, наче він, сей загартований у січах і ратях між, сей рубайло, який навіть у бою знаходив силу жартувати, міг заплакати. Гатиліві стало шкода побратима, й, щоб не дати йому зганьбитися, він кволо всміхнувся:

— Хай на твоєму буде, Борисе.

Наступного ж ранку, поки залізо не схололо, Борислав зібрав у далеку путь

Воротилу сотню. Найдужче боявся він дрібного дощу, який почав сіятись удосвіта й міг зашкодити.

Та коли людині до всього байдуже, їй однаково, чи йде дощ, а чи смажить сонце. Гатило, загорнувшись у шкарубке вовняне корзно, сів на свого застояного яблукатого жеребця.

Виїхавши з Полудневих воріт, сотня на чолі з Бориславом і Гатилом перетяла Діброву над Хрещатим Яром, звернула ліворуч і поміж горами Хоревицею та Щекавицею вийшла на Оболонь, де Соляний шлях перехрещувався зі шляхом Залозним, і побралася на захід.

Їхали майже мовчки, Борислав із Гатилом попереду, Воротило кроків за двадцять від них, а по Воротиліві вся сотня молодшої дружини. Борислав боявся розмовляти, бо кожне невдало кинуте слово могло вразити Гатила, й він тоді повернеться назад, і ніяка сила більше не зрушить його з місця. Тільки на п'ятий день, коли Дерева лишилися позаду й Залозний шлях зав'юнився вздовж берегів Злуч-ріки, Бориславові мов тягар з пліч упав. Гатило не міг не помітити сього, й одного разу, вже десь у верхів'ях Злучі, він сказав:

— Мислиш, не відаю, куди ти везеш мене?

Борислав довгим стривоженим поглядом подивився на князя, та той усміхавсь.

— Я-м од першого разу зтямив тебе, — мовив Гатило, але не наказав спинятись і не виявляв ніяких зломірів, і велій болярин зітхнув: — Мислиш, ти хитрий єси, а я-м ступів геть?

Гатилова балакучість свідчила про те, що дорога трохи таки розважила його, а се було головне для Борислава.

— Взяв єси на одур мене з тими вивідами, еге ж?

Велій болярин полегшено засміявся. Він і справді вигадав усі ті побрехеньки про Видимира й Ардаріка, але не дуже й набрехав, бо варто остроготам відчути слабінь городу Києвого — й вони одложаться геть від руки полянського князя. Він так і сказав Гатилові, й той нічого не мовив супротиву.

Далі Галича Борислав, як і сподівався Гатило, його не повіз. Князь галицький Острій, тесть Богданів, зустрів зятя з усією пишнотою, на яку був здатний, далеко за Дністром, дуже широким і каламутним о сю пору місяця травного. Й серед учти була й Гатилова жона Єрка разом з п'ятирічною донькою, названою на честь вітця Даною.

Богдан подивився на Єрку, яку за шість років устиг забути, бо ж бачив її всього кілька день, і на чорняву Данку, якої взагалі не бачив, — і в душі його не озвалася жодна струна. Й то було так, бо людей розділяють не тільки роки, а й відстані, Єрка ж, його жона Ярина, весь час безвиїзно сиділа в своєму приданому городі Войнилові, сиділа разом з донькою, яка тут і народилася, й він ані разу майже так і не згадав про них...

Єрка дивилась на Богдана трохи злякано, й йому стало шкода її. Всі дванадцять день, які він пробув у Войнилові, бо ж Борислав сього прагнув, Гатило намагався бути лагідний і з Данкою, й із жоною. Та крига в душі не танула, й се розуміли всі, й насамперед сам він.

Довгими ночами він лежав, розплющивши в темряву очі, стомлений і спорожнілий, а коли засинав і раптом прокидався знову, щоразу здавалося, що поряд лежить не Єрка, чорнобрива красуня Єрка, мати його дочки, а хтось інший, кого вже нема й ніколи не буде. Й уранці він потім уникав дивитись Єрці в вічі, ніби й вона могла знати, що робиться в його заціпенілому серці.

Коли Єрка виряджала можа свого в дорогу, на віях їх тремтіли сльози, й Богданові було ніяково, що не зміг зігріти й приголубити сю гарну молоду жінку. Він уклонився їй і Дані, торкнувши рукою трави, тоді вперше за всі дні поплескав доньку по щоці й сів на коня. Мала ж заплакала голосно й ревно, ображена чи налякана своїм незнайомим вітцем.

Так Гатило й повернувся додому, й ніякі Бориславові хитрощі не допомогли, й усе лишалося, як і було весь прожитий рік, і ніхто не знав, чого сподіватись від дня прийдешнього, й найменше за всіх знав се сам Богдан Гатило.

Дні точилися сумно й одноманітно, він ціле літо не виходив за стіни дідинця, вітчого й діднього двору, тільки надто паркими вечорами сідав на лавиці в молодому садку й мовчав разом із дідом Шумилом, який теж став неговірким, тільки раз по раз бухикав — глухо й глибоко, мов із порожньої діжі.

Тепер Богдан од ранку до вечора читав. І то не була грецька книга з великим хрестом, яку колись начебто забув у його світлиці луганський князь Годой, а стос дощечок, змережаних таємничими четними різами давнього руського письма, якого навчив Богдана сивовусий скоморох Харко Мурин. У книзі йшлося про дивні речі. Досі йому й на думку не спадало, що світ стоїть споконвіку на трьох слонах, названих мамонтами, що ті мамонти нічого не їдять, а тільки глибоко дихають — коли вдихне перший, полудневий, він роздимається й більшає, й світ над ним підважується й відхиляється од сонця. Тоді сонце ходить низько над світом, і се зветься зима. Коли ж сей мамонт видихає й худне, світ нахиляється до сонця, й починає теплішати. Два ж інші мамонти перекидають одне одному сонце й місяць, і тоді настає день або ніч. А зорі — то вічі померлих людей, бо й досі ж кажуть не тільки «дивлюсь», а й «зорю». Де людина вмерла, над тим самим місцем спалахує її зірка. Найбільше ж умирає людей на важкому шляху через полудневі степи, тому й на небі ціла дорога густих зірок, які теж називаються Соляним

Шляхом, бо дрібка солі на Русі дорого важить, і нелегко здобути її й привезти з далекого Руського моря, на яке греки речуть Евксинське.

Розповідалося й про те, звідки на світі взялися звірі й що кожен звір у собі несе, — собака вірність, бо створена богинею Вірою, кішка — лжу, бо ховається в ніч і дітей своїх зачина тільки вночі, ведмідь — силу й любов до землі своєї, бо в давнину ведмедів звали русами, й поляни зродилися саме від них і тому й зветься русинами й русичами, тобто синами руса.

Богдан читав і порівнював те четмо з грецькою книгою про їхніх кумирів. І раптом замислився. Ніде в руському письмі не сказано про те, відколи ж оті три слони-мамонти держать на своїх спинах світ. Се його дуже дратувало, бо грецька книжка твердила, що їхній Христос народився літа 5508-го, Адамос же літа 1-го.

Він перегорнув усю товсту книжку й ніде не знайшов про те, відколи ж існує світ на Русі. Було сказано, що від окняжіння Великого князя Велімира до його смерті минуло літ двадцять і п'ять. Але ж греки пишуть: літа божого такого-то. А як же ми?

Він сердито відсунув книжку, коли ж увечері здибав коло порога скомороха, спитав:

— Скільки вже світ є на Русі?

— А що стало? — здивувався Харко Мурин.

— Бо в грецьких книгах се є, а в твоїй нема. — Й розповів скоморохові, в чому річ.

Харко Мурин запитав:

— А де починаються зорі?

— Як то де?

— Мають вони почин?

Се було зовсім нелегке запитання, й Гатило не тямив одповісти. Нібито ж усе мусить мати почин і кінець? Тоді Харко намалював пальцем у поросі велике коло круг себе й спитав:

— А де сьому колові почин?

Почину й краю не було, й ся думка сподобалася Гатилові.

Але, на відміну од кола, книжка мала початок і кінець, і князь урешті дочитав її. Й знову потяглися кволі й сірі дні та нестерпно довгі ночі. Вранці Богдан думав про те, що мерщій би надходив вечір, а лігши в цупке ложе, не міг дочекатися сходу сонця. Й думки поволі теж замерзали в голові й тяглися мляво й сонно, й він міряв дні сніданням, обідом та вечерею, коли приходила чашниця грекиня Іладіка й приносила свої одноманітні полумиски.

Гатила дратували й ті полумиски, й сама дівчина в довгому до п'ят полотті, в якому вона здавалася тесаним з дерева живим вистуканом, схожим на ті, що споконвіку стоять на священному Перуновому горбі навпроти воріт княжого двору. Іладіка приходила з тремкою усмішкою й трохи лякливим поглядом широко розплющених очей і завжди довго торохтіла на столі полумисками та братницями, довше, ніж міг витримати Богдан. Його дратувало все в ній, і він грубо питав:

— Усе вже-с перемацала?

Тоді вона йшла з хати, не дивлячись на князя, й йому ставало трохи муляко, що так грубо поводитья з нещасною полонянкою, яка не має ні вітця, ні матері, ні когось кривного в сьому чужому для неї світі. Але наступного разу він знову грубо виряджав її геть, і все повторювалось, і дні тяглися за днями, незалежно від години надворі, невиразні, й одноманітні, й сумні.

Й сталося так, що Гатило потроху призвичаївся до братниці[45] й тільки в її товаристві почав одчувати якусь утіху та забуття...

Місяця сніжного

Коли Дніпро скувала крига й усі річки довкола городу Києвого — й Хрещатик, і Либідь, і Глибочицю, й широкоплесу Почайну — вкутали глибокі сніги, а над засіками та вежами кружляло гайвороння, збираючись у свій пізній вирій до теплих степів над морем Руським, перший вельміж Борислав зі старим конюшим Войславом ішли з княжих воріт просто двору до хорому. Сніг сухо рипів у них під узятими в дорогі остроги чобітьми, мороз кусався й щипав їх за руки та обличчя, але вони йшли і йшли, повільно, неквапом і майже врочисто. Челядники й роби, що траплялися їм на дорозі, здивовано рячилися услід першим можа́м городу стольного, з воїнських і стаєнь визирали отроки й конюхи. Щось мало трапитися, щось небуденне й значне, коли вельможі так урочо виступають рядком, убрані в своє найрозкішніше вбрання, — білі гуні, криті шовком і паволоками, торочені на рукавах і подолі бурими куницями, в гостроверхих, також у кунячім околі, шапках і золотавими й сріблястими шлика́ми з китицею, в червоних жупанах, які виглядали з-під розстебнених гунь, і при дорогім оружжі.

Щось неодмінно мало статись, і двором услід за вельможами покотились неймовірні чутки.

На ганку Борислав зупинився, відчинив дубові двері й ступив у сіни, за ним пішов і Войслав. Довгими сіньми лунко грюкали їхні ковані чоботи, й з бічних дверей також визирали тивуни й челядники. Вийшов старий домажирич Адамис у дубленій гуні з білим ковніром, скинув ягнячу шапку, але вони проминули його й пішли далі, до сходів, що з кінця сіней вели на повершя, й їхні кроки були так само лункі й таємничі. Тільки коло спочивальні великокняжої вони спинились і випустили чашницю Іладіку.

— Є він? — кивнув на двері Борислав.

— Є, — відповіла дівчина й страдницькими очима обійняла вельможів. — Сцо сте намислили, болярине?

Вона тримала поперед себе повнісінький, неторканий полумисок із пойнятою холодним смальцем свининою та три порожні мідяні братниці. Борислав одтрутив дівчину з-перед себе й рішуче ступив через поріг. Вони стали посеред спочивальні, вистеленій килимами й ряднами, з одним-єдиним ложем під супротивною стіною, невеликим хрестоногим столом із безліччу братниць і полумисків та довгим дубовим ослоном, що сягав попід обома вікнами від дверей до покуття.

— Великий княже! — незвично врочистим голосом продуднів Борислав Борич, і князь відгукнувся:

— Га?

Такого звертання він ще не чув од Борислава й тепер, здивований, блимав то на одного, то на

другого вельможа. Князь був у самій полотняній сорочці та бузинових ногавицях, босий і простоволосий. Довгий сивий оселедець заплутавсь у їжакуватому, давно не голеному тім'ї, обличчя було теж неголене хто зна й відколи, очі в обрезах зморшках дивилися на прибульців, мов крізь імлу, й усім своїм виглядом володар землі Руської швидше нагадував лісовика-смолича, ніж Великого князя.

Борислав добру сімницю вже не бачив Гатила, і його окаянний вигляд змусив серце боляринове болісно стиснутись, але він узяв себе в руки й ще вчистішим голосом проказав:

— Рать сполчається на землю Руську, Великий княже!

— Га? — знову безтямно прорипів Гатило, бо до його свідомості не доходили Бориславові слова.

Велій болярин доказав:

— Рать многа: й чудь, і єм, і сум, і мурома з весами. Сідлай, княже, коня сивого та бери меч к опоясу.

Богдан Гатило ще якийсь час тупо дивився на Борислава й на старого конюшого, який стояв праворуч першого вельможа, тоді схилив голову між коліна й застиг. І тільки Борислав Борич бачив, що мед у братниці, яку міцно стискав Гатило, раз по раз брижиться тонкою хвилькою.

Гатило плакав.

Борислав повернувся і тихо вийшов, і Войслав теж подався за ним, і більше того дня вони не ступили на поріг княжого хорому. Гатило засунувся зсередини й нікого не впускав у спочивальню, навіть усмерть перелякану чашницю Іладіку, яка кілька разів намагалася погодувати його. Попостовбичивши з годину під дверима, вона пішла до Адаміса, не знаючи, що сталось і що має статися відтепер.

Та раннього ранку, щойно над княжим двором сіли перші сутінки й Борислав із Войславом підійшли до хорому, Гатило вже стояв на високому порозі в короткій баранячій гуні під опояс, у смушевій шапці з чорного ягняти та в чоботях о високих халявах. Спина йому ще сутулилась, але ноги з ледь розведеними вбік підборами трималися міцно на закрижавілому порозі.

Він коротко рипнув голосом:

— Уходьте.

Й загримотів сіньми всередину. Вельможі подалися вслід йому, й серце в Борислава Борича радісно закалатало. Таки прокинувся князь, очунав од хмільного чаду та липучої байдужості Гатило, очунав-таки...

На десятий день, перед самими колядками, велике ополчення, зібране з окольних руських сіл і городів, побралося нескінченною вервою до Вишгорода й далі на полуніч, куди вів ще не добре вкочений Соляний шлях.

По трьох сімницях сполчення дісталось Ільмень-озера, де вже літ тому тридцять почали селитися словіни, полишивши старі вітчизни на Березині та верхів'ях Дніпра.

Очам руських ратників відкрилися жажні видива. Вздовж лісових доріг і просік стояли довгі ряди хрестів із розіп'ятими на них бородатими людьми. Трупки були без носів і вух і давно поклякли на морозі, ноги в них висіли з хрестів, об'їдені вовками й лисицями, простоволосі

кучматі голови, й плечі, й одяг були засипані снігом, очі ж дивились похмуро й моторошно крізь холодну зашкленість смерті. З одного старезного діда було здерто весь одяг, а на грудях і животі повірізувані великі й уже почорнілі хрести. Певно, то був колись старійшина всього великого роду, який тепер простягся вздовж лісової просіки шерегою розп'ять.

І тільки тут Гатило прочнувся остаточно. Здибивши яблукатого жеребця, він уп'явся острогами йому в живіт і погнав попід страшними хрестами й гнав доти, доки й тягся нескінченний ліс. А ввечері сказав, намагаючись не дивитися в бік болярина Ореста й князя Тодоріка Бернського:

— Хрестаті.

За теплою великокняжою полоткою вирував тисячоголосий табір, а в полотці здавалося тихо, моторошно тихо. Ті хрести на старому дідовому тілі й ті, інші, дерев'яні, на яких були розп'яті сотні людей, говорили про одне. Рука греків, чи латин, чи, може, й готів, сягла й сюди, бо ні чудь, ні єм, ні сум, ні якесь інше з-поміж сих племен у Христа не вірили; тим більше — словіни ільменські.

Наступного дня вивідцям пощастило знайти кілька недорізаних родів, що ховались у найнепрístupніших лісових хащах.

— Ви чії сте? — спитав у зарослого по вічі діда соцький вивіду.

— Русьские.

— А хто сте?

— Славяне.

Сивий бородатий старійшина, коли його привели до Гатила, розповів, що сталося й яка січа була тут у кінці літа й восени.

Велика тьма прибулих човнами з островів та Холодної землі фрягів[46] разом із готами, які невідомо звідки й узялися, швидко підкорили чудь, і єм, і сум, і ще декотрі менші племена, примучили їхніх вождів збирати ополчення, й усі разом посунули на словін. Може б, словіни й відбилися од напасників, та серед них ворог теж устиг посіяти прю. Дехто здавався фрягам, та готам, та поведеним племенам, їх порозселяли на всі чотири вітри. Інші ж, хто не піддався на одур, узялися до мечів. Але мечів було замало, ворог ішов на полудень і на всхід, куди хотів, і скрізь убивав, і палив, і гарбав, а найнепокірніших, хто відмовлявся уклонитися їм, розпинав на схрещених колодах, піддаючи жахливій повільній смерті.

— Теперя нас десятеро, — закінчив свою розповідь старійшина, моторошно схожий на того діда, якого всі бачили вчора на хресті. — Я да девять баб-маладух. А я уже стар для... Вигібнет род...

Гатило гаркнув:

— Де вони?!

Дід перелякався:

— Кто?

— Фряги, й готи, й чудини!..

— Не ведаю, баарін. — Він слово болярин вимовляв на полунічний лад, і в нього виходило «баарін» чи навіть «ба-рін». — Но ведаю, хто ведаєт.

І розповів, як їм проїхати понад берегом Ільмень-озера й знайти в болотах інші великі роди Балових та Зємових.

За два дні вивідці розшукали в замерзлій драговині чимало словінських родів, бо туди недруги не наважилися заходити. А ще за сідмицю сталася велика січа. Гатилове ополчення розгромило дружини фрягів та заблукалих сюди готів, а погано зоружені ратники чудських, та сумських, та емських вождів, що піддалились на фрязький одур, самі порозбігалися.

Гатило простояв на Ільмені до пізньої весни, коли стежки в лісах і драговищах протряхли. Він наказав чудинам посунутися на захід, до великого Драг-озера[47], сум та ем пересадив за Ладугу та Волхов, а на сьому березі Волхова зрубав чималий город, нарікши його Новим, і лишив там посадника свого Воротила з сотнею молодших дружинників.

— Воротило між підлий, — сказав він новим городянам, — як і всі ви. Але нездоланний у січах і мудрий словом. Будьте руськими й слухайтесь його, як би сте слухали мене.

Й у кінці місяця квітного першими дорогами Гатило подався назад, повівши все ополчення й велій полон у возах і за возами. Кілька сот свеїв, узятих талями, він оддав Чернігівському князеві Божівоєві, своєму новому родичеві, чия донька нещодавно таки пішла за Володового сина Остоя.

Там, де Сож-ріка впадає в Дніпро, син загиблого Волода Остой, побравши полон свій і тестів, пішов просто до Чернегова, Гатила ж манив рідний город Київ.

То було незбагненне. Він ніколи не думав, що може так сумувати за вітчим вогнищем, і навіть побоювався, чи не наслано йому якоїсь мани, чи не приворожила та молода чашниця — грекиня, бо її великі засльозені очі ввижались йому тепер і день і ніч. Ніхто його вдома не чекав — жодної рідної людини. Навіть син молодший Юрко, двадцятишестирічний сотник, їхав на чолі своєї сотні поряд із вітцем.

А Гатила тягло додому, й зелена весняна путь здавалася безконечно довгою, й він не міг дочекатися, коли ж нарешті сяйне перед очима синьовода Прип'ять. А як і Прип'ять перепливли, Богдан заходився чекати з дитинства знайомих пагорбів Вишгорода. Й не тому, що в сьому городі довгі роки жила його перша жона Руска, а через те, що з гір вишгородських видно заборолу городу Києвого.

Великий князь їхав попереду на своєму яблукатому жеребці, зовсім не схожий на того Гатила, який ще півроку тому загинув, доброхіть віддавши себе на поталу повільній смерті від зеленої липучої байдужості. Спиная його випросталась, очі гостро дивилися з-під густої стрішки прямих брів, довгі сиві вуса та сивий князівський оселедець маяли на стрічному теплому вітрі, комір простої вишиваної сорочки був розсупонений, і струмінь повіву приємно лоскотав могутні груди. Богдан дивився вперед, але пильно слухав розмови сина Юрка з десятником. Княжич сказав, мрійливо зітхнувши:

— Мені б отак, як старий стану...

Десятник же впевнено відповів:

— Усі такі вони.

Говорили про старого готамана косацького, й се була ще одна радість Богданова. Таки ж радість, хай там що не є, й він міг би зі щирим серцем і відвертою душею не те що хвалити Шумила — пісню йому співати. Казали, буцім котрийсь гайдар уже склав про нього думу, але Гатиліві ще не доводилося чути її. Він сам собі сказав покликати гайдаря того, як тільки приїдуть до городу стольного, — нехай співає, й нехай чують ту правдиву думу про руського витязя Шумила Косака...

Початок тій пісні слід було шукати ще морозяного ранку місяця сніжного, коли Гатило, стріпнувши з себе облудну ману, запоясав меч Юра Всепохідника й став ногою в стремено. Тоді він так і лишивсь: одна нога в мідяному стремені, а друга доли, в утопаному снігу. Підійшов старий Шумило й гримнув так дуже, як уже давно не гримів:

— Стій, Гатиле!

Богдан похмуро дивився на діда. Він уже знав, про що казатиме Шумило, бо то було закінченням їхньої розмови влітку на садовій лавочці.

— Маєш узяти й мене, Гатиле. — В голосі його було не стільки прохання, як наполегливої впертості. Він повторив: — Маєш узяти й мене. Давно-м ждав сього дня. Дяка Морані — не взяла мене досі, дала діждатися. Не дай же й ти старому косакові згинуть на полу. Рать прийшла на святу Русь — инчої я вже не діждуся.

Він був у своїх косацьких червоних ногавицях та білій вишиванці, підперезаний широким яскраво-синім опоясом з доброго тонкого сукна, мав на ногах зелені чоботи, сиву ж смушеву шапку тримав у руці. Спечене всіма вітрами, зборознене дрібними й великими зморшками лице його здавалося проти снігастих брів, і вус, і чуприни вилитим з давно потемнілої бронзи, яка не знає ні віку, ні зносу. Стоячи в такій незручній позі — одним чоботом на снігу, а другим у стремені, Гатило мимовільно замилювався колишнім Юрковим учителем. А старий дививсь на нього з-під білих брів, однією рукою тримаючи шапку з червоним готаманським тулом, а другу поклавши на свіжовичищене срібне вруччя харалужного сікуна.

— Дайте Шумиліві коня, — тихо мовив Гатило й нарешті сів у сідло.

Більше він і не бачив діда, той ніби розчинивсь у пістрявій нескінченній лаві ратників. Не здибував його ні дорогою до Ільмень-озера, ні в тих сумних лісах, де на кожній просіці тяглися хрести з розіп'ятими, ні в непролазних, закиданих підступним снігом драговищах, де ховалися недобиті й недоловлені бородані-словіни.

Зустрів Шумила тільки перед останньою, вирішальною січчу. Дід сидів на кудлатому присадкуватому конику, яких полюбляв колись Гатилів друг і побратим Вишата, Вишеслав Огнянич. Русини шикувалися на лівому березі закутої в кригу річечки, сотня до сотні, полк до полку, й на чолі кожної лави стояв болярин або воєвода. Шумило ж примостився між двома полками комонців, і князь, сам не знаючи, для чого, раз по раз обертав голову й дивився на старого косака.

Ворог стояв густою лавою на тім боці й не хотів рушити вперед ані відступати назад у поле, щоб дати руській раті перейти на свій берег. Тоді досеред річки вихопилося кілька охочих подрочити недругів. Зав'язались окремі герці, гору брали то ті, то сі, лави ж стояли непорушні, хоч холодне сонце, яке котилося понад самісінькими лісами, дійшло своєї найвищої точки. Русини ще вдосвіта вчинили потребу своїм кумирам, і насамперед Юрові Побідникові. Жертви давали добрий знак, і всі були певні в перемозі, та Гатило стримував запал можів. Кумири кумирами, але й вони так просто, дурневі в руки, перемоги не дадуть, і треба було виманити

фрягів.

Збоку могло здатися, що на герць виходить кожний, у кому заграла жага крові. Насправді ж, Гатило керував герцем усіх витяславів, що змагались на льоду. Перед лівим крилом руської раті зібралося душ із сорок сміливців, які віч-на-віч сіклися з охочими фрягами. Богдан потроху додавав туди можів, і по якомусь часі ліве крило вигнулося й заходилося поволі сунути до поєдинців. І коли перші лави дійшли досеред річки, протилежне крило ворога не витримало такої близькості, зігнулося й пішло насупротиву. Між ними та серединою втворилася тріщина, Гатило ж тільки на се й чекав.

Середина руського ополчення теж відкотилася і несподіваним ривком уклінилася в отвір, дедалі дужче розпинаючи його й не даючи головним силам ворога прийти на допомогу нерозважливому крилові. Січа зав'язалась на самому березі, й коли ворога достатньо потіснили, на нього сіли задні лави русинів, сховані в близькому лісі. Так розірвані полки, позбавлені опори збоку, було вже легше давити, й Гатило метнув свою сулицю вперед.

— Князь уже почав! — гукнули можі звичний оклик. — Потягнімо й ми по князеві!

Гатилів задум удався. З могутнім криком «Сла-ав-ва-а-а!», що то захлинався, то вибухав з новою силою, рать руська в лоб ударила ворога, який намагався прихистити себе там, де з'яв пролом у лавах, і тим самим ще дужче розріджував свої лави.

Богдан бився в першій шерезі синові сотні, княжич Юрко, могутній, як і отець його, стояв о ліву руку, й піші фряги падали під їхніми кіньми один за одним, хоч билися й відважно, навіть люто. Й тут, з одвалом стявши голову високому рудобородому фрягові чи готові, Богдан знову помітив Шумила. Дід стояв трохи правіше й рубався з комонним супротивником, а молодші вої допомагали старому, не даючи фрягові зайти збоку. Князеві хотілося крикнути дідові щось гарне й підбадьорливе, але боявся, що той може раптом обернутись і підставити себе. Та й навряд чи почув би його дід у страшному ляскоті мечів і щитів, у неймовірному гаморі живих і конаючих.

Богданові заплуталося стремено, й він одійшов на півтора коня всп'ять, а тоді почав завдруге протискатись до передніх. Вої змішалися в суцільне вировисько, та полян годі було сплутати з ворожими можами: всі, хто не мав калантиря чи різниці-кольчуги, повивертали свої гуні вовною догори, й густе бараняче хутро правило їм за найкращу бороню — мечі сковзали по ньому, сулиці заплутувались у ковтунах і викликали розгубленість, якою користалися русини: недаремно ж у всьому світі називали руське воїнство гунами!

Ворожа стріла, може, призначена йому, влучила яблукатому жеребцеві в ший, але ковзнула попід шкіру, й Гатило рвучко витяг її. Й перш ніж пробитися до сина Юрка, який разом із десятником тис поперед себе трьох фрязьких комонців, що прийшли на спомогу пішакам, Великий князь київський знову побачив Шумила. Й так і став, підсвідоме затуляючись од припадкових а чи націлених стріл, які літали в усі боки. Сталось те, чого весь час сподівався князь, — ніхто йому про се не казав, але він був певен, що старий косак се зробить рано чи пізно.

Коли зріділи лави фрягів, зодягнених у цупкі калантирі з мідною лускою, й почали вже просвічуватися наскрізь, Шумило раптом зострожив свого невтомного коника, пробився крізь передню лаву й ударив у скопище, яке стерегло фрязького князя. Там була добра сотня комонників, і передні фряги, що рубалися з русинами, пропустили косака, бо що міг зробити якийсь білобровий дід із княжою сотнею.

А Шумило, з розгону збивши кількох вершників, удерся в саму середину варті й махав мечем своїм так шалено, що там знявся переполох. Замелькали в повітрі мечі й сулиці, заметалися люди й коні, розгублені таким зухвалим нападом оскаженілого гуна, тоді несподівано все вляглося, і над головами вершників з'явився Шумило. Він був ще живий, хоч його підняли вгору на довгих коп'ях десятків зо два ворожих можів. Гамір навколо враз ущух, русини й фряги передніх лав розчепилися, й стало чути голос готамана Шумила. Старий стяг з голови шапку й вимахував нею, фряги ж ніяк не змагали протнути його виверненої догори хутром баранячої гуні. Гатило почув дідові слова:

— Го-гой!.. Русичі-і-і!.. Я-м посік їхнього кня-а-азя-а!..

Й тут-таки зів'янув і пустив додолу руку з косацькою шапкою.

Тоді повітря здригнулося від могутнього зову «Сла-а-а-ва-а!», — й русичі суцільною лавою посунули вперед, ворог не витримав останнього натиску й повернув усп'ять, а кияни, й білогородці, й іскоростичі, й переяславці гналися й гналися за втікачами, й сікли голови в шоломах з відвалом і без одвалу, й кидали зашморги на шиї зайдам, і була січа жажна, й був полон, і помста, й пожива.

Наступного дня до Гатилового стану прийшли бити чолом ті князі чудські, й сумські, й ємські, й муромські, які завчас утекли з фрязько-готського ополчення, й Великий князь київський справедливо розсудив їх, узявши талів по кілька сот од кожного й наказавши племенам бути надалі обачнішими в доборі друзів і недругів...

Богдан стояв на високій горі коло Вишгорода й удивлявся з-під долоні туди, де височіли нові вежі над його стольним городом. Дорогою через луки гнав комонник, низько припавши до холки коня. В тій самотній рухомій цяточці було щось тривожне, й Великий князь одчув, як його серце холоне в передчутті лихої звістки...

В ЛІТО 454-е

Місяця червця

То була справжня несподіванка для Гатила, й він картав себе останніми словами, що не зважив на застороги бернського князя. Тодорік ще й раніше казав, ніби таль Валтарій Аквітанський має на оці недобре, та Гатило не звертав уваги на се. Позавчора ж знову прийшов до полотки:

— Великий княже... Гот Валтарій утік.

— Куди?!

— Ніхто не відає.

Богдан Гатило подумав і наказав послати здогінців. Але досвідчені можі перешукали всі лісові стежки й дороги від півдня до заходу, бо коли Валтарій і справді втік, то мав податися таки на захід, у краї готські, — й не знайшли не тільки Валтарія, а й слідів його. Богдан сподівався, що готський таль просто відстав або змішався з руськими ратниками, та й се виявилось марницею: в жодного сотника й десятника Валтарія не було.

Тоді князь, переправившись через Здвиж, послав гінця в Київ — і попередити городян про своє повернення, й заразом спитати, чи не прибився молодий гот, бува, до городу. Та гінець у дорозі

затримавсь, — кінь звихнув ногу, — й випередив рать усього на годину чи дві й тепер стояв перед князем і червонів.

— Коли?! — майже гаркнув розлютований князь.

— Хіба звечора... Взяв двох коней і...

Майже добу тому! Ще коли Богдан був по той бік Здвижу!

Гатило стьобнув коня й пустився через вишгородські луки до городу Києвого. Та тут дізнавсь про таке, від чого забракло повітря.

Старий конюший розповідав:

— Приходить учора й рече: «Велить князь дати золочене оружжя й молодого жеребця, того, що має зірку на лобі та білий хвіст». Я його питаю: «Нащо князеві тоті іграшки?» Він же рече: «Князь київський вертається з походу побідного й хоче зодягтися в золоте». Я-м мусив дати все тее: й шолом, і калаптир, і щит, і меч, і лук... А надвечір дивлюся — вже нема готського таля. Немає й чашниці грекині Іладіки...

Богдан Гатило враз ізсутулився й потяг ноги до хорому, забувши й Войслава, й полки, що таборились на Тічку, на Торговищі й у Діброві, забувши про славління, яке збиралися співати йому діви київські, чекаючи тільки помаху Войславової руки. Сталось те, чого він найдужче боявся. Таль Валтарій ускочив, але завдав йому ще й другого, дошкульнішого вдару... Паскудниця! Хто б міг подумати, що в отих її променистих очах стільки зрадливості й підступу, хто б міг подумати!..

Він увійшов до своєї спочивальні, побачив на стіні порожні кілочки, де раніш висіли золочені облади й просто в чоботях розтягся ниць на ложу. Скільки капості розвелось у світі, скільки омани... Й кожне намагається вдарити тебе в найболючіше, щоб більше не встав і не звівся. Він так квапивсь із походу домів, а виявилось, серце не піддурило. Кумири попереджали його про зраду, він же не йняв їм віри й тепер мусить розплачуватись.

Богдан зібгав чисту незайману подушку, тоді раптом жбурнув нею в слюдяне вікно — аж друзки посипалися.

— Войславе!

Він вибіг у сіни й на сходинах зустрів старого конюшого.

— Войславе! Крикни серед можів: хто здожене тих усkokів і принесе мені їхні голови — того позолочу!

Старий конюший гайнув до княжих воріт, а тоді вулицею за город. І перед самим смерканням Залозним шляхом і всіма путівцями, що тяглися рівнобіжно з ним, виїхало сорок можів комонних, і кожен вів по собі запасного коня: людина здатна витримати три доби в дорозі, не стуливши ока й не злязачи з сідла, кінь же під вершником упаде за півдня.

Вгадав між Лосько, який вирушив лісовою стежкою понад битим Залозним шляхом. Він здогнав усkokів на четвертий день за городцем Ізяславом, що належав деревлянському жупанові Ярошу. Готський таль Валтарій Аквітанський, тримаючи за повід сірого яблукатого жеребця з білим хвостом та білою гривовою, пив воду з Горині. Він навіть не встиг сісти верхи, коли налетів княжий дружинник Лосько, пустивши повід запасному коневі. Гот витяг меч із золотого піхва й

заходився люто вимахувати ним. Але Лосько швидко повалив його вдало метнутою сулицею. Білявий довгочубий Валтарій упустив меча й упав. Лосько зліз і замахнувся на пораненого, щоб одрубати йому голову, та чиясь рука вхопила його ззаду. То була чорнобрива грекиня, яку Лоськові доводилося не раз бачити на княжому дворі.

— Не вбивай...

Русин подивився на лежачого й зашилив меч свій назад у піхво. Валтарій люто блимав на нього, розгублений несподіваною ласкою.

— Нехай, — сказав Лосько. — Не моє то діло, лиш князеве. Рече милувати — помилує, рече потяти — потне...

Він перев'язав гота й посадив на яблукатого жеребця, який задирався з його вороним, тоді прикрутив до сідла мотузкою за обидві ноги й наказав дівчині теж сідати. Іладіка мовчки скорилася його волі. Вигляд у неї був геть окаянний: довге бузкове полоття роздерлось і майже не прикривало грудей, і вся вона була пошарпана й дуже брудна, мовби качалася в пилюці на шляху.

— Пощо-с така нещасна? — спитав Лосько. Іладіка кивнула на скрученого в сідлі Валтарія.

— Бита єси? Чи поята?

Вона глянула на русина, тоді на гота й не відповіла нічого. Йшли наквапом. Валтарій то втрачав свідомість і починав хилитися набік, примотужений коневі попід черево, то знову випростувався.

Ввечері коло багаття він сказав, зневажливо дивлячись на Лоська:

— Був би-м одяг калантир...

Лосько посміхнувся:

— Моя сулиця пробиває щит, не те що калантир.

Настрій у нього був добрий. Тепер він отримає з Гатила обіцяну винагороду й зможе справити собі власного коня чи бодай пару воликів. А князь не поскупиться. Коли треба буде, Лосько нагадає йому й той випадок на Каталаунських полях три літа тому. Тоді кий, призначений для Гатила, перебив руку Лоськові. Тепер він одержить із князя мзду й зможе поставити добру хижку або й теремець, як у покійного можа Гліба з їхнього Городища. Й вступити до дикої вири[48]... В тій же вирі людина завжди зможе дати собі раду.

Вони повернулися до городу Києвого на сьомий день, бо йшли поволі: Валтарій не зміг би витримати їзди швидкої, Лоськові ж кортіло вручити готського тая Богданові живим. Лосько, як з'ясувалося, прибув навіть першим, і се сповнювало його серце гордістю й новими надіями. Здавши бранців зраділому Войславові, Лосько погнав коня з воріт. Лише тепер він одчув з усією силою, як стомився. Крутила колись перебита в бою рука, й то мало бути на негідь. Він проминув Полудневі ворота й, махнувши до товаришів у сторожі, пойняв білогородську путь. Усі вже давно сидять удома, його ж рідні побиваються за ним, хоч, певно, й дізнались, шо з далекої раті він повернувся живий-здоровий.

Тоді йому спало на думку щось інше: а чи не погодиться Гатило наставити його в Городищі годованим можем — замість убитого взимку Гліба?

Й він зострожив стомленого коня, щоб поділитися думкою з рідними...

Гатило негайно почув про повернення втікачів — сказали челядники, ще й Войслав не встиг прийти. Князь вибіг на сходи, пойнятий півтори сідмиці тамованою люттю. Готський княжич Валтарій Аквітанський сидів посеред двору зі скрученими назад руками, грекиня ж відійшла трохи вбік. Першою думкою в Богдана було — потяти обох на корені тут-таки, серед свого дворища. Він до половини витяг меч, Іладіка ступила йому назустріч, упала навколішки й затулила вид руками, чекаючи останньої миті.

Гатило завмер, так і не витягнувши меча. На ній було пошматоване бузкове полоття, й крізь дірку випнулось припале курявою круглясте персо. Він узяв її за руку, й дівчина вискнула від несподіванки.

— Йди до хорому! — грубо мовив їй Гатило й попхнув уперед, Іладіка, заточуючись, пішла, й тільки коло ґанку згадала про своє полоття й почала стягати шмаття на грудях. — А сього до порубу! — сказав Гатило Войславові. Сам же пішов у двері, які щойно рипнули за молодою грекинею.

Він здогнав її на поверші й повелів, кивнувши на двері спочивальні:

— Сюди!

Дівчина ввійшла й стала коло порога, затуляючи перса руками. Він зупинивсь навпроти неї й довго дивився їй у вічі, стиснувши уста. Грекиня витримала погляд. Гатило так само, як і допіру надворі, загрозливо рипучим голосом кинув:

— Поведу тебе жоною собі! А тому твоєму зітну голову! Чула-с?

Іладіка чула, але не відповіла ні слова, бо її раптом охопила страшенна слабкість у ногах. Вона посунулася по дубовому одвірку й сіла просто біля порога, незручно підібгавши під себе ноги. З очей поллялися сльози, промиваючи на брудних щоках світлі стежечки. Так вона й сиділа, дивлячись на нього, й Гатило теж не рушив з місця, широко розіставивши червоні чоботи підборами окліш.

Тоді вона підвелася й ступила в його бік раз і вдруге й охопила в'юнкими напівголими руками Гатила за шию, й припала йому до широкої грудини.

— Ладочку мій... Ладочку... Я-м залюбила тебе зодразу, як увиділа-м... Тому взе два літа... Ти-с не мав зе хоті й дивитися на мене. Ладочку мій, ладочку...

Її слова падали йому на груди й зігрівали його, мов міцний давній мед, а він стояв, наче дерев'яний, повісивши руки додолу. Він теж міг би сказати їй багато, дуже багато гарних і пекучих слів, як нісся з дальньої раті додому, як чекав того дня, коли нарешті зможе знову побачити її й пригорнути до себе, й перепросити за ті грубощі, яких колись набалакав їй, хоч і тоді вже кохав... Але Гатило продовжував стояти, болісно ковтаючи борлаком, то тільки греки такі велерічіві, полянинові ж не личить всує, на вітер кидати слова й сквернити ними почування свої.

Іладіка сказала:

— Хтів єси потяти мене там, серед двору...

Він не відповів, а дівчина докинула:

— Я ж незаймана єсмь. Ти сам се увидиш.

Він насилу вимовив:

— Пощо ж мовчала-с?

Іладіка зітхнула:

— Соромила-м ся...

Їй розповіла йому все, що сталось перед його поверненням з далекого походу.

Готський зложник, небіж теперішнього конунга Торісмунда, дев'ятнадцятирічний Валтарій давно вже накидав на неї оком — ще задовго до походу. Він знав, що Іладіка кохає князя, й знущався з неї, мовляв, хіба не маєш хреста в пазусі, що не гидуєш кохати поганського царя, та ще й тричі жонатого.

Валтарій часто підстерігав її в темному кутку, й освідчувався в коханні, й намагався поцілувати бодай, але вона відштовхувала його, й утікала, й по тому гірко плакала, зачинившись у своїй кліті, бо Гатило зумисне не помічав її й щоразу грубо гримав.

А тоді поїхав у полунічну рать, і потяглися нескінченні місяці чекання й тихих дівочих сліз. Добре, що хоч Гатило й готського тая з собою взяв. І раптом на початку місяця червця Валтарій прискакав у город Київ, повідомивши, буцімто Гатило прислав його по неї. Вона зраділа неймовірно й ладна була співати на radoщах, але таль застеріг:

— Мовчи, бо Гатило звелів мені привезти тебе до стану його нишком. Руські поганські закони не дозволяють жонам бути серед ратників. Жди мене по заході сонця коло Щекавиці, там, де перетинаються Соляний і Залозний шляхи.

Іладіка так і зробила, тамуючи серце, яке аж калатало від сподівання близької зустрічі з Гатилом. Валтарій прийшов о двох конях, і вона сіла на гнідого. Їхали цілу ніч і цілий наступний день майже без перепочину, й тільки тоді її розібрали сумніви. Дорога вела їх усе на захід і на захід. Вона сказала про се Вадтарієві, й молодий гот одкрився:

— їдемо в Аквітанію!

Іладіка повернула коня й хотіла втекти назад, але не змогла втекти, бо була в своєму вузькому довгому полотті й сиділа на коні, звісивши ноги на один бік. Та й Валтарієв білохвостий яблукатий жеребець, якого кохав Гатило для себе, вдався прудкий і витривалий.

Валтарій завів її в хащі й прив'язав до дерева. Тоді розпалив багаття й, певний, що йому пощастило уникнути переслідування, почав, насміхаючись, розповідати їй свої задуми. Він пішов у рать на полуніч, сподіваючись там перескочити до своїх одноплемінців-готіа, а при можливості вбити Великого князя київського й помститися за смерть свого діда, конунга візготів Теодоріка, Та йому не пощастило здійснити ні першого, ні другого задуму: за його кожним кроком пильно стежив князь Тодорік Бернський.

Тоді Валтарій наважився втікати сам. Зробити се, коли до городу Києвого повернеться вся рать, було б майже неможливо. Мусив якось випередити Гатила. Він так і зробив. У хитрого Войслава видував двох добрих коней та ще й оружжя самого князя Гатила. Їй, звичайно, не міг утриматися, щоб не викрасти й Іладіку, яку давно вподобав...

Молодий гот одв'язав дівчину й почав домагатись од неї кохання. Дівчина не давалась йому до рук, дряпалася й кусалась. Він пошматував на ній одіж, але так і не зміг подолати.

— Не люблю тебе! — кричала вона, обірвана й виваляна в пилюку, розкуйовджена та лиха, мов тигриця. — Ніколи не буду твоєю, так і затям!

— Але не будеш і Гатиловою! — відповів їй Валтарій Аквітанський.

— Буду!

— Ні, не будеш!

— Пощо?

— Не люба єси йому.

— Яке твоє діло! Буду!

— Однаково не будеш.

— Пощо?

— Якби він і полюбив тебе, все б одно не взяв таку...

— Яку?

— Отаку обшарпану. Глянься, на кого схожа єси. Вся плоть виглядає. Він тепер не повірить, що ти не була-с... моєю.

Після того змагання Іладіка й справді мала жалюгідний вигляд. Вона плакала й побивалась, а наступного дня не промовила до білявого хлопця й слова, твердо вирішивши втекти з-серед дороги. Та гот пильно стежив за Іладікою.

Богдан обійняв дівчину й міцно притиснув її до змучених грудей, Іладічине пухке волосся чіплялося за його від учора неголене підборіддя, й довгі посивілі вуса здавалися першою памороззю на збурених чорних хвилях. Богдан гладив ті хвилі й думав, що мав би бути вітцем сій дівчині, але кумири посіяли в ньому зерна Лади до неї, й тут чоловік невільний будь-що вдіяти. Його могутнє тіло наливалося нетерплячою силою, дівчина в Гатилових руках уся горіла, та він здолав у собі той вогонь і грубо видерся з її млосних обіймів.

І тільки в стайнях охолов і заспокоївся. Руський покон лишається поконом для всіх, і Гатило не мав права топтати його, бо князь хоч і є князем, і ніхто не владний заперечити володареві, але його найдужче видно з-поміж усіх, і йому зовсім не байдуже, що про нього думатимуть кияни й некияни.

Єдине, що міг собі дозволити Гатило, — справити весілля не в Купальську сідмицю, як заведено серед русинів, а раніше, бо свята теж повстановлювані людьми чи кумирами не просто так, а з розумним задумом: женитися й веселитись тоді, коли роботу в полі зроблено й попереду лишаються тільки жнива та збирання врожаю. Або ж і зовсім серед зими, по холоді. Великий же князь мав змогу зробити се й раніше.

Й того-таки вечора він оголосив про свій намір повести нову жону. Войслав був геть приголомшений звісткою, Борислав же весело засміявся:

— Слава тобі, Гатиле! Хай щастить землі Руській! Нарешті Великий князь київський став тим Гатилом, яким він знав його змалечку, й тут справді було з чого радіти. Борислав тільки й завважив:

— А як же отець її, Ілія?

Богдан Гатило вперше подумав про сей бік справи. Ілія все-таки князь, хоч і грецький, і належало дотримати покону.

— Істину рече Борислав Борич, — мовив старий конюший Войслав.

Отець же Гатилової першої жони Руски, яку князь посадив у Вишгороді, сімдесятип'ятирічний жупан вруцький Воїбор закивав лисою головою:

— Треба сла рядити, Богдане.

Тесть і сього разу не мав нічого проти нового зятевого злюбу. Його ровесник витичівський посадник Ждан теж погодився:

— Виряджай, Гатиле, сла сватівного.

Великий князь обійняв поглядом усіх присутніх, а в красній світлиці зібралося душ із двадцять князів і веліих та малих боляр:

— Кого ж послемо до князя Ілії?

— Та кого? — по паузі обізвався князь Воїбор. — Сли мене та... — він обдивився присутніх, — та Ждана-посадника. Ми смо можі старі й сиві.

— Тебе не личить, — засміявся Борислав Борич. — Тесть єси Гатилові. Там же всі носять хрести в пазухах, то ще й...

Се зачепило Богдана, й він сказав:

— Хай їде тесть мій Воїборі з хрестатими панькатись не будемо. Не ми їм, а вони нам дань дають і вони роби наші!

Він міг би сказати сим людям, як сестра римського імператора, Юста, сама колись віддавала йому руку свою, навіть лягла б у ложе його, коли б він того захотів, і лягла б, як остання наліжниця. Та Гатило не мав наміру казати про се, бо князі та боляри, які сиділи в його красній світлиці, мусили й самі все добре пам'ятати.

— Їдьте, — сказав він тестеві та витичівському посадникові Ждану. — Їдьте взавтра до корсунського князя Ілії й везіть йому викуп за дочку, достойний нашої землі й нашої слави.

Але ніхто не розходився. Всі чекали останньої волі, й Гатило сказав:

— У неділю почнемо,

Тільки тепер князі та боляри заворушилися й почали вставати з лав, розташованих попід стінами довгої світлиці. Шаруділи коприною й паволоками свитки та ногавиці, бряжчали мечі об підлогу піхвами, радці, кланяючись Гатилові, двоє по двоє виходили в сіни й жваво перемовлялися. Великий князь київський не щодня жону вів, та й не щоразу Русь народжувала такого князя, тому весілля мусило бути гідним його ймена й величі городу Києвого. Кожен мав

подбати про віно для князя, віно ж абияке не піднесеш, отже, й сього разу тріщатимуть спини непокірних смердів.

Була середа сідмиці, ввечері ж напередодні весілля Богдан Гатило мав дуже неприємну й важку розмову з власним сином, княжичем Юрієм.

Юрко був неговіркий, але ласкавий і поштивий до вітця свого. Й раптом щось із ним сталися. Богдан помітив се ще в четвер. Зустрівши сина в стайнях за новими гридницями, він сказав:

— Прийди по заході сонця, маю ректи тобі про справи твої.

Хотів поговорити з сином, чи не пора наставити його тисяцьким над усією великокняжою дружиною. Та Юрко лише буркнув щось незрозуміле й увечері не прийшов. Гатило, не дочекавшись, послав по нього тивуна Туткая. Кібценосий сакин повернувся нешвидко й сказав:

— Княжича немає в дворі. Я-м перешукав у всіх стайнях, і в воїнських, і в малому хоромі, й скрізь...

У п'ятницю рано Гатило знову послав котрогось челядника, та сина знову ніхто не міг знайти. Лиха думка кольнула князя в серце, й удосвіта наступного дня він здибав Юрка. Молодий сотник був верхи й мав намір шаснути повз вітця, та Гатило, стоячи в розчинених воротах, ухопив коня за вузду.

— Куди зібрався-с?

— Пустіть! — глухо проказав Юрко й спробував здибити коня, Гатило ж тримав міцно.

— Злазь.

Юрко, зашарівшись, вишилив ногу й стрибнув додолу.

— Ходім.

Гатило поманив підстаркуватого челядника Мааса й віддав йому синового жеребця:

— Розсідлай.

А сам пішов до хорому, певен, що Юрко тепер нікуди не дінеться й не втече, поламавши волю вітцеву.

Вони сиділи в столовій світлиці й не дивились один на одного.

— Що-с намислив проти вітця? — тихо спитав Гатило. Син мовчав, і се ще дужче хвилювало князя. Він повторив: — Що-с намислив?

Двадцятишестирічний сотник уперто дивився кудись у вікно, широкобровий і гарний, і темно-каре волосся спадало йому до пліч, як і належить княжичеві.

— А нічого, — нарешті видавив син.

— Віри не йму. Щось та пече тобі душу. Повідай, сину. В княжому домі котора — то найлихіший ворог. Нехай таті землі нашої в пря котораються — не ми. За що стережеш зло на вітця — речи!

Син мовчав, і Гатило теж мовчав і дивився в інше вікно, й тисячі думок снувалися йому в голові,

й жодна не трималась купи.

Й раптом неприємний здогад, що підсвідоме вколов його вчора вранці, застелив Гатиліві очі млою. Він обернувся до сина й довго зорив на його вперто зведені брови й міцно стиснені вуста.

— Заради... неї?

Сі слова зронилися мимохіть, і Гатило пошкодував, та було вже пізно каратися й каятись, бо слово не горобець.

Обличчя Юркове, допіру бліде й нетутешнє, почало братися знітом, аж на очах виступила роса. Він зірвався на ноги й хотів бігти геть, але знову сів і низько схилив голову.

Гатиліві все стерпло всередині. Рука сама вхопила довгу косу шпакуватого оселедця й почала сукати й накручувати його, й голене тім'я то натягалось зморшками до правого вуха, то знову розгладжувалось. Отже, сталося найстрашніше. Син піднявся проти батька й піднявся заради жони... Юрко важко, слово по слову, вимовив;

— Я-м хіть мав... молити вас... руки її...

Він зірвався, з розгону турнув двері й погуркотів довгими сінми геть, і Гатило не спинив його. Не мав сили не те що встати, а й язиком ворухнути. Вся любов, яку він грів у серці до молодшого сина, випарувалася, щезла, як омана, й натомість лишився камінь, круглий, холодний голяк, і Гатиліві здалося, що він одчуває його вагу й його холод. Потому хижа кров почала бити в скроні, й він тепер ледве всидів, щоб не схопитися, бо коли б не втримавсь, могло б статися щось набагато страшніше.

Богдан просидів у світлиці до самих обід, тоді пішов у спочивальню й не відповідав ні на які стукоти в двері, хоч увесь хором аж бринів од люду, мов потурбована бджолина борть. Роби, й челядники, й тивуни, й дома-жиричі, й боляри великі та малі готувалися до завтрашнього весілля. Він же лежав горілиць узутий і дивився на гладенько тесані колоди. Й тільки коли смерклося, устав і стомленою, майже старечою ходою подався до коней за новими будівлями. Можі-дружинники — хто сидів на присьпах, хто грав у зернь, хто зібрався гуртиком і просто теревенив, — навіть не звернули на Гатила уваги, бо ж о цю пору князь ніколи не приходив сюди.

В стайнях теж було тихо й поночі, та Гатило впевнено ступав поміж двома рядами. Конюхи вже попоралися, й коні лунко хрупали з ясел овес. Він підійшов до гнідого жеребця й застав там сина, як і сподівався. Юрко змалечку так робив: у хвилину поганого настрою завжди втікав до свого коня.

В темряві нічого не було видно, й Гатило сів край ясел. Гнідий жеребець, упізнавши його, заспокійливо гикнув і знову встромив голову в ясла.

— То є послідня лада моя, — хрипко проказав Гатило.

Син глибоко зітхнув, але нічого не відповів на се.

— Послідня, — мовив Гатило знову. — Тобі ж перша... Ти ще стрінеш на своїй путі, а я...

Юрко вдруге зітхнув, і з темряви долинуло:

— Я-м також мислив про се...

Хвиля бурхливої ніжності до сина мало не зірвала Богдана з місця, та він утримав себе в руках. Йому стало соромно за ті думки й за той камінь, що вмовився був у його грудях, холодний і важкий голяк, і він таки не зміг устояти й поклав руку синові на плече. Й хоч Юрко сидів мовчазний і напружений, але то так належало сидіти справжньому воєві й справжньому князеві полянському. Богдан стиснув йому плече й вийшов пружною ходюю людини, якій нарешті одлягло від серця.

Місяця липня в перший день

Раннього недільного ранку, — ще в княжому дворі тільки курей випустили з пташниць, а вівчарі виманювали з кошар баранів із великими мідними дзвонами на шиях, — повернувся князь Годой. Він був дуже стомлений, цілий учорашній день і цілу ніч не злазив із сідла, немовби передчував, що в Гатиловому дідинці назрівають важливі події.

Годой залишив Великого князя в окаянному стані й тепер поспішав додому, не знаючи, кого застане в городі Києвому й кого не застане, бо життя — й се він затямив упродовж свого вже немалого віку — річ складна й не піддається ніяким законам і правильникам.

Князь Годой мав садибу навпроти Гатилових воріт — по той бік Священного пагорба з дерев'яними та кам'яними вистуканами Бога, й Дажбога, й Дани, й Перуна, й інших кумирів. Він долав останні версти до городу Києвого з нетерпінням украй виснаженої літньої людини якнайшвидше дістатися рідного вогнища й м'якого ложа. Та коли його домажирич розповів йому про все, що сталося в Києвому городі й що мало відбутись, він тільки обтрусив поли, збив шапку пилюку з чобіт і вийшов за ворота.

По другий бік Священного пагорба стояв терем його сестри Радмили, вдовиці старого конюшого Вищати Огнянича. Годой пішов туди, але ворота ще були на засувах, він подумав і звернув поза своєю садибою в Кожум'яцьку вулицю, в кінці якої був двір Войслава.

Колишній велій болярин турицький, а тепер старий конюший, уже прокинувся й сидів на сходах терема, спросоння кліпаючи й чухмарячись. Він крикнув на псів, що посіли були Годечана, й почоломкався з ним, кудлатий, ще невмитий і нечесаний.

Обидва веліможі посідали на сходах.

— З царя-городу їдеш? — спитав Войслав.

— Із царя-городу Константинополя й із Рима.

— Що там греки й латинці?

— Та що ж...

Годоеві не хотілося розмовляти, але Войслав гукнув у двері:

— Мунчо! Пива принеси нам з холоднішого зимника!

Челядник збігав і швидко повернувся з двома великими коряками пінястого пива. Годой та Войслав сьорбнули живлющої вологи, й князь потроху розбалакався.

— Знав єси воєводу римського Еція?

— Авжеж. То й що?

— Нема вже Еція.

— Вмер?

— Умер! — хмикнув Годой. — Умер, та не сам...

Він знову сьорбнув з коряка й розповів старому конюшому про полководця латинських легіонів.

Флавій Ецій не був римлянин. Він народився в літо 395-е й походив з давнього іллірійського княжого роду. Коли візготський король Аларіх удерся на територію Східньої Римської імперії й зруйнував Корінф, Аргос і Спарту, імператор Аркадій, неспроможний дати відсіч варварам, змушений був одкупитися від них, призначивши Аларіха своїм намісником в Іллірії. То було в те-таки 395 літо. Через шість літ Аларіх вирішив здобути Рим, але зазнав поразки від Стилигона. Нарешті по смерті Стилигоновій, опісля кількаразової облоги, йому в літо 410-е пощастило взяти Рим і пограбувати його. Та незабаром, готуючись походом на Сіцилію й Африку, Аларіх умер.

Його смерть дала волю юному Флавієві Ецію, який був талем од Константинополя при дворі Аларіха. Та ненадовго. По кількох місяцях Еція взято талем до двору Великого князя Данка, де він прожив майже два літа. Ецій відзначався мужністю й ратним умінням, добре знав готів та інших варварів, здобув славу проникливого дипломата-сла й незабаром став одним з провідних полководців.

Коли в літо 423-е імператор Гонорій умер і, після скинення узурпатора Іоанна, на стіл було посаджено небожа Гонорієвого й Теодосієвого, константинопольського ставленця Флавія Валентиніана III, Теодосієва сестра Пульхерія змусила римський сенат призначити опікуном молодого Валентиніана не когось іншого, а іллірійця Флавія Еція. Таким чином Константинополь забезпечував собі довгорічний вплив на політику Західньої імперії.

На вимогу Рима й Константинополя Флавій Ецій повів 451 року війну й з Аттілою, хоч, знаючи сили східніх варварів, мало вірив у перемогу. Валентиніан зумисне штовхнув Еція на ту рать, щоб, на випадок поразки, позбутися впливового суперника. Коли ж Аттіла, перемігши римлян та їхніх союзників, опинивсь в Італії, вийняв колишню стольницю імперії Медіоланум та інші городи й ось-ось мав узяти й Рим, Валентиніан пошкодував за свій нерозумний учинок: імперія доживала останні дні, вже ніхто й не сподівався, що так звані гуни відмовляться йти на беззахисний Рим. А коли загроза розвіялася й Аттіла хто зна й чому помилував Рим, Валентиніан узявся за стару думку.

Поразка не знищила Еція в очах легіонів. Сталося навпаки: всі в Римі пересвідчилися в нездарності Валентиніана, й авторитет Еція продовжував зростати.

Валентиніан Третій сказав своїм прибічникам:

— Двох Флавіїв для Риму забагато.

Змовники приманили полководця до Рима й підступно схопили його. Гордий іллірієць підозрював, нащо викликає його імператор, але прибув до городу стольного з малою сторожею, лишивши заново сформовані легіони за традиційним для них кордоном по той бік Рубікону.

Прибув пізнього вечора, коли й патриції, й плебеї, й численний люмпен уже спали, коли над сімома горбами Рима панував сонний морок. Ецій їхав верхи в супроводі нечисленної учти, й кінський цокіт відлунював серед безладного скуповиська маленьких і великих будинків обабіч стародавньої Священної Путі. Коли ж Палатинський горб лишився позаду й Ецій зі своїми друзями став підніматись на Капітолій, з бічних вуличок вихопилася добра сотня латників на конях. Ецій був приголомшений. Він не сподівався такого підступу. Думав, що Валентиніан спершу викличе його й почне, як завше, дорікати своєму колишньому опікунові за всі суцї й не суцї гріхи. Але латники вдарили з усіх боків разом.

Ецієвих захисників було негайно зім'ято, самого полководця збили з коня, скрутили руки на спині й погнали до імператорового хорому. Та незабаром латники повернулися з Капітолію. Один з них тяг за конем на довгому мотузці ще живого Еція. Він, б'ючись головою та зраненим тілом об глибокі баюри Священної Путі, стогнав і просив себе добити, кленучи й латників, і їхнього імператора Валентиніана Третього. Та кати тільки кололи його з сідел довгими списами й тягли та тягли вниз, до Тібру.

Годой, якого посадили в чималому теремі на Священній Путі, що вела з Капітолію на Палатин, бачив усе те й не міг уторопати, над ким чинять таку жорстоку розправу. Й тільки вранці довідався. Хрест, який він змалечку носив у пазусі, пік йому груди. На бруківці перед сольським теремом запеклася чорна смуга крові, змішаної з пилюкою. Як же так? Христос же заповів бути милостивими до повержених і страждущих... Як же так?..

По обіді він забрав усіх можів свого сольства, бо вже не мав чого тут робити, й утік, просто втік із Рима, сього так званого городу стольного всієї землі. Й цілу дорогу думав, що скаже він Гатиліві, повернувшись додому. Й чи жде його Великий князь, бо лишив його в окаянному стані.

Виявляється, Богдан зміг подолати розпач і зневіру в собі й інших і знову став тим самим Гатилом, якого знав і любив старий Годой усе своє життя.

— Що повідаю йому? — спитав він Войслава; то було запитання швидше самому собі, й конюший теж розумів се, але відповів:

— Речи, як серце тобі велить, княже Годое.

Гість устав, подивився на недопитий корчаг і поплентав стомленою ходою до воріт.

А з великокняжого дідинця вже линули пісні й удари в бубон. Там, де вулиця обтікала Священний горб, одним рукавом уливаючись до Гатилового двору, а другим повз Годоеву садибу до Полудневих воріт городу Києвого, сивий луганський князь раптом завагався, куди йти. Рушив був до дідинця, тоді, за кроків десять, роздумав і повернув у свої ворота. Й вже на ганку знову став і поглянув назад, де зубатіло пакілля високого княжого заборолла. Й він довго стояв так і дивився, й не знав, куди ступити, аж доки рипнули ворота й у садибі з'явився Гатило.

— Прибув єси й таїшся? — гримнув Гатило здалеку.

Годой почервонів, неначе його впіймали на якомусь татстві, й не знав, що сказати. Гатило ж підійшов, і схопив його в обійми, й тричі поцілував у защетинені посивілі щоки. Тоді несподівано для Годоя вклонивсь йому в ноги й проказав:

— Єси, княже, шістьма літами старійший за мене. Будь вітцем садженим нареченій жоні моїй.

Такого ще світ не бачив, щоб Великий князь уклонявся в ноги комусь, і Годой ще дужче розгубився й покvapливо запідіймав Гатила. Й коли вони ввійшли до терема й, проминувши здивовану княгиню Ванду й кількох челядниць, подалися до красної світлиці, Годой розповів своєму володареві про наслідки сольства й про ту гризоту, яка точила його душу.

— Конем, речеш, волочили Еція?.. — задумано перепитав Гатило.

— Конем...

— У прях которається Рим... Недовго жити вже йому. Літ тому сорок і п'ять Аларіх, конунг, брав уже той город сулицею. Й інші брати-ймуть. Усі брати-ймуть, хто хіть замає. Й хай не рече імператор латинський, що Аттіла винен у тому.

Він ще раз уклонився Годоеві, як садженому вітцеві своєї нареченої жони Іладіки, й пішов додому. Та не встиг увійти до красної світлиці, де столи були вкриті золотими й срібними убрусами й угинались під вагою незліченних дзбанів, і келихів ясних, і горнів та горнців із наїдками, чекаючи гостей весільних, — як рипнули двері й на порозі став шістдесятирічний луганський князь. В одній руці Годой тримав високу косацьку шапку, друга ж була міцно стиснена в кулак, з якого провисали два кінці ремінчика.

— Що-с повідати забув? — обізвався Гатило, здивований розгубленим виглядом гостя.

Годой підійшов, важко переставляючи неслухняні ноги, й поклав на край столу стиснений кулак. А коли прийняв руку, на столі лишився чималий золотий хрестик на обірваному ремінці.

— Що стало, княже? — спитав Гатило.

Годой крізь зуби проказав:

— Зрікаюся.

Й вийшов, і Гатило довго зорив на вже зачинені двері, тоді взяв хрестик за кінець ремінця й теж довго дивився на нього з усіх боків. І думав про те, як багато треба пережити людині, щоб вона врешті так ось доброхіть визнала свою помилку й чесно сказала про се всім. І йому було так тепло й затишно на душі, й ранок здавався таким гожим і радісним, як і личить у день весілля. Й осей нікчемний хрестик на зотлілому від поту пасмужку сириці видався Гатилові таким коштовним подарунком, якого не піднесе йому до весілля жодний князь його неосяжної землі й жоден великий і малий болярин.

Він пружною ходою вибіг у сіни й загримів на «гору», де прибирали молоду. Тепер Іладіка мала в городі Києвому батька, справжнього садженого вітця, й він мусив сказати їй про се. Великому князеві не личить женитися на безрідній сіромасі.

Двір луганського князя Годоя, старого побратима Гатилового, теж загримів. Годой видавав свою наречену доньку заміж...

По обіді цілий город Київ справляв весілля. Гатило вчинив перед вистуканами на Священному пагорбі врочисту потребу, й київські діди-старійшини довго видивлялися кожную пір'інку на відрубаних півнячих головах і зичили князеві та новій княгині довгих літ і многих дітей можеських. А новозлюбний стояв навколішки й боявся пропустити слово. На майдані не було де яблукові впасти, бо зібрались не тільки кияни, а й боляри, та можі, та смерди, та челядники з усіх навколишніх сіл, і городищ, і городів, і міст.

А коли старці скінчили зичення, процесія потяглася до княжого двору. Дівчата й молоді жони та жінки співали:

Ой летіла й чаєчка
Та сизокрилая,
Та й сіла на моріг, на моріг,
А на тому та на морозі
Сизий сокіл кличе,
Кличе та прикликає:
Ой чаєчко-ворочаєчко,
Та зодкуду та куди летиш,
Політаєш?...

Гатилові чомусь увесь час пригадувався той далекий день у Витичеві, коли ховали Великого князя Рогволода, й він ніяк не міг позбутися того спогаду. Такої самої пісні десь-то співали дівчата нареченій жоні померлого князя Ясновиді. Се було так давно, але Гатило не знаходив у собі сили потамувати в серці біль. Такий покон давній, що весільної співають і на похороні, коли якась жона чи дівчина виявить бажання вмерти разом зі своїм князем, і Гатило се знав, і не раз та й не двічі слухав тих пісень, а ще ніколи спогади так не тиснули на нього.

Лишивши наречену, весільники попростували до княжих воріт. Попереду йшов Гатило. З одного боку, перев'язаний квітчастим рушником, виступав перший вельміж землі Руської Борислав Борич, а з другого — другий дружка Войслав, прибраний так само. За ними йшла решта весільників. У воротях уквітчані вінками та стрічками малі дівчатка посипали дорогу перед ними жовтим вівсом. Тоді підвели осідланого коня — сірого яблукатого з білим хвостом та білою гривою. Войслав, перебравши його, подав повід Гатилові. Князь сів верхи й під'їхав до сіней. Потому зліз, і всі князі та боляри посунули до красної світлиці.

В східньому кутку, де стояв дерев'яний вистуканчик доброго Цура, що стеріг вогонь у сьому вогнищі й не давав охолонути стінам, Богдан Гатило, вклонившись, поставив горня меду й полумисок пшеничної куті.

— Йди, душе, до мене на весілля!

Й знову вклонився, й усі присутні теж уклонилися домашньому духові, бо з сього починається життя в оселі русича. Тоді князь сів на покутті, й усі почали всідатись, і закружляла за столом княжа дерев'яна братниця, й заметушилися челядники, й тивуни, й домажиричі, й найрадіснішим був серед них Адаміс Гречин, бо князь від сьогодні ставав йому ніби родичем, повівши жоною грекиню.

— П'ю до тебе, Великий княже Гатиле! — першим пригубив братницю з густим бурштиновим медом Борислав Борич. — Дарую тобі до столу весільного тридесять жеребців позатолітніх.

Чару перейняв старий конюший і теж пив до князя, й теж. дарував до столу весільного й на нове господарство. Братниця пішла далі, доки повернулася назад до Великого князя. Й коли Гатило випив удруге, з сіней долинула пісня. Дівчата, дівки, діви, жінки й жони співали новозлюбному славу й зичили довгих літ і довгого щастя.

Коли ж почулися слова; «Ой летіла й чаєчка та сизокрилая...», Борислав широко всміхнувся до Гатила:

— Лети, соколе, щоб твоєї ворочаєчки хтось не заворотив!

Усі повставали й одступили під стіни, й Гатило, вбраний, як ніколи досі, в золототкані грецькі паволоки, стрункий і нетерплячий, вийшов у сіни, й весільники з вигуками й приповідками подалися вслід за ним.

По жону свою наречену Богдан їхав теж верхи, й дружки вели молодого білогривого жеребця обабіч за повіддя, хоч Іладіка чекала на нього зовсім поряд, через дорогу, в Годоевому теремі...

Ввечері сиділи на свіжому повітрі, поставлявши столи та лави й у садку для найліпших гостей, і серед двору. Та народу найшло стільки, що старий домажирич Адаміс Гречин мусив розстеляти довгі сувої полотна просто на витолоченому копитами й ратицями, але добре підметеному сьогодні спориші. За першим столом із новозлюбними сиділи князі та велії боляри з жонами, за другим боляри малі, воєводи й тисяцькі, за третім теж, далі йшли сотники, далі можі старші й молодші, а ще далі ввесь простий люд, що побажав випити чарку до князя Гатила та молодій княгині.

Богдан з тривогою шукав очима сзого Юрка й насилу розгледів аж за четвертим столом. Се болісно вколело його, й він намагався не дивитись у той бік. Іладіка сиділа за столом, низько схиливши вквітчану вінком й дорогими стрічками голову, як її навчили жони та жінки, й ні до чого не торкалася — ні до пив, та медів, та вин грецьких, ні до страв, од яких угинався стіл перед нею, бо так вимагав покон тієї землі, яка стала їй уже не за мачуху, а за рідну матір. Усі позирали на князеву жону наречену, бо вона була й справді незрівнянно гарна в сьому весільному строї, чорнява та білолиця, геть схожа на русинку. Гатило теж крадькома позирав на неї, й серце йому заходилося від кохання й нетерплячки.

Над столами панував уже невтримний весільний гамір. Кожен пив, до кого хтів, столи горопудились од напоїв та наїдків, заставлені безліччу мисок, полумисків, чар та братниць, обсіпані рясно житом, пшеницею й усякою пашницею, щоб багато й щасливо жилося у сьому домі й щедро сіялось і родилося й із землі, й з води, й з усякої лободи. Хтось запізнило вигукнув з-за далекого столу:

— Княже Гатиле, п'ю до тебе!

Й князь теж підносив братницю й теж пив, аби не всохлося.

Обіч Великого князя сидів Борислав Борич, по той же бік, за жоною нареченою, мостився її саджений отець — старий кравчий Годой, світлий і врочистий, якого вже давно ніхто не бачив. Натертий сажею Харя підсідав то до одного болярина, то до другого, й там вибухав регіт або ж хтось починав сердито сопти й соватись, уражений дошкульним словом сміхотворця. Тоді Харя Мурич ішов геть, і сміятися починали за далекими столами та вздовж нескінченних сувоїв полотна.

Годечан розповідав, як він зрікся грецького бога, й розповідав весело й невимушене, й Гатило бачив, як його давньому побратимові нарешті відлягло, що він прилучився до всіх і став таким, як і всі навколо нього. Й тоді Борислав Борич звернувся до Великого князя:

— Гатиле! Речи мені немудрому, бо я й досі не можу второпати сього, а там не був єсмь. Пощо тоді не взяв єси Рима?

— Я-м і був там, а таке не відаю, — обізався Годой.

Войслав теж закивав головою:

— Я таке, я таке. Речи, Богдане! Над сим краєм столу зависла тиша, яка почала

розпливатися й розпливатись, і незабаром гомін чувся тільки коло найдальніших столів, де ще не знали, про що говориться. Гатило дививсь на них і мовчки всміхався. Се було те, чого він не хотів казати нікому. Зрештою, в кожній людині є свої потаємні думки, які знає тільки вона та всевидючі кумири. Але сьогодні видався особливий день, і особливий настрій охопив Богдана, й він не знав, що йому робити.

— Речи, княже, — сказав і Харя Мурин, підсівши до Борислава Борича. — Бо всі смо не вічні. Я як піду до вдовиці котроїсь, то мовчу й нікому не речу, а тоді роздумаю та й повідаю все своїй Дарці. Як забере мене Морана, то хай відає, за які гріхи молити про мене Дажбога.

Іншим разом усі, може, й посміялися б з неіснуючих походеньок сивого скомороха, але сьогодні мовчали й тільки дивилися Гатилові в вічі. Той закид Муринів уколів князя, та він подумав, що став надто помисливим останні дні, й несподівано для всіх промовив:

— Пощо, речете? — Він зітхнув. — Ми б могли смо здобути тоді Рим сулицею. Його здобували вже літ тому сорок і чотири готи, роби наші. А ми володіємо готами. Й вони нам дань оддають. Тож речу: могли смо вийняти Рим. Він був наш. А я-м помислив так. Нащо землі Руській Рим? Вона й так доволі земель має — ніхто не має стільки: від Ітилю до Райни. Вельми многа держава є Русь. А чим тримається? Речи, Бориславе, чим?

Борислав засовався:

— Мечем Юра Всепохідного...

Великий князь усміхнувся:

— То є так, але... й не так. Бо Юр дає побіду тільки тому, хто вміє держати меч його. — Він підвищив голос: — Русі ворога треба!

Се було настільки несподівано, що всі аж роти пороззявляли. Гатило ж повів далі:

— Ворога, що зможе тримати купи таку многу державу. Як ворога не буде, кожен князь і кожен боярин заспокоїться, й душу його пойме алчба велія, й почне він скося поглядати на сусіду свого, а той на нього, а другий на третього, й почнуть шматувати святе тіло землі Руської, й погине Русь, у прях межисобних котораючись. То як, зумів єси, Боричу?

— Зумів єсмь, Гатиле.

— А я-м ще не все повідав. Були б смо взяли Рим — і мали б ще одного недруга, змію в пазусі. Годі з нас і тих, що вже в пазусі нашої. А Рим на нас алчбою не горить — не сміє. Він має свого першого ворога — готів західних, і на готів день по день зирить. А готи зирять на Рим. А коли вовки між себе гризуться — ведмедеві спокійніше жити. Коли б же-м гукнув до вас:

«Русини, ось наш Рим!», ви б сте взяли його. Й Рим був би наш, і готи б західні стали наші... вороги! Зумів єси, Боричу?

— Зумів, єсмь, Гатиле! — вигукнув Борислав. — Усе-м зумів тепер. Слава тобі, Гатиле!

— Слава кумирам руським, що напоумили мене тоді, — відповів Великий князь. — Уся земля, яку греки називають Європою, платить нам дань. І так буде, поки Русь в одній руці тримати-ме Юрів меч. І хай рятують нас кумири руські від межисобиць і которань.

Більше Гатило не сказав нічого, й над усіма столами висіла тиша, бо всі чули слова мудрого

вождя свого. Тоді хтось устав і вигукнув на цілий двір:

— П'ю твою славу, Гатиле!

Й знявся такий гамір, що, здавалося, годі його й угамувати.

— Слава Гатиловії

— Слава!..

— Сла-а-а... Сла-а-а...

Коли зійшов місяць, відуни почали ворожити Великому князеві та його нареченій княгині. Ворожили на вогні, й на диму, й на трьох баранах, завчасно зварених, і всі вгадували довгі літа й многі чада можеські, й Гатило задоволене сміявся, а княгиня Іладіка сором'язливо тупила зір. Борислав Борич брав князя на кпини, бо закон не дозволяв говорити такі речі жоні, й Гатило реготав, і всі реготали, тоді Харя Мурин підвів до Гатила старезну бабу:

— То є відьма вроча. Мовить, що відьмувала тобі, княже, як не був ще-с Гатилом. Признаєш?

Гатило вдивлявся в прадавню бабцю й не міг пригадати, де бачив її й чи бачив узагалі.

— Не признаю, — відповів він нарешті. Бабця прошамкала:

— А я-м не забула. Такий малий був еси й довгокосий. Я-м наврочила тобі тоді боятися жони й лука свого. Й там ще лугарі стояли!

— А-а! — згадав Гатило. — Під Витичевим?!

— Під Витичевим.

— Не справились твої вроки, бабо. Мала хіть одна жона звести мене, та сама димом пішла, а я-м як. був живий, так і досі!

Гатило реготав і сам собі дивувався, з якою легкоотою згадує ті дні, бо то було майже неймовірно. Таки ж угадала бабуся відьма, таки ж угадала, бо він і справді тоді мало не звівся, й то свята істина, був би пропав, коли б не ласкаві кумири руські.

Він гукнув Адамісові:

— Гречине! Дай бабі таке віно, яке вона сама з тебе заправить!

І поки Адаміс Гречин ішов межи столами до нього, він кинув бабусі відьмі:

— Все-с провиділа. А лука я відтоді не ношу. Вже й стріляти розівчився-м. Хвала тобі, старице!

Адаміс потяг бабцю до княжих скітниць, але вона не хотіла йти й не хотіла брати нічого за своє відьмування:

— Стара-м, три чисниці до віку, нащо мені твоє золото й сребло! Не маю хоті! А чарку випити до князя — вип'ю.

Їй налили, й вона почала смоктати крутий мед з позолоченої братниці.

— А ти, княже, з деревляної п'єш? — здивовано завважила вона. — Чула-м таке, та не йняла-м віри. А тепер виджу. Й чара стоїть деревляна, й полумисок деревляний... Добре чиниш, княже. Алчба — то є перворідний гріх.

Її почали благати, щоб поворожила й князеві, й їм, але бабця відмовилась:

— Уже не виджу різ на руці. А я-м тільки по руці відьмувала.

Богдан Гатило, раптом щось пригадавши, звернувся до старого конюшого Войслава:

— То не речеш мені, хто здогнав татя того Валтарія!

Велій болярин зам'явся:

— Не хтів би-м ректи про се за столом весільним, Великий княже...

— Пощо? Як гукають можа того?

— Лосько... — непевно відповів старий конюший. — Мабути, Лосько. З Городища за Білгородом.

— З Городища?

Князь замислився. Йому пригадався Людота Коваль. Надто багато пов'язано було з тим Городищем, і він спитав:

— Тамтешній між як звався? Глібом? Посадиш Лоська можем годованим у Гліба місто.

Войслав подумав щось сказати Великому князеві, та тільки схилив очі. Лоськові вже ні до чого була княжа ласка. Повертаючись тоді додому з городу Києвого, Лосько квапив коня. Й десь уже за Білгородом, казали, кінь його на всьому скаку раптом перепнувсь об кимось загублену мотику й полетів шкереберть. Лосько з несподіванки теж упав, і дуже невдало, навznak, і додому його принесли на рядні з перебитим попереком, хто й зна, чи виживе бодай...

Під опівніч діви, жінки та жони почали співати завідної, усі повставали.

Полетів сокіл, та й полетів,
Та й поніс під крилом чаєчку.
«Ой куди ж ти, соколе-княже,
Та чаєчку несеш
Та відносиш?»
«Понесу я чаєчку-ворочаєчку
На гору високу,
На дуб тривеселий,
У гніздо та у свое гніздечко,
Та дам їй обручальнеє колечко,
Та припну за ніженьку білу,
Щоб не полетіла...»

Дружки взяли молоду княгиню Іладіку попід руки й повели, накинувши їй довгий копринний полоток на голову, за ними сиві дружки повели нареченого можа поміж столами, попід деревами до високого різьбленого ґанку княжого хорому, й дівчата співали й співали, й гайдарі до лускоти надимали свої гайди, аж очі їм рогом лізли, й у пісню вдиралися веселі вигуки, бо кожен або ж пережив у своєму житті таку хвилюючу мить, або ж мав незабаром пережити. Й

Гатиліві здавалося, що дружки йдуть надто повільно, мов знущаються з нього. В голові грав хміль, а кров у жилах бурхала так палко й нестримно, що він забув і про свої літа, й про сиві вуса та сивий оселедець і йшов, дивлячись поперед себе, де в гурті жін старійших, своїх останніх навчительок і напутниць дріботіла в вузькому наволочному полотті княгиня Іладіка.

Нарешті подолали високі сходи ґанку, ввійшли до сіней, освітлених трьома свічками, піднялися на повершя й стали перед дверима спочивальні. Жони щось прошепотіли княгині, Борислав Борич штрикнув Гатила ліктем попід ребра, й їх лишили самих. Сіни поволі спорожнялися, й тільки коли останні кроки затихли в нижніх сінях, Богдан одчинив двері й попхнув туди молоду жону свою.

Іладіка стала посеред світлиці й задивилася на маленьке горілице, що блимало й чаділо рижієвою олією, лячно дослухаючись кожного кроку Гатилового. Князь підійшов і взяв її за плечі, Іладіка здригнулася, мов то було якоюсь несподіванкою для неї, тоді відкинула з-перед очей копринний прозорий полоток, обернулася до Гатила й міцно обняла його тонкими руками за шию. Вуста її дихали жаром та острахом, і князь припав до них вустами, мов спраглий до чистого джерела.

За вікнами світлиці гомоніло й вирувало. Весілля не розходилося, усі чекали ранку, коли з опочивальні винесуть білену проти ярого сонця сорочку нареченої жони, як свідчення її дівочої цноти й чистоти. То було теж суворим поконом землі Руської, але ні Богдан, ні юна красуня Іладіка про се не думали. Вони стояли посеред опочивальні, щасливі й урочисті, й нарешті самі, й думали тільки про себе, й лише раз у Гатиловій голові промайнула думка; невже він, битий-перебитий, зраний-перепоранений старий між, здатний так покохати?

Вони повільно підійшли до розібраного ложа, критого свіжими, аж рипучими від чистоти шкарубкими простиралами, й Іладіка сіла, склавши руки в пелену. Гатило дививсь на неї, таку схвильовану й любу, й теж не наважувався підійти ближче, щоб не злякати необережним рухом те тремке й щемливе, що витало й над ними, й між ними, й у всій напівтемній спочивальні.

Й коли Богдан урешті підійшов до неї, напружену тишу мов розірвало. Богдан із Іладікою з несподіванки аж сіпнулись. То був звук, наче хтось дуже, щосили вдарив пужалном по сухій колоді.

Забобонний страх охопив князя. Він повільно, мов по тонкій кризі, запереступав до темної стіни, звідки почувся таємничий ляскіт, Іладіка широко розплющеними очима дивилася на нього й нишком відхрещувалась од нечистої сили, як мала звичай робити се ще в дитинстві. Богдан Гатило нарешті підійшов до стіни, лапнув рукою — й раптом болісно скрикнув, тоді ще раз і ще, вже тихо, але ще моторошніше. Тоді посунувся руками по стіні й упав спершу навколішки, далі й навзнак.

Іладіка несамовито гукнула:

— Богдане! Що стало?!

Та, не діждавшись відповіді, вхопила з підвіконня поставець із горілицем і, затуляючи обережно долонею, щоб не згасло, понесла до Богдана. Князь лежав, сапаючи ротом. На стіні й досі хитався золочений перський лук, і тятива в нього була лопнута. Тятива!..

Пойнявшись страшним здогадом, Іладіка заголосила й почала волокати Богдана до ложа. Й коли їй нарешті пощастило втягти його, вона принесла горілице від дальньої стіни, де висів порваний лук.

Великий князь київський Богдан Гатило вже не дихав. На його виду застигла якась незрозуміла півусмішка, лагідна й примирлива, мовби Гатило хотів сказати їй, що нічого незвичного не сталося, що так у світі ведеться й що смерть — то теж частина життя, як і народження...

Коли весільники, не діждавшись сподіваних вістей, на світанку обережно відчинили двері спочивальні, Гатило лежав на незібганій постелі, випроставши ноги й склавши руки вздовж тіла, як і належить людині, котрій нема куди поспішати. Наречена жона його, княгиня Іладіка, сиділа йому в головах, мов вирізьблена з дерева, й не плакала. На підвіконні стояв поставець, у якому вигоріла олія й навіть ґнотик зітлів.

— Я піду з ним, — сказала Іладіка. — Як русинка піду, бо стала-м русинкою.

Й теж не зронила ні сльозини, й усі, хто ввійшов до спочивальні й хто заглядав через плечі всередину, дивилися на Богдана, й на його жону, й на золочений перський лук із допнутою тятивою, котрий лежав о праву руку князя. Й ніхто ще не міг осягти тієї істини, що помер великий володар, найвеличніший з-поміж усіх володарів, яких тільки знав світ і в теперішні, й у давні, й у праминулі часи. Й ніхто не знав, що ненаситні до влади, але нездарні сатрапи часів прийдешніх у забобонній зненависті до сього улюбленця богів і людей, самі варвари, прозиватимуть його варвариним і диким азійцем, дзьобатимуть його пам'ять віспиною заздросців, не знаючи того, що лише великий народ у добу небаченого зрушення міг породити сей великий розум і сю велику волю й укласти їх у мозок і серце однієї людини — свого обранця й вождя.

АКСІОМИ НЕДОВЕДЕНИХ ТРАДИЦІЙ

Віддавна слово гуни вважається лайкою. Звідки тягнеться коріння тієї неслави, яка живе й досі, хоча самі гуни нібито зійшли з теренів історії вже п'ятнадцять століть тому? Й чим заслужили вони такої зневаги серед народів Європи, зневаги, якою користуються не менш одіозні вандали?

Перші історики, чиї згадки про гунів дійшли до нас, виводили генеалогічне дерево цього народу то з берегів Льодовитого океану, то з таємничих надр неіснуючих європейських пустель, але в кожного з них крізь афішовану об'єктивність проступає зненависть до гунів.

Римський історик кінця IV сторіччя Амміан Марцеллін доводить, нібито вони прийшли в Європу з країни Кінокефалів, тобто Песиголовців, — країни, яка розташована десь у тундрах, змальовує їх потворними монголами, котрі зумисне обпікають собі обличчя, щоб не росла борода. Готський же історик Йордан виводить плем'я гунів од шлюбу якихось відьом, яких буцімто конунг Філімер прогнав у дикі степи, та ще таємничих «нечистих духів». В іншому ж місці той самий Йордан твердить інше: гуни пішли з болгар...

Але не дивуймося Йорданові й Амміану. Вони були дітьми свого часу, й над ними тяжіли традиції ранньосередньовічної хронографістики. Ми читаємо твори цих істориків із застереженням, і ніякі «відьми», та «нечисті духи», та казкові країни Кінокефалів-Песиголовців не шокують нас.

Але як дивляться на предмет новітні історики? Перелічувати всіх авторів тут було б недоцільно, тож загляньмо до енциклопедій, що ввібрали в себе квінтесенцію знань. У відповідному томі БСЭ в статті «Гунны» читаємо:

«Кочовий народ Центральної Азії, який мешкав спершу на північ і захід від р. Хуанхе й створив у III — II ст. до н. е. на території Монголії та Пд. Прибайкалля військово-племенний союз, відомий з китайських джерел під назвою Хунну».

Й далі йдеться про те, як гуни підкорили Китай, як потім, зазнавши поразки, розкололись навпіл, і північна частина їхня почала поволі кочувати на захід, аж доки опинилася в Європі й у середині V ст. прийшла в занепад, а згодом розчинилася серед європейців.

Те саме читаємо й в УРЕ. Різниця тільки в тому, що тут подано докладніші відомості, а в першому виданні сказано, що найдавніші згадки про гунів датуються 2356 роком до н. е.

Але ж у тих китайських джерелах йдеться про «сюнну», й ця назва, погодьмося, дуже мало нагадує слово «гуни». Чи не про різні народи тут йдеться?

Якщо вивчити праці вітчизняних археологів й істориків В. В. Бартольда, К. О. Іностранцева, С. С. Сорокіна, С. В. Кисельова, М. П. Толя, М. Я. Бічуріна, В. В. Латишева, П. К. Козлова та О. М. Берштама, які зазначені в енциклопедіях серед учених, що досліджували історію цього народу, то вийде, що «хунну» справді існували й, згідно з китайськими літописцями, десь на зламі ер почали свій неквапний марш на захід. Знайдено й археологічне підтвердження того, що вони попутно засновували свої кочові держави то в Північній Монголії, то й ще ближче до нас. Але, незважаючи ні на які старання вчених, західніше від Казахстану жодних слідів цього могутнього й великого народу не знайдено.

Чи може таке бути? Адже гуни панували в Європі довгі століття.

Відомо, що донька гунського царя, якого Амміан називає просто Гуном, була одружена з датським королем Фродо III, а він, за хронологією Торфея, сів на престол ще 222 року. Виходить, гуни вже були в Європі принаймні з кінця II сторіччя. Останні ж згадки про гунів стосуються не Аттіли, навіть не його синів, а далекого вже нащадка Мундо, який служив при дворі імператора Юстиніана.

Звідси виникає логічне запитання: чи міг такий могутній і вельми численний народ, який проіснував у Європі щонайменше чотири століття, якому корився й сплачував данину цілий континент, — не залишити по собі сліду?

Ні, це був би абсурд.

Наші вчені, та й не тільки наші, стверджують, що після Аттіли його імперія розпалася. Й це справді так, але ж розпалась імперія, тобто відпала більшість колоній та залежних племен і народів, самі ж гуни не могли отак завестися в небуття!

Дійсно, історія знає чимало прикладів, коли той чи той народ зникав номінальне, вливши свою кров у кров сильнішого. Так сталося із галлами, з більшою частиною західних слов'ян, із дакійцями, які в силу відомих обставин навіть називалися почали іменем своїх завойовників — римлянами («румун» саме й означає «римлянин»); так вийшло нарешті й із незчисленними племенами наших половців. Але ж галли полишили по собі величезний арсенал матеріальних пам'яток, хоч і втратили мову, а половці, ставши компонентом інших, у тому числі й української нації, віддали нам тисячі й тисячі своїх слів, майже всі річки та озера Лівобережної України, Причорномор'я й досі носять тюркські назви. А балки, а гори, а степові пустелі та півпустелі! Про високі половецькі могили з оригінальними пам'ятниками на них уже годі й казати: то реліквії, які красномовно свідчать про те, що великий народ, хоч би в яку скруту силою обставин потрапив, — зникнути не може.

Віддавна серед деяких істориків усталилася думка, ніби прямими нащадками стародавніх гунів є угорці. Воно й справді заманливо: адже в Європі Угорщину називають Унгарія (Hungaria), а державу Аттіли готські історіографи звали Гунігард або Гуналанд. Угорці щиро повірили в це, хоча й кажуть на себе «мадяри», й заходились посилено шукати підтвердження такої гіпотези. В похід вирушило безліч археологічних експедицій, які завдались метою знайти бодай незначні сліди легендарних гунів.

Й хоча всім відомо, що угорці прийшли на свою теперішню землю з угро-фінського етнічного материка в Приураллі через добрих чотири століття після смерті Аттіли, але думка про Угорщину як країну гунів од багатократного повторення так укорінилася, що лишається й досі якоюсь аксіомою (ніким, щоправда, не доведеною).

Висновок поки що може бути один: народів-примар в історії не було й не могло бути; якщо ж вони й є, то це плід фантазії, традиція, яка тягнеться ще з сивих часів Геродота. Існують і існували народи в плоті й крові, й кожен був носієм своєї, лише йому притаманної духовної й матеріальної культури, а все що стосується матеріального, — вічне й незнищенне. Й коли ми не знайшли слідів Геродотом згадуваних амазонок, то це ще не означає, ніби їх не було, а просто ми не там або не те шукали.

На яких же широтах і меридіанах шукати гунів? Чи вертатися знову назад у півпустелі Забайкалля та Монголії, а чи продовжувати пошуки в тій-таки Угорщині, де ми блукаємо ось уже п'ятнадцять сторіч? І чи так уже старанно ми дослідили всі відомості про гунів?

Далєбі ні. Тим часом багато істориків і дуже, й не дуже давнього часу спрямовували пошук таємничих гунів у зовсім іншому напрямку, ніж ми шукаємо зараз.

За свідченням уже згадуваного Амміана, готи дуже давно були знайомі з гунами, ще задовго до славнозвісного Болімира (чи Велімира), який 376 року нібито з'явився з-за Дону зі своїми ордами. Навпаки, гуни служили у війську готських конунгів і навіть воювали проти своїх же одноплемінців у тій готсько-гунській війні.

Візантійський історик III століття (третього!) Марціан Гераклійський пише, що обабіч Дніпра, за аланами, живуть так звані хоани. Отже, обабіч Дніпра, а не десь там за Доном, за Волгою чи в Середній Азії.

Думки про те, що гуни споконвіку жили на наших землях, дотримували й вчені пізніших часів. Услід за Птолемеєм, який писав, що гуни, котрих він називав «хунами», мешкають на лівому березі Дніпра; вслід за Амміаном та Марціаном Гераклійським такої самої точки зору дотримує й Адам Бременський — північнонімецький хроніст другої половини XI сторіччя: столиця Гунігарду зветься в нього Хівен. І якщо ця назва здається нам сумнівною, то звернімося до безпосереднього наступника й земляка Адама Бременського — Гельмольда. Цей історик, який жив у середині XII сторіччя, в своїй фундаментальній праці «Хроніка слов'ян» неодноразово повторює, що всі слов'янські землі, які лежать на схід від Данії й славляться величезними багатствами, датчани називали колись Острогардом, а тепер, у його, Гельмольда, час, називають також Гунігардом — через їхнє населення гунів. Там уміщує він і гунську столицю, яка зветься Хуе.

За його словами, земля гунів починається відразу ж по той бік Ельби. Вчений, якого ніяк не назвеш слов'янофілом, — навпаки, в німецькій експансії на Схід він був одним з її ідеологів, — усі ці землі віддає гунам. І це в той час, коли, якщо вірити деяким історикам, гунів уже давно й на світі не було, а їхні рештки хтозна-скільки сторіч тому буцімто засимілювались між мадярами.

Отже, слід гадати, що так звані гуни — народ споконвіку європейський і нізвідки, тим більше з рівнічного Китаю, не прийшов. Але тут виникає вже щось новіше. Говорячи про Гунігард, Гельмольд нісکیلечки не сумнівається в тому, що це країна суто слов'янська, й навіть у свій час, у середині XII сторіччя, в добу найвищого розквіту Київської Русі, наймогутнішої серед усіх держав, називає столицею слов'янського світу Хуе.

А що це справді Київ, знаходимо підтвердження в інших, раніших і пізніших авторів. Ф. Гаген, наприклад, у своїх примітках до першого німецького видання «Пісні про Нібелунгів» каже, що Київ, той самий, котрого Гельмольд називає Хуе, в сагах «Кіенуборг у Канугарді» варяги називали Самбатом.

Цей Самбат не викликає особливих заперечень. Здається, всі історики вже давно погодилися, що то Київ. Дивно тільки, чому, погодившись із одним, вони пропускають повз увагу інші твердження того самого автора: що й Кіенуборг, і всі до нього подібні назви, — то не вигадка й не химера, а — Київ.

Шведський вчений XVII сторіччя Олай Варелій у примітках до видання «Герварської саги» пише, що в скандинавському епосі Русь часто називається Країною Гунів, а його співвітчизники віддаден іменують Русь Гунегардом. І при цьому покликається на Саксона Граматика, який так само вважає русів і гунів одним народом.

Академік Імператорської Академії Наук Л. Стефані, який видав у Лейпцігу книгу Гельмольда «Хроніка слов'ян», твердить: Русь колись називалась Гунігардом.

Думки, що гуни — то не самоназва й не назва якогось таємничого народу, котрий невідомо звідки взявся й не знати в які тартарари запав, дотримували й пізніші історики, в тому числі й слов'янські. Й навіть наші — вітчизняні. Чи не першим до цього висновку прийшов видатний історик-демократ Юрій Гуца, походженням українець, який досліджував історію слов'ян і виступав під псевдонімами Венелович і Венелин. Ще в першій половині минулого сторіччя висловив певність, що царство Аттіли було руською державою. Мав він і численних послідовників. А ось що каже з цього приводу відомий чеський і словацький вчений Павел Йосеф Шафарик: «Не тільки видатні візантійські автори словом «гуни» називали слов'ян; західні письменники, починаючи від Беди Венерабіліса, гунами називали теж слов'ян. Через те й зрозуміло, чому в германських народних переказах та інших давніх пам'ятках під назвою «гуни» маються на увазі слов'яни... Так само і в північних квідах... гунські богатири Jarisleifr — Ярослав і Jarizscar — Ярожир та інші — також виявляються слов'янами». Більше того, Шафарик твердить, що нащадків слов'ян у Швейцарії до останнього часу звали гунами.

Так, стародавні, античні історики, починаючи від Геродота, мали за звичай називати одним, збірним іменем, багато племен і народів, які їм безпосередньо не загрожували. Довгий час усі північні народи в них були гіпербореями, тоді стали скіфами, пізніше — сарматами й т. д. І якщо ми вже кажемо, що гуни — аборигени Європи й мають власну назву слов'яни, то логічно виникає запитання: а хто ж тоді були скіфи? Чи справді їх асимілювали сармати, заповнивши їхні землі після походів Александра Македонського, як твердить М. М. Карамзін услід за Діодором Сіцилійським? І куди ж ділися тоді самі сармати? Черговий народ-примара?

Говорячи про стосунки греків з гунами, візантійський дипломат Пріск Панійський розповідає про те, як напучував послів імператор Феодосій II перед поїздкою до Аттіли: «... Нам звеліли переказати гунському цареві, мовляв, хай не вимагає, щоб до нього виряджали послами сановників найвищого рангу, бо цього не було ні за його, Аттілиних предків, ні за давніших правителів Скіфської держави». Або ось уривок уже з переговорів із Аттілою. Один з членів посольства, Вікіла, на якусь репліку гунського царя відповів, що у Візантії вже немає «жодного

перебіжчика з числа скіфського народу». Після такої відповіді Аттіла спалахнув гнівом і сердито вилаяв того Вікілу, вважаючи, що перебіжчиків ще багато.

Й тут, і там гунів називають скіфами, й рід Аттіли виводять з найдревніших скіфських династій, навіть сам Аттіла каже, що його народ — скіфський. Чи не помилка це? Але гортаймо далі щоденник грецького дипломата, який особисто знав Аттілу та його підданців. «Бачачи, що посол Максимін геть занепав духом, я пішов разом з ним до Скотти, прихопивши й Рустикія, бо він знав скіфську мову».

Отже, гуни розмовляли не якоюсь, а скіфською мовою. Й трохи ближче: «Аттіла при цьому оголосив, що коли ромеї зволікатимуть або ж почнуть готуватися до війни, то й він перестане стримувати скіфів від нападу».

Таким чином, і військо в так званих гунів — скіфське. Та не тільки Аттіла належав до предковічної скіфської династії — весь його народ, як і тисячу років до того, був державним: «Коли Епігена було призначено послом, вони поїхали до Уннів. Дісталися Марга, місійського міста в Іллірику. Воно розташоване на березі Істру, навпроти фортеці Константії, яку видно на тому боці. Туди ж прибули й царські скіфи»

Виходить, мало що змінилося після Геродота, й недоцільно позбавляти скіфів етнічної приналежності. Це не описка історика. Пріск і далі вживає щодо гунів той самий термін: «Щоб за дотримання договору Ромеї платили Царським Скіфам щорічно по сімсот літр золота», «...він (Аттіла) подарував новим послам коней та звірячих смушків, які правлять за оздобу Царським Скіфам».

І все в гунів скіфське: й одяг, і зброя, й закони, й звичаї. Описуючи подорож до Аттілиної столиці, Пріск зазначає:

«Подолавши певну путь разом з варварами, ми, за наказом скіфів, приставлених до нас, виїхали на інший шлях, тим часом Аттіла зупинився в якомусь місті, щоб узяти шлюб з донькою Ески, хоча вже й мав багатьох жінок: скіфський закон дозволяє багатоженство»

«На наші крики скіфи повибігали з хат із запаленими жмутами очерету... й гостинно запросили нас до себе... Володарка селища, одна з дружин Вліда, прислала для нас їжу, яку внесли дуже вродливі жінки. Це в скіфів є виявом шани».

Пріск, який подорожує країною гунів, увесь час говорить нам про скіфів: «Онїгіс, після царя найбагатший і наймогутніший з-поміж скіфів...». І це тоді, коли після зникнення самих скіфів з політичної та географічної арени світу нібито минуло вже близько восьми сторіч, звичайно, якщо вірити Карамзину та Діодорові.

Там, де Пріск Панійський описує зустріч Аттіли з мешканцями столиці, виникають зовсім виразні асоціації. Мимоволі починаєш думати: звідки знайомий нам цей ритуал вітання прибулого шановного мандрівника? Аттілу зустрічав хор дівчат, співаючи йому славу, а жона першого сановника піднесла цареві хліб-сіль. При цьому історик зазначає: «Такий звичай вважається в скіфів знаком високої пошани».

Ми більш-менш добре уявляємо собі придворні й народні звичаї східних народів і племен, у тому числі угрофінських, тюркських та монгольських. А цей звичай відомий нам з пам'яток X — XIII сторіч, і він належить нашому народові. Якщо викликає сумнів отой, Пріском описаний, хор дівчат, що співали своєму цареві скіфських пісень, то «хліб-сіль» промовляє ще виразніше. Цей звичай міг народитися тільки-тільки в народі, який споконвіку займається хліборобством, а ніяк не в кочових скотарських племен. Отже, ні гуни, ні скіфи, про яких ідеться в Пріска, не

були й не могли бути монголами чи якимись іншими вихідцями з Північного Китаю.

Може склалася враження, ніби Пріск Панійський взагалі не знав слова «гуни». Тоді погортаймо його нотатки ще. Прогулюючись вулицями Аттіліної столиці, він зустрів чоловіка, який справив на нього неабияке враження: «Мене здивувало, що скіф розмовляє грецькою мовою». Та незабаром усе з'ясувалося: «Позаяк дружина в них складається з різних варварських народів, то дружинники, крім своєї власної варварської мови, переймають один від одного й гунську, й готську, й італійську мови; італійську — від частого спілкування з Римом... Той, що вітав мене, мав вигляд людини, яка живе в статках і навіть розкошах. На ньому було гарне вбрання, й волосся мав підстрижене в кружечок...»

Ще один приклад. Кажучи про скомороха на бенкеті в Аттілі, Пріск усміхається: «Дивний у своїй зовнішності й одягові, в голосі та рухах, він мішав докупити латинську, гунську й готську мови, й усі аж качались од сміху».

Отже тут маємо й гунську мову, але вона жодного разу не протиставляється скіфській, а є її синонімом, як і в цій уривку. Це стверджує й російський дослідник Пріска Панійського — Г. С. Дестуніс у своєму коментареві. Що ж до «підстриженого в кружечок волосся», то він тут цілком погоджується з Юрієм Венелином, так само, як і відносно «хліба-солі» та інших атрибутів «гунського» побуту й звичаїв. А Венелин був цілком переконаний, що Пріскові гуни-скіфи — народ слов'янський.

У двох останніх уривках Пріска навіть немає слова «скіфи», але Пріск його не забув, бо далі читаємо, що, коли цариця наказала своєму дворецькому Адамісові покликати послів на пишній бенкет, то греки завітали знову ж разом «з деякими знатними скіфами». «Всі гості за законом скіфської поштивості, підводилися з-за столів, здоровили нас повними келихами й цілували кожного».

У цій картині теж неважко вгадати щедрю до гостей слов'янську душу. Й у кожному абзаці Пріскового щоденника поперемінне подибуємо ці два слова, які є синонімом одне одного: «гуни» й «скіфи». Й напрошується логічний висновок, що це — синоніми до третього слова — «слов'яни», й до четвертого — «руси».

Вже далеко за Дунаєм писав у своїх нотатках Пріск Панійський про пересування посольства та його побут у дорозі: «Замість пшениці тепер нам давали просо, а замість вина — мед; саме так його в цих місцях і називали. А ті, що нас супроводжували, одержували теж просо та ячмінний напій, що зветься по-варварському камос». Це — надзвичайно цікаве свідчення, бо тут зафіксовано, що так звана «скіфська» мова «гунів» складалася із слов'янських слів.

«Мед» у даному випадку не викликає сумніву щодо походження. Зате навколо іншого напою — «камосу» — точилося чимало дискусій. Цей напій дехто оголосив не чим іншим, як кумисом: отже, питання етнічної приналежності гунів мовби розв'язувалося, — кочовики, бо лише кочові народи вживали кумис.

І хтозна-чому обминали пояснення Пріска, що той «камос» виготовлявся не з кобилячого молока, а з ячменю. А коли так, то це був напій хліборобського народу, не кочового. Просто або ж Пріск, вуха якого були незвиклі до сприймання «варварських» слів, не зміг написати правильно, або ж переписувачі спогади літери (грецька «вета» дуже схожа на літеру «мі» у скоропису).

Було в Пріска й інше цікаве слово — «страва». Навколо нього в світі й досі точаться баталії. Автори різних національностей намагаються уподібнити його до якогось мало або й ще менш

подібного кореня, й звідси каскад найфантастичніших тлумачень. На жаль, української мови жоден з цих дослідників не знав, а в нас же це слово — серед найуживаніших і досі. Це Пріскове слово зберіг для історії Йордан, переписуючи в грецького автора «гунський» ритуал поминання обідом. «Оплакавши небіжчика таким голосінням, на його могилі справляють страву (так це в них самих називається), а після цього великий пир» '.

Отже, виходить, що «гуни» й «скіфи» — то не самоназви, а просто два іноземні наймення наших предків. Давньоєврейський історик Йосиф Флавій (Йосиф бен Маттіт'яху) в своїй праці «Події давніх літ» /I, 6, I/ писав про населення нашої країни наприкінці минулої ери: «Магог царював над тим народом, що пізніше був прозваний — магогами, а греки називали його скіфами».

Ієронім, сучасник Аттіли, підтверджує: «Магог — це скіфи» («Книга єврейська», 20, 2). «Але, — читаємо в коментарях О. Скржинської, яка видала твір Йордана, — Ієронім — письменник початку V ст. — безперечно, вкладав у поняття «скіфи» («магог») інший зміст, аніж Йосиф Флавій — письменник I ст. Під магогом-скіфами Ієронім мав на оці сучасних йому гунів». І відома лєнінградська дослідниця пізньої антики робить цей висновок не лише на власних спостереженнях. Вона тут-таки покликається на незаперечний авторитет: «На початку VI ст. архієпископ Кесарійський Андрій у коментарі до Апокаліпсиса писав, що біблійні племена гог і магог — ті ж таки скіфські племена, «що їх ми тепер називаємо гунськими». Такої думки дотримували сучасники Аттіли, так само вважали й історики наступних часів. А Лев Диякон, видатний візантійський історик X сторіччя, йде ще далі, говорячи про війну греків з князем Святославом: «Надавши чин патриція мужньому й запальному Калокірові, він (імператор Никифор) послав його до Тавроскіфів, яких подеколи називають Росами» ". Й так Лев Диякон упродовж усієї своєї «Історії» називає росів скіфами, тавроскіфами й навіть таврами, зате дуже рідко — власним ім'ям.

Отже ж, греки, котрі, безперечно, добре знали й свою історію, й грізного царя Аттілу, який завдав їм стільки лиха, чудово пам'ятали: народ, що мешкав на північ від Чорного моря, звався двома іменами — скіфами й гунами. Хоча вже в X сторіччі, коли скіфи-гуни виявилися на новому піднесенні й почали знову набувати слави наймогутнішого в Європі народу, греки почали ближче цікавитися ними. Найвизначніший історик того часу, візантійський імператор Костянтин Багрянородний у творі «Про управління імперією» зазначає: «Цей народ ми називаємо скіфами або гунами. Щоправда, самі себе вони звать русами».

Подібними словами за тисячу п'ятсот років до Багрянородного висловився про наших далеких пращурів і Геродот (Л., 1972): мовляв, скіфами їх прозвали греки, самі ж себе вони називають околотами (IV, 6).

Та, зрештою, всім відомі й слова нашого, київського історика Нестора Літописця, який, перелічивши всі руські племена, зауважує: «І є городи їхні й донині, й прозивані вони греками Велика Скіфія».

На нашу думку, свідчень про те, що «гуни» та «скіфи» синоніми, — досить. Але тут виникає нова проблема: чи ж тільки скіфів, тобто східних слов'ян, називали на початку нашої ери гунами?

Найстаріші пісні германського епосу, найстаріші й, безумовно, найменш переінакшені, — ісландські квіди-казання про грізного царя Аттілу «Атлаквіда» та «Атла-маль», — дають нам пряму відповідь на запитання: гунами германці називали й західних слов'ян. У всім відомому драматичному сюжеті нібелунги зуться бургундами. Й коли вважати, що ці бургунди — германці, то й германців слід називати гунами, бо ж бургунди в епосі — родичі гунам. Такої ж

думки й П. Й. Шафарик'

В іншому епосі, так званій «Новій Едді», слово «гуналюнди», тобто народ гуни, вважається синонімом до слів «енети» й «венети». Це вчені помітили вже давно й висловили своє ставлення до квід як згустку найдавнішої народної пам'яті. В скандинавському епосі «Хельга-квіда» слово «гуни» має те саме навантаження, що й в ісландських квідах. В одній з примовок до «Хельга-квіди» сказано, що під словом гуни давні шведи розуміли слов'ян, пізніше почали їх називати вендами й венедями. Звідси слід зробити висновок, що «гуни» — загальна назва слов'янських народів: і антів та склавенів Йордана, яких пізніше грецькі ж таки історики називають лише скіфами, й венетів чи венедів. Що енети, венети, вени та венди — слов'яни, в цьому ніхто не сумнівається. Їх згадує ще Геродот — отих венетів-енетів Північної Адріатики (1, 96; V, 9). Назва походить від грецького «ене» — слава, хвала. Це знав і видатний чеський історик Любор Нідерле, але в своїй праці він каже: «Назва «слов'янин» — слов'янського походження, однак нам, хоч як це дивно, невідомі ні його етимологія, ні первісне значення... Походження назви «слов'яни» ще до XIII ст. почали пов'язувати з поняттям «слава» й перекладати його «глюріозі» й «енети». Це тлумачення втрималося до XIX ст., й відомий слов'янський поет і археолог Ян Коллар підтримав його своїм авторитетом. Інше тлумачення, не менш давнє, засвідчене вже на початку XIV ст., пов'язує назву слов'яни-словени з поняттям «слово» й перекладає як «вербозі», «сермоналес», «гомолотти».

Це пояснення сприйняли такі видатні дослідники, як Й. Добровський та П. Шафарик. Останній спирався, зокрема, на аналогічний факт, а саме, що слов'яни називали сусідній народ, мови якого не розуміли, «німцями», від сова «німий». Хоча ця, друга, гіпотеза мала багато прихильників, та все ж більшість сучасних лінгвістів одкидає її на тій підставі, що слов'янський суфікс —ен, —енин, —янин завжди вказує на приналежність до конкретної місцевості й що в такому разі назва «слов'янин» повинна була бути утворена від назви місцевості («Слово?»), — назви, яка, на жаль, ніде не трапляється...

Я. Розвадовський наводить низку назв річок у Польщі та Росії, назв, утворених від форми «слав» і «слов», і припускає, що існувала річка, яку називали Слова, або Слава, чи бодай болотиста місцевість, називана Словом, а народ, який жив у тій місцевості, отримав од неї назву «слов'яни». Ці назви річок утворені мовбито від кореня, «клев», який означав «заливати», «поливати», «чистити». Такої самої думки дотримував і Мілан Будимир».

Я недаремно навів таку довгу цитату, що віддзеркалює думку одразу трьох видатних славістів уже новітнього часу. Лише один із них, Ян Розвадовський, трохи орієнтувався в українській мові та українських науках. І наслідки промовисті. Щоразу, коли вчені-славісти ігнорують Україну та україніку, вони опиняються в глухому куті. Якби ці вчені знали український фольклор, вони довідалися б що Дніпро має й другу, паралельну назву — Славута, Словута, Славутич. І не розводили б розпачливо руками, де шукати гідронім, що тисячі років тому дав назву слов'янським племенам. А в Києві ж, крім Дніпра-Словути, є ще й річка Клов, хоча й загнана нині під землю.

Та повернімося знову до того, як германці називали західних слов'ян. У Саксона Граматика та Й. Меурсія є спільний епізод про те, що Ерманарік потрапив у полон до слов'янського князя Ісмара (певно, Ізімира), про якого так і сказано: «Ismarus, Slavorum rex». В іншому епізоді Саксон пише: «Слов'яни під проводом свого князя Струнича напали на півострів, яким уже володів Фродо III, король готів-датчан» (Саксон Граматик. Історія Данії. — 10, 3.). І якщо в усьому іншому ці стародавні історики ідентичні, то в епізоді про напад слов'ян на згаданий півострів Йоган Меурсій твердить щось зовсім інше: нападники в нього названі вандалами.

Чи не помилка знову? Виявляється, ні, не помилка й не випадковість. Трохи нижче Й. Меурсій

оповідає, що син Фродо III, Фрідлев (од гунської царівни) виховувався у... Русі! Так, у Русі: in Russia relicta. Та й за дружину собі цей «руський вихованець» узяв Юрицю, доньку Грубо, чи Грубона (ім'я Грубо й досі побутує серед сербів), отже, теж слов'янську князівну котроїсь сусідньої країни. А що держава Фродо III межувала із Слов'янщиною, про це свідчить той-таки Саксон Граматик: володіння його ширилися від Рейну до Русі (Pusciam). Крім того, перш ніж назватися королем Данії та Вандалії, Фродо три руські річки наповнив трупами. Бургунди, найближчі родичі вандалів, зараховані Агафієм до гунів. Такої думки дотримувало чимало істориків, у тому числі й новітніх.

Таким чином, впливає ще один висновок: вандали та бургунди теж слов'янські народи. Й коли, скажімо, взяти до уваги всі різнописання слова «вандали» в різних авторів, наприклад: вени, вінули, вендли, венділи, то побачимо, що всі вони дуже зручно лягають в одне синонімічне гніздо. Й підтвердженнь цьому в історіографії скільки завгодно. Скажімо, Птолемей називає Рифійські гори та гору Ерц Гебірге, з якої витікає Ельба, горами Вендськими, а Діон Кассій — горами Вандальськими. Говорячи про завоювання готів-датчан, називаючи учасників цієї війни, Й. Меурсій каже, що Струнич — вандальський король. Але його колега Саксон Граматик, в усьому іншому згодний з ним, тут уточнює Меурсія: Струнич — *Scavorum rex*, або *rex Slaviae*. Та й сам Йордан свідчить: готи прийшли із Скандінавії й підкорили вандалів.

Нідерле також знає про те, що слов'ян часом несправедливо називали вандалами.

Про зафіксоване історією переселення частини західних слов'ян, тобто вандалів, лужичів, бургундів та інших на південний схід, до Дніпра та Дунаю, шведський історик середини XVIII століття Олаф Далін каже: «В цей час скіфи мовби набули нових сил, коли сюди з півночі надійшли їхні древні одноплемінці». А це ж було, найвірогідніше, під тиском готів, а також неврожаїв, у VI сторіччі. І якщо О. Далін називає вандалів родичами скіфів, то ніякими родичами германців вони одночасно бути не можуть.

Але нагадаймо собі епізод, коли після війни готів-датчан зі слов'янами син готського короля Сіварда, Йормунрек, відомий пізніше під ім'ям Ерманаріка, чи Германаріха, потрапив у полон до князя Ізімира. Про цього князя й Саксон Граматик, і Й. Меурсій кажуть: *rex Slavorum*. Але пізніший французький історик Д. Рауль-Роше заперечує, або ж уточнює: Ізімир був *roi de Vandales*, тобто вандальським королем 5.

Значить, слов'яни західні, безпосередні сусіди готів-датчан, колись і справді звалися й склавенами, й венедями, й вентами, але пізніше за ними міцно встановлюється назва, яка відрізняє їх від слов'ян східних, слов'ян скіфів, слов'ян гунів. Та й чи така вже прірва між цими двома назвами: «слов'яни» й «скіфи»? Далєбі, ні.

Готською мовою Слов'янія звалася Світюд (Suithiod або Svithiod). Це скорочене слово, складене з двох різних слів: *Suava thiuda*, тобто Слов'янська держава (*thiod* означає держава, царство, народ). А якщо *suavi* написати так, як писало багато авторів, то матимемо: *svivi*, *scuavi*, *scuifi*¹. Отже — скіфи. А ще дужче зближаються грецькі «скіфи» (в іншому написанні — «скіти») з Тацітовими сітонами: тут переднє латинське *s* переходить у *sc*. А сітони, судячи з Тацітової «Германії», — слов'яни. Й хоча сам він відносить їх, як і вандалів, до германських племен, але сюди ж, на його думку, належать і так звані лугії, ба навіть венеди. Щодо венедів немає ніякого сумніву, а Тацітові лугії — то лужицькі слов'яни. Такої думки дотримує й О. Скржинська. На жаль, в останньому виданні Таціта про венедів сказано дуже невиразно, а лугії тут — «загальна назва ряду германських племен, які жили на північ від Карпат, між Одром і Віслою».

Зі сказаного вище, між іншим, впливає й ще одне запитання: хто були так часто згадувані в середньовічній історіографії свеви? Чи належать вони до германських племен, а чи й з них такі

самі германці, як, скажімо, з лугіїв? І тут на допомогу нам також прийде оте «л», яке через західнослов'янське «l» органічно перетворилося на «в» та «у» (й): слєви — slewy — suevi — svevi — свеви. Не беремося стверджувати, чи так звучала назва того племені, чи тут далася взнаки тенденція різних іноземних авторів на свій національний кшталт транскрибувати чужі слова, але що й оті свеви — теж слов'яни, маємо чимало підтверджень різних істориків різного часу. Автор «Історії німецького народу» Г. Луден свідчить, що всім відомі свеви — то народ слов'янський. Шведський буржуазний дослідник Ерік Густав Гейєр на початку минулого сторіччя писав про стосунки ранньосередньовічних народів Швеції — свевонів та готів. Цього автора важко звинуватити в прихильності до слов'ян, його дослідження відверто великодержавні. Але подеколи правда історична виявляється дужчою за тенденційність, і тоді читаємо: «Ці споконвіку ворожі стосунки свевонів та готів доводять, що єдність походження й віри в цих двох народів не знищила їхньої незалежності й взаємної зненависті».

Хай нас не бентежить твердження про якусь єдність: просто в цьому абзаці виявилось палке бажання автора довести, нібито шведи — «чиста» германська раса, чимось вища від інших. Бо вже на наступній сторінці Е. Гейєр сам себе заперечує: «Однак ці народи, що нині змішуються, були довгий час різними. Хоча давнє теократичне правління зблизило їх».

Виходить, нащадки свевонів і шведських готів навіть у ХІХ сторіччі пам'ятали про те, що вони — різні народи, й тільки оте Гейєрове «давнє теократичне правління» «зблизило» їх, тобто колонізаторська, асиміляторська політика готів знищила самостійність свевонського народу. Таким чином, можна зробити висновок, що це племена країни Славонії, до якої, принагідно скажемо, належали й давні новгородські, чи ільменські, славени, й про це ще було відомо нашому Несторові, не згадуючи давніших авторів. А ні в кого ж, здається, не викликає сумнівів усім відомий факт з історії Риму: що імператор Траян вигнав готів з Данії в Скандінавію. Отже ж, готи в Скандінавії не аборигени — тут вони вже застали давніший народ, яким, певно, й були свеви. Звідси зрозумілими стають і ті численні топоніми, що й досі збереглись у південній Швеції й свого часу стали приводом для різних норманістських теорій.

Який же загальний висновок можна зробити з усього, досі сказаного? Висновок один. З ним можна сперечатися в деталях, можна не погоджуватись чи піддавати благородному сумніву те або те твердження окремих авторів, але загалом важко не погодитися, що принаймні на початок нової ери основне населення півночі та надр Європи аж до Альп і Дунаю, до Чорного моря та мінімум Дону складало слов'яни, неосяжне море слов'янське з безліччю племен і племінних назв, які в силу обставин дійшли до нас у не завжди натуральному вигляді; це породило багато різночитань і плутанини.

У 20 — 30-х роках серед українських археологів усталилася була своєрідна «мода» — всі народи й племена, які лишили по собі пам'ятки так званого «сіроглинного гончарства», вважати «культурою римських упливів». Ця культура тягнеться від Наддніпрянщини широкою смугою через усю Європу й датується першими сторіччями нової ери. На нашу думку, та «мода» була дуже «зручною» — просто звільняла істориків од важкого клопоту визначати етнічну приналежність народів і племен, які полишили ці пам'ятки. Зате вона принесла чимало шкоди, бо, не визначивши найголовнішого, годі робити будь-які висновки. Та й давала карт-бланш ласим до поживи слов'янофобам.

Може, тієї «моди» не варто було б і згадувати, коли б вона примхливим бумерангом не почала потроху вертатися з забуття. Нічого дивного в тому немає, що археологи знаходять сірі гончарні вироби на такій великій смузі: адже ця смуга й є ареалом замешкання слов'ян від Дону до Рейну, коли й не ще далі на захід.

Бо якщо академік М. Я. Марр знаходив наших, українських родичів аж у Шотландії, то це,

мабуть, не означає, що українці шотландського походження, а що, швидше, стародавні кельти прийшли на острови Британії з надр Великої Скитії (шотландці й досі називають себе «скотами», а це щось та має означати; згадаймо хоча б Геродотових «сколотів»); цікавим видається порівняння слів «сколоти» й «кельти» в площині так званого повноголосся —оро-, —оло-, —ере-, —еле-). Адже цілком логічно міркувати, що ці взаємини сягають ще в Геродотові часи. А відомо, що одне зі скіфських племен у добу Протагона звалося галатами. Приблизно так іменували римляни й давніх поселенців теперішньої Франції — галлами. А чи не можна сказати, що до цього ж кореня належить і слово «галичани»? Адже ж саме цим ім'ям називає й наш Нестор Літописець сучасних йому французів.

Групи слов'янських племен були на стадії давно осілих суспільств із глибокими хліборобськими традиціями й високо організованим соціальним і культурним укладом, що сягали в друге, якщо не в третє тисячоліття до нової ери. Займаючи на материку найкращі території, придатні для їхнього основного заняття — хліборобства, слов'яни східні й західні стали — й не могли не стати — об'єктом експансії для інших народів, які ще не мали в Європі «постійної прописки» й, отже, прагнули до перерозподілу земель континенту.

Такими на той час народами були войовничі германці. Війна готів із слов'янами велася довгі століття, й упродовж усього часу фортуна всміхалась поперемінне то тим, то тим. І хто знає, як обернулися б справи, коли б о ту пору християнство не набуло такої моди. Для готів аріанська ересь цієї релігії стала зброєю, яка допомогла їм відвоювати в чужій Європі місце під сонцем.

Якщо досі, крім усього іншого, слов'янам сприяла в боротьбі з блукаючими готами власна релігія, тобто ідеологія, за постулатами якої рабство прижиттєве людина відносить і на той світ, отже, кожен слов'янин над усе цінував свободу, хоч би чого вона коштувала, — з прийняттям же хреста опір не міг не послабитись, особливо в перші століття триумфу християнства. Володарів тепер давав бог, а рабство на землі гарантувало страждальцям царство небесне.

Свідками цієї нещадної боротьби за життєвий простір є й залишки колись великих народів у надрах германців, і руїни десятків і десятків квітучих міст, і ті позначки, які слов'яни лишили на карті Європи у вигляді сотень тисяч топонімів і, зрештою, й той слов'янський фольклор, який пізніше, коли слов'янське населення засимілювалося, став германським. Бо якщо ґрунтовно вивчити й дослідити кожену деталь, а потім зіставити між собою всі оті квіди та саги, то раптом виявиться, що вони зовсім нічого спільного не мають ні з побутом германців, ні з їхньою міфологією, а отже, й історією.

На думку перших видавців епосу «Вількіна сага», наприклад, він складається частково із слов'янських переказів. А коли так, якщо навіть частково, то тут, звичайно, не обійшлося ні без вільного переспіву слов'янських пісень скальдами-професіоналами, ні без мимовільних помилок, підлаштовувань, навіть свідомих підробок.

Фольклор — то велика й невичерпна скарбниця знань, і ми не маємо права ним нехтувати. Бо саме так, узявши путівником пісні та притчі Біблії, в яких доти вбачали все що завгодно, тільки не зібрання інформації, — археологи знайшли найбільші міста Стародавнього Сходу. Саме пішовши слідами еллінського епосу часів Троянської війни — «Іліади» й «Одіссеї» — Генріх Шліман відкрив руїни Трої.

Це стосується й писаної історії. На перший погляд незначна ба навіть чужа в загальній оповіді риса чи згадка може стати тією ниточкою, яка розплутає безнадійний клубок. У цьому зв'язку цілком зрозумілими стають і ті незрозумілі слова Йордана, де він намагається ховати кінці в воду: «Хто не знає звичаю народів запозичати один в одного власні імена? Римляни

прибирають собі македонські, греки — римські, сармати — германські. Готи ж здебільшого запозичають свої імена в гунів». Хоча це було вже через сто років після смерті Аттіли й нібито після розпаду його держави.

Йордана спростувати неважко. Так, він має рацію: всім відомі факти, коли люди однієї нації прибирають імена людей нації іншої. Це часом робиться дуже масово, але ніколи без вагомих на те причин: або через приналежність до однієї релігії, або ж через національну чи духовну залежність (при цьому брались імена поневолювачів).

Ім'я людини в старовину було не простою формальністю, а символом і присвяченням тому чи тому богові-покровителю. Наприклад, усі чоловічі слов'янські наймення «героїчного» змісту були присвятою стародавньому богові війни й перемоги Юру. Це й власне Юрій (означає Юрів), і ціла низка типу Ярослав, Яромир, Яролюб, Ярожир тощо. Натомість дівчат присвячували богиням весни, врожаю, плодючості й т. д.

Щось подібне маємо й у тому випадку, який так старанно намагається виправдати Йордан, придворний історик, що обов'язком служби був покликаний звеличувати все готське й принижувати чуже, не приналежне до готів. З доброго дива він би не став виправдовуватись: певно, в VI сторіччі ще всім було відомо, що більшість володарів (а простий люд, мабуть, і поготів) носили чужі германському духові ймення. Справді-бо: візьмім до прикладу найвойовничішого з-поміж готських конунгів, якого так уславлює Йордан: Германаріха. Чи не правда — як звучить? Найславетніший король і завойовник у германців — Германаріх! Тим часом у Йордана це ім'я трохи інакше: Ерманарік, у Саксона Граматика — Ярмерік, у багатьох датських істориків — Ярмар, а в квідах, тобто в народних переказах — Йормунрекс. І коли піти за Йорданом і далі, зважити на його вказівку, що Германаріх — ім'я гунське, то й вийде: це просто Яромир-рекс, Яромир-король. Ми вже й не кажемо про такі прозорі імена, які й без особливого аналізу видають свою слов'янську приналежність: Вольдемар — Володимир, Яріслайфр — Ярослав, Валамер — Велімир і т. д.

Висновок тут напрошується подвійний: насамперед, готи тривалий час були складовою того чи того слов'янського царства й на честь своїх зверхників давали імена своїм дітям (побіжно підтверджується й синонімічність понять «слов'яни» й «гуни»). Крім того, звідси випливає, що так звані «гуни» з'явилися в Європі й були сусідами готів ще задовго до того фатального 376 року. Коли ж подивитися на питання з іншого ракурсу, виходить, що багато слов'ян, ставши в пізніші часи єдиновірцями готів, згодом повністю засимілювались, і їхні наймення — то своєрідні топоніми, релікти слов'янщини в германському материкі. Такі приклади ми можемо знайти й у рідній історії, бо після прийняття християнства кожен князь, починаючи з Володимира Першого, мав подвійне ймення: русинське й грецьке (чи біблійне). Що, до речі, завдає чимало клопотів при ідентифікації.

В такий спосіб нас не повинні відлякувати імена історичних осіб, що звучать нібито на германський кшталт. Цілком можливо, що за багатьма з них ховаються колишні діячі нашої рідної історії.

Ми, наприклад, і досі дивуємося, чому остроготи Видимира, Тодомира й Велімира так самовіддано воювали в Каталаунській битві під прапорами гунів і жодного разу не зрадили їх, тим часом як новонавернені готи — бургунди, франки, арморікани та алани, керовані Сангібаном — були в згаданій битві під пильним наглядом флангів, де розташувалися римляни та візіготи. Чи не слід в остроготах Видимира, Тодомира та Велімира вбачати колишніх слов'ян, які билися на боці своїх кривих родичів? І чи не родичі їм усі оті названі західними істориками (насамперед Йорданом) бургунди (вони ж нібелунги й за ісландськими сагами — родичі гунам або й просто гуни), франки, арморікани (поморяни?) та алани (алани галльські; чи це не

лужичі, мешканці галльських Лугів, поселені там ще Цезарем?)»

Бо й відомий французький дослідник XIX сторіччя Тьєррі пише про Каталаунську битву: «Сангібан, воєвода аланський, якого підозрювали в зраді, був поставлений у центрі, щоб можна було стежити за всіма його діями і, якщо зрадить, — покарати».

Чи можна після всього вірити, що всі оті народи, яких силоміць примусили воювати на боці сполучених римо-готських військ, були готами? А чи не швидше — рабами готів, які прийняли від останніх і віру християнську, й перначі васалів? Очевидно, це вірогідніше припущення, так само як і припущення про остроготів. У своїй «Хроніці» Фома Архідиякон каже про тих остроготів, яких 376 року «гунський» цар Велимир переселив у Панонію, що цих «далматських слов'ян» багато хто помилково вважає за готів, тим часом як вони насправді є слов'яни.

Для пояснення нагадаймо собі слова Гельмольда, якими він стверджує; всі землі, що лежать на схід від Данії, називалися спершу Острогардом, а пізніше — Гунігардом. Чи не тут слід шукати розгадку остроготів?

Навіть сам Йордан, певно, забувши про всі вказівки та настанови, часом прохоплюється щодо остроготів. Говорячи про остроготів, які з нетерпінням чекали смерті Аттіли, він каже: «Інакше жодне скіфське плем'я не могло визволитися з-під гунської влади — тільки з настанням бажаної для всіх узагалі племен, а так само й для римлян, смерті Аттіли...». А О. Скржинська, не повіривши власним очам, вигукує в своїх коментарях: «Хоч як це дивно, Йордан, сам варвар, — назвав готів «скіфським плем'ям».

Та це не єдиний випадок у Йордана. Говорячи про сарматів та гунів, він завважує: до цього ж самого роду належали пентаполітанський вождь Блівіла і його брат Фроїла, «до нього ж належить і наш сучасник патрицій Бесса». Всі троє згаданих були остроготськими сановниками, це відомо з Йордана й це ж таки підтверджує його сучасник Прокопій. О. Скржинська ж, не припускаючи жодної спорідненості остроготів із гунами та сарматами, вважає, що це помилка Йордана.

Не будемо зараз широко говорити про Каталаунську битву, славетну й не менш таємничу, внаслідок якої нібито розгромлений Аттіла опинився під стінами Рима й імператор Валентинівн мусив вислати назустріч йому процесію з дарами та хоругвами, щоб якимось одблагатись і відвернути «бич божий» од «столиці всіх столиць». Хіба міг переможений Аттіла безборонне ввійти аж в Італію? Тим часом як міфічні «переможці» — готські полки та римські легіони — мов у землю запалися.

Всі відомості про Каталаунську битву почерпнуті з вуст людей, які уявлення не мали в справах військових. Це стверджує й англійський історик кінця XVIII ст. Едуард Гіббон, й інші пізніші й раніші дослідники. Після уявної перемоги, яка, певно, народилася на сторінках Йорданової «Гетики», Рим Східний і Рим Західний і далі платили данину не тільки Аттілі, а ще й його синам, візиготи ж змушені були повернутися туди, звідки й вийшли.

Такий висновок можна зробити, навіть не ходячи далеко: з аналіз., самого Йордана, бо гуни були й лишилися й надалі жити на своїх землях, нехай і не в ореолі колишньої слави й величі.

Ось що каже про них сучасник Йорданів — Прокопій Кесарійський: «Якщо йти з міста Боспора в місто Херсонес, то всі землі, що лежать між ними, належать варварам — гунським племенам».

Але це тема ширша й заслуговує на окрему розмову. А тепер на хвилинку звернім свою увагу до тих, хто, власне, став причиною. Каталаунської битви: мешканців Піренейського півострова, які посідали всі його західні та східні креси. Про «вандалів» царя Гейзеріка ми вже говорили

вище. Але, крім них, на півострові були ще дві держави, які склали з ними конфедерацію: Галиція й Лузитанія. З цього приводу пояснення дає сам Йордан. У своїй праці він без жодних вагань заявляє: «Галицію й Лузитанію споконвіку населяли свави». А хто такі свави, ми вже також знаємо. То чи не слід зробити й висновку, що Галицію населяли галичі, а Лузитанію — лужичі? Бо спробуймо написати слово «лужичі» латиною — й одержимо «luzici», а звідси й «Luzitania» (до речі, оте «luzici» поляк теж прочитає як «лужичі»). Так само — galici, galisi. Адже народ, який мешкає по той бік Рейну, Нестор Літописець називав також не інакше, як галичани. Та й у Л. Нідерле читаємо: племена, які вдавнину звалися лужичами, тепер зуться сербами. В наш час уживається назва «лужицькі серби».

Лишаються нез'ясованими алани, але й до них можна знайти аналогів: улани, галани й навіть волиняни (в Птолема вони зуться алауни й вулани), бо ж Волинь, очевидно, була поселенням військового стану (сословия) слов'ян, своєрідним античним козацтвом, яке охороняло кордони землі, тому користувалося самоуправлінням і не підлягало ні податкам, ні данині, ані якимось іншим повинностям. Це стверджує, в уже цитованій книзі О. Х. Вельтман, засвідчує й Амміан: «Рабству не підлягали ці так звані алани, бо всі вони були благородної крові».

Флавій визначає їхню етнічну приналежність: «Алани — це скіфське плем'я, що живе побіля Танаїсу й Меотідського озера». Цілком згоден з ним і Лукіан: «Мова й одяг — це і в аланів, і в скіфів однакове. Різне в них тільки волосся». Тобто стрижка. Скіфами називає їх і Птолемей. Амміан же дає не тільки соціальний, а й етнічний опис; він називає аланів гарними людьми із світлим волоссям, вони високі на зріст, швидкі й стрімкі, але мають грізний вигляд, який лякає інших, бо в погляді в них похмурість і затамована лють. Алани майже нічим не відрізняються від гунів, може, хіба трохи стриманіші.

Традиція «волині» через форми всіх відомих «бродників», які існували в часи Київської Русі, передалася пізніше й славному нашому козацтву (дехто виводить це слово з тюркських мов, де воно нібито означає «вільна людина». Та хіба не могло бути навпаки: що наші постійні кочові сусіди-тюрки — печеніги, половці, берендеї, чорні клобуки та інші — перейняли таку назву від постійних мешканців краю? Бо дійсно правдивішими видаються гіпотези походження назви «козак» від нашого слова: людина, яка присвятила себе збройному служінню батьківщині й на честь цього вчинила над собою священний обряд постригання, лишаючи на тім'ї одну кіску, пізніше названу «оселедцем»; звідси — косар, косак і козак). Є й інша версія: козарами й козаками називав себе в тотемічні часи, в IV — III тисячолітті до нової ери, народ, головним божеством якого був Місяць, а атрибутом цього бога — Коза (варіанти — козуля, сарна, лань, олень). Той народ виводив своє походження від Священної Кози, що збереглося до наших днів у циклі новорічноріздвяних свят. Палким прибічником такої гіпотези був нині вже покійний Олександр Павлович Знойко, чия головна праця щойно побачила світ.

Ну, а для прибічників касти косаків-воїнів одним з найголовніших доказів буде цитата з візантійського історика Льва Диякона, який писав у X сторіччі, що Великий князь київський Святослав голів бороду та голову, носив тільки вуса й довгу косу на тім'ї, «а це було ознакою високого роду». Царі та вожді в давні часи справді належали до касти воїнів своїх племен. Згадаймо Єгипет, Ассірію тощо.

Ми не випадково пов'язали всі ці слова в один ланцюг: косак-козак-гусар-улан-алан-волинянин, бо щось подібне знаходимо й у Римі. Чи то була стародавня традиція, принесена в Рим і античну Італію тими, хто асимілював етрусків, чи ж згодом слов'яни перейняли цей звичай від римлян. Бо в римському суспільстві теж був привілейований стан вершників, до якого приймали так само з урочистим ритуалом «обручання», як і в козаки. Про це дуже переконливо написано в книзі О. Вельмана. Нідерле твердить, що «постриг» — давньослов'янський обряд.

І хоча в Амміана аланами називаються всі племена й народи, які живуть на схід від Дністра, однак Амміан називав аланами й неврів, і будинів, і гелонів, і козарів, а це щось та означає. Тож нічого дивного в тому нема, що в IV столітті аланів знаходимо в Західній Європі. Рамки цього дослідження не дозволяють приділити повнішої уваги таким землям, як Галлія або Іспанія. А тут же безліч топонімів, які свідчать про довготривале перебування в цих краях слов'ян і, на нашу думку, історикам варто звернутися до крайнього заходу континенту.

Описуючи землі по цей бік Ельби, Тацит каже, що сітони — такі самі, як і лужичі («лугії»), лише управляють ними жінки. Ця давня історія, яка почалася ще з Геродота, мусила йти від помилки Геродотових переписувачів та продовжувачів або навіть від самого оригіналу, де амазони та їхні близькі сусіди алазони трактуються зовсім по-іншому. На своїй карті Птолемея садовить алазонів уже зовсім не там, де ми їх бачимо в Геродота, — тобто не біля Дніпра, а над Волгою. На місці ж Геродотових амазонок бачимо амадоків та амаксоїїв. Це дуже цікаво, хоча дехто зпоміж істориків, серед них і М. С. Грушевський, не погоджувалися з Птолемеєм та його картою. Цікаво з двох міркувань.

По-перше: Амадокія розташована саме там, де стоїть Київ. Найближчі сусіди амадоків — амаксоїї. Коли ж заглянути до давньогрецького словника, то знайдемо переклад: амакса, амаксея — віз, хура, а похідне від них амаксеїс (амаксеї) — перевізник, фурман. Отже, Птолемеєві амаксоїї — перевізники. Ось чому варто пригадати собі слова Нестора Літописця, який переказує легенду, нібито засновник Києва також був перевізником»

Несторові здавалося, що це принижує гідність монарха — бути перевізником, він каже, що таке могли вигадати лише люди необізнані, бо Кия, мовляв, дуже шанував сам візантійський імператор. Тим часом дехто вважає <див. статті в українських часописах орієнталіста С. І. Наливайка), що в ту давню давнину князь, який був одночасно й верховним жерцем свого народу, мусив ревно виконувати не тільки свої державні, а й первосвященницькі функції. До цих, останніх функцій, належав обов'язок, а може — право перевозити одноплемінців човном на другий берег річки. Отже, роль перевізника була найпочеснішою прерогативою державної влади. Згаданий Нестором факт сам по собі дуже красномовний. Тим паче що в деяких діалектах української мови й досі збереглися, певно, дуже старі дієслова «кийлювати», «кийляти» й «кияти», які означають переправлятися через річку, відштовхуючись києм, на плоті або поромі. Мабуть, найстаріша пам'ять про це стародавнє поняття збереглася в топонімах принаймні двох сіл на Дніпрі неподалік від Києва та в місті на Дунаї, яке колись називалося Києвець, а тепер — Килія. Й чи не тут належить шукати розгадку вкраїнської столиці?

Але це не заперечує й існування власного імені з таким самим коренем. 1988 року, наприклад, відомий київський вчений професор Г. К. Василенко сказав на сторінках газети «Радянська Україна», що Аттіла й Кий — це одне й те саме. В своєму романі «Меч Арея» я назвав Аттілу Гатилом. Думаю, між словами «кий» та «гатило» можна поставити знак рівняння; принаймні вони належать до одного синонімічного гнізда: кий, гатило, довбня тощо.

Напевно, Кий можливіше не як ім'я, а як прізвище чи прізвисько, адже їх у давнину давали й за фах людини. Коли повернутися до карти Птолемея, то його «амадоки» в перекладі з давньогрецької означають «колоди, скріплені докупи», тобто пліт. Припустимо, що амадоками греки називали людей, які плавали через річки плотами, а це те саме, що й поромники-перевізники, найближчі родичі амаксоїям-фурманам — чумакам. Чумак — слово, що виникло в нас пізніше; за княжих часів уживалося слово «товариш» — від «товар», тобто валка возів. З такими валками мандрували київські купці «у варяги», «в греки», «в хозари», «в булгари» тощо. Як бачимо, професія «амаксоїїв» була в давнину популярна у наших краях.

З другого боку карта Птолемея вабить нас іще й тим, що вже тоді разом із згадуваними амадоками та амаксовіями тут мешкали й інші цікаві нам племена. «Між бастарнами (в межиріччі Пруту — Дунаю) та роксоланами (на берегах Дніпра, Дону й Азовського моря) живуть хуни», — читаємо в «Посібнику з географії»).

Пізніше це різночитання на картах Птолемея й Геродота було ще дужче поглиблено Йорданом та наступними істориками, які послуговувалися готською мовою. Слова *kwanen*, *konae*, *chonae*, що означають «кияни», плуталися за близькими звучанням словами *kupa*, *kuena*, *quena*, *kwana* й *chona*, які означають «жінка». Просто Йордан і його послідовники намагалися виправдати Геродотове твердження, ніби на Дніпрі був народ, яким управляли жінки, й у такий спосіб помилка потроху канонізувалася, перейшовши в норму. Киян-град, місто киян-перевізників, стало Куенугардом, Кіенуборгом — тобто Містом жінок або й просто Гунагардом — Містом гунів.

Або згадаймо з цього приводу слова Марціана Гераклійського про те, що обабіч Дніпра, відразу ж за аланами, живуть так звані хоани. Всі погоджуються з тим, що хоани — це гуни, так само як стосовно Птолемеєвих хунів. Але ж коли врахувати, що в латинській, а ще частіше — в давньогрецькій мовах «к» та «х» писались одне замість одного, то коїни й хоани — це не що інше, як кияни, тобто перевізники.

Отже, якщо кияни так давно відомі історикам, то й столиця їхня, отой Метрополіс Птолемея та головне місто Геродотової Басілеї — це теж не що інше, як «мати городів руських» — Київ. Любор Нідерле також припускає, що згадуваний Птолемеєм Метрополіс (III, 5, 14) був там же, де й Київ).

Але пригляньмося пильніше до «батька історії». Справді-бо, все, що говорить в нього про ту Басілею, не може не стосуватися Києва й Київщини. На перехресті таких важливих доріг з півдня на північ і з заходу на схід мусив виникнути якийсь центр хоча б у ролі міжнародної торгової перевалки, в ролі складу багатих товарів. Та й стратегічне розташування Києва — найкраще в усіх відношеннях: такої думки дотримували й історики військової справи.

А тепер зіставимо всі ці відомості перших століть нової ери та пізніших часів із тими, які залишив нам Геродот. Насамперед слід з'ясувати, кого має на увазі історик під словами «царські скіфи», «скіфи-орачі», «скіфи-хлібороби» та «скіфи-кочовики». Може скластися враження, ніби панівний народ Великої Скіфії мешкав у кочовищах понад Чорним морем, оті ж «орачі» та «хлібороби» були підвладними колоніями «царських скіфів». І все було б зрозуміло й ясно, й можна було б легко погодитися, що миролюбні, важкі на підйом осілі хліборобські племена підпали в залежність од войовничих кочовиків, що не раз траплялося впродовж історії. Хлібороби орють землю й забезпечують зерном своїх, загарбників, а загарбники стрижуть вайлуватих рабів і царствують у кибитках. Та ось помирає черговий скіфський цар, і така струнка на перший погляд теорія починає хитатися й падати.

Геродот у своїй «Історії» каже: «Некрополі царів скіфських розташовані в Геррах...»

Отже, царські некрополі-кладовища не в причорноморській Гілеї, де кочують живі царі, а зовсім інде, куди «40 днів плавання». Де ж маємо шукати ті Герри? Історик відповідає: «В тому самому місці, до якого Борисфен відомий».

Але читаймо далі: «Коли в них помирає цар, то... очистивши його тіло від нутрощів і намастивши запашними оліями..., його возом везуть у Герри».

Де ж мусимо шукати ту землю? Геродот каже про це трохи раніше: виявляється, в країні, яка

носить однойменну з річкою назву.

Річка Герр витікає з Борисфену там, звідки він уже відомий; ця річка одержала назву від країни, на яку кажуть Герри». Далі читаємо, певно, переписувачами попсовані рядки: Герр витікає з Борисфену (Дніпра!) і впадає в... Гіпакіріс (Сіверський Донець!). Абсурд, бо дніпровсько-донецький вододіл, як свідчать топографи й гідрологи, не дозволив би жодному рукавові, який би витікав з Дніпра «на 40 днів плавання від гирла», впадати в річку зовсім іншої системи. Отже, Герр не витікав з Дніпра, а впадав у нього в області Герри, а за сорок днів од моря Дніпром можна допливти приблизно до Десни (згадаймо, скільки на Подесенні, побіля Прип'яті, Тетерева та Ірпеня давніх могил-курганів!).

І Геродот дає уточнення — де саме розташована царська вотчина: «За річкою Герром міститься ота сама Басілея й живуть найхоробріші й численні дуже скіфи, які вважають усіх інших скіфів своїми підданцями».

Таким чином, центр Геродотової Скіфії переміщується з Причорноморських степів у землі «орачів» та «хліборобів», а це вже щось інше — кардинально відмінне.

А тепер пройдімо шлях від Дніпрового гирла до тої Басілеї, де скіфи ховали своїх царів. Усе нормально: коли вирушимо на веслах або під вітрилами з Лиману, то за сорок днів, хоч би там що, опинимося в районі Києва, долаючи в день по двадцять-тридцять кілометрів. Отже, цілком вірогідно, що коли за часів Геродота вже був центр «усіх скіфів» Басілея, то це там, де Птолемеєва «мати городів» — Метрополіс, тобто Київ. Тим більше вірогідно, коли зважити, що так звані амаксовії — відомі нам з київських літописів перевізники-кияни.

Говорячи про землі, підвладні скіфам, Геродот каже — головних племен тут чотири: скіфи царські, скіфи-орачі, скіфи-хлібороби та скіфи-скотарі (або номади, пастухи, кочовики). Можливо, кожне плем'я по-різному себе й називало. Але ж як? І що за самим словом «скіфи»?

Загляньмо до словника вже згадуваного київського еллініста Поспішіля. Там усі слова, що мають у собі корінь «скіф-», означають дуже близькі поняття: «скіф-ропос» — похмурий, сердитий; «скіфрадзо» — бути похмурим, сердитим, сумним; «скіфропадзо» — дивитися сердито, похмуро чи сумно. Та коли перекласти ці слова грецькою мовою взворот, одержимо геть незрозуміле. Інший словник, «Русско-греческий словарь» Е.Чорного (М., 1885) дає одинадцять перекладів слова «похмурий»: стігнос, халепос, склерос і т. д., й лише на одинадцятому місці отой синонім «скіфропос», а слово «похмурий» з відтінком «страшний» взагалі — скілерос.

І коли вчитаєшся в усі ті переклади й контрпереклади, раптом спадає на думку: а хіба слово «суворий» не лягає в одне синонімічне гніздо зі словами «похмурий», «сердитий», «страшний» і «сумний»? Лягає, ще й дуже добре! Воно мовби якесь середнє арифметичне всіх отих понять. А коли так, то з ним асоціюється назва північних українських племен, які жили в суворій лісовій та болотистій землі й самі були людьми суворої вдачі.

Латинською мовою слово «суворі» перекладається «севері», корінь із цих трьох звуків «с-в-р» на ознаку тієї самої якості зустрічається в багатьох індоєвропейських мовах, а майже в усіх слов'ян «север» став ознакою півночі — традиція, що тягнеться ще з докиївської Русі.

Отже, севери, сіверяни. Це — можлива самоназва скіфів, і Геродот, вірний традиціям своїх попередників (Платон свідчить, що греки ще до Солона мали звичку перекладати чужинські власні імена), схоже, перекладає й назву цього народу: скіфи.

Й тоді кожна згадка Геродотова стає ніби зрозумілішою, й народ-привид набуває реальніших

рис й етнічної конкретності. Царство скіфів було царством северів, яких ми за правилами сучасної фонетики тепер зовемо сіверянами? Сіверяни тримали своє військо на південних кордонах країни — на схід від гирла Дніпра, бо все лівобережжя було споконвіку сіверською землею — аж до татарської навали. Це військо, точніше — військовий стан (сословие) — зветься в Геродота «царськими скіфами». Коли ж цар помирав, його везли на вотчину — в Подесення (чи на Прип'ять?), у так звані Герри. Що то — вотчина, про це свідчить сам Геродот, а наш відомий філолог Іларіон Огоновський підтверджує його свідчення в своєму словнику: в часи Троянської війни «герас» означало «королівство» («Словар до Гомерової Одиссеї і Іліяди», Львів, 1900).

Та чи тільки на Лівобережжі слід шукати наших славетних пращурів? Чи тільки суворі сіверяни були тим племенем, яке греки називали скіфами? Так, ми розшукували їх за 40 днів плавання від гирла Дніпра. Так, за сорок днів справді можна допливти, на веслах чи під вітрилами, до Києва та Десни. Але майже навпроти деснянського гирла впадає в Дніпро відразу три значні притоки: Ірпінь, Тетерів і Прип'ять. Чи не казав Геродот про котрись із них? Щоправда, жодна з тих річок не має в своїй назві й натяку на той Геродотів Герр. А може, пам'ять народна зберегла цю назву в назві місцевості, краю? Щось, пов'язане з поняттям «старий», «давній»...

Ну, як же: маємо таку область — Древлянська земля!

Нестор Літописець казав — тамтешні люди живуть «у деревах», тобто в лісах, через те й прозвали себе древлянами, як ото поляни — полянами, бо живуть у полі. Навряд чи це саме так. Видатний радянський історик В. В. Мавродін запевняє, що назва «поляни» походить не від слова «поле», так само, як і назва «древляни» — не від слова «дерева». Назва Древлянська земля походить від слова «древній», «древня». А це те саме, що «старий», те саме, що «Герри».

Але ж Геродот, говорячи про Герри, згадує й однойменну річку. Що то за річка? Ірпінь? Тетерів? Прип'ять? А може, Здвиж або Горинь? Не виключено, що дві з половиною тисячі років тому всі ці річки звались по-іншому, хоча гідроніми — річ дуже живуча. На Українському Поліссі, що в давнину звалось Древлянщиною, нині річки з такою назвою справді нема, зате лишилася згадка про існування там принаймні двох річок з дуже цікавими для нас назвами. Річка Деревна протікала в давнину неподалік Житомира. Її згадано в Іпатівському літописові під роком 1150-м. Друга річка дожила майже до наших днів, її пам'ятають ще нині живі люди. Річка впадала в Уж і звалась Древлянка. Це задокументовано в Житомирському томі «Історії міст і сіл України».

Отак поступово ми й наблизилися до вотчини не всує згадуваних «царських скіфів» — панівного племені найстародавнішої праслов'янської держави. Не даремно край ще за Київської Русі називався Древлянія.

Але для вточнення координат Геррів-Древлянії слід урахувати й ще одну важливу подробицю. Коли ми шукали річку Герр на Сіверянщині, ми проминули найбільшу праву притоку Десни — Снов. Тим часом це дуже цікава річка. Давно-давно в басейні Десни жили балто-литовські племена — найближчі мовні родичі племен слов'янських. Ми не знаємо, яким діалектом розмовляли ті з них, що селились на берегах Снову, але сучасною литовською мовою «сеновіс» означає «старий». Може, саме цю річку мав на увазі й Геродот, говорячи про Герр?

І ще одна дрібничка: колись Древлянія володіла не тільки Поліссям на правому березі Дніпра, а й нинішньою територією Києва та значною частиною Лівобережжя, можливо, всім Подесенням. У такому разі не дивуймося, що на території нашої найдавнішої держави дуже популярні були річки з назвою Древня. Адже ж маємо кілька Трубежів, кілька Десен, кілька Ужів та Бугів.

То хто ж тоді скіфи й хто — гуни? Безперечно, лише різні назви одного й того самого народу на різних етапах історичного поступу. Чому ж археологи й досі не підтвердили цієї гіпотези, яка народилася не сьогодні? Нам здається, тому, що вони не шукали підтверджень. Якщо вірити наслідкам розкопок, гуни просто «випарувались», пропали, яко ті таємничі обри. Й це тільки тому, що усталилася застаріла думка, нібито гуни — північнокитайські племена. Археологи й шукають на гунських шляхах монголів або принаймні тюрків, а коли й знаходять там, де мали бути тюрки, слов'янські поховання, речі слов'янської зброї та побуту, це зовсім не асоціюється в них із поняттям азійців і не відповідає наперед загаданому.

Із скіфами вийшло навпаки. Знехтувавши висновки сучасників-самовидців, археологи шукають у Причорномор'ї слідів кочових народів і знаходять їх, навіть дуже часто. Розкопано вже чимало скіфських могил з багатим умістом реліквій кочовиків. У них шукачі вбачають підтвердження теж наперед запрограмованої гіпотези, забуваючи при цьому слова Геродота, що «скіфи ховали своїх царів у Басілеї», а не в Причорномор'ї. Знаходячи в деяких могилах цілі золоті скарби, археологи оголошують поховання «царськими». Але той дороговказ Геродота не може не тиснути на свідомість, і тоді вчені намагаються якось узгодити свої висновки з його застереженнями: визначають місце Басілеї та Геррів за річкою Конкою, назвавши її Герром. Але ж до того Герру 40 днів плавання, а до Конки — не більш як 10.

Отже, всі знайдені на Півдні України скарби не царські, а якщо й царські — то не скіфські. Ми знаємо про перебування в Причорноморських степах численних тюркських і навіть окремих іранських племен, і це факт, який не викликає сумнівів. І нічого дивного в тому немає, коли ми в могилах «скіфського часу» знаходимо поховання їхніх воєначальників і вождів. Та й чи тільки їхніх?

Скажімо, антропологічний аналіз зображень скіфів на Куль-Обській вазі може призвести до твердження, що то люди не слов'янської подоби: характерний профіль, розріз очей, одяг тощо викликають асоціації з аварами-обрами, і з черкесами, і з чорними клобуками, і з представниками якого завгодно тюркського чи іранського племені, і навіть із греками. Натомість конопаси з Нікопольського скарбу, особливо ж той, що приборкує жеребця, виказує характерні риси типового слов'янина. Й робити скидку на якусь традицію чи школу в мистецтві стародавніх карбувальників не доводиться, бо зображення на Нікопольській вазі свідчать про портретну правдоподібність зображених на ній фігур, чого не скажеш про вазу Куль-Обську: там усі на одне лице.

Прислужуються нам і подальші знахідки археологів. Згадаймо, наприклад, чудовий скарб, знайдений на розкопках «скіфського некрополя» поблизу с. Балки Запорізької області, знахідку, яку видобула експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. І. Бідзілі. Багато вчених, у тому числі й академік Б. О. Рибаків, сказали, що цю знахідку важко переоцінити. Але вдивімося пильніше в чітку портретну характеристику зображених на вазі скіфів. Усі прийшли до висновку, що майстер IV віку старої ери викарбував на металі портрети конкретних осіб, а ці особи зовсім не схожі ні на іранців, ні на тюрків, а на наших дядьків, яких сотнями знайдеш у кожному українському селі. Не менш цікавим видається також багатющий скарб золотих виробів Товстої могили на Дніпропетровщині, знайдений археологом і поетом Борисом Мозолевським 1971 року.

Коли взяти до уваги все це, а так само й факт, що в генезі українського народу брали участь тюркські та інші неслов'янські племена, то мимоволі виникає вже певною мірою риторичне запитання: так хто ж були скіфи? Й хоч професор В. П. Петров не встиг дати ствердної відповіді, але він рішуче заперечив: скіфи не були іранцями. Це, на його думку, був індоєвропейський народ, споріднений із балто-слов'янами.

Згадаймо вислів Костянтина Багрянородного про наших предків, на яких греки казали скіфи та гуни, хоча самі звалися русами. За півтори тисячі років до цього імператора-історика майже тими самими словами схарактеризував їх Геродот: «Скіфи всіх племен звать себе «сколотами», тобто «царськими». Елліни ж називають їх скіфами». Отже, маємо й самоназву скіфів: сколоти. Цим іменем себе називали засновані трьома братами-царевичами Ліпоксаєм, Гарпоксаєм та Колаксаєм племена авхати, траспії, катіари та паралати. Але ж, крім «царських» племен, були ще й племена скіфів-кочовиків, скіфів-орачів та скіфів-хліборобів.

Видатний радянський історик Б. В. Рибаків твердить: сколоти — це праслов'яни. Але хто ж тоді оті таємничі скіфи-хлібороби та скіфи-орачі? Адже вони споконвіку жили на території Правобережної України, вирощували хліб не тільки для себе, а й на потребу Еллади та інших країн, розвивали ремесла та мистецтва, про які сучасні їм греки й не мріяли. Коли оті чотири племені зараховано до слов'янських, то скіфи-орачі та скіфи-хлібороби й поготів були слов'яни. Ну, а Л. Нідерле зараховує до слов'янських ще й скіфське плем'я будинів. Якщо на території України жило колись іранське плем'я, то це були оті згадані Геродотом «скіфи-кочовики».

Геродот лишив нам неоціненний документ — зафіксував на папірусі чи пергаменті кілька «скіфських» слів. Після старанного аналізу далеко не всі вони виявилися справді скіфськими, один з небагатьох винятків — оте вже кілька разів згадуване слово «сколоти». Колись і мені вчувалися в ньому давні еллінські звуки: «ско-лопс» — дерево або «сколіоо — кривий, лукавий тощо. Та потім я подумав: а навіщо тут вишукувати віддалену схожість із словами іншої мови, якщо слово звучить чисто по-нашому? «Сколоти» — це просто сколоти, як ото були ще поляни, древліани чи білі хорвати, й цілковиту рацію має академік Б. О. Рибаків, називаючи сколотів праслов'янами.

До речі, слова з цим коренем і досі активно поширені в сучасній українській мові. Борис Грінченко, наприклад, перекладає слово «сколотити» російською мовою так: возмутить, встревожить. У виданому ж 1977 року в Москві романі сучасного російського письменника В. В. Лічутіна «Долгий отдых», творі про події та людей початку минулого сторіччя, слово «сколотный» нині перекладається як «незаконний».

Або візьмімо ще одне Геродотове слово: Пората. Він свідчить, що так «скіфи» називали своєю мовою річку Прут. Чи можна знайти аналоги цьому слову нині? Можна, хоча вже й небагато: поратися, працювати, прати, праник, перти... Та розгорнімо знову роман В. Лічутіна — й на сторінці 19 прочитаємо: «Девка порато работящая», тобто «Дівка дуже працююча». Виходить, Прут (річка Дужа, Сильна) за часів Геродота мав слов'янську назву, яку зберегли до наших днів корінні жителі російської Півночі (герої роману «Долгий отдых» — споконвічні помори, та й сам Лічутін — помор.

А ось інший приклад: Геродот називає одне з племен, що жило на північ від Скіфії: андрофагів. Андрофаги — слово, безперечно, грецьке й перекладається «людодіди». Невже в ті часи ще існував канібалізм? Та погортаймо Лаврентіївський літопис — розповідь про Київську Русь, і під роком 1096 справді натрапимо на слово «самоядь», яке в пізніших документах перетворюється на «самоїдів». Так з давніх давен у наших краях називали далекі звідси сомадійські племена (ненців та інших), а Геродот старанно переклав це слово своєю мовою. Хіба й це не ще одне свідчення того, що скіфи — слов'яни?

Це факт, і хай нас не бентежать оті дивні, залишені нам Геродотом та іншими істориками слова, які не мають нічого спільного зі слов'янськими. Останнім часом В. Абаєв та деякі інші войовничі іраністи зробили багато спроб довести, нібито скіфи були людьми іранського походження. Не дивуюся з осетина Абаєва — дивуюся з наших українців, які силкуються будь-що підрубати й так добряче порубане історичне коріння рідного народу, аби всупереч

здоровому глуздові довести, боцімто 2 — 3 тисячі років тому цього нещасного народу й на світі не було, бо, виходить, не було йому місця на планеті. Київський професор В. П. Петров спростував багаторічні силкування В. І. Абаєва «осетинізувати» скіфів, тепер уже одностайний хор іраністів зазнав серйозного дисонансу й збою. В. П. Петров рішуче заявив: скіфи — не іранці. На жаль, він так і не встиг довести їхню етнічну приналежність, бо на справжню природу таких слів, як «сколоти» або «Пората», не звернув уваги, а решту «скіфських» лексем намагався розшифрувати з допомогою фракійської (теж, до речі, не набагато відомішої) та балтських мов. Тим часом більшість полишених нам Геродотом «скіфських» слів та імен виявились або чисто грецькими, або спотвореними грецькими. Ось кілька грецьких слів, які ми досі вважали «скіфськими»:

Люк — «Вовк» (скіфський цар).

Савлій — «Той, що ходить манірно» (скіфський цар).

Паралати — «Ті, що живуть за кочовиками» (скіфське плем'я).

Тюрас — «Каламутний» (р. Дністер).

Або — Папей... Скільки чорнила згайновано на цього «головного скіфського бога», якого Геродот ототожнював із Зевсом! І всі дослідники, слухняно йдучи за В. Абаєвим, в один голос твердили й про нібито іранську «національність» того бога, й про його роль у пантеоні богів іранських племен та народів, і про таке колоритне та соковите іранське ж звучання самого слова, вибудованого за суворими нормами іранської морфології й фонетики. Тим часом жодному довірливому прихильникові Абаєва й на думку не спало піддати творчому сумніву «іранськість» головного скіфського божества.

Нікому з «іраністів» не спадало на думку й інше: що Геродот, який у кожному разі неодмінно підкреслював мовну спорідненість тих або тих племен, жодним словом не натякнув про бодай віддалені кривні чи мовні зв'язки скіфів із персами. Усі іранські мови й тепер, через дві з половиною тисячі років, дуже схожі одна на одну. Таджикський поет і мовознавець Бозор Собір мене запевняв, що таджик, іранець, осетин, курд чи пуштун чудово розуміють одні одних без перекладача. А дві з половиною тисячі років тому, коли іранські мови були ще ближчими й, напевно, взагалі не потребували в своєму середовищі перекладачів! То невже ж би Геродот не сказав, що скіфи й перси, між якими спалахнула така жорстока війна, розмовляли близькими мовами?

Нашим історикам це не спадало на думку, та їх і звинувачувати в цьому гріх, бо якась добра душа давно колись вирішила, що радянським ученим цілком досить знати російську мову. Ну, а якби комусь раптом спало на думку завагатись у безпомильності Абаєва й уважніше прочитати бодай Геродота, очам відкрилося б невірогідне.

Ось той уривок про богів: «Скіфською мовою Гестія зветься Табіті, Зевс (і, як на мене, то цілком правильно), — Папей». Звернім особливу увагу на слова в дужках. Невже Геродот знав скіфську мову, що так само-впевнено схвалював правильність імені чужинського бога? Батько історії не знав жодної мови, крім рідної. Як же тоді розуміти оте його зауваження?

Звернімося спершу до словника — «Древнегреческо-русского словаря», укладеного Й. Х. Дворецьким за редакцією члена-кореспондента АН СРСР С. І. Соболевського й виданого в Москві 1958 року. Кращого видання в нас поки що немає. За браком грецького шрифту в друкарнях пишу грецьке слово латинськими літерами:

Ραρραϊος. Із закінчення видно, що це — одна з форм давньогрецького присвійного прикметника.

Але чи з грецького кореня утворений сам прикметник? Так, із кореня слова *patros*, що означає «дід», «прадід», «пращур». Є й паралельна форма відіменних чи присвійних прикметників: із закінченням —*oos*. Наприклад *patroos*. І *patraios*, і *patroos* перекладаються однаково: дідівський, прадідівський, установлений пращурами.

Тепер лише стає зрозумілим, чому Геродот так схвально поставився до імені чужого, скіфського божества. Те вже цитоване речення про богів скіфських належить читати так: «Скіфською мовою Гестія зветься Табіті, Зевс (і, як на мене, цілком правильно) — Прадідівським». Просто перекладачі механічно сприйняли грецьке слово за не грецьке й не стали його перекладати.

За цим принципом утворювалися всі давньогрецькі присвійні прикметники: *Nilos* (Ніл) — *Nilaios*, *Nilooos* (Нільський). *koitos* (постіль) — *koitaios*, *koitoos* (постільний), *filos* (друг) — *filaios*, *filooos* (дружній). *patros* (дід, прадід, пращур) — *patraios*, *patroos* (дідівський, прадідівський, установлений пращурами).

Поступово стає зрозумілішим, хто були оті скіфи та по-якому вони розмовляли. Й хто були гуни, яких давні й пізніші історики називали теж скіфами. Мимоволі хочеться ще раз нагадати слова візантійського імператора Костянтина Багрянородного про народ, який сам себе величав русами, хоча інші народи продовжували вперто називати його скіфами та гунами.

Й на згадку само собою спадає, що сучасні монголи не відмовляються ні від Чингісхана, ні від Батия, ні від того, що колись призвело до розпаду могутньої Київської держави. Монголи були, й слів із пісні не викинеш. Ніхто ніяких політичних конструкцій не будує на вироків давноминутих часів. Монголи не претендують на землі, які на певний час були потрапили в залежність до їхніх пращурів, так само як греки не збираються вимагати назад Константинополя, який п'ять сторіч тому став турецьким містом Стамбулом. І кожен народ зокрема, й усі народи разом свято бережуть пам'ять про своє минуле, хоч би яким здавалося воно з висоти сьогоднішнього дня й сьогоднішньої моралі. Бо історія, як сказав один відомий вчений, схожа на багатопверхову споруду, в якій ми посідаємо найвищий поверх. Кожне покоління будує своє житло все вище й вище, й споруда то міцніша, що міцніші її підвалини. Ми повинні знати кожен камінь свого фундаменту й кожную цеглинку поверхів, які лишилися під нами, щоб при зведенні верхнього, нашого ярусу врахувати все до дрібничок: і міцну гранітну кладку, й зотлілі підпори, не соромлячись казати собі правду й правильно оцінювати.

А соромитися гунів і скіфів нам таки й нема чого. Навпаки: коли чуйним скальпелем зішкребти з полотна давніх подій не завжди вміє й не щоразу чесне малювання пізніших епох та істориків, то перед очима нам раптом постане яскрава панорама героїчних битв і гірких поразок, геніальних полководців та мислителів і не менш геніальних пройдисвітів, панорама величних епох злету й періодів незбагненого карколомного спаду. Й усе те наше, й усе то — ми, бо ми впадкували кров наших далеких і прадавніх пращурів, а разом з кров'ю — й пам'ять тих часів, і ця істина вже не потребує жодних доказів.

Слова «гуни» й «вандалізм» ми сприйняли з чужих вуст, наче аксіому, в якій мовби не личить і сумніватись. Тепер це звучить як осуд, як вособлення сліпої люті варварів, що зруйнували Рим і стільки сала залили за шкуру готам. Рим був осередком світової культури й світової філософської думки, це так, це — істина, але істина й те, що Рим був також і жандармом античного й ранньосередньовічного світу, фортецею, за чіими гранітними мурами зібралися торговці, наглядчі й власники рабів і залізними легіонами намагались накинати рабство й усім тим народам світу, котрі ще не зазнали їхніх кайданів і нашійників. Рим був нездоланною цитаделлю, яка, проте, давно вже виявилась підточена тотальною корупцією й давно перестала створювати матеріальні й духовні вартості.

Й треба було сили не менш потужної й жорстокої, яка завалила б ту незрушну тисячолітню фортецю. Й такою силою стали слов'яни на сході, слов'яни й германці на західних краях континенту. Що ж, нема чого й казати, борня була жорстока — на життя чи смерть. Але згадаймо варварські розправи й з боку римлян, коли вони часом брали гору над «варварами»: ріки крові й багатомильні «алеї» розіп'ятих на хрестах, поголовний грабунок та знищення вогнем і мечем усього того, що насмілювалося піднятися проти Священної Імперії та її новим богом помазаних володарів. Згадаймо все це — й жорстока лють «варварів» у жодне порівняння не стане з витонченим вандалізмом римських просвіщених карателів.

Тим часом «вандалами» й «гунами» лишилися в історії ті, хто ще не вмів у пишних трактатах і хроніках описати справжній хід подій і справжню вартість вождів та народів. Тому ми повинні з потрібною пильністю ставитися до кожного слова, мовленого про нас, і тому потрібної ціни набуває кожне об'єктивне речення, написане істориками в пориві великодушності чи з якихось інших, не відомих нам міркувань, бо ті, хто тримав у руках перо чи різець, не щоразу, далеко не завжди були великодушні й прямі в своїх судженнях, заповнені шовінізмом або облутані павутиною багатоярусної залежності від володарів, класів та епох; адже в усі часи ідеологія була й лишається партійною, а історіографія, як жодна з наук, — найменш об'єктивним важелем у системі ідеологій.

Так, Аттіла був «варвар», якого історики ворожого табору намагалися змалювати найчорнішими фарбами, особливо, коли бралися за видимий портрет. Але якого, спитаймо себе, великого діяча давньоруської історії змальовувано красенем? З-під писала римських та грецьких істориків усі вони виходили кривими, похмурими й звіроподібними. Та коли відсіяти зерно від суб'єктивної полови, то часом може вималюватися зовсім інший портрет.

Адже сам Пріск переказує нам слова Аттілиних ворогів про «царя гунів». Римський сановник Ромул мовить у Пріскових щоденниках: «Ніхто з-поміж царів, що володарювали в Скіфії чи в будь-якій іншій країні, в такий короткий час не здійснив стільки великих справ, як Аттіла». В германському епосі «Бітерольф і Дітліб» мудрість Аттіли порівнюють із Соломоною. Але Соломон, як свідчить епос, при всій його величності не мав поряд себе стількох витязів, скільки їх бачив Бітерольф при дворі могутнього Аттіли.

Та й сам Йордан каже: «Аттіла, володар усіх гунів і можновладець — небачений у світі — племен чи не цілої Скіфії, достойний подиву в його неймовірній славі серед усіх варварів... Любитель війни, сам він був людиною поміркованою й витриманою, відзначався світлим розумом, був приступний для тих, що потребували допомоги, й прихильний до кожного, в кого раз повірив».

Людиною виняткової справедливості змальовує його й Пріск, бо простий люд горнувся до Аттіли. Грек Адаміс, який жив у столиці гунів, сказав Пріскові — й правдивий історик не втаїв його висловлювання: «Я люблю скіфські звичаї... Ми часто воюємо, зате в мирний період утішаємося досконалим спокоєм і не боїмося втратити свого кривого майна. На моїй колишній батьківщині, в Римській імперії, володарюють тирані, а малодушні раби не зважаються навіть боронитися від них. Там нема ні правосуддя, ні рівності в державних податках, а сильніший душить слабшого».

Ось які слова про великого полководця й державного діяча знаходимо в Пріска та Йордана: «Великий цар-великого народу, господар досі нечуваної могутності, царств Скіфії та Германії самодержець... тримаючи в жаху Рим Східний і Рим Західний..., незліченні підкорені міста не піддавав пограбуванню, а ласкаво обкладав їх щорічною даниною».

За портретом цього «варвара», «бича божого» вимальовується постава справді мудрого,

гуманного й прекрасного душею русина. Десь-то недаремно навіть Карамзін, який загалом повторює вигадки необ'єктивних ворогів Аттіли, каже після цитування Пріска: «Ми звикли зображувати гунів чудиськами; певно, Аттіла був не дуже потворний, бо Гонорія, сестра імператора Валентинівна, пропонувала йому руку свою». Та хіба ж не точно таким самісіньким азіатом малював і Святослава Лев Диякон: голе тім'я, маленькі оченята, плескатиий ніс?...4

В статті, благословленій до друку академіком Б. О. Рибаківим та академіком М. Т. Рильським, яка була надрукована в ч. 1 журналу «Народна творчість та етнографія» за 1962 рік, говориться: «Протягом довгої героїчної історії Русь переживала періоди розквіту, коли греки й римляни запозичали в неї міфологію, що була важливим елементом античної культури, метали, хліборобство. Могутня Київська держава IX — XIII ст. була тільки одним з пізніших фактів історії Русі, стародавня ж історія й культура її ще чекають на широкі дослідження».

Й одним з таких періодів, на наше глибоке переконання, був період Велімира — Аттіли, й настав час повернутися до них обличчям, скинувши з них ганебний ярлик, пришитий готами. Що ж, готів можна зрозуміти. Слов'яни були тим валом на їхньому шляху до поглинення Європи, який вони мусили гризти зубами, й кожна жменя землі того валу давалася їм з кров'ю. В їхньому уявленні гуни — напівзвірі, бо люто боронили свою прадідами заповідану землю. Але згадаймо часи готської експансії на європейському материку — й усі уявлення поміняються місцями, й кров захолоне в жилах. Конунг Вінітар, подолавши 376 року одного із слов'янських володарів — Буса, розіп'яв і його, і його синів, і сімдесят найзначніших бояр на хрестах. Конунг Фродо III, перемігши в битві західних слов'ян (венедів-вандалів), прикинувшись, ніби збирається вести війну з якимось там спільним ворогом, скликав усіх слов'янських князів-васалів разом з їхнім найдобірнішим військом і по-зрадницькому перерізав, передавив та перевішав усіх, у такий спосіб позбавивши слов'ян можливості опору й назвавшись після цього конунгом датським і вандальським.

То чи треба ж так сліпо сприймати й готське твердження про «вандалізм» слов'ян? Далєбі, ні, хоч похмура епоха готів-слов'янської боротьби була й справді жорстокою й у ній панував основний закон «зуб за зуб і око за око». То більше, що слов'яни обороняли свою землю й мали всі права на жорстокість до зайд-асиміляторів.

Так, русини перших століть нової ери були великим і висококультурним народом, і применшення цього — то відрижка ще далеко не вмерлої теорії норманізму. Адже така могутня імперія, як Київська Русь, що протягом півтисячоліття підтримувала статус-кво в Європі — та й у цілому світі, — не могла виникнути з надр напівдиких племен, які нібито перебували мало не на стадії родово-общинного ладу, з примітивною економікою й ремеслами, не кажучи вже про нерозвиненість класового суспільства. Ні, Європа розвивалася рівномірно в усіх своїх ланках. На одному боці був Рим з його рабовласницькою системою, на другому боці — так звані «варвари», які протиставили Римові нові, прогресивніші форми продуктивних сил та виробничих взаємин: усі «варвари», в тому числі германці та слов'яни. Й коли в боротьбі проти спільного ворога вони загалом зберегли між собою стан рівноваги, то це означає, що вони й перебували на загалом однаковому рівні розвитку. Різниця полягала хіба в тому, що готи прийняли християнство значно раніше, але й це сталося тільки через те, що вони жили ближче до ще досить могутнього на той час Риму, та й були залежними від нього в повному розумінні цього слова: підлеглими. А Русь, могутня й самостійна, ще цілих сім сторіч зберігала свою ідеологічну незалежність від Риму Східного й Риму Західного й прийняла християнство тільки тоді, коли воно стало загальною «модю» й мірилом престижу. Й прийняла не під загрозою меча, як інші народи Європи, а добровільно й безболісно, не втративши при цьому свого морального суверенітету, не кажучи вже про територіальний.

Культура Античної Русі була висока, про що свідчать й історичні, й фольклорні, й археологічні

відомості. Безперервність традицій хліборобських народів, які населяли наші землі принаймні ще за три тисячі років до нової ери, давно стала аксіомою й не вимагає доведення. Знахідки ж останніх археологічних розкопок на Україні не тільки підтверджують це, а й доводять високий рівень тодішньої культури й суспільного розвитку.

Нам досі було відомо, що на території України вже п'ять тисяч років тому, наприклад, виробляли чудовий керамічний посуд, простота й витонченість форми якого ставили це гончарне мистецтво на рівень з шедеврами стародавнього світу. Не знали ми тільки, де й хто його виробляв. Закрадалися навіть сумніви — може, все це вироблялося не в нашій землі, бо норманісти населяли її примітивними напівдикими племенами.

Та ось 1970 року археологічна експедиція Державного історичного музею України на чолі з Т. Г. Мовшета знайшла в басейні Середнього Дністра унікальні гончарні печі, де виготовлявся саме цей посуд. Цілий квартал гончарних майстерень! Ці печі належать до того типу, якими користуються й сучасні гончарі. «Наші дослідження, — стверджує Т. Г. Мовша, — змінюють уявлення про економіку давньохліборобських наших племен і про роль гончарства в ній». Гончарні печі, знайдені біля села Жванець на Хмельниччині, належать до тієї категорії, яку можуть обслуговувати лише чоловіки, а гончарство вже тоді, п'ять тисяч років тому, стало не домашнім заняттям для власного вжитку, а ремеслом і промислом. Та й розміщення кількох таких двоярусних печей поряд свідчить про те, що посуд вироблявся масово, отже, для ринку. Коли зважити на високу якість кераміки та її чудове оформлення, то стане зрозуміло, чому належить вважати культуру Античної Русі дуже високою.

Учитайтесь лиш пильніше в рядки Геродотової «Історії», й ми там побачимо, що так, усе збігається, все відповідає чітким законам співмірності продуктивних сил і виробничих взаємин: і та чудова гончарна промисловість, і високо розвинене хліборобство околотів, бо ж сам Геродот каже — й ніхто не силував його казати саме таке:

«Над алазонами (тобто на Середньому й Верхньому Дністрі) живуть так звані скіфи-хлібороби, які сіють хліб не для власного вжитку, а на продаж». А це може означати лише одне: хліборобське суспільство тут було високо розвинене, з товарним виробництвом і ремеслами, а отже ж, і класове.

І це в той час, коли Еллади ще й на світі не було, а стародавні єгиптяни називали греків не еллінами, а «дикими данайцями», які тільки й уміли, що служити пращниками війську фараонів найдавніших династій.

Рівень культури та соціального розвитку Античної Русі підтверджують і археологічні розкопки в самому Києві. Сотні й сотні грошових знахідок і десятки грошових скарбів II — III сторіч нової ери можуть свідчити тільки одне: поряд з високорозвиненою промисловістю ремісників існувала широко розгалужена система торгівлі. Якщо в землі знайдено десятки великих грошових скарбів, то в сто й тисячу разів більше було їх в обігові, бо скарби закопували в землю не для археологів, а для того, щоб переховати на певний час, а потім викопати й пустити їх знову в обіг. Десятки багатих скарбів так і лишилися з невідомих причин у землі, й вони взайве, й цього разу беззаперечно, засвідчують наявність високорозвиненого товарного виробництва тодішнього суспільства.

Звідси, очевидно, слід зробити й логічний висновок: наявність численного класу купців передбачає існування не якихось селищ або горрдищ общинно-родової формації, а міст, які цілком відповідали вимогам пізньорабовласницького чи ранньофеодального суспільства.

Таким містом був принаймні в I — III сторіччях Київ, тобто Гунугард і Гуніборг часів Аттіли,

тобто Метрополіє Птолемея, а може, й той Київ, що був центром Геродотової Басілеї, або Геррив. Тепер уже ніхто не зважується «народжувати» Київ у VIII — IX, навіть X сторіччях, як ще було донедавна. Тепер Києву ласкаво дозволено виникнути в V сторіччі. Але це — також несправедливість. Чому для визначення статусу міста ми мусимо неодмінно втискатись у схоластичні рамки? Невже місто стає містом тільки тоді, коли в центрі його виникає фортеця, а навколо — незахищений ремісничий посад? А якщо все було разом, і фортеця, й посад, як, скажімо, в найдавніших містах планети — в Шумері, та й пізніше — аж до ранньої Візантії? В деяких таких містах населення було переважно хліборобським, але ж ми називаємо їх містами! А який же статус дати тоді поселенням часів Трипільської культури, поселенням, у яких зводилися кількоповерхові будинки й жило до 25000 мешканців? Ці осередки не були захищені фортечними мурами — і все-таки то були міста. Кожен час у кожному регіоні диктував свої правила. Якщо країні не загрожувало вторгнення, то для чого зводити мури?

Та чи й могло бути таке місто на території нинішнього Києва або ж бодай неподалік від нього?

В тім-то й справа, що було. Коли, звичайно, не підходити до нього зі схоластичним аршином і не вимагати від античного міста того, чого належить вимагати хіба що від поселень середнього, ба навіть пізнього Середньовіччя. Чи була Скіфія в часи свого найбільшого розквіту класовим суспільством? Безперечно. Існував панівний клас військово-племінної знаті, існував клас виробників — вільних хліборобів, пастухів та ремісництва, був також клас рабів, про що чітко сказано в «Історії» Геродота.

Ми раз у раз відкриваємо багатющі поховання скіфських вельмож з промовистими доказами класового розшарування й високорозвиненої ремісничкої творчості, й не менш розвиненого товарного виробництва не тільки хліба, а й промислових товарів. Надзвичайно високого розвитку набуло й мистецтво. Греки досягли колосальних висот у мистецтві наслідування й копіювання форм природи, але їм було далеко до скіфських митців, які першими в світі, випередивши тисячоліття, сягнули і нині не перевершених еверестів символізму, стилізації та абстрактного бачення світу.

Але повернімося думкою до міста, яке все-таки було. Воно виникло в межах нинішньої столиці України не пізніше VI сторіччя до н. е. й існувало за часів Геродота, тож він не міг не чути про нього. Так, місто виросло не точно там, де згодом постали палаци Володимира та Ярослава, Софія Київська чи баня Золотих воріт. Воно було трохи далі на південь, між київськими мікрорайонами Феофанією та Хотовим, займало високе, зусібіч оточене глибоким ровом плато, взяте нагорі в міцне кільце стрімкого валу, мало три брами та дерев'яні оборонні вежі. А площа міста перевершувала загальну площу всіх трьох «класичних» київських гір: Старо-київської, Щекавиці та Хоревиці: 31 гектар! І це на добрих півтори тисячі років раніше від Володимира та Ярослава.

В радянській історіографії налічується аж три різні «дати народження» Києва. Дехто називає навіть... X сторіччя! Не так давно, як ми знаємо, Києву «дозволили» відзначити 1500-річний ювілей. Але давно існує й третя думка: історію Києва слід починати від тих поселень, що з'явилися на його нинішній території задовго до полянського князя Кия й навіть до нової ери. Такої думки дотримували видатні українські вчені І. М. Самойловський, В. П. Петров та багато інших істориків.

Навряд чи можна відшукати кращий варіант для того, щоб сказати: ось античний Київ — величезне й могутнє першомісто Київ-Хотівський, од якого слід починати літочислення Матері міст руських. Археологи називають його «городищем», і це в їхніх вустах звучить зневажливо. Але ж ми кажемо, що полянський князь Кий збудував «мал городок» — то чим же це вище? Якщо французи не так давно відсвяткували 2000-ліття своєї столиці тільки на тій підставі, що

Юлій Цезар згадав серед переможених галлів якесь плем'я паризієнів, а сам Париж засновано через три сотні років по смерті Цезаревій, то ми мусимо взяти за дату народження нашого Києва VI сторіччя до н. е., коли на південних околицях нашої столиці народився Київ-Хотівський.

Доба Києва-Хотівського була добою розквіту таких городищ (насправді — античних міст) на території всієї України. Згадаймо хоча б Немирівське, Гаврилівське, Кам'янське та Більське городища, засновані тоді-таки хліборобськими «скіфськими» племенами. А ще згадаймо Змійові вали — могутні фортифікаційні споруди, перші з яких виникли теж у «скіфський» час.

Тільки високорозвинене суспільство спроможне на подібні трудомісткі й дорогі будови, й тогочасне суспільство було таким. Хоч у якихось галузях поступу племена та племінні об'єднання Північного Причорномор'я відставали од греків, але в суспільному розвитку, як казав відомий ленінградський вчений В. Ф. Гайдукевич, ішли майже в ногу з давніми греками.

Хіба ж не про це свідчить історія Скіфії? Чому тоді ми намагаємося принизити самих себе й запекло твердимо, ніби в нашій минувшині не було ні блискучої культури, ні гідних подиву звершень, ані чудових міст? Усе це було, був і Київ (може, хіба що називався Хотовим чи ще там як) за півтори тисячі років до Олега й Ігоря, хай і не на тих самих пагорбах, але стояв. Живі міста мають властивість рухатися в просторі. Кожна епоха висувала свої закони, свої вимоги й до людей, і до міст. Стародавній Галич, наприклад, був од Галича сучасного за шість кілометрів, але ж ми не кажемо, що це різні населені пункти. З цього приводу надзвичайно цінною видається нам знахідка Г. М. та І. Г. Шовкоплясів у київському мікрорайоні Оболонь. Вони відкрили поселення II ст. до н. е. — II ст. н. е., що неабияк прислужилось історикам, продовжуючи біографію Києва.

Історія наша повна білих плям, історіографія рясніє плямами темними й ще більше — затемненими. Й цей справедливий докір, як казав Олександр Хомич Вельтман, талановитий російський письменник та історик, може, не досить озброєний археологічними матеріалами, зате щедро обдарований талантом ретроспективного аналітика, — лягає на сумління не так найдавніших істориків, як на істориків доби істинно варварської, коли старанність, добросовісність та прагнення об'єктивності, що існувала раніше, почали в масовому порядку, при переписуванні античних свідчень та хронік, замінюватись невігласькими перекручуваннями, описками та свідомим підтасовуванням для наперед планованого вкорінення в історіографії неіснуючих фактів і дій, прийшлих династій та прийшлих народів-завойовників. Та й нині далеко не кожен історик може похвастатися, що він очистив себе від скверни тих варварських традицій.

І наш святий першообов'язок — вишукувати в полові нещирості й тенденційних перекручень зерна правди, хоч би як важко й на перший погляд безнадійно це здавалось.

1972-1990 рр.

АВТОР -----

Примітки:

[1] Н а в — мрець.

[2] Одна з найвищих посад у давній Київській Русі.

[3] Ч а с — міра відстані, приблизно 5 км.

[4] Сарана.

- [5] Слово «гуни» слов'янського походження і в багатьох історичних джерелах пишеться з одним «н» (авт.).
- [6] Борошном називали взагалі харчі.
- [7] Волгу.
- [8] Т а л ь — заложник.
- [9] Єгипетська.
- [10] В е р е к т и — молотити, звідси вересень — місяць молотіння.
- [11] Тепер м. Очаків Миколаївської області
- [12] Херсонес, або Корсунь, був коло теперішнього Севастополя, влезав до Візантії.
- [13] Писар.
- [14] Тут і далі цитуються слова, залишені давньогрецьким істориком Пріском, який жив у V сторіччі й відвідував столицю Аттіли.
- [15] Західна Римська імперія зі столицею в Римі. Східна імперія, зі столицею в Константинополі, теж звалася Римською, хоч насправді була грецька.
- [16] Гра.
- [17] Персія.
- [18] Чумацький Шлях.
- [19] Аргентум — срібло (лат.). Тепер Страсбург.
- [20] Майнц.
- [21] Кельн.
- [22] Мілані.
- [23] Тепер Орлеан, місто на вигині правого берега р. Луари.
- [24] Подібну промову, за свідченням історика Йордана, Теодорік виголосив і перед боєм з Аттілою.
- [25] Тепер Шварцвальд у Західній Німеччині
- [26] Одні з найвищих посад великокняжого двору в стародавніх русинів.
- [27] Італієць.
- [28] Флагеллум — дрюк, бич, кий.
- [29] Дослівно перекладається: Божий Бич (порівняй: Богдан Гатило).
- [30] Лев Перший (лат.).
- [31] Ходити роті — клястися, присягатися.
- [32] Шовку.
- [33] Калімера — Ласкаво прошу!
- [34] Радій, пане імператоре.
- [35] Кало — добре (грецьк.).
- [36] Життя.
- [37] Мотузка.
- [38] Бібліотеки.
- [39] Тепер там початок вул. Володимирської, трохи вище від історичного музею.
- [40] Викуп, платня.
- [41] Тепер м. Вормс на лівому Березі р. Рейну.
- [42] Викупу.
- [43] Луската різниця.
- [44] Разом з правою рукою.
- [45] Великий келих.
- [46] Варягів.
- [47] Пізніше його прозвали Чудським.
- [48] «Дика вира» — об'єднання заможних смердів серед сільської общини-громади на давній Україні.

Постійна адреса: http://ukrlit.org/bilyk_ivan_ivanovych/mech_areia